

Doktori (PhD) értekezés

Gali Máté:

BERZEVICZY ALBERT ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA
1853–1936

Témavezető:

Prof. Dr. Romsics Ignác egyetemi tanár, az MTA r. tagja

ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM

Történelemtudományi Doktori Iskola

Eger, 2017

Nyilatkozat a munka önállóságáról, a szakirodalmi források megfelelő idézéséről

Alulírott*Gali Máté*..... ezennel kijelentem, hogy a.....*Berzeviczy Albert élete és munkássága 1853-1936*..... című doktori értekezést magam készítettem, és abban csak a szakirodalmi hivatkozások listáján megadott forrásokat használtam fel. Minden olyan részt, amelyet szó szerint, vagy azonos tartalomban, de átfogalmazva más forrásból átvettem, a forrás egyértelmű megadásával megjelöltem.

Nógrádsáp, 2017. május 28.

.....
Gali Máté
s. k.

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	2
Bevezetés	4
I. CSALÁD ÉS IFJÚKOR.....	10
1. A Berzeviczyek	11
2. Család és neveltés	18
3. A sárosi körzetben	41
II. A DUALIZMUS KORÁNAK (OKTATÁS)POLITIKUSA	52
1. Az ifjú képviselő	53
2. Az államtitkár	88
3. A képviselői padból a miniszteri székbe	103
4. A kultuszminiszter	121
5. Tudományos és írói munkásság a világháború előtt	147
6. Vissza a politikába	172
7. Sportvezető és a MOB elnöke	187
8. Egy kultúrpolitikus magánélete és mindennapjai	195
III. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS A FORRADALMAK ÉLMÉNYE.....	207
1. Az első világháborúban	208
2. A forradalmak alatt	233
IV. A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT	250
1. Útkeresés a megváltozott viszonyok között	251
2. Az intranzigens konzervatív-liberális	270

3. A magyar külpolitika szolgálatában	291
4. A magyar kultúrélet „grand old man”-je	318
Összegzés	366
A felhasznált források és irodalom jegyzéke	372

Bevezetés

Berzevicei és kakaslomnici Berzeviczy Albert a XIX-XX. századi magyar történelem egyik méltatlanul elfeledett alakja. A dualizmus időszakában három évtizedet felölelő parlamenti pályafutása alatt a '67-es közjogi alapon álló kormánypartok (Szabadelvű Párt, Nemzeti Munkapárt) tagjaként foglalt helyet az országgyűlésben, ahol kultuszminiszterként (1903-1905) és képviselőházi elnökként (1910-1911) időnként a politikai élet főszereplői közé tartozott. Parlamenti szerepvállalása mellett számottevő írói és művészettörténeti munkásságot is kifejtett: többek között írt itáliai útirajzokat, valamint az érett olasz reneszánszt bemutató könyvet. Mindezeket túl a századfordulón, a magyar sport hőskorában, aktív sportvezetői tevékenységet is folytatott: 1895-ben például alapító elnöke lett a Magyar Olimpiai Bizottságnak.

A Horthy-korszakban továbbra is találkozhatunk nevével a politikában – hiszen felsőházi tag (1927-1936), illetve az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának elnöke (1921-1934) is volt –, ám ekkor már inkább történetírói és tudományszervezői területen jeleskedett. 1922 és 1937 között négy kötetes monográfiát tett közzé a neoabszolutizmus időszakáról, míg a Kisfaludy Társaságnak 1923 és 1936 között, a Magyar Tudományos Akadémiának pedig 1905-től az 1936-ban bekövetkezett haláláig volt az elnöke. Bár korának politikai, művészeti, tudományos és tudománypolitikai szempontból is az egyik fontos alakja volt, életéről és munkásságáról napjainkig egyetlen átfogó és szakszerű biográfia sem készült. Doktori értekezésünk témakijelölésekor ez a historiográfiai hiányosság alapvető szempontunk volt.

Kutatásunk kiindulópontját az a két rövid áttekintés képezte, amelyek röviddel Berzeviczy halála után jelentek meg. Az első Balogh Jenőnek, az MTA egykori főtitkárának (1920-1935) a nevéhez köthető, aki 1938-ban tartott emlékbeszédet az Akadémián Berzeviczyről. Ebben egy alapvetően méltató hangvételű visszaemlékezés keretein belül igyekezett részletekbe menően ismertetni az elhunyt hosszú és változatos életpályáját.¹ Négy évvel később a kultúrpolitikus Kornis Gyula a *Tudós fejek* című könyvében közölt hosszabb tanulmányt Berzeviczyről. Írásában Kornis a száraz életrajzi adatokon túl kísérletet tett Berzeviczy szellemi és eszmei arcélének a megrajzolására is. Véleménye szerint Berzeviczy politikai téren inkább liberális, kulturális-esztétikai téren ugyanakkor inkább konzervatív értékeket képviselt. Kiemelve, hogy

¹ Balogh Jenő: *Berzeviczy Albert emlékezete*. Budapest, 1938, MTA.

Berzeviczy „vérbeli művelődéspolitikus” volt, a magyar nemzeti szellemű kultúrpolitikai elkötelezett híve.²

A Horthy-érához hasonlóan Berzeviczyre 1945 után sem hárult nagyobb figyelem. Azon kevésszámú szerző, akinek a műveiben említésre került a neve, egyöntetűen konzervatív jelzővel illették a munkásságát. Többnyire azt hangsúlyozták vele kapcsolatban, hogy a fennálló társadalmi és politikai rend hívének számított, aki az MTA és a Kisfaludy Társaság élén szembehelyezkedett a modern irodalmi, illetve művészeti irányzatokkal.³

A rendszerváltást követően Berzeviczy kultuszminisztériumi karrierjét és oktatáspolitikai koncepcióit két jeles oktatástörténész, Mann Miklós⁴ valamint Felkai László⁵ tette kutatásai tárgyává. Abban mindkét szerző egyetértett, hogy a nemzeti szellemű nevelés és a magyar államnyelv tanításának iskolai elterjesztése központi helyet foglaltak el Berzeviczy Albert oktatásügyi elképzelései között. Kultuszministerségének értékelésében ugyanakkor eltérő álláspontot képviseltek. Mann Miklós szerint Berzeviczy azáltal, hogy legfőbb célkitűzését, az Eötvös József-féle 1868-as népiskolai törvény revízióját nem tudta keresztülvinni, lényegében sikertelen oktatási miniszternek volt tekinthető. Felkai László ezzel szemben úgy gondolta, hogy Berzeviczy a népiskolai törvény reformja nélkül is komoly nyomot hagyott a magyar oktatás- és művelődésügyben. Hiszen több mint negyedszáz miniszteri rendeletet bocsátott ki, melyek az óvodáktól kezdve a felsőoktatásig érintették a magyar nevelési- és oktatási rendszer egészét.

A közelmúlt Berzeviczyre vonatkozó historiográfiájából Mann Miklóson és Felkai Lászlón túl Tökéczki László történész érdemel említést. Ő a 2002-ben megjelent *Történelmi arcképek* című, ismeretterjesztő jellegű könyvében Berzeviczyt egy rendkívül művelt, a klasszikus liberalizmus elveihez szilárdan ragaszkodó emberként festette le.⁶

Mint utaltunk rá, Berzeviczy több mint öt évtizeden át szerepelt a magyar közéletben, és ez idő alatt számos parlamenti beszédet tartott, újságcikket írt, sőt könyvet is publikált.

² Kornis Gyula: Európai magyar műveltség. Berzeviczy Albert. In: Uő.: *Tudós fejek*. Budapest, 1942, Franklin-Társulat, 61-120. (továbbiakban: Kornis, 1942)

³ Lásd erről többek között Horváth Zoltán: *Magyar századforduló*. Budapest, 1974, Gondolat Kiadó, 412. és Vörös Antal: A dualizmus évtizedei 1867-1918. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825-1975*. Budapest, 1975, Akadémiai Kiadó, 181.

⁴ Mann Miklós: *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában*. Budapest, 1993, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 112-123. (továbbiakban: Mann, 1993)

⁵ Felkai László: Berzeviczy Albert, a művelődéspolitikus. *Magyar Pedagógia*, 98. évf. (1998), 1. sz., 27-40. (továbbiakban: Felkai, 1998)

⁶ Tökéczki László: *Történelmi arcképek*. Budapest, 2002, XX. Század Intézet, 41-43.

Mindemellett kiterjedt levelezést folytatott, tehát életrajzírója bőséggel találhat tőle származó, vagy vele kapcsolatos elsődleges forrást.

Berzeviczy gyermek- és ifjúkorához kapcsolódóan releváns dokumentumokat őriznek a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában, egyebek mellett kezdeti műfordításait, leckefüzeteit, verseit, jogakadémiai tanári óravázlatait, továbbá az első választási programbeszédét.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának P szekciójában Wlassics Gyula (P 1445.), Szilágyi Dezső (P 634.) és maga Berzeviczy (P 52.) hagyatékában is található Berzeviczytól származó, vagy neki küldött levelek. A levéltár anyagában Berzeviczy képviselőházi alelnöksége és elnöksége miatt kutatásokat folytattunk a képviselőház és a nemzetgyűlés általános irataiban (K 2.), illetve az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjában játszott szerepe okán a Csoport fennmaradt dokumentumai között (K 604.). Mindezeket túl megvizsgáltuk az 1903 és 1905 között született minisztertanácsi jegyzőkönyveket (K 27.), valamint a Magyar Távirati Iroda ún. „könyomatos” híreit is (K 428.). Sajnálattal kell megemlítenünk a viharos magyar XX. század következtében a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium anyagának (K 3036.) jelentős része megsemmisült, ezért abban érdemi vizsgálódásokat nem tudunk folytatni.

Igen gazdag forrásanyaggal rendelkezik Berzeviczyról a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, valamint az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Előbbiben levelei, kézirat-fogalmazványai, kitüntetései, becsületsértési ügyeinek okmányai, útinaplói, bizonyítványai találhatóak, utóbbiban pedig levelein túl két mindmáig kiadatlan érdekfeszítő visszaemlékezése: az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelméről, illetve a képviselőházi elnökségről történt lemondásának okairól és körülményeiről.

Budapest Főváros Levéltárában őrzik Berzeviczy végrendeletét és hagyatéki anyagát, melyből meglehetősen pontossággal lehet felmérni anyagi körülményeit az 1930-as évekből. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem egyetemi levéltárából Berzeviczynek az államtudományi doktorátusával kapcsolatos dokumentáció gyűjthető egybe, míg a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárából gróf Tisza Istvánnak címzett levei. A Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra naplójegyzeteinek kivonata rejtett kutatásunk szempontjából értékes adatokat, a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában pedig Sebestyén Gyula folklorista iratanyaga.

Munkánk során a magyarországi közgyűjtemények mellett Szlovákiában, az Eperjesi Területi Állami Levéltárban is megfordultunk. Ott található ugyanis a Berzeviczy-család levéltári hagyatéka, köztük jó néhány Berzeviczy Alberthez kapcsolódó irat. Ezek között különös fontossággal bírnak Berzeviczynek az édesapjához, Berzeviczy Tivadarhoz címzett

levelei, melyek részletgazdagságuk okán betekintést engednek egy sárosi dzsentricsaládból származó fiatalember, egy ifjú parlamenti képviselő (magán)életébe. Barátainak, ismerőseinek vagy kollégáinak címzett levelei ezen dokumentumokkal szemben sajnos javarészen sokkal kevésbé informatívak. Tömörség és tárgyyszerűség jellemző rájuk, csekély személyi vonatkozással.

Kutatásainkhoz nélkülözhetetlen segítséget kaptunk a Szalay-Berzeviczy családtól, Berzeviczy Albert egyenes ági leszármazottaitól, akik a rendelkezésünkre bocsájtották neves elődük *Berzeviczei házam története. Családi krónika* című kiadatlan emlékiratát, továbbá az ugyancsak publikálatlan, az első világháború és az azt követő forradalmak időszakát taglaló naplóját, amely szerkesztésünkben 2014 végén előbb Kolozsváron,⁷ majd fél évvel később Budapesten⁸ jelent meg könyv formájában. A napló nem tartalmazza írójának kommun alatti beszámolóját, amiről Berzeviczy utóbb egy naplószerű formában írt visszaemlékezést közölt 1921-ben.⁹ A hiátus oka vélhetően az lehetett, hogy a tanácskormány által négy napra fogházba vetett (majd papír- és írószerhiánnyal küszködő) Berzeviczy túlságosan kockázatosnak ítéltette, hogy a Tanácsköztársaság idején naplót vezessen, amit házkutatás során megtalálhatnak, és felhasználhatnak ellene.

Berzeviczy Albert világnézetének és gondolkodásmódjának megismerése szempontjából elengedhetetlen volt a korabeli sajtó feldolgozása. A komoly publicisztika munkásságot kifejtő Berzeviczy fiatal képviselőként rendszeresen közölt írásokat a Szabadelvű Párt *Nemzet* és *Ellenőr* című lapjaiban, a Horthy-korszakban pedig a liberális szellemiségű *Pesti Napló* mellett a konzervatív-liberális *Budapesti Hírlapban* illetve a német nyelvű *Pester Lloydban* publikált. A sajtómegjelenések felhasználása során törekedtünk az egymástól eltérő politikai beállítottságú lapok cikkeinek feldolgozására, hogy egy minél színesebb kép rajzolódjon ki Berzeviczyról. Legtöbbször viszont a *Budapesti Hírlapból* idéztünk, mivel tapasztalataink szerint Rákosi Jenő napilapjában jelentek meg róla a legrészletesebb és legobjektívebb tudósítások.

Külön említést érdemelnek még a nagy haszonnal forgatható országgyűlési kiadványok (*Képviselőházi napló*, *Főrendiházi napló*, *Felsőházi napló*), az MTA (*Akadémiai Értesítő*) és a Kisfaludy Társaság (*Kisfaludy Társaság Évlapjai*) közlönyei, illetőleg a Berzeviczy

⁷ „Az ország belepusztul ebbe a háborúba” - Berzeviczy Albert kiadatlan naplója (1914-1920). Sajtó alá rendezte, valamint a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Gali Máté. Kolozsvár, 2014, Komp-Press Kiadó.

⁸ *Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914-1920)*. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: Gali Máté. Budapest, 2015, Helikon Kiadó. (továbbiakban: Berzeviczy, 2015)

⁹ Berzeviczy Albert: A bolsevizmus uralma alatt Budapesten. Naplójegyzetek. In: Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, 1921, Franklin Társulat, 749-784.

gondolatainak rendszeresen teret biztosító *Budapesti Szemle* című folyóirat. Berzeviczy Albert válogatott írásai és beszédei két alkalommal jelentek meg: 1905-ben két vaskos kötetben,¹⁰ hét évvel később pedig egy rövidebb kiadásban,¹¹ aminek előszavát az ismert konzervatív irodalomtörténész-esztéta, Beöthy Zsolt jegyezte.

Disszertációnk megírása során néminemű nehézséget jelentett, hogy Berzeviczyról a kortársai közül kevesen emlékeztek meg a naplókban és a visszaemlékezéseikben. Pedig azok segítségével jobban el lehetett volna helyezni őt saját korának viszonyai között. Többek között Apponyi Albert, ifj. Andrassy Gyula, Horthy Miklós, Károlyi Mihály, Kristóffy József, Sztéryni József, Böhm Vilmos vagy éppen Garami Ernő memoárjaiban sem találkozhatunk az említésével. Lukács György kultuszminiszter, Herczeg Ferenc, Batthyány Tivadar gróf és Burián István munkáiban is csak elvétve, és egyikben sem túlságosan releváns kontextusban. Doktori értekezésünkben ebből a szempontból Jászi Oszkár, Návay Lajos és Justh Zsigmond naplóira, valamint emlékirataira tudunk támaszkodni.

Munkánkban Berzeviczy Albert életének és munkásságának átfogó vizsgálatát tűztük ki célunkként. A disszertáció első részében, az első világháború végéig, illetve az azt követő összeomlás időszakáig döntően kronologikus sorrendben tárgyaltuk témánkat. A Horthy-érát viszont már tematikus fejezetekben dolgoztuk fel, mert megítélésünk szerint a kronologikus felépítés akkor már – Berzeviczy sokrétű tevékenységéből kifolyólag – áttekinthetetlenséghez vezetett volna.

A Berzeviczy fiatalságát bemutató fejezetekben elsődlegesen arra a sárosi közegre fókuszáltunk, ahol szocializálódott, és amely utóbb politikusi, író illetve tudományos karrierjét alapvetően határozta meg. A folytatásban parlamenti pályafutása tárgyalásakor három főbb kérdéskör megválaszolására tettünk kísérletet:

1. Miként viszonyult Berzeviczy a dualizmus korának jelentősebb társadalmi- és politikai feszültségócaihoz: a közjogi kérdéshez, a zsidó- és dzsentrikérdéshez, a nemzetiségi kérdéshez, továbbá a föld- vagy parasztkérdéshez?
2. Oktatáspolitikai koncepcióinak felvázolására, különös tekintettel a kultuszminiszterségére.
3. Milyen módon tartott ki az alapvetően liberális állásfoglalásai mellett a Horthy-korszakban, amikor az idő előrehaladtával azok már sokak szemében anakronisztikusnak számítottak?

Írói, tudományos és kultúraszervezői működésének taglalásakor pedig kettős cél vezetett bennünket:

¹⁰ Berzeviczy Albert: *Beszédek és tanulmányok*. I-II. kötet. Budapest, 1905, Singer és Wolfner kiadása.

¹¹ Berzeviczy Albert: *Válogatott beszédek*. Budapest, é. n. [1912], Lampel R. Kk. (Wodianer F. és fiai) R. T. könyvkiadó vállalata.

1. Bemutatni a történeti valamint művészettörténeti témájú írásait, és azok lényegi elemeit összevetni az újabb tudományos kutatások eredményeivel.

2. Megcáfolni vagy megerősíteni a korábbi szerzők azon állítását, mely szerint Berzeviczy a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság elnöki székében is a konzervatív törekvések támasza volt, szemben a modern irodalmi és művészeti áramlatokkal.

Végezetül Berzeviczy sportvezetői ténykedésének górcső alá vételénél arra igyekeztünk választ keresni, hogy a testi nevelés fontosságának hangsúlyozása és az olimpiai eszme melletti kiállás miként jutott kifejezésre hazánk sportéletében.

Reményeink szerint doktori disszertációnk azon túl, hogy segít megismerni a dualizmus korának egyik meghatározó politikusát, valamint a Horthy-korszak intellektuális életének vezető személyiségét, bővíti ismereteinket a Berzeviczy Albert pályája által felölelt nyolc évtized magyar művelődéspolitikáját, külkapcsolatait, tudományos-, művészi- és sportéletét illetően is.

I.
CSALÁD ÉS IFJÚKOR

1. A Berzeviczyek

Berzevicei és kakaslomnici Berzeviczy Albert az egyik legősibb, a XIII. századból eredeztetett magyar nemesi família sarja. A család első ismert őse a tiroli származású Rutker (más forrásokban Rüdiger, Rutgerus, Rutkerus) comes volt, aki II. András király hitvesének, a tragikus sorsú Merániai Gertrúdnak a kíséretében érkezett Magyarországra, mivel felesége a királynő egyik udvarhölgye volt. Nejének fivére, Adolf szepesi prépost követségi szolgálataiért cserébe 1209-ben testvérével együtt földadományt kapott II. Andrástól a Szepességben, a Poprád folyó mentén. Ez a föld lett a Berzeviczyek ősi birtoka, amely a következő évszázadok során folyamatosan gyarapodott.¹²

Rutker fiai közül I. Rikolfot és Hermannt IV. Béla király 1246 őszén erősítette meg a birtokaikban, s ettől fogva rendszeresen említik őket az oklevelek. Rikolf a Szepessel határos Sáros vármegyében is megvetette a lábát: 1274-ben megszerezte Berzevicét, 1288-ban pedig királyi adománybirtokokat kapott a Felső-Tarca-völgyében.¹³ Rikolf gyermekei közül elsősorban Kakas – az okiratokban Kokos vagy Gallus – tüntette ki magát, akinek nevét Kakaslomnic település, a család szepesi ágának központja örzi. Károly Róbert legvitézebb harcosai közé tartozott, és 1310 körül ő kezdte el építtetni egy magas mészkősziklán a festői szépségű Dunajec várát.¹⁴ Kakas fiú utód nélkül halt meg, akárcsak testvére Henrik, ám I. Rikolf másik két fia közül II. Rikolfot a Tarczay-, Jánost pedig a Berzeviczy-család alapítójaként tartják számon.¹⁵ II. Rikolf és János ugyanis 1343-ban szétosztották egymás között sárosi birtokaikat, ezáltal pedig a család kettészakadt. János fiai közül Mihály 1350 táján várat emelt Berzevice község mellett. Ő és utódai innentől fogva viselik a Berzeviczy nevet.¹⁶

A Berzeviczy-nemzetség első nevezetesebb tagja János unokája, Berzeviczy Péter volt, aki előbb Luxemburgi Zsigmond magyar király és német-római császár katonája, majd tárnokmestere lett, illetve szepesi főispán. Az övé a legrégebbi sírkő abban a kis berzevicei templomkertben, ahol Berzeviczy Albert is nyugszik. Zsigmond király hűséges embere volt Berzeviczy István is – Berzeviczy Mihály leszármazottja –, aki az uralkodó oldalán harcolt cseh földön a husziták ellen, majd részt vett a Hunyadi János vezette 1443/1444. évi balkáni hosszú

¹² Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. II. kötet. Pest, 1858, Freibeisz István, 37-38. (továbbiakban: Nagy, 1858)

¹³ Veress Endre: *Berzeviczy Márton (1538-1596)*. Budapest, 1911, Athenaeum, 12. (továbbiakban: Veress, 1911)

¹⁴ Napjainkban Berzevice és Kakaslomnic települések is Szlovákiában találhatóak, előbbi Brezovica Nad Torysou, utóbbi pedig Veľká Lomnica néven. A dunajeci vár viszont Lengyelországhoz tartozik, Niedzica falu mellett.

¹⁵ Nagy, 1858, 40-41.

¹⁶ Veress, 1911, 14.

hadjáratban.¹⁷ Berzeviczy Péter és János nagyratörő szellemét és becsvágyát azonban a leszármazottaik nem örökölték, mert bő egy évszázadig a Berzeviczyek komoly politikai szerepet nem vállaltak. Sokáig még Szepes és Sáros vármegyék közéletében sem vettek részt. A XVI. század ellenben már egy sokkal sikeresebb időszak volt a család életében. 1559-ben I. Ferdinánd címert adományozott Berzeviczy Kristóf fiainak (Bálint, György, Márton), Berzeviczy Tamás fiának, Márknak, valamint Berzeviczy Frigyes három fiának (István, Márton, Henrik) is. A pajzs alakú címer égszínkék volt, melyen jobbról egy szikla emelkedett, amire egy koronán álló kecske kapaszkodott. A pajzsot tűzokádó sárkány övezte, a címeren található sisakdísz növekvő pajzsalakot formált. A jelképen szereplő szikla egyrészt a hűséget és az állhatatosságot, másrészt a Kárpátokat szimbolizálta, míg a szikla emelkedése az erény fárasztó útját, a vadkecske a serénységet és éles észet, a sárkány pedig a kezdetektől a végéig becsülettel végzett életet.¹⁸ A következő évben a király címert adott Berzeviczy Henrik, István, Márton és Márk unokatestvéreknek, amely viszont nem vált használatossá a nemzetségben. Ez annyiban tért el az előzőleg kapottól, hogy a kecske nem koronán, hanem földön állt, a szikla tetején szőlőtő nőtt, a pajzsot pedig nem fogta körbe sárkány.¹⁹

A török elleni háborúban a csataterén szerzett érdemeikkel már korábban is több ízben büszkélkedő Berzeviczyek számos alkalommal tüntették ki magukat. Kristóf fia György például felső-magyarországi főkapitány lett, Frigyes Márton nevű fia pedig Balassi Bálint oldalán harcolt. Utóbbi emlékét a berzevicei templom sekrestyeajtója mellett egy barna színű márvány epitáfium²⁰ őrizte Berzeviczy Albert visszaemlékezései szerint.²¹ Kristóf másik fiúgyermeke, Márton, ugyanakkor mindkettejükénél magasabbra jutott: fiatalon Nádasdy Tamás nádor íródeákja lett, majd rajta keresztül Bécsben, az udvari magyar kancelláriánál teljesített szolgálatot. Hivatali posztjáról való lemondása után külföldi tanulóra indult, melynek révén európai szintű műveltségre tett szert. Miután pedig visszatértét követően a császárvárosban nem tartottak rá igényt, Erdélybe ment, ahol Báthory István fejedelem fogadta magához, aki Forgách Ferenc nagyváradi püspök halálával erdélyi kancellárrá nevezte ki őt. Báthoryt lengyel királlyá választása után követte Lengyelországba, ahol nagyobb földbirtokokat, és bárói címet kapott.²² A család ezen ága Márton fiával, Jánossal, 1643-ban halt ki.

¹⁷ Tóth Sándor: *Sáros vármegye monográfiája*. I. kötet. Budapest, 1909, Franklin-Társulat, 266-267. (továbbiakban: Tóth, 1909)

¹⁸ Uo. 265.

¹⁹ Szluha Márton: *Felvidéki nemes családok*. I. kötet. Budapest, 2006, Heraldika Könyvkiadó, 68.

²⁰ Domborműves sírfelirat, sírvers. (görög-latin)

²¹ Berzeviczy Albert: *Régi emlékek 1853-1870*. Budapest, 1907, Révai Testvérek, 96. (továbbiakban: Berzeviczy, 1907).

²² Bővebben lásd Veress Endre *Berzeviczy Márton (1538-1596)* című könyvét (Budapest, 1911, Athenaeum).

A későbbiekben is létezett ugyan a családon belül egy katonáskodó vonal (Berzeviczy Ádámot apródként mindvégig II. Rákóczi Ferenc mellett találjuk a szabadságharcban, Berzeviczy Ezékiel pedig egy itáliai harcmezőn esett el a napóleoni háborúban), ám az elkövetkezendő időkben a Berzeviczyek inkább tudósi, írói és művészi területen jeleskedtek. Ehhez a szálhoz tartozott az ismert nemzetgazdász és reformpolitikus Berzeviczy Gergely is, aki a XVIII. század végén beutazta szinte egész Nyugat-Európát, és az ott megszerzett társadalmi és gazdaságpolitikai ismereteit Magyarország modernizációja során kívánta hasznosítani. Több könyvet is publikált a nemesség által szerinte kizsákmányolt magyar parasztságról, továbbá a hazai ipar és kereskedelem fellendítésének lehetőségeiről.²³

A nemzetségből Ferenc 1775 januárjában Mária Terézia által bárói rangra emeltetett, viszont a bárói ág fiágon már a fiával, Vincével kihalt, 1834-ben.²⁴ Vince a Sáros vármegyei Darócon született, ahol szlovák környezetben nevelkedett, katonaként Olaszországban harcolt, később pedig németajkú értelmiségiek körében mozgott, mégis a magyar nyelvű színjátszás egyik úttörője lett belőle. Már fiatalkorában vonzotta a színészet, amit apja nehezen viselt. 1832-ben nevezték ki színigazgatónak Kassán, „a Felvidék fővárosában”, és még ugyanebben az évben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották, a színházügy fejlesztésében kifejtett munkásságáért. Hazai és külföldi lapokban egyaránt közölt színikritikákat, az általa vezetett kassai magyar színtársulatban pedig olyan művészekkel dolgozott együtt, akik később a pesti Nemzeti Színház állócsillagai lettek: Déryné Széppataki Róza, Lendvay Márton, Szentpétery Zsigmond, Szerdahelyi József stb.²⁵

A fentiekből jól látható tehát, hogy a Berzeviczyek már Berzeviczy Albert születése előtt is fontos pozíciókat töltöttek be a magyar politikai és szellemi életben. Angyal Dávid, a XX. század első felének jeles történésze ennek kapcsán a család hazához való hűségét és ügybuzgalmát hangsúlyozta, amikor azt írta: „Ha Berzeviczy Albert pályáját áttekintjük, Berzeviczy Gergelynek egy nyilatkozatára kell gondolnunk. Berzeviczy Gergely ugyanis magáról azt írja, hogy csaknem oly régi családból származik, mint amilyen idős a magyar királyság. Természetes tehát, hogy az állam javát buzgón és híven kívánja előmozdítani.”²⁶

Szepes és Sáros vármegyék, ahonnan a Berzeviczyek származnak, a Magyar Királyság északkeleti, Lengyelországgal határos részén feküdtek, a mai Szlovákia területén. A birtokos

²³ Erről bővebben lásd H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763-1795*. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó. (továbbiakban: H. Balázs, 1967)

²⁴ Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. II. kötet. Budapest, 1911, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 163.

²⁵ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. kötet. Budapest, 1891, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 988-989. (továbbiakban: Szinnyei, 1891)

²⁶ Angyal Dávid: *Berzeviczy Albert*. *Századok*, 70. évf. (1936), 4-6. sz., 240.

családok itt számos esetben már több száz éve honosak voltak, és az egymást hosszú sorban követő nemzedékek szinte minden családjának volt egy-egy ága a szomszédos vármegyékben is, például Gömörben, Zemplénben vagy Ugocsában. Szepesben a Csáky-familiát, Sárosban pedig a Rákóczikat²⁷ leszámítva viszont nem találunk közöttük egyetlen olyan családot sem, amelyik dunántúli vagy alföldi értelemben vett „nagybirtokos” lett volna. A nemesi földek a sok generáció örökösödése következtében szétaprózódtak, nem volt ritka, hogy a magvaszakadt rokon hagyatékában álló ingatlan és a hozzá tartozó javak (erdő, legelő, bánya) több napi járóföldre feküdtek egymástól. A szepesi és sárosi urak pedig gyakran nemcsak atyafiságos viszonyban álltak a zempléniakkal, hanem szőlőbirtokkal is rendelkeztek Hegyalján. A megtermelt bor legfőbb felvevőpiacának évszázadokon át Lengyelország számított.²⁸ Az éghajlati és földrajzi adottságoknak megfelelően Szepes és Sáros jó minőségű hegyi legelőin az állattartás terén a szarvasmarha-, ló- és a juhtenyésztés volt a legelterjedtebb, míg a sűrű erdőknek és bővizű folyóknak köszönhetően jövedelmező foglalkozást jelentett a halászat, vadászat, méhészet és erdőipar. A szepesi bányavidék alatt gazdag érlelőhelyek húzódtak, Sáros legfőbb bányatermékének pedig a só számított.²⁹

A régió etnikailag rendkívül sokszínű képet mutatott. A magyarok mellett lengyelek, szlovákok és németek – elsődlegesen a szepesi szászok, az ún. cipszerek – is nagy számban éltek itt. Sárosban a XVI-XVIII. század volt a magyarság „fénykora”. A Sárosi-medence északi részén minden valószínűség szerint még egy összefüggő magyar nyelvsziget is létezett ekkoriban, ami azonban az 1700-as évek végére megszűnt. A XIX. század első harmadára a vármegye paraszti lakossága ekképpen erősen szlovák jellegű volt, illetve el- vagy visszaszlovákosodott. A városokban ezzel szemben a német polgárság dominált. A magyarság csak a városi lakosság egyes rétegeiben, illetőleg a vidéki birtokosságban volt jelen. Nyelvhasználatukra erősen hatott a német, a szlovák, a latin és a lengyel.³⁰

Az eperjesi származású neves művészettörténész, Divald Kornél szerint Sároست „lakosai tüzes képzelete” okán „magyar Gascogne”-nak is nevezték.³¹ A vármegye lakosságáról az első *becsült* etnikai adatokat Fényes Elek, a magyar leíró statisztika egyik kiemelkedő alakja publikálta a XIX. század első felében. 1830. évi adatai szerint Sáros 401 településén 182.817

²⁷ 1638-tól Szepes vármegye örökös főispáni tisztségét a Csáky-család töltötte be. Azt megelőzően ez a cím a Thurzó-familiát illette. A Rákóczik 1666-1711 között voltak Sáros vármegye örökös főispánjai.

²⁸ H. Balázs, 1967, 14-15.

²⁹ Rubinek Gyula: *Magyarországi gazdaczímtár*. Budapest, 1911, „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Rt., 579-684. (továbbiakban: Rubinek, 1911)

³⁰ Ablonczy Balázs: *Virtuális vármegye: Sáros 1820-1940*. In: Uő.: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok*. Pozsony, 2011, Kalligram Könyvkiadó, 18-19.

³¹ Divald Kornél: *Felvidéki séták*. Budapest, 1926, A Szent István-Társulat kiadása, 77.

ember élt. A legnagyobb nemzetiségi csoportot a 115.129 fős szlovákság tette ki, őket követték 59.338 lakossal az ruszinok/rutének. Zsidóból 6.550, németből pedig 1.500 személyt tüntetett fel a statisztikáiban. A magyar lakosság száma Fényes Eleknel elenyésző volt, mindössze 300 fő.³² A kiegyezés évében (1867) készült vármegyei összeírásban ugyancsak a magyar etnikum volt a legkisebb, mindössze 2.365 lakossal. A legnépesebb továbbra is a szlovákság maradt, a vármegye 148.692 főnyi összlakosságából 99.966 fővel. A rutén közösség 43.973 lelket számlált, a német 2.388-at.³³

A táj a nyelvi és etnikai megosztottságon túl felekezeti szempontból sem volt egységes, ami a Berzeviczy-családon belül is megfigyelhető: a szepesi ág protestáns, a sárosi pedig római katolikus vallású volt. A Berzeviczyk az ismertebb környékbeli családok közül többel is rokonságban álltak: a Szmracsányiakkal, a Máriássyakkal, a Szinyei Mersékkal, a Dobayakkal, a Péchyekkel, a Görgeyekkel, vagy éppen a Dessewffyekkel. A hozzájuk hasonló középnemesi családok politikai működése töltötte ki a történelmi Magyarország vármegyéinek közéletét, melynek pillanatnyi irányát ezen családok egymáshoz való viszonya szabta meg. Általában soraikból kerültek ki a szolgabírók, az alispánok és a vármegyei közigazgatás más fontosabb szereplői.³⁴ A sárosi nemesség nemcsak hivatalnokoskodó, de katonáskodó társadalmi réteg is volt, amelyik a vármegye méretéhez és főleg magyarságához képest 1848 előtt és 1867 után nem csekély részét adta a hadsereg tisztikarának.³⁵

A XIX. század második felében a sárosihoz hasonló hivatalnoknemességet angol mintára „dzsentrí”-nek kezdték el nevezni, ám e kifejezés magyar változatához negatív konnotáció kapcsolódott. A dzsentrí alakját manapság elsősorban az adott korszak (szép)irodalmának szemüvegén keresztül ismerheti a szélesebb közvélemény. A sárosi dzsentrík életét egyebek mellett például Mikszáth Kálmán *A gavallérok* című kisregénye alapján. Mikszáth és társai ezt a társadalmi osztályt jobbra zajos és életvidám, a látszatra felelőtlenül sokat adó, ugyanakkor a látszat megteremtéséhez szükséges anyagi háttérrel nem mindig rendelkező, nemegyszer kétes műveltséggel bíró, hozományvadász társaságként festik le. Mikszáth egyenesen arról számolt be, hogy Sárosban, „a jó tónus és az illúziók” vármegyéjében járva, ahol „a kis urak is nagy urak és megfordítva: a nagy urak is kis urak”, az volt az érzése, mintha „száz Esterházy”

³² Fényes Elekét idézi Dávid Zoltán: Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása. In: Dányi Dezső (szerk.): *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet Történelmi Demográfiai Füzetek 14.* Budapest, 1995, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 145.

³³ Tóth, 1909, 128.

³⁴ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. I. kötet. Budapest, 1884, Franklin-Társulat, 77-82.

³⁵ Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest, 1999, História – MTA Történettudományi Intézete, 48., 189.

közt vigadott volna, olyannyira lételeme a sárosi dzsentriknek a „flanc”, a csillogás és a pompaszeretet.³⁶ Hogy aztán a multság végén kiderüljön: kellő fedezet híján csupán csak olcsó színjáték volt az egész. Az ilyen és ehhez hasonló esetekre utalva találóan állapította meg a neves magyar-amerikai történész, John Lukacs, hogy „az irodalomnak is témát adott a dzsentrik büszkesége és pénztárcája között tátongó áthidalhatatlan szakadék.”³⁷

Az irodalom által kialakított kép olykor persze torzított,³⁸ amire többen is fel kívánták hívni a figyelmet. Köztük volt a Sáros vármegye anekdotakincsét *A skvarka* címmel könyvformába³⁹ öntő Szmrecsányi Géza, vagy éppenséggel Berzeviczy Albert. Berzeviczy 1891 márciusában, az 1875-ben elhunyt nagybátyja, Szinyei Merse Félix – Sáros vármegye 1871 utáni főispánjának – arcképét ábrázoló festmény leleplezésekor elmondott emlékbeszédében úgy fogalmazott, hogy „az igazi sárosi jellemet mennyire félreértik azok, kik abban bizonyos léha úrhatnáság és üres fenhéjázás tipikus vonásait keresik, azt hatalmasan bizonyítja az az egy tény, hogy mily szeretet, népszerűség és csodálattal határos tisztelet környezte itt mindig azt a férfiút, a kinek jellemétől semmi sem állott távolabb, mint többnek látszani annál, a mi igazán volt!”⁴⁰

1900-ban a helyi társadalmat Berzeviczy az alábbiak szerint jellemezte a dualista államot a nagyközönség számára népszerűsítő stílusban bemutató, *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* című könyvsorozat Sáros vármegyéről általa írt fejezetében: „[a] társadalom már teljesen nélkülözi a léha úrhatnáságnak azt a sokat emlegetett vonását, a mely a »sárosi svihák«-nak⁴¹ mindig túlzott és soha nem általánosítható típusában volt megtestesítve; de megőrizte teljesen a lelkesedni, élni és vigadni tudás hagyományos erejét, a mely egyesülve a polgári elem gyakorlatibb életfölfogásával és kitartóbb szorgalmával olyan anyag, a mely jól tud idomulni az alkotó kéz alatt s jól tud ellenállani a megrontó kezeknek.”⁴²

³⁶ Mikszáth Kálmán: A gavallérok. In: Uő.: *A gavallérok és más elbeszélések*. Budapest, 2011, Kossuth Kiadó, 7.

³⁷ John Lukacs: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Budapest, 2014, Európa Könyvkiadó, 118.

³⁸ A dzsentrikérdés irodalmi ábrázolásáról bővebben lásd Tarjányi Eszter: A dzsentri exhumálása. *Valóság*, 46. évf. (2003), 5. sz., 38-64.

³⁹ Szmrecsányi Géza: *A skvarka: Regék, mesék, való történetek sárosmegyei őslakókról, zipserekről, ruthénekről a „Dobry Luft” hazájából*. Kassa, 1940, A szerző kiadása.

⁴⁰ Berzeviczy Albert: Emlékbeszéd Szinyei Merse Felix fölött. In: Uő.: *Beszédek és tanulmányok*. II. kötet. Budapest, 1905, Singer és Wolfner kiadása, 20-21. (továbbiakban: Berzeviczy, 1905a)

⁴¹ Az alapvetően kedves és jó szándékú, de egyben léha és önsorsrontó felvidéki, elsősorban szepesi és sárosi „svihákok” érzékletes leírását lásd itt: Márai Sándor: A svihák. In: Uő.: *Ajándék a végzettől*. Budapest, 2004, Helikon Kiadó, 24-26.

⁴² Berzeviczy Albert: Sárosmegye. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*. XVIII. kötet. Budapest, 1900, Magyar Királyi Államnyomda, 362.

Végül magáról Berzeviczy Albertről ezt írta Halmi Bódog kritikus-jogi szakíró: „Sárosi gentry, aki a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság elnöki tisztét egyforma bravurral, méltósággal és a lehetőségig pártatlansággal töltötte be. Abból a vármegyéből való, ahol az összeköttetések, a megjelenés formássága, a legragyogóbb érvényesüléseket juttatta ezeknek a szerencsés gavalléroknak. A régi sárosi gentry lényének épen az volt a varázsa, hogy sikereiket nem irigyelte tőlük senki. Példa rá Berzeviczy Albert, aki egy cseppet sem volt közvetlen és barátkozó természetű, de rendelkezett a sárosi úr dekoratív fellépésével, az önadminisztrálás művészetével.”⁴³

⁴³ Halmi Bódog: *Fejek*. Budapest, 1937, A szerző kiadása, 11.

2. Család és neveltetés

Berzeviczy Albert tehát egy sárosi dzsentricsaládba született 1853. június 7-ének estéjén Berzevicén. Világra jötte különösen nagy örömet okozott szüleinek, ugyanis két nővére, Anna és Róza⁴⁴ után ő volt az első – és egyetlen – fiúgyermek a családban. Az Eperjestől északnyugatra fekvő Berzevice mezővárosnak 1851-ből származó adatok alapján 1.635 római katolikus, 17 evangélikus, 1 református és 148 zsidó vallású lakója volt. A községben négy kastélyon túl egy római katolikus templom plébániával, illetve papír-, fűrész- és több hengermalom is épült. A termőföld a vármegye többi részéhez hasonlóan itt is nehezen művelhető és agyagos volt.⁴⁵

A szülői ház a település felvégén elhelyezkedő, egyszintes Berzeviczy-kúria volt, amely – elhagyatott és romos állapotban – a mai napig áll. Berzeviczy a Szalay-Berzeviczy család által megőrzött, *Berzeviczei házam története. Családi krónika* című kiadatlan memoárjában feljegyezte, hogy házuk alapja egy hosszúkás négyszögre hasonlított, melyhez a nyugati oldalon egy kisebb szobát építettek, az épületet oszlopos verandával kiegészítve. A házban 7 szoba volt, 12 ablak és 10 ajtó, a születését megelőző években pedig az egyetlen belmagassággal bíró szobák a könnyebb fűthetőség, illetve az egyenlőség érdekében gerendamennyezetet kaptak. A kúria udvarán egy több mint száz éves hársfa állt, túloldalán gazdasági melléképülettel, amiben a magtár és az éléskamra kapott helyet.⁴⁶

Édesapja, Berzeviczy Tivadar, 1817-ben született Berzevicén, Berzeviczy János sárosi főszolgabíró és Kolosy Johanna második gyermekeként.⁴⁷ Iskoláit Kiszébenben és Kassán végezte. Az 1839/1840-es pozsonyi országgyűlésen Sáros vármegye követe, Pulszky Ferenc mellett látott el írnoki teendőket. 1840-ben kitűnő minősítéssel szerzett ügyvédi oklevelet Pesten, majd rögtön vármegyei szolgálatba szegődött. Fokról-fokra jutott egyre feljebb és feljebb a hivatali ranglétrán. 1846-ban már Sáros első aljegyzője és tiszteletbeli főjegyzője volt, 1849-ben pedig a forradalmi kormány valóságos főjegyzővé nevezte ki. A szabadságharc alatt önkéntesként szolgált, és szerepet vállalt a sárosi nemzetőrség megszervezésében is.⁴⁸

⁴⁴ Berzeviczy írásaiban Anna nővérét (1848-1931) általában „Ninon” vagy „Ninka”, Rózát (1851-1871) pedig „Rózi” névvel illette.

⁴⁵ Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára. Mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leiratik.* I. kötet. Pest, 1851, Kozma Vazul, 125.

⁴⁶ Berzeviczy Albert: *Berzeviczei házam története. Családi krónika.* Kézirat, é. n. [1920], A Szalay-Berzeviczy család tulajdona, 3. (továbbiakban: Berzeviczy, é. n. [1920])

⁴⁷ A nővére Berzeviczy Mária (1816-1890) volt.

⁴⁸ Szinnye, 1891 987.

Feleségével, Szinyei Merse Amáliával, az 1840-es évek elején ismerkedett meg. „Máli” 1821-ben látta meg a napvilágot Szinyeújfalun, tekintélyes földbirtokos családban. Apja, Szinyei Merse László váltótörvényszéki elnök volt, majd Sáros vármegye alispánja. Anyja, Szentiványi Anna tízéves korában halt meg. Berzeviczy Albert visszaemlékezései szerint apja kezdetben egyáltalán nem rokonszenvezett az alispán lányaival: „Soká idegenkedett tőlük, mert úgy hitte, nagyobb igényekhez vannak szokva, mint a melyeket ő kielégíteni tudna. Különösen Málit – későbbi nejét, – hidegnek és nagyon szótlannak találta.”⁴⁹ Ennek dacára mégis szerelem szövődött közöttük, és 1844 nyarán fogadtak egymásnak örök hűséget Berzevicén.

A berzevicei szülői ház nem Tivadar tulajdonát képezte, hanem a nagybátyját, Berzeviczy Albert Volstánét, aki egész életében nagyon takarékos, már-már fukar ember volt, és az ingatlanhoz feltehetőleg egy zálogper révén jutott. Mivel fiúgyermek nem született, Tivadart jelölte ki örökösének. Ennek okán nagyon ügyelt a neveltetésére, és miután az megnősült, a gondozására bízta a saját birtokát. Gyakori külföldi utazásai ellenére viszont minden évben keményen elszámoltatta unokaöccsét a rábízott vagyonról. Kedvenc mondása ugyanis úgy szólt, hogy „krajczárból lesz a forint”.⁵⁰ Berzeviczy gyermekéveiben kiterjedt, 1.091 holdnyi birtokokkal rendelkezett Sáros vármegyében. Berzevicén a kastélya mellett 200 hold szántót, 71 hold rétet és 276 holdnyi legelőt is a magáénak tudhatott.⁵¹ A családdal együtt élt Berzevicén idős rokonuk, Péchy Antónia, „a jó öreg Tóni néni”, továbbá Sváby Irma kisasszony, aki elsősorban a házvezetésben segédkezett Szinyei Merse Amáliának, a szülők távollétében pedig a gyerekeket felügyelte.⁵²

A kis Berzeviczy nővérei kíséretében először legfeljebb a falu végén felállított kápolnáig merészkedhetett, ahol a mező kezdődött, és a község melletti Fekete-hegyről lefutó patak csörgedezett. A kápolna két jegenyefa közt állt. Fülkéjében egy töviskoszorút viselő szobor díszelgett, amely „a szenvedő Megváltót ábrázolta volna, de valójában azon látszott búsulni, hogy őt ilyen éktelenül faragták ki a türelmes fából” – emlékezett vissza Berzeviczy.⁵³

A berzevicei kúria ablakaiban dúsan virágzott a cserepes muskátli és a sárga viola. A ház belül tágas volt, ezért gyakran adott helyt baráti és rokoni összejöveteleknek, amikor is jó hosszúra kellett kihúzni a nagy tölgyfaasztalt az ebédlőben. A fehér abrosz mellett felszolgált tüzes és illatos hegyaljai bor aztán gyorsan előcsalta a férfiakból az 1848/1849-es emlékeiket.

⁴⁹ Berzeviczy, é. n. [1920], 4.

⁵⁰ Berzeviczy, 1907, 23-24.

⁵¹ Fényes Elek: *Magyarország 1859-ben statistikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból*. I. kötet. Pest, 1859, Boldoni Robert Könyvnyomdája, 321.

⁵² Berzeviczy, 1907, 28-29.

⁵³ Uo. 27.

Merthogy a forradalom és szabadságharc szellemisége nemcsak annak időbeli közelsége miatt élt még elevenen a Berzeviczyekben és rokonságukban, hanem azért is, mert többen közülük tevékeny részt vállaltak a küzdelmekben. Berzeviczy Albert keresztanyja az Aradon kivégzett honvédtábornok, Dessewffy Arisztid híresen szép özvegye, Szinyei Merse Emma volt. Keresztapja „hivatalosan” a későbbi kassai polgármester, báró Luzsénszky Pál, aki a szabadságharc alatt Sáros vármegye főkormánybiztosi feladatait látta el. S mivel ezért 1856-ig tartó várfogságra ítélték, Albertet a keresztvíz alá az Olmützből 1852-ben szabadult Dobay József tartotta. Dobay Berzeviczy Tivadar nővérének, Máriának volt a második férje. Honvédezredesként a lengyel származású József Bem tábornok oldalán harcolt Erdélyben, és alacsony termete valamint rettenthetetlen bátorsága miatt „kis Leonidas”-nak hívta őt „Osztrolenka véres csillaga”, ahogyan Petőfi nevezte Bemet.⁵⁴ A rokonságból Dobayhoz hasonlóan Máriássy János is ezredesi rangig vitte a honvédhadseregben, és ugyancsak honvédtiszt volt Szmrecsányi Ödön.

A szabadságharc viharai Sáros vármegyét sem kímélték. 1849 júniusában az orosz hadsereg alakulatai elérték Berzevicét. Berzeviczy Tivadar a feleségével és Anna lányával az oroszok bevonulása előtt Pestre menekült. Marháinak egy részét elhajtották, a daróci rokonok pedig arról számoltak be, hogy a doni kozákok abban lelték örömüket, hogy lovaikon vágta a lándzsájuk hegyére tüzték az eléjük tévedt tyúkokat. Jernyén a Szinyeiek borospincéjét gyakorlatilag maradéktalanul kifosztották, szintúgy Újházy László sárosi főispán kastélyát.⁵⁵ A szabadságharc leverését követő megtorlásokban is érintett volt a rokonság: Dobay József és Máriássy János évekig az olmützi várbörtönben raboskodtak, Berzeviczy Tivadar pedig teljesen visszavonult a közéletől, és hosszú ideig csak a birtokán gazdálkodott. Dessewffy Arisztidot eredetileg kötél által halálra ítélték, amit a „bresciai hiéna”, Julius von Haynau „kegyelemből” golyó általlira változtatott. Az elhunytat az aradi várárokból hantolták el. Felesége kérésére azonban a néhai főtiszt özvegye 1850-ben Dessewffy egyik volt bajtársával együtt a legnagyobb titokban kiásatta a tábornok földi maradványait. S mivel koporsóval nem mehettek oda, ezért a holttestet szétfűrészelve, egy lezárt ládában csempészték haza a margonyai családi birtokra, Sáros vármegyébe.⁵⁶

Mindezek fényében korántsem meglepő, hogy Berzeviczy ily módon emlékezett vissza a forradalom gyermekéveire gyakorolt hatásáról: „azok gyermekkoromat – néhány közbeeső év szomorú csöndjétől nem gyöngítve – egészen át meg áthatották, mindnyájunk kedélyét s az én

⁵⁴ Dobói Dobay József (1820-1898). *Vasárnapi Ujság*, 1898. július 24., 1-2.

⁵⁵ Berzeviczy, 1907, 48-52.

⁵⁶ Katona Tamás: *Az aradi vértanúk*. Budapest, 2003, Corvina Kiadó, 250.

gyermekképzetelemet megtöltötték, annál elevebben, mert a hozzánk legközelebb állók sorsának sanyarúságához, végzetes fordulataihoz fűződtek. Róluk beszélt a bizalmas családi körben mindenki, felőlük kérdezősködtem magam is; amaz események nyomait láttam, hallottam magam körül, képeiket mohó figyelemmel néztem, s mikor olvasni kezdtem, ama kor írott emlékeinek olvasása vonzott a legerősebben, mikor rajzolgatni kezdtem, azoknak a dicső napoknak az emlékeit próbáltam gyermeki módon papírra vetni.”⁵⁷

A rajzolás élete végéig az egyik kedvelt elfoglaltsága maradt. Iskolai leckefüzeteiben, levélfogalmazványain és egyéb más irományain is számtalan skiccet találunk. Unokájának, Szalay-Berzeviczy Dénesnek 1924-ben még a saját illusztrációival gazdagon díszített ábécéskönyvet is készített! De a jó kézügyességről tanúbizonyságot tévő rajzain többek között megörökítette Berzevice mezővárost és a szülői házat is.⁵⁸

A hosszú téli esték falusi csöndjében a rajzolás mellett a lányok zongorajátékának és kézimunkájának, valamint az olvasásnak jutott fontos szerep. A többi gyermekhez hasonlóan Berzeviczy is először a képeket kereste a könyvekben, és csak később fordult az olvasmányok felé. A Biblián kívül ezért előszeretettel lapozgatta a német nyelvű lexikon, a *Die Brockhaus Enzyklopädie* függelékéhez tartozó, három vaskos kötetet megtöltő, acélmetszetes képatlaszt, illetve a világhírű cseh származású pedagógus, Jan Amos Komenský, azaz Comenius, nagy sikerű képes tankönyvét, az *Orbis pictus*-t. A magyar történelem alakjai és jelenetei Peter Geiger bécsi képzőművész 1843-ban készült metszetein, a *Geschichte Ungarn's und Siebenbürgen's in Abbildungen-en*⁵⁹ keresztül elevenedtek meg a fantáziájában.⁶⁰

Idővel aztán apja házi könyvtárának köteti közül is választhatott, amit Berzeviczy Tivadar gondosan gyarapított. Kora fontosabb magyar irodalmi alkotásai szinte hiánytalanul megtalálhatók voltak könyvtárszobája polcain. Legféltebben őrzött darabja a Kertbeny Károly által külhonban szerkesztett, *Hangok a múltból* című munka volt, a magyar forradalmi költészet egyik antológiája. Berzeviczy Tivadar irodalomban jártas, literátus ember volt, aki személyesen is jó viszonyt ápolt több íróval és publicistával, köztük Sárosy Gyulával, Remellay Gusztávval, Tóth Lőrincsel, vagy a Vachott testvérekkel, Sándorral és Imrével.⁶¹

Berzeviczy édesanyja (aki az egyik legismertebb magyar impresszionista festő, Szinyei Merse Pál nagynénje volt) a regényekért rajongott, melyekből gyakran olvasott fel

⁵⁷ Berzeviczy, 1907, 33.

⁵⁸ Az említett rajzok a Szalay-Berzeviczy család tulajdonát képezik.

⁵⁹ A magyar kiadás címe: Geiger Péter N. János: *Magyar- és Erdélyország története rajzolatokban*. Wien, 1843, Kiadja Ehrenreich Adam, akad. rézmetsző.

⁶⁰ Berzeviczy, 1907, 92-93.

⁶¹ Uo. 21.

gyermekének. Berzeviczyre legjobban a vallásossága hatott, ami „oly tiszta és erős volt, hogy az emlék, melyet bennem hátrahagyott, mindenkorra ellenszenvessé tette előttem a vallástalan nőket.” Három gyermekét féltő szeretettel nevelte, barna szemeinek nyugtató tekintete pedig élete végéig élénken élt fiában, aki számára úgy tűnt, hogy a „világ minden jósága azokban a szemekben látszott lakni, onnan látszott kiáradni; szinte elképzelhetetlen volt, hogy azon a bűvös körön belül, ameddig azoknak a szemeknek a sugara terjedt, valaha a világ gonosz erői diadalmaskodni lettek volna képesek.”⁶²

Berzeviczy Albert Edit nevű lánya az 1935-ben papírra vetett, ugyancsak publikálatlan *Berzevicze. Egy család története* című kéziratában a nagyszülei közül Berzeviczy Tivadart „mindig egy kicsit rideg nagypapa”-ként jellemezte, szemben a nagymamával, aki „a nővéremet meg engemet mindig »Napsugárkák«-nak nevezett, mindig mindent megengedett és a legnagyobb ribizliszemeket hengergette cukorba számunkra.”⁶³

1861-ben komoly változás következett Berzeviczy életében. Addig a Berzevicén önfeledt játékkal töltött napokat jobbra csak az évenkénti családi fürdözések szakították meg a közeli Lublón. Abban az évben azonban Berzeviczy Tivadar újra közpályájára lépett, miután Sáros vármegye helyettes alispánjává és törvényszéki elnökké választott. Ez pedig szükségszerűen azzal járt együtt, hogy a megnövekedett hivatali teendőinek következtében a családját is beköltöztette maga mellé a vármegye székhelyére, Eperjesre. A város a felvidéki magyar művelődés egyik központja volt, és emiatt, valamint a helységet átszelő Tarca folyó okán „Tarca-parti Athénak” is nevezték.

Berzeviczy Tivadar ismételt hivatalvállalásában döntő szerepet játszottak az 1861-es év eseményei, illetve azok előzményei. 1859-ben Ausztria vereséget szenvedett a szárd-osztrák-francia háborúban, a következő esztendőben pedig a súlyos korrupciós botrányokba belebukott a birodalom pénzügyi és katonai vezetésének krémje. Mindezek hatására a király, I. Ferenc József felismerte, hogy állama működőképességének biztosítása érdekében lazítania kell az 1849 óta fennálló abszolutisztikus kereteken. Ennek első lépéseként 1860. október 20-án kiadta az ún. októberi diplomát, melynek lényege a birodalmon belüli állami és tartományi különállás elismerése volt, konzervatív alapon. Ebben az uralma alatt álló országok életének alkotmányos alapokra történő helyezéséről rendelkezett. Fenntartva Magyarország 1849-et követő beolvasztását Ausztriába, visszaállítva azonban az 1848 előtti kormányzati szerkezetet, és a vármegyerendszert. A birodalom ügyeit a szintén helyreállított tartomány- és országgyűlések

⁶² Berzeviczy Albert: Édes anyám... *Háztartás*, 1929. szeptember 10., 5-6. Idézetek az 5. oldalon.

⁶³ Berzeviczy Edit: *Berzevicze. Egy család története*. Kézirat, é. n. [1935], A Szalay-Berzeviczy család tulajdona, 9.

tagjaiból választott Birodalmi Tanács (Reichsrat) intézte. A centralizáció ausztriai hívei viszont bírálták a mérsékelt föderalista átalakulást, és sikerült kicsikarniuk az uralkodónál az 1861. február 26-án kibocsájtott februári pátenst – a birodalmi centralizáció egy némileg modernebb formáját –, amely a Birodalmi Tanácsot ugyan valódi kétkamarás parlamentté alakította volna, de korlátozni kívánta annak törvényhozási lehetőségeit. Magyarország ennek okán megtagadta, hogy delegáltakat küldjön a Reichsrat-ba, és a birodalom más politikai erői is elutasították a pátenst.⁶⁴

A szabadabb politikai légkörben engedélyezték 1861-ben az országgyűlési választások megrendezését Magyarországon. Két nagy politikai erő feszült egymásnak: Deák Ferenc és hívei magyar érdekként ismerték el a Habsburg Monarchia fenntartását, míg Teleki László és társai az Ausztriától való elszakadásra törekedtek. Az októberi diplomát és a februári pátenst mindazonáltal egyöntetűen elutasították. Deákék az országgyűlésben párbeszédet szerettek volna folytatni Ferenc Józseffel, aki nem volt törvényesen megkoronázott magyar király. Az álláspontjukat hagyományos módon, az uralkodóhoz intézett feliratban szándékoztak kifejni, ezért kapták a Felirati Párt nevet. Teleki Lászlóék, szakítva a tradíciókkal, a határozati forma mellett érvelték, így lettek a Határozati Párt. Utóbbiak diadalmaskodtak a márciusi választásokon, viszont az április elején összeült parlament mindkét – májusban és augusztusban írt – feliratát Deák fogalmazta meg. Ezekben a magyar törvényhozás a magyar alkotmánnyal ellentétesnek, tehát elfogadhatatlannak minősítette mind az októberi diplomát, mind a februári pátenst. A '48-as törvények visszaállítását kívánta, Magyarország és Ausztria viszonyát pedig a személyi unió alapján gondolta rendezni. 1861. május 8-án Teleki László öngyilkosságot követett el, pártja Tisza Kálmán nevével fémjelzett vezérkara pedig nem merte vállalni az Ausztriával való szakítást, ezért megszervezték, hogy a szavazáson csekély mértékben ugyan, de az országgyűlés Deák első felirati javaslatát fogadja el. Ferenc József ezt elvetette, akárcsak Deák második – a magyar törvényhozás által egyhangúlag támogatott – feliratát, és 1861 augusztusában feloszlatta az országgyűlést.⁶⁵ Novemberben ideiglenes (provizórikus) jelleggel ismét önkényuralmi rendszert léptetett életbe, amely 1865-ig tartott. A történetírás Anton Schmerling osztrák államminiszter után Schmerling-provizórium névvel illeti ezt az időszakot.⁶⁶

⁶⁴ Csorba László: Az önkényuralom kora (1849-1867). In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 310-316. (továbbiakban: Gergely, 2005)

⁶⁵ Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján*. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó, 445-586.

⁶⁶ Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711-1914*. Pécs, 2012, Kronosz Kiadó, 290-291. (továbbiakban: Katus, 2012)

Berzeviczy Tivadar hivatali pályafutása is véget ért ezzel 1861 késő őszen. Fia szemléletes megfogalmazása szerint: „az alkotmányos vármegye hivatalnokait a tavasz hozta és az ősz vitte el, az absolutismus közegei pedig a mint a téllal tűntek el, úgy a téllal jöttek vissza.”⁶⁷

Eperjesi tartózkodásuk alatt Berzeviczy Tivadar Albert és Róza mellé házitanítót fogadott Strauch Albert személyében, akinek az volt a feladata, hogy a két testvérrel elsajátíttassa az elemi iskola tananyagát. A Szepes vármegyei Iglóról származott, és az Eperjesi Evangélikus Kollégium teológiai fakultását végezte el, ami akkoriban tanárképzőül is szolgált. Nevelési módszerei közkedveltek voltak diákjai körében, ugyanis játszva igyekezett megértetni velük a tantárgyakat. Nemegyszer a szabadban az tartotta óráit, például az eperjesi Kálvária-hegy dús lombú, árnyékot adó fái alatt. Rögtön az első hónapban hazafias szavalatokkal egybekötött színelőadást rendezett a gyerekekkel, melynek keretében Kisfaludy Károly *A gyilkos* című egyfelvonásos tragédiáját adták elő szüleiknek.⁶⁸

Strauch vezetésével Albert és Róza 1862 elejétől 1864 közepéig *Próbakő* címmel hetente megjelenő családi gyereklapot szerkesztettek. Az újság ötvözte a tanulást a szórakozással, mivel abban dolgozták fel az addig tanultakat: történelmet, földrajzot, természetismeretet, mindezeket pedig az általuk készített térképekkel és rajzokkal egészítették ki. „Az alaphang, a mely a gyereklapnak majdnem minden dolgozatából kicsendül: az a búsongó, vágó, de már reményében, öntudatában megerősödött hazaszeretet volt, a mely a hatvanas évek elejét jellemezte, a melyet szülő, nevelő, rokon, barát, az egész környezet s minden érintkezés táplált bennünk gyermekekben s a mely több volt tetszetős és megszokott frazeológiánál. A kilencz éves gyermek a benső meggyőződés hangján írta: »Vajjon nem kell-e tehát e drága honért, ha szükség, százszor a tűzbe menni, szabadságért a végső piros cseppig – halálig küzdeni?«” – emlékezett vissza Berzeviczy.⁶⁹ A *Próbakő* legfrissebb számait általában mindig vasárnap reggel, a reggeliző asztal mellett vették kezükbe a szülők. A német nyelv gyakorlása céljából néhány hónapon át társat is kapott a *Próbakő*, a szintén a gyerekek által írt *Kleeblatt*⁷⁰ című havilapot.

Ekkoriban Berzeviczy szabadidejében az unokaöccsével, a később művészettörténésszé lett Szmrecsányi Miklóssal, gyakran rajzolt madarakat. Különösen sast, mivel az tetszett neki a legjobban. Az igazán súlyos büntetésnek Strauchnál éppen emiatt az számított, ha néhány nagyobb csínytevése után határozatlan időre eltiltotta őt a sasok rajzolásától. Amikor aztán

⁶⁷ Berzeviczy, 1907, 163.

⁶⁸ Uo. 161.

⁶⁹ Uo. 195.

⁷⁰ Lóhere. (német)

Berzeviczyék Eperjestről visszaköltöztek Berzevicére, a legtöbb falusi kisfiúhoz hasonlóan a két unokatestvér is nagy élvezettel fürdött a patak vizében, barangolt a környező erdőkben és hegyekben, vagy esetleg katonásdit játszott a családi ház udvarán.⁷¹

Berzeviczy a természetben töltött rengeteg idő dacára sem hanyagolta el azt, hogy intellektuális téren képezze magát. Számtalan verset kívülről megtanult, például Aranytól a *Családi kört*, Petőfinek *A puszta télen* című művét, és Tóth Kálmán *Ki volt nagyobbját*. A könyvek közül leginkább Jósika Miklós *A hat Uderszki leány* című többkötetes történelmi regénye gyakorolt rá hatást. Nővérei zongorajátéka mellett ismerkedett meg az olasz operák világával, és nagy segítségére volt, hogy Máriássy János több áriát is eredeti olasz szöveggel tudott elénekelni, többek között Giuseppe Verdi *Ernani* című négyfelvonásos operájából. A festett és papírból kivágott alakokkal mindezek után már nem volt nehéz a Berzeviczy-gyerekeknek a házi színpadukon eljátszani Vincenzo Bellinitől a *Norma*-t, vagy Verditől a *trubadúrt*. Az első igazi operát Berzeviczy Kassán látta, amikor édesanyja egy jól sikerült vizsgáját követően jutalomból elvitte Bellini *Az alvajáró (La Sonnambula)* című darabjára.⁷²

Berzeviczy élete végéig lelkes operába és színházba járó embert maradt. Berzeviczy Edit a *Berzeviczy Albertről* című szintén kiadatlan kéziratában így emlékezik rá: „Mikor még fiatal korában ráért szépirodalmi olvasmányokkal foglalkozni, legjobban rajongott Shakespeare, Dante, Goethe és Heine műveiért. A magyarok közül Aranyt, Madáchet, Jókait szerette. Sokat tudott szó szerint ezen költők műveiből, ezért ha a színházban egy-egy Shakespeare darab előadásánál, a szöveget szándékosan, vagy hanyagságból rosszul mondták el, nagyon elégedetlenkedett.”⁷³ Már egészen fiatalon vonzotta a színészet, amatőrként számtalan műkedvelő előadásban szerepelt. Egy alkalommal a Széchenyi-kör nevű eperjesi magyar közművelődési egyesület szervezésében még a legendás színésznővel, Prielle Kornéliával⁷⁴ is fellépett. 1881. március 26-án, az eperjesi állandó színház ünnepélyes megnyitóján, Almási Balogh Tihamér *Két év múltán* című vígjátékának színpadi változatában.⁷⁵ Méghozzá a „hírneves művészről olyan rátermettséggel, hogy a Nemzeti Színházban is megállná a helyét.”⁷⁶

⁷¹ Berzeviczy, 1907, 199-202.

⁷² Uo. 205-207.

⁷³ Berzeviczy Edit: *Berzeviczy Albertről*. Kézirat, é. n., A Szalay-Berzeviczy család tulajdona, 35. (továbbiakban: Berzeviczy Edit, é. n.)

⁷⁴ Prielle Kornélia (1826-1906) volt az első, aki a Nemzeti Színháztól „örökös tag” rangot kapott, 1881-ben.

⁷⁵ Eperjes. *Fővárosi Lapok*, 1881. március 29., 376-377.

⁷⁶ Dr. Gaál Ferike [Berzeviczy Edit]: Emlékezés Berzeviczy Albertre... *Képes Vasárnap*, 1943. március 30., 204.

Strauch Albert 1864 nyaráig maradt a család alkalmazásában, mivel ősszel Berzeviczy és Szmrecsányi Miklós is már a kisszebeni piarista algimnáziumban kezdték meg a harmadik gimnáziumi osztályt. Kisszeben – Csontváry Kosztká Tivadar festőművész szülővárosa – Eperjes és Bártfa mellett Sáros vármegye harmadik szabad királyi városa volt. Olyannyira közel feküdt Berzevicéhez, hogy a települést körülölelő dombokról látni lehetett a Fekete-hegyet. A viszonylag csekély távolság ellenére Berzeviczyék az intézmény falain belül laktak, az iskola ugyanis konviktusként, azaz katolikus bentlakásos diákotthonként működött. Berzeviczynek az anyjától örökölt vallásossága itt tovább mélyült, ami miatt szülei már komolyan aggódtak, hogy egyetlen fiúgyermekükből pap lesz. Az algimnáziumhoz tartozó kis piarista templomban visszaemlékezései szerint olyan sokat ministrált, hogy a szertartások szövegét könyv nélkül megtanulta.⁷⁷ A tananyag elsajátítása is könnyen ment számára. A Kegyes Tanítórend által kiállított iskolai értesítője alapján a harmadik évfolyamot minden tantárgyból kitűnő eredménnyel végezte el, Uhlár Pál piarista tanár osztályában.⁷⁸ A következő iskolai évben szintén kimagasló tanulmányi eredményeket ért el ugyanitt. Mindkét félévben osztályelsőként végzett 15 diáktársa között.⁷⁹

Mivel az 1865/1866. évi kolerajárvány következtében Kisszebenben szünetelt a tanítás, az 1866-os tanévet Berzeviczy a lőcsei katolikus főgimnáziumban kezdte meg. Családja életében azonban egy ennél jóval fontosabb változás következett be: apját egy évvel korábban Sáros vármegye héthársi kerületében országgyűlési képviselővé választották. Az alkotmányos változás előszelét már 1864-ben érezni lehetett, amikor a Birodalmi Tanács felirata a magyarokkal való kiegyezési tárgyalások megkezdését sürgette az uralkodónál. 1861 óta ugyanis az osztrák polgárság is kiábrándult a Schmerling-féle látszatalkotmányosságból. Eötvös József – Deák Ferenc tudtával – egy bécsi újságban névtelen cikket közölt, melyben kifejtette, hogy a Pragmatica Sanctio alapján állva „bizonyos érdekek és ügyek közössége nem tagadható”. Ferenc József ezután titkos személyi megbízottat küldött Deákhhoz, hogy a magyarok kiegyezési feltételeiről érdeklődjön. Miután azokat megfelelő tárgyalási alapnak minősítette, Deák a *Pesti Napló*-ban 1865. április 16-án közzétette az ún. húsvéti cikkét, melyben az összbirodalmi érdekek prioritása mellett a magyar fél kompromisszumkészségét emelte ki. Hozzátevé, hogy Magyarország beolvasztását továbbra is elfogadhatatlan opciónak tartja. A király szükségesnek tartotta, hogy a megindult politikai folyamat folytatódjék, ezért

⁷⁷ Berzeviczy, 1907, 229-230.

⁷⁸ *A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló kis-szebeni róm. kath. algymnasium ifjúságának érdemsorozata az 1864/5-dik tanév második felében.* Eperjes, 1865, Staudy Antal.

⁷⁹ Berzeviczy Albert bizonyítványai. MTA Könyvtár Kézirattár (továbbiakban: MTAK), Ms 10.251/a.

júliusban a konzervatív föderalista Richard Belcredi-t ültette a felmentett Schmerling helyére, majd összehívta a magyar és erdélyi országgyűlést. Szeptember 20-i manifesztumában pedig felfüggesztette a februári pátenst.⁸⁰

Berzeviczy Tivadar a klasszikus liberalizmus értékelvei alapján álló Deák-párt színeiben indult a választásokon. Programjában az ország függetlenségének és területi integritásának biztosítása mellett a vármegyerendszer megőrzése is szerepelt, mivel azt az alkotmányosság legfőbb örékének tekintette. Fontosnak tartotta továbbá az anyagi jólét emelését, illetve az osztrákokkal viselt közös terhek igazságos elosztását.⁸¹ Választási kampánya során a berzevicei ház nemcsak a kokárdát készítő és zászlókat varró asszonyoknak adott otthont, hanem a kérelmezők, panaszosok és kortesek végeláthatatlan sorának is. „Emlékszem, hogy Mindenszentek napján – a mi Berzeviczén »Kermes« vagyis templomavatás napja – a nagy ebédlőnk hosszú asztalát körülülték urasan a berzevicei parasztgazdák; a kik máskor az udvari nagy hársfánál alig mertek beljebb kerülni azok most egész otthonosan telepedtek le a mi székeinkre, ettek a mi asztalunkról és koczintgattak az apámmal” – írta Berzeviczy.⁸²

Berzeviczy Tivadar ellenjelöltje Péchy Ferenc járási főszolgabíró lett volna, aki azonban miután felmérte, hogy ellenfelével szemben csekély esélye van a győzelemre, visszalépett az indulástól. Ennek nyomán a november 22-én, Hétháron megrendezett voksoláson Berzeviczy Tivadar egyhangúlag szerezte meg a képviselői mandátumot.⁸³ Országgyűlési feladatai miatt december közepén Pestre költözött. Családja nem tartott vele, ezt pedig a későbbiekben igen nehezen viselte.

Fia is bajosan élte végig az iskolaváltást. Pontosabban azt, hogy az alacsony diáklétszámú, szinte már családias hangulatú kisszebeni konviktusból Lőcsére, egy sokkal nagyobb oktatási intézménybe került. Több tanárnál voltak órái, akikkel miután csak az osztályteremben találkozott, felszínes maradt a kapcsolata. A tantárgyakat javarészt németül oktatták, és még a latintanár, Balugyánszky József sem rokonszenvezett különösebben a gimnázium magyar nemzetiségű tanulóival. Ráadásul az iskola szlovák származású igazgatója, Martin Čulen szlávbarát érzelmeket táplált.⁸⁴ Még a magyar diákokkal is szlovákul beszélt, az iskolai érdemsorozatban pedig szlovákosította a gyerekek neveit: a Csákyból Čaky lett, a

⁸⁰ Katus, 2012, 292-293.

⁸¹ Berzeviczy Tivadar: *A Héthársi választó kerület tisztelt választóihoz*. MTAK, Ms 10.327/7.

⁸² Berzeviczy, 1907, 239.

⁸³ Uo. 240.

⁸⁴ Martin Čulen (1823-1894) plébános-tanár, a szlovák nyelvű oktatásügy egyik ismert szervezője. Tevékeny szerepet vállalt a két nagy szlovák kulturális egyesület, a Matica slovenská és a katolikus Spolok sväteho Vojtecha (Szent Adalbert Társulat) megalapításában.

Berzeviczyból Brezoviczky.⁸⁵ Mindezek ellenére Gerevics Gusztáv 42 fős osztályában Berzeviczy még így is a harmadik legjobb tanulmányi eredményt elérő növendék volt az 1866/1867-es tanévben. A latinból és énekből kapott jó minősítéssel túl csakis jeles és kitűnő érdemjegyek kerültek a bizonyítványába.⁸⁶

Fia taníttatása érdekében Berzeviczy Tivadar 1866 januárjában folyamodványt küldött a Helytartótanácsához, hogy elnyerjék a 120 forintos összeggel járó, másodosztályú Mária Terézia-féle ösztöndíjat. Hivatkozott fia példás iskolai magaviseletére és kiváló tanulmányi eredményére, továbbá arra, hogy még egyetlen gyermeke sem részesült államsegélyben. Hozzátette, „szerény vagyoni állása mellett csak kérelmének kegyes teljesítése teszi lehetővé Albert fia további kellő nevelését.” Nem rendelkezünk információval arra vonatkozóan, hogy az ösztöndíjat végül elnyerték-e vagy sem, mint ahogyan arról sem, hogy a következő év novemberében Eötvös József kultuszminiszterhez címzett ösztöndíjkérelmüket miként bírálták el. Ez utóbbihoz Szinyei Merse Félix sárosi alispán hatósági bizonyítványt csatolt, melyben igazolta, hogy Berzeviczy Tivadar és Szinyei Merse Amália (aki történetesen a saját húga volt) köztisztviselő és becsületben álló emberek, akik semmiféle állami vagy magánsegélyben eddig nem részesültek. Berzeviczy Tivadar ezen felül 1849-ben és 1861-ben is elismerést érdemlő vármegyei szolgálatot teljesített, s ezért fiúk érdekében „a jelen kor igényei és a szülők állásához kívánatos kiképzéteése tekintetében kedvezőtlen vagyoni helyzetüknél fogva, az állam gondoskodó jótékony segélyezésére, kiválóan érdemesek és ajánlhatók.”⁸⁷

Berzeviczy Tivadar folyamodványai kapcsán utalnunk kell arra, hogy esetükben nem a mai értelemben vett szociális segélyre kell gondolni, hanem inkább a középosztálybeli életmódon élő emberek „önsegélyezésére”. Annak ellenére, hogy levelében „szerény vagyoni állására” hivatkozott, azt vélhetően inkább kérelmének nyomatékosítása céljából írta bele, mivel egy országgyűlési képviselő már akkoriban sem volt olyan túlságosan szegény.

Az 1867-es esztendő eseményekben gazdag volt Berzeviczy számára. Márciusban Róza Mária Ferenc szepesi földbirtokos menyasszonya lett. Az esküvőre szeptember 3-án, a lány 16. születésnapján került sor. Mária a feleségét magával vitte márkusfalvi birtokára, ami Berzeviczyt különösen elszomorította. Hiszen attól fogva „úgy éreztük, mintha a berzeviczei régi ház ablakain kevesebb napsugár hatolna keresztül.”⁸⁸ A lakodalmat követően az immár

⁸⁵ Berzeviczy, 1907, 251.

⁸⁶ *A lőcsei királyi katolikus főgymnasium értesítője az 1866/7 tanévről.* Lőcse, 1867, Werthmüller János és fia, 30.

⁸⁷ Berzeviczy Tivadar folyamodványai fia ügyében. MTAK, Ms 10.251/h.

⁸⁸ Berzeviczy, 1907, 264.

Róza nélküli család Pestre költözött, Berzeviczy Tivadar Kecskeméti utcai lakásába. Fiukat a pesti piarista nagygimnázium hatodik osztályába írták be.

Berzeviczy osztályfőnöke Lengyel József volt, osztálytársai közül pedig utóbb többen is országos ismeretségre tettek szert. A Berzeviczy előtti padban Wlassics Gyula későbbi kultuszminiszter (1895-1903) ült. Háta mögött Trefort Ágoston életvidám és szókimondó fia, Ervin foglalt helyet, aki jókedvében gyakran dobolt Berzeviczy hátán. De osztálytársa volt a műgyűjtővé és külügyminiszteri tanácsossá lett Tallián Dénes, valamint Egan Lajos is, a majdani fiumei kormányzó-helyettes, mérnök, a Magyar Antiszemita Párt elnöke.⁸⁹

Az Eperjesi Területi Állami Levéltárban őrzött iskolai jegyzetfüzete alapján Berzeviczy a hatodik osztályban magyar nyelv- és irodalom órán Juliánusz barátról tanult, továbbá az ősmagyarok életmódjáról (vallási élet, ruházkodás, táplálkozás stb.). Németből különféle szöveg- és versfordítások képezték a tanítás tárgyát. Történelemből az ókori India, illetve az antik görög és római világ, külön fejezetet szentelve Nagy Sándornak. Földtan órákon többek között a vulkánokkal valamint a légköri és domborzati viszonyokkal ismerkedett meg. Feljegyzéseit a tanáraitól készült karikatúrák és más egyéb rajzok színesítették.⁹⁰

Tollrajzai a *Szünórák* című családi hetilapban is megjelentek, melyet a *Próbakő* mintájára szerkesztett a mentorával, Spitzkó Lajos bölcsészhallgatóval. Akiről akkor még nem is sejtette, hogy bő két évtized múlva a székesfehérvári tankerület főigazgatója lesz. A *Szünórák* a német nyelvű humoros hetilap, a *Fliegende Blätter*⁹¹ stílusát utánozta. Pesten gyermekei mellé Berzeviczy Tivadar angoltanárokat fogadott, akiktől délutánonként nyelvleckéket vettek.⁹² Fia tanulmányi eredményeire Pesten sem lehetett panasza, mivel Berzeviczy itt is osztálya élvonalába tartozott. Érdemsorozatában továbbra is kizárólag jeles és kitűnő osztályzatok szerepeltek.⁹³

Berzeviczy az iskola mellett kihasználta a főváros nyújtotta kulturális és szórakozási lehetőségeket. A Városligeti fasor mellett álló *Lövölde* nevű étteremben például többször is megfordult. Itt élőben hallhatta zenélni Sárközi Ferenc cigányprímást, akit a szabadságharc alatt Kossuth Lajos a honvédségben szolgáló cigányzenészek főkarmesterének nevezett ki. Szüleivel ugyan nemegyszer ellátogatott a lóversenypályára, legszívesebben mégis a Nemzeti Színházba

⁸⁹ Uo. 267.

⁹⁰ Berzeviczy Albert: *Jegyzetek. 1867-8-ból.* Eperjesi Területi Állami Levéltár (Štátny oblastný archív v Prešove) Rodina Berzeviczy 1209-1567-1943 fond (továbbiakban: ETÁL, RB), 78. doboz, 307. jelzet.

⁹¹ A *Fliegende Blätter* 1845-1944 között Münchenben hetente megjelenő, gazdagon illusztrált élelapp volt.

⁹² Berzeviczy, 1907, 271-272.

⁹³ *A kegyes tanítórendiek pesti nagy gymnasiumába járó ifjúságnak érdemsorozata az 1867/8-iki tanévben.* Pest, 1868, Bucsánszky Alajos, 6.

járt. Főleg a régebbi darabok vonzották, de megnézte az újabb szerzeményeket is, mint Giacomo Meyerbeer *Az afrikai nő* című operáját. Drámát ugyan kevesebbet hallgatott, mint operát, mégis ekkor szeretett bele Shakespeare műveibe, amikkel aztán élete végéig több munkájában is foglalkozott. Az angol drámaíró *Macbeth*, *Hamlet* és *Szentivánéji álom* című darabjait látta Pesten, a legnagyobb színészek előadásában: Gertrúd dán királynőt például Paulayné Gvozdanovics Júlia alakította a *Hamlet*ben, Lady Macbethet pedig Jókainé Laborfalvi Róza. Berzeviczy kedvence a földszinti állóhely volt, mert onnan lehetett a legjobban látni és hallani mindazt, ami a színpadon zajlott. Amikor aztán a Kisfaludy Társaság Tomori Anasztáz jóvoltából Shakespeare összes műveit megjelentette magyar fordításban, megvette mindegyik kötetet, és igyekezett több szöveget is kívülről megtanulni belőlük.⁹⁴

Apja gyakran magával vitte a régi pesti képviselőház épületébe, ahol a korabeli politikusok közül hallhatta, miként vitázik Ghyczy Kálmán és Ignác, de tanúja lehetett Tisza Kálmán és Bethlen Farkas⁹⁵ egymás ellen vívott szópárbajainak is. Egy későbbi ülésen aztán megpillantotta Deák Ferencet, akinek a „bozontos szemöldökei alól kedélyesen villogott tekintete a szélsőbal felé; de bizony csak láttam, szavát nem hallhattam; szinte irigyelni tudtam nővéremet, a ki – nem járván iskolába – gyakrabban jutott el a t. Ház karzatára s egyszer az »öreg úr«-nak egy rövid felszólalása alatt is jelen volt.” Lassanként tehát arcról felismerte a nevesebb politikusokat, amiben nagy segítségére volt az 1868 januárjában indult *Borsszem Jankó* című satirikus politikai lap is, melyben rendszeresen közöltek gúnyrajzokat a képviselőkről.⁹⁶

Berzeviczy Tivadar társaságában járt először a fővárosi közgyűjteményekben. A pesti egyetem könyvtárát szívesen kereste fel, akárcsak a Magyar Tudományos Akadémia 1865-ben átadott székházát, amelynek dísztermében egy alkalommal végigülte Eötvös József elnök beszédét, illetve Arany János és Toldy Ferenc előadásait.⁹⁷

A nyári szünidőben a Máriássyak márkusfalvi kastélyába utazott vakációzni, ahol viszontláthatta szeretett nővérét, Rózsit. S mivel a hetedik gimnáziumi osztályt újra a közeli Lőcse katolikus főgimnáziumában kezdte meg, ezért találkozásaik a korábbiaknál sűrűbbé váltak. Lóháton ugyanis, ahogyan általában közlekedett, könnyen és gyorsan meg lehetett tenni a két helység közötti távolságot. Az 1867. évi kiegyezés leglátványosabb következménye Berzeviczy szerint az volt, hogy a főgimnázium éléről leváltották Martin Čulen-t, helyére pedig

⁹⁴ Berzeviczy, 1907, 280-282.

⁹⁵ Bethlen Farkas (1813-1870), Küküllő vármegye országgyűlési képviselője, jeles pomológus.

⁹⁶ Berzeviczy, 1907, 274.

⁹⁷ Uo. 277-278.

Landiger Antalt, a későbbi szepesi kanonokot állították. A tanári karban meglátása szerint ennek ellenére továbbra is több szlávbarát pedagógus maradt. A diákság körében azonban semmiféle nemzetiségi, vagyoni vagy vallási ellentétet nem vélt felfedezni. Az egyetlen zsidó osztálytársukat visszaemlékezései szerint – bár sokszor megtréfálták – mindnyájan kedvelték, ráadásul szlovák osztálytársai körében „kikkel együtt voltunk, semmi áskálódó magyargyűlöletet nem tapasztaltunk.”⁹⁸

A két évvel korábbi viszonyokhoz hasonlóan a tanítás nyelve többnyire a német maradt. Ám a legnagyobb problémát mégsem ez jelentette számára, hanem az állandóan változó tantervek, melyek miatt bizonyos tantárgyakból több fejezetet és szerzőt is „átugrottak”. Példának okáért így eshetett meg, hogy amíg az 1867/1868-as tanévben használt történelem füzetében olyan fejezetcímek szerepelnek, mint *A Gracchusok*, *Marius és Sulla*, a Spartacus-féle rabszolga felkelést bemutató *Gladiatorok*, majd pedig a *Triumviratus*, addig az 1868/1869-esben már a nagy francia forradalom eseményeit taglalták: *Danton bukása*, *Mirabeau*, *Camille Desmoulins* stb.⁹⁹

Leginkább Gerevics Gusztáv latin óráit szerette, ugyanis a latin-magyar szövegfordításokat nagyon hasznosnak ítélte. Legkevésbé a görög stúdiumokat szívelte, mivel antipatikusnak találta mind a tanárt, mind a tantárgyat. Ennek dacára az év végén görögből mégis jeles, latinból ugyanakkor csak jó osztályzatot szerzett. A lőcsei főgimnázium tantestületétől pedig év végi könyvjutalomként kiérdemelte Szilágyi Sándor kétkötetes, *Erdélyország története tekintettel mivelődésére* című munkáját.¹⁰⁰

A középiskola utolsó évfolyamát Berzeviczy szintén Lőcsén végezte. Szabadideje nagy részét a természetben történő barangolással töltötte. Gyakran gyalogszerrel látogatta meg a szomszédos Szepesgörgön lakó rokonait, a Görgeyeket. Az 1860-ban elhunyt nagybátyja, Görgey Konstantin dolgozószobájában, a leeresztett redőnyök félhomályában ismerkedett meg Lord Byron és Ferdinand Freiligrath költeményeivel, valamint itt vette először a kezébe Alphonse de Lamartine *A girondiak története* című művét, Madame de Staël *Corinne* című munkájával egyetemben. De nagyon szerette Madáchtól *Az ember tragédiáját*, továbbá *A szónokok könyvét* Louis Marie de Lahaye de Cormenin-től. Az irodalom iránti rajongása vezette

⁹⁸ Berzeviczy, 1907, 279.

⁹⁹ Berzeviczy Albert történelem jegyzetei (1868-1869). Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára (továbbiakban: PIMK), V. 5238/14/1-2.

¹⁰⁰ *A lőcsei királyi katolikus főgymnasium értesítője 1868/9 tanévről*. Lőcse, 1869, Werthmüller János és fia, 37.

arra, hogy társaival önképző kört kezdjen szervezni tanintézményük falain belül, ami azonban hamvában holt, mivel Landiger igazgató nem támogatta az elképzelésüket.¹⁰¹

Zsebpénze egy részét nem meglepő módon könyvekre költötte. A főgimnázium 1870 februárjában rendezett diákbálja után megmaradt 2 forintját például apjának küldte, hogy megvásárolhassa számára a már korábban említett, a Kisfaludy Társaság által megjelentetett Shakespeare-életműsorozat ötödik (*Lear király, A két veronai ifjú*) és tizennyolcadik (*III. Richárd, VIII. Henrik*) kötetét.¹⁰²

Magánszorgalomból ezidőtájt próbálkozott meg a próza- és versfordításokkal. Elsősorban németből fordított, Heinrich Heine és Friedrich Schiller verseit, de kísérletet tett arra is, hogy az angol író, Maria Edgeworth *The prussian vase* című alkotását *A porosz virágcsésze* címmel magyar nyelvre ültesse át.¹⁰³ Saját versek írásával is próbálkozott. 1871. október 1-jén az alábbi, a jó és a rossz örök harcáról szóló filozofikus költeményt vetette cím nélkül papírra:

„Följajdul ezrek ajkin a panasz:

Az élet harcán mért bukik a jó?

S míg gúnyt kacag zsarnok, kaján, ravasz

Mért tűr a 'rény, mely tiszta, mint a hó?

Miért panaszkodol? szív, mért remegsz?

A véstördelt szirt rendületlen áll

Éltedre törhet a rossz, - elveszhetsz,

De nincs nyila, mely szellemedbe száll.

A részdiadalt mért irigyeled

Gonosz szívből, melyben nincs szeretet?

Erényed, szellemed bár bukva lenn:

Az égben élend dicsőn, győztesen.”¹⁰⁴

Ekkoriban jelentek meg első publicisztikai a korabeli ifjúsági lapokban. A legkülönbélebb témák foglalkoztatták. A *Tanulók Közlönyében* például 1870 márciusában *A veres köpeny* címmel kétrészes, hátborzongató rémtörténetet közölt egy utazóról, akinek egy hideg, viharos őszi éjjelen váratlanul rejtélyes, vörös köpenybe burkolózó útitársa akadt. A titokzatos idegen még azon az éjszakán kioltotta az utazó életét.¹⁰⁵

¹⁰¹ Berzeviczy, 1907, 308-310.

¹⁰² Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1870. február 15. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

¹⁰³ Berzeviczy Albert prózafordításai, fordítástörődékei és átíratái (1870-1871). PIMK, V. 5238/12/1-7.

¹⁰⁴ Berzeviczy Albert versei, versfordításai, átköltései 1871. október 1. és 1873 között. PIMK, V. 5238/15/1.

¹⁰⁵ Berzeviczy Albert: *A veres köpeny. Tanulók Közlönye*, 1870. március 27., 177-178. és április 3., 189-191.

A nyár folyamán öt egymást követő írásban mutatta be a *Tanuló Ifjúság Lapja* hasábjain a francia forradalom szónokait. Cikkeinek megírásában nagy segítségére voltak lőcsei történelmi tanulmányai, valamint Cormenin fentebb említett munkája. A legtehetségesebbnek közülük Honoré-Gabriel Riquetti-t, Mirabeau grófját tartotta, mivel ő „sohasem ijedt meg valamely támadás- vagy ellenvetéstől. A szószéken dacolt a gyülekezet előítéletei-, szemrehányó moraja-, és remegő türelmetlenségével. Mozdulatlan, mint egy szikla, összefont karokkal várta be a csendet. Mindenkinek és mindenre azonnal, bámulatos gyorsasággal és találóan válaszolt. Embereit, tárgyait oly módon, oly szavakkal festette, minőkkel csak ő rendelkezett.”¹⁰⁶

Részletesen foglalkozott a Konvent, azaz a forradalmi alkotmányozó, majd törvényhozó nemzetgyűlés frakciói közül a girondistákkal és a hegypártiakkal (a politikailag némiképp semleges képviselőket tömörítő ún. „mocsarat” nem érintette). Előbbieket gyengébb retorikai képességekkel felvértezett társaságnak festette le, akik nemhogy Mirabeau-t, de még ellenfeleik legjobbjait, Dantont, Robespierre-t, vagy Bertrand Barère-t sem voltak képesek megközelíteni.¹⁰⁷ A hegypárt vezetői közül Marat-t „vad, állatias természetű” emberként írta le, aki „imádta a szent nyaktilót, orgyilokra ösztönzé a népet”. Robespierre-t ügyes szónokként jellemezte, aki viszont álnok, hiú, a mások sikerére irigy személyiség volt. Szigorú, takarékos és megvesztegethetetlen, szemben Dantonnal, aki mértéktelen volt, kéjvágyó és pénzsóvár, szónoki képességeivel azonban kiemelkedett a párttársai közül.¹⁰⁸

Végül két cikkben rajzolta meg egyik kedvenc történelmi személyisége, Bonaparte Napóleon portréját. Toulon ostromától (1793) kezdve a marengói csatamezőn (1800) át egészen addig, amíg a nagy francia hadvezér a párizsi Notre-Dame-székesegyházban császárrá nem koronázta saját magát (1804). Úgy látta: „Vannak emberek, a kik a népek kormányzására hivatva, születve érzik magokat; az ilyen emberek meghalnak, vagy uralkodnak. És ilyen ember volt Napoleon. Ő nem született, mint Sándor a trón zsámolyán, nem is – mint Caesar – senatori biborban; de a mint kardját kezébe vette, már parancsolt is, és a mint parancsolt, már uralkodott is.”¹⁰⁹

Francia tematikájú cikksorozatával párhuzamosan egy történelmi témájú adomát is publikált *János vitéz* címen a *Tanuló Ifjúság Lapjában*. Ez Mátyás király János nevű katonájáról, a híres

¹⁰⁶ Berzeviczy Albert: A francia forradalom szónokai. I. Mirabeau. *Tanuló Ifjúság Lapja*, 1870. július 24., 315-318. Idézet a 315. oldalon.

¹⁰⁷ Berzeviczy Albert: A francia forradalom szónokai. II. A girondisták. *Tanuló Ifjúság Lapja*, 1870. július 31., 330-332.

¹⁰⁸ Berzeviczy Albert: A francia forradalom szónokai. III. Robespierre és Danton. *Tanuló Ifjúság Lapja*, 1870. augusztus 7., 346-350.

¹⁰⁹ Berzeviczy Albert: A francia forradalom szónokai. IV. Bonaparte Napoleon. *Tanuló Ifjúság Lapja*, 1870. augusztus 14., 362-365. és augusztus 31., 378-382. Idézet a 362. oldalon.

fekete sereg legbátrabb harcosáról szólt. A történet azonban nem a harctéren, hanem egy kocsmában játszódott, ahol az álruhába bújt Mátyás János vitézzel karöltve egész éjen át borozott. A mulatság végén számlái rendezése fejében János kénytelen volt elzálogosítani kardját, ezért másnap a király előtt hüvelyében fakarddal jelent meg. Az uralkodó éktelen haragra gerjedt, amiért János megpróbálta volna őt átejtetni, ám végül megbocsájtott katonájának. Mindössze annyit kötött a lelkére, hogy „máskor el ne igya kend a kardját, mert Mátyás király a mindentudó!”¹¹⁰

Érettségi vizsgáit Berzeviczy 1870. augusztus 1-jén tette le Juhász Norbert cisztercita főigazgató előtt Lőcsén. Latin és görög nyelvből jó, minden más tantárgyból – magyar, német, vallástan, földrajz, fizika, történelem, filozófia – kiváló osztályzatot szerzett.¹¹¹

Az érettségit követően visszatért berzevicei otthonába, ahol a már az apjával kiegészült családja fogadta őt. Merthogy Berzeviczy Tivadar májusban Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter felkérésére lemondott képviselői mandátumáról, és elvállalta Szepes és Sáros-vármegyék királyi tanfelügyelői állását. Állandó hivatali helyiségét a saját kúriája nagy ebédlőjében rendezte be. Fia kései vakációjára szeptemberben került sor Pozsonyban, Dobay József nagybátyjánál, aki ekkor az újjászervezett honvédség kötelékben a pozsonyi honvédkerület parancsnoki posztját töltötte be. A nyaralását követően október közepén kezdte meg jogi tanulmányait a Kassai Királyi Jogakadémián.¹¹²

A jogakadémiák a XVII-XVIII. századtól kezdve 1949-ig léteztek Magyarországon. Főiskolai rangú, előbb két, majd négy évfolyamos, jogi végzettséget adó oktatási intézmények voltak. A jogi egyetemekkel ellentétben viszont csak a jogi alapvizsga letételére voltak feljogosítva. Nem szigorlatoztathattak, nem adhattak jogi doktori fokozatot és magántanári képesítést sem.¹¹³ Az 1777-ben alapított kassai jogakadémián Berzeviczy tanterveiben római jog, egyházjog, büntetőjog, magyar állam- és jogtörténet, statisztika, perrendtartás, osztrák magánjog, bányajog, magyar pénzügyi törvénykezés, nemzetgazdaságtan és pénzügytan, váltó- és kereskedelmi jog szerepeltek. Leckekönyvei alapján továbbra is szorgalmas, jeles tanuló maradt. Tanárai voltak többek között Klekner Alajos jogi doktor, a Jogakadémia későbbi igazgatója, Vida József, aki a tanári katedra mellett rendszeresen publikált költeményeket országos lapokban, Fésüs György, a majdani akadémiai könyvtárnok, valamint a híresen

¹¹⁰ Berzeviczy Albert: János vitéz. *Tanuló Ifjúság Lapja*, 1870. augusztus 14., 375-376. Idézet a 376. oldalon.

¹¹¹ Berzeviczy Albert bizonyítványai. MTA, Ms 10.251/a., Fol. 13.

¹¹² Berzeviczy, é. n. [1920], 33-34.

¹¹³ Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Révai Új Lexikona*. X. kötet. Szekszárd, 2002, Babits Kiadó, 771-772.

szigorú jogtudós, Mariska Vilmos, aki később, immáron a budapesti egyetemen, gróf Károlyi Mihályt¹¹⁴ és gróf Teleki Pált¹¹⁵ is megbuktatta!

Röviddel azután, hogy beiratkozott Kassára, tragédiák sora érte családját. 1871. január 19-én, 19 éves korában, szívelégtelenség következtében elhunyt szeretett nővére, két kisgyermek (Ödön és Rózsi) édesanyja, Róza. Május 24-én pedig a régóta vízkórban szenvedő, általa szintúgy nagyon kedvelt keresztanyja, Szinyei Merse Emma távozott az élők sorából. Mindezek mellett a két halálesettől megviselt anyja június folyamán olyan erős orrvérzésben szenvedett, hogy fiának otthon kellett vele maradnia Berzevicén. Az eközben Eperjesen hivatali ügyekben eljáró Berzeviczy Tivadart is mélyen megrendítette kisebbik lányának hirtelen halála. Naplójában ekképpen írt erről: „Nem életéből, hanem életével adott életet gyermekeinek. A földi test nem bírta el a szellemet; e nagy lélek nem találta helyét a nyomorult földön. Szépsége hasonlók közé vágyott: angyalokhoz!” A számos sorscsapással sújtott esztendőt azonban sikerült örömteli módon lezárnia a családnak: év végén Anna lányukat eljegyezte Szmrecsányi Jenő. Lakodalmukra 1872 júliusában került sor.¹¹⁶

A jogakadémiát Berzeviczy magántanulóként végezte, csak a vizsgák letétele céljából utazott Berzevicéről Kassára. Ebből kifolyólag 1872 nyarán meglehetősen aktívan kivette a részét az országgyűlési választások kampányából. Sáros vármegye héthársi kerületében a Deák-párt jelöltjeként egy rokona, Szmrecsányi László indult. Berzeviczy az ő korteseként járta a Berzevicétől nem messze fekvő Balázsvágást és környékét. A szavazás napján Forgó nevű lova hátán, zászlóval a kezében vezette voksolásra a szavazókat. Erőfeszítései nem voltak hiábavalóak, mert Szmrecsányi Lászlót parlamenti képviselővé választották.¹¹⁷

A kassai számonkérések ideje alatt Berzeviczy az időközben a városba költözött nővérénél lakott, külön szobában. Szüleinek írt levele alapján azonban a lakás falai és szobája ajtaja olyan vékonyak voltak, hogy szinte mindent hallott, amit a nővére családja csinált, kályhája pedig gyakran füstölt, kellemetlen szagot árasztva. Ezeket leszámítva viszont ideális körülmények között készülhetett a vizsgákra, melyek mellett annyi felesleges ideje maradt, hogy elkezdett franciául tanulni. Kilenc barátjával és rokonával együtt – köztük majdani feleségével,

¹¹⁴ „Megtörtént egyszer, saját magam és mindenki más legnagyobb meglepetésére, hogy az egyetem legszigorúbb professzora, Mariska Vilmos, megbuktatott a szigorlaton. Hallatlan eset volt, hogy egy Károlyit - méghozzá a majorátus várományosát - megbuktassanak, de ez nemcsak a szigorú professzor, hanem az egyetem egész intézménye iránt növelte megbecsülésemet. Összeszorított fogakkal ismét rávettem magam a tanulásra, s hamarosan jeles érdemjeggyel tettem le a szigorlatot.” (Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Budapest, 2013, Európa Könyvkiadó, 23.)

¹¹⁵ Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 53. (továbbiakban: Ablonczy, 2005)

¹¹⁶ Berzeviczy, é. n. [1920], 35-38. Idézet a 35. oldalon.

¹¹⁷ Uo. 41-42.

„Zsófikával”, azaz Kuzmik Zsófiával – „francia conversation stundékat” rendeztek, ahol fejenként havi egy forintért „egy nobilis francia nő” felügyelete alatt hetente kétszer két órát társalogtak, kizárólag franciául. A francia nyelv elsajátításával próbálkozott a jogakadémia kínálta lehetőségeken belül is, ám csalódottan állapította meg, hogy az órákat tartó tanár egy „szamár”, akinek egyetlen előnye az volt, hogy meglehetősen jól beszélt angolul is. Így a még Pesten szerzett angoltudását felfrissíthette vele.¹¹⁸

Kassán a tanulás szempontjából sokkal ideálisabb körülmények álltak a rendelkezésére, mint Berzevicén. Ott egyrészt apja sűrű hivatali távollétei okán a birtok ügyeinek intézése rá hárult, másrészt a család kiterjedt rokoni és baráti köre rendszeresen összejárt, és egész évben egymást követték az általuk rendezett mulatságok. Visszaemlékezésében Berzeviczy Albert feljegyezte, hogy 1874 januárja és áprilisa között a bírói államvizsgájára otthon készült, ám az közel sem „ment egész zavartalanul, mert Berzeviczén és környékén akkor oly nagyon vig volt az élet és abból kijutott nekem is.” Mindennek a tetejében január közepétől március közepéig náluk időzött egy Przenko von Zierotin nevű gróf az örökös tartományokból, Berzeviczy Edmund sárosi alispán rokona, „kinek széles jó kedve, pompás ötletei és pajkos tréfái magukkal ragadták az egész társaságot; hosszú szánkó sorokon szállottuk meg hol ezt, hol azt a házat, faluról falut, még kis-szebeni és eperjesi bálókra is berándulva, s nem tágítottunk sehonnan, míg minden ehetőt és ihatót el nem pusztítottunk.”¹¹⁹

A bírói államvizsgát végül 1874. április 25-án tette le Kassán, minden vizsgatárgyából kitűnő eredménnyel.¹²⁰ Négy nappal később Schmidt Gyula eperjesi ügyvéd és váltójegyző már levelet is intézett a királyi Törvényszéknek, melyben közölte, hogy az ifjú Berzeviczy Albert joggyakornoki működését az ő ügyvédi irodájában kezdi meg. Hivatalosan május 2-től 1875. november 1-ig állt az iroda alkalmazásában. Munkájával elégedettek voltak, ugyanis kilépésekor Schmidt ajánlólevelet írt számára, aminek végén megjegyezte, hogy Berzeviczy „erkölcsi magaviselete s szorgalmával teljes megalégedésemet kiérdemelte”.¹²¹

Joggyakornokoskodásával párhuzamosan 1874-ben kezdte meg egyéves önkéntes katonai szolgálatát Berzeviczy az eperjesi 67. Schmerling-gyalogezredben. Itt legalább annyi időt töltött a kaszárnyán kívül, mint a gyakorlótéren. Eltávozásai alkalmával amatőr színészként két alkalommal is a pódiumra lépett. Nyilvános színpadon 1875. január 10-én esett át a „tűzkeresztségen”, Eperjesen, Heinrich Heine *Junge Leiden (Ifjúkori szenvedések)* című

¹¹⁸ Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1872. november 15. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

¹¹⁹ Berzeviczy, é. n. [1920], 47-48.

¹²⁰ Berzeviczy Albert bizonyítványai. MTAK, Ms 10.251/a., Fol. 21.

¹²¹ Uo. Fol. 22. és Fol 25.

darabjának főszerepében. A társulat soraiban helyet kapott Kuzmik Zsófia is. Április közepén újfent a későbbi felesége társaságában alakította a *Nevelőnő kerestetik* című francia mű egyik karakterét.¹²²

Tiszti vizsgáit 1875 októberének elején sikeresen teljesítette. Hazatért, november 9-én szomszédjai és rokonai körében megünnepelte apja névnapját, majd ezt követően Budapestre utazott, hogy a jogi doktorátus megszerzése érdekében elvégezze a pesti egyetemet.

A jogi karon a legkiválóbb tanárok oktatták Berzeviczyt: római jogot Somhegyi Ferencnél hallgatott, aki már akkor az MTA levelező tagja volt. A jogtörténetbe a jeles magyar jogtörténész, Hajnik Imre vezette be, etikát pedig a neves pedagógus és neveléstudós, Kármán Mór kezei alatt tanult. De szintén az MTA tagja volt a bányajogot oktató ismert gazdaságtörténész, Wenzel Gusztáv, valamint a művelődéstörténész Kerékgyártó Árpád is, aki a *Magyarország államéletének története* című kurzust tartotta.¹²³

A fővárosi élet azonban korántsem volt olyan felhőtlen, mint a kassai és a berzevicei. Mivel nem gazdag családból származott, ezért kiadásait vissza kellett fognia, és jól észben tartani, hogy mire mennyit költ. Lakást kellett bérelnie, ami már akkoriban sem volt olcsó, és igyekezett ott spórolni, ahol csak tudott. November végén arról tájékoztatta szüleit „hogy a színház iránti nagy érdeklődésem dacára mindössze egyszer voltam színházban, hogy a reggelitől végképp elszoktattam magam, tanúsítják, hogy a mennyire lehet, igyekszem takarékoskodni. [...] Higgýétek el drága Szüleim! Fölfogom egészen, hogy a nehéz körülményeket, melyekbe nagy költségeink fődözése ütközik, s rendkívül fájlalom, hogy még mindig nem sikerült valamely pénzforrást nyitnom magamnak s így egész költekezésemmel terhetekre esem, de a jelen viszonyok közt nem szabad tekinteten kívül hagynunk, hogy a végleges berendezkedés, a meghonosulás, a dolgok rendes folyamát megelőző idő mindig kétszeres kiadásokkal jár.”¹²⁴

Schmidt Gyulának az álláskeresés megkönnyítése céljából kiállított ajánlólevele két ügyvédnek szólt: Hegedűs Bélának, és egy bizonyos Schönberg nevű úrnak. Utóbbi közölte Berzeviczyvel, hogy nincs üresedés az irodájában, előbbi viszont felvette. 1876. április elejétől 1877. március 2-ig volt joggyakornok Hegedűsnél. Miután végzett, munkaadója egy tanúsítványt állított ki, melyben igazolta, hogy a fiatal jogász a közel egy év alatt feladatát megbízható módon látta el, és „magaviselete ellen észrevétel fel nem merült”.¹²⁵

¹²² Berzeviczy, é. n. [1920], 51.

¹²³ Berzeviczy Albert jog- és államtudományi végbizonyítványa az 1870-76. tan évekről. MTAK, Ms 580/3.

¹²⁴ Berzeviczy Albert levele a szüleihez, 1875. november 27. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

¹²⁵ Berzeviczy Albert bizonyítványai. MTAK, Ms 10.251/a., Fol. 29.

A kezdeti nehézségek után tehát rámosolygott a szerencse. Azon túl, hogy tavasszal állást kapott Pesten, szeptemberben Sáros vármegye frissen megválasztott főispánja, gróf Csáky Albin első hivatali aktusainak egyikeként – ismeretlen, később Berzeviczy által sem megnevezett ok(ok)ból – őt nevezte ki a vármegye tiszteletbeli aljegyzőjévé. Mivel azonban ez a tisztség javadalmazással nem járt, a szülei által küldött pénzadományokra ekkor és ezután is rá volt szorulva. Az 1876 tavaszára rendelt felöltője példának okáért 37 forintba került, és csak egy „másodrendű szabót” tudott megbízni az elkészítésével. Hálálkodva köszönte meg ezért apjának, amikor az egy alkalommal a pénzküldeményét „oly bőkezű mértékben” szabta ki, hogy abból még 3 forintnyi ágyneműpénzre is futotta!¹²⁶

Munkáit sikeresen tudta összeegyeztetni a tanulmányaival. 1877. február 27-én tette le az első államtudományi szigorlatát (magyar közjog, politikatudomány, egyházjog), október 25-én pedig a másodikat (nemzetgazdaság- és pénzügytan, magyar közigazgatási és pénzügyi jog, „magyar-osztrák állam statisticája”). 1877. november 3-án avatták doktorrá.¹²⁷

Doktori értekezésének témája *Rend és szabadság az igazgatásban*¹²⁸ volt. Ebben kifejtette, hogy miután a középkor végével a társadalmat mereven osztályokra bontó falak leomlottak, az újkor szellemi irányzatai közül szerinte a „szabadság” fogalma lett a legtöbbet hangoztatva. A szabadság nála „azon hatalom mely szerint az ember mindent tehet, ami mások jogait nem sérti. [...] Erkölcsi határát megszabja ezen szabály: ne cselekedd azt, amit nem akarsz, hogy más irányodba cselekedjék.” A szabadsággal szemben helyezkedik el a „rend”. Azon határ, „mely amazt korlátolja, azon követelmény, mely amazzal szemben érvényesül, s e kettőnek sajátos, egymást ellensúlyozó és egyszersmind kiegészítő kölcsönhatása” érvényesül az állam és a társadalom különböző szintjein.

Az állam szintjén a szabadságjogok két válfaját különböztette meg: az egyéni valamint az állampolgári/politikai szabadságjogokat. Utóbbiak közé sorolta a törvény előtti egyenlőség jogát, az egylet- és gyülekezetalakotás jogát, a sajtószabadságot, a szabad véleménynyilvánítás jogát, illetőleg a választójogot és az önkormányzatisághoz való jogot. Az egyéni szabadság mindezekkel szemben „a szabadság minden egyéb megnyilvánulási módozatának alapja és nélkülözhetetlen tényezője, ugyanannyira, hogy a hol az egyéniség háttérbe van szorítva, ott a legkitűnőbb alkotmány mellett sincs valódi szabadság.”

A szabadság véleménye szerint belülről, az emberi lélekből fakad, és ott végződik, ahol a rend kezdődik. A szabadság a cél, a rend az eszköz. Az önmagukat szabadelvűnek nevező

¹²⁶ Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1876. április 3. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

¹²⁷ ELTE Egyetemi Levéltár. Államtudományi szigorlatok jegyzőkönyvei 1875-1897. 7/e - III. I. kötet. 23.

¹²⁸ Berzeviczy Albert: *Rend és szabadság az igazgatásban*. Eperjes, 1877, Nyomtatott a Bankegylet nyomdájában.

államintézményekben látta az egyéni szabadságjogok törvényes védelmének zálogát. Ellenben hozzátette, hogy azokat tiszteletben tartják olyan rendszerek is, melyek politikai szabadságjogokat nem ismernek. Felhívta a figyelmet arra, hogy az emberiség történelme során léteztek olyan kormányzatok is, amelyek a túlzott szabadelvűségből talaján állva a politikai szabadságjogokat szabadossággá és „tömeguralommá” silányították. Ezáltal éppen az igazi egyéni szabadságot nyomva el.

Az államigazgatás feladatát abban látta, hogy „a szabadság biztosítása mellett a társadalmi rend megszilárdulását is foganatosítsa, az államéletben megvalósítsa.” A túlságosan bürokratizált államigazgatást elvetette, mivel az nézete szerint a gyakorlati életre az elméleti világ absztrakt szabályait kívánja ráerőszakolni, és minden szelíd, atyáskodó akarata ellenére is zsarnoki alakban jelentkezik. Úgy vélte, ha „szem elől téveszti azon igazságot, miszerint minden intézmény, mely »nem a nép által és a nem a néppel« vihetik foganatba, habár a nép javára céloz is, célját soha elérni nem fogja.” A hatalom tehát csak akkor legitim, ha azt a nép által gyakorolják.

Hangsúlyozta munkájában azt is, hogy a szabadság túlzott mértékben történő kiterjesztése despotizmushoz vezethet. Megfogalmazása szerint: „Miután minden egyes szabadsága csak valamennyi szabadságának bizonyos mérvű megszorítása mellett állhat fenn, természetes, hogy szabadságával mindenki egyidejűleg nem fog visszaélhetni, hanem a mily mértékben túlmegy az egyes joga korlátain, oly mértékben szenved jogában rövideiséget a többi. Tehát a szabadság természetéből folyik, hogy mindig kisebb lesz azoknak száma, kik vele visszaélnék, mint azoké, kik e visszaélés által szenvednek”.

A közigazgatás területén meglátása szerint törekedni kell arra, hogy:

1. A törvényeket ne lehessen „puszta intézkedés által”, rendeleti úton felfüggeszteni.
2. A közigazgatás minden egyes szegmensében – ameddig az nem sérti egyesek érdekeit, vagy a köztisztességet – az átláthatóság és nyilvánosság érvényre juttatását kell elősegíteni.
3. Az államhatalom tevékenysége, illetve annak módja szükségképpen nem lehet azonos az államigazgatás összes ágában. Pénzügyi-, katonai- vagy jogi téren működése intézkedő-parancsoló, adott esetben kényszerítő, míg a kultúrában vagy a közigazgatási igazgatásban javarészt támogató és segélyező.
4. Az országok vezetőinek óvakodniuk kell attól, hogy a kelleténél nagyobb mértékben avatkozzanak bele a különféle vallási, művelődési, ipari vagy kereskedelmi folyamatokba, mivel azok csupán zavartalan működésük biztosítását igénylik az államtól.

Berzeviczynél egy társadalom nagykorúsága az önkormányzatiságra való képességben nyilvánul meg. Ahol az öngazgatást a nép akarata és szellemi fejlődése hozta létre, nem pedig

felülről kényszerítették rá, ott szerinte a rend felforgatásától, az autonóm közösségek túlkapasaitól, vagy a közigazgatás leépítésétől tartani nem kell. Az ilyen társadalmakban az állampolgárok a fennálló rendhez ragaszkodnak, mivel tisztában vannak az előnyeivel, és nem felejtkeznek meg a kötelességeikről. Pontosan tudják, hogy azok elmulasztása elsősorban személyükre lenne káros hatással.

A rend és szabadság harmonikus működési elvét abban vélte felfedezni, hogy a közérdek érvényesülését a magánérdekkel szemben minden esetben szükséges biztosítani. Ha pedig az államhatalom nem tudja megszerezni vagy megőrizni polgárai bizalmát és szeretetét, akkor igyekeznie kell meggyökereztetni bennük azt a meggyőződést, hogy a kormányzat mindig és mindenben a nemzet jól felfogott érdekében cselekszik. Végezetül az állampolgároknak azt tanácsolta, „ne feledjék soha, hogy a szabadság mindnyájunk közös, elidegeníthetetlen java, s hogy korlátlanul vele az egyes csak társai, csak az összesség kárára élhet; legum servi simus, ut liberi esse possimus!”¹²⁹

Doktori disszertációjának megírása során a hazai és külföldi szakirodalomra egyaránt támaszkodott. A neves magyar politikai gondolkodók sorából elsősorban Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*, valamint Kautz Gyula jogtudós-közgazdász *A politikai tudomány kézikönyve* című munkái jelentették számára a hivatkozási alapot. Ezek mellett angol nyelven főképp John Stuart Mill filozófus-közgazdász *On Liberty (A szabadságról)* címen megjelent könyvéből, franciául pedig az ismert filozófus-történész Alexis de Tocqueville *De la démocratie en Amérique (Az amerikai demokrácia)* című művéből merített gondolatokat.

¹²⁹ „Azért vagyunk mindnyájan a törvény szolgái, hogy szabadok lehessünk.” – Cicero (latin)

3. A sárosi közéletben

Doktori oklevelével a zsebében Berzeviczy azonnal hazautazott Budapestről, és november 8-án feleségül vette Eperjesen a 18 esztendő Kuzmik Zsófiát. A lakodalmi ebéd után a saját kocsijukon vitte ki menyasszonyát Berzeviczére, ahol a mézesheteiket töltötték. A kézkérésre még május 14-én került sor, az eljegyzésre pedig június 16-án, Eperjesen, vidám rokoni társaságban.¹³⁰

Pihenésre nem sok ideje maradt, merthogy december utolsó napjaiban a Sáros vármegyei általános tisztújítás alkalmával a vármegye első aljegyzőjévé választották. A következő év nyarán pedig tiszteletbeli főjegyző lett, miután a vármegye valóságos főjegyzője (és Berzeviczy Tivadar unokatestvére), Kolosy Miklós olyan súlyos, gyógyíthatatlan betegségben szenvedett, hogy kénytelenek voltak gondoskodni a helyettesítéséről. A szüleinek 1878. szeptember 18-án írt levelében Berzeviczy megindokolta, hogy miért pont rá esett Péchy Zsigmond alispán választása: „miután Miklós [Kolosy Miklós – G. M.] betegsége előreláthatólag még hosszú ideig fog tartani, s arról, hogy hivatalos működését ez év folyamában megkezdje, szó sem lehet, ő, (P. Zsiga) bár legszívesebben viseli el a reá tisztára távolléte folytán háruló nagyobb terhet, másrészt kénytelen volt egy oly megbízható egyénről gondoskodni, ki nemcsak a főjegyzői teendők legnagyobb részét teljesítse, de egyszersmind az ő (az alispán) esetleges eltávozta vagy netáni megbetegedése, vagy talán épen a nagyobb mérvű mozgósítás által szaporított ügyködés esetében az alispáni teendőkkel is megbízható legyen. Ezen egyedüli alkalmas és megfelelő egyént – úgymond – énbennem találta fel.”¹³¹

Megsűrűsödött hivatali teendői okán Berzeviczy Eperjesre költözött, és augusztus végén maga mellé vette az akkor már áldott állapotban lévő feleségét. Tavasszal aktív szerepet vállalt a városban szerveződő magyar közművelődési egyesület, az eperjesi Széchenyi-kör megalapításában. Az Eperjesen 1875-től kiadott *Felvidék* című lap volt az egyesület létrejöttének előzménye. Ebben az évek során többször jelentek meg olyan cikkek, melyekben szerzőik a nyilvános felolvasások haszna mellett érveltek, továbbá a műkedvelő színelőadások és a különféle dalkörök létrehozásának szükségességét hangsúlyozták. A helyi értelmiség köréből többen is felkarolták ezeket a gondolatokat, és 1878. április 28-án megtartották a Széchenyi-kör alakuló közgyűlését. A kör főjegyzője Berzeviczy Albert lett, elnöke pedig Kolosy Miklós. A tagság eredetileg Berzeviczy Tivadart kérte fel az elnöki pozíció betöltésére,

¹³⁰ Berzeviczy, é. n. [1920], 57-58.

¹³¹ Berzeviczy Albert levele a szüleihez, 1878. szeptember 18. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

ő azonban ezt visszautasította a fiatalabb, 1838-ban született Kolosy javára. Aki azonban betegsége miatt lemondott, utóda pedig június 30-tól végérvényesen Berzeviczy Tivadar lett. A kör tiszteleti tagjai közé választotta Arany Jánost, Pulszky Ferencet, Jókai Mórt, Jókainé Laborfalvi Rózát és Prielle Kornéliát.¹³²

Magyar irodalmi, színészi, idegen nyelvi és irodalmi, zene- és képzőművészeti szakosztályok alakultak az egyesületben, ami céljai között fogalmazta meg irodalmi, zenei és képzőművészeti téren a házi- és nyilvános előadások szervezését, a magyar irodalom és művészet pártolását, eredményeinek terjesztését. Társadalmi téren pedig a nemzeti szellemű közművelődés előmozdítását, illetve a nyelvápolást. 1878 júniusában Berzeviczy is fellépett az általuk színpadra vitt, *A csőd* című Bjørnstjerne Bjørnson darabban. De karitatív funkciót is betöltöttek: az 1879. márciusi nagy szegedi árvíz után pár nappal nyilvános hangversenyt rendeztek, a 245 forintos tiszta bevételüket az árvízkárosultak javára ajánlva fel. Hasonlóképpen cselekedtek április végén is, amikor a nyilvános színelőadásukból befolyt 206 forint 64 krajcárt küldték el a szegedieknek.¹³³

A Széchenyi-kör otthona a Városi Vigadó volt. Egy telken épült a Fekete Sas szállóval, melyben a városi színház működött. A Vigadó földszinti helyiségeit foglalta el a kör. Itt két nagy könyvtárszobát, olvasó- és tanácstermet rendeztek be, továbbá egy ezer fő befogadására alkalmas dísztermet a zeneestek számára. A díszterem adott otthont évről-évre a sárosi megyebáloknak is. Külön előadótermük volt, amiben az irodalmi felolvasó esteket tartották. A vármegye híres írói és művészei tiszteletére gyakran rendeztek díszüléseket, ahol rendszerint Berzeviczy elnökölt. Gömör János evangélikus lelkész-publicista szerint „a díszülések csakugyan kultúrünnepet jelentettek. Sok országos nevű, országos méltóságot betöltő szülöttje volt Sárosnak, akik kötelességüknek tartották, hogy szülőföldjük ünnepéyre hazajöjjenek. [...] Így aztán a sárosiakra jellemző külsőségek is felejthetlenné tették ezeket az eseményeket. Gyönyörű látványt nyújtott ilyenkor a Vigadó díszterme.”¹³⁴

1878-ban Berzeviczyt a Széchenyi-kör főjegyzői és a vármegye tiszteletbeli főjegyzői hivatalának elnyerése mellett – katolikusként – kinevezték az Eperjesi Evangélikus Kollégium jogakadémiájának tanárává. Az 1666-ban alapított Kollégium¹³⁵ keretei között főgimnázium,

¹³² Az „Eperjesi Széchenyi-Kör” évkönyve. Az 1878-ik csonka évről. Eperjes, 1879, Eperjesi Bankegyelet Könyvnyomdája, 4-9.

¹³³ Az „Eperjesi Széchenyi-Kör” évkönyve. Az 1879-ik évről. Eperjes, 1880, Eperjesi Bankegyelet Könyvnyomdája, 16.

¹³⁴ Gömör János: *Eperjes és az Evangélikus Kollégium története*. Budapest, 1994, Evangélikus Országos Múzeum, 84-85.

¹³⁵ Eperjes a kora újkorban a hazai protestantizmus egyik központjának számított. 1546-ban lutheránus zsinatot tartottak a városban, három évvel később pedig itt fogalmazták meg az első magyarországi ágostai hitvallást. Ez

jogakadémia, evangélikus teológiai kar, a XIX. század második felétől pedig tanítóképző működött. A jogakadémia államsegélyt nem kapott, ezért a vármegye, Eperjes városa és a Dessewffy-család közösen finanszírozták a működését. Ennek következtében a tanrend tekintetében nem függték a központi előírásoktól, és önálló arculat kialakítására nyílt lehetőségük. A négy évfolyamos intézmény elsősorban a vármegye kis- és közepes egzisztenciával rendelkező családjaiból érkezett diákjainak biztosította a továbbtanulás lehetőségét. A jogakadémia igényes tanárválasztásáról és alkotó légköréről volt ismert. Berzeviczyn kívül innen indult Moór Gyula jogfilozófus – 1945/1946-ban az MTA helyettes elnöke – pályája, és kezdetben itt tanított Vécsey Tamás is, a legkiválóbb római jogászaink egyike, későbbi akadémikus és országgyűlési képviselő.¹³⁶

Berzeviczy három éven át volt a jogenciklopédia és a nemzetgazdaságtan, valamint az alkotmánytan és a kormányzati politika rendes tanára. Az 1879/1880-as tanévtől kezdve töltötte be az államtudományi államvizsga-bizottság elnöki posztját, továbbá tagja volt a Kollégium igazgatóválasztmányának.¹³⁷ Az 1880/1881-es iskolai évből fennmaradt órarendje szerint az első félévben a politikai szaktanfolyamait – csütörtök kivételével – hétfőtől szombatig reggel 8 és 9 óra között tartotta. Kedden és pénteken viszont délután is volt előadása 17-től 18 óráig. A második félévben nemzetgazdaságtant oktatott, hétfőtől szombatig reggel 8-tól 9-ig, hétfőn illetve pénteken délután öttől szintén egy órán át.¹³⁸

Fennmaradt óravázlatai és az előadásaihoz készített kivonatai alapján rekonstruálható az általa a jogakadémián leadott tananyag. Magyar alkotmány- és jogtörténet órán a kérdéskört a vérszerződéstől 1848-ig vizsgálta. Bevezetesként definiálta a jogi alapfogalmakat – mi a jogforrás, mik a magyar jogtörténet „jogkútfői” pl.: királyi rendeletek, geszták, kúria döntések stb. –, majd röviden ismertette a téma szakirodalmát.

Mivel a magyarság első alapszerződésének a hét ősmagyar törzs vezetői által a IX. században megkötött vérszerződést tekintette, ezért azzal kezdte meg a tényleges alkotmány- és jogtörténeti rész tárgyalását. Az Árpád-kor politikatörténeti vázlatát követően Szent Istvánnal folytatta, akiről rendkívül elismerően fogalmazott: „minden nevezetes és sarkalatos államintézmény” megalapítását neki tulajdonította. Az Árpád-házi királyok közül az 1095-től

volt az ún. „Confessio Pentapolitana” (Ötvárosi hitvallás), melyben Bártfa, Eperjes, Kassa, Kisszeben és Lőcse városok a lutheri tanok értelmében határozták meg hitelveiket.

¹³⁶ Stipta István: Hetven éve történt. Az eperjesi evangélikus jogakadémia áttelepülése 1918/19-ben. *Napjaink*, 28. évf. (1989), 3. sz., 11.

¹³⁷ Berzeviczy Albert bizonyítványai. MTAK, Ms 10.251/a., Fol. 29.

¹³⁸ Berzeviczy Albert jegyzetfüzetei, útinaplói, költségfeljegyzései 1869/1927. MTAK, Ms 4399/3.

1116-ig uralkodó Könyves Kálmánt értékelte a legtöbbre. Úgy tartotta, hogy „nagy király; bizonyítják tettei úgy mint törvényei”.

A II. András által 1222-ben kiadott Aranybulla Berzeviczynél „határpont”. Szerinte itt kezdődött az István által alkotott államszervezet és társadalmi rend hanyatlása. Ezt a részt összekapcsolta a középkori magyarság nemzetkarakterológiájának ismertetésével. Véleménye szerint a középkori magyarokban megvolt ugyan az „egyéni szabadság érzete”, de nem olyan „túlnyomó, féktelen” módon, mint a germánokban. Akiktől eltérően bennünk különösen élénk volt a „közszellem, közérzület, mely a törzséletből csírázott ki.” A rendi társadalmat szabadok és nem szabadok szerint osztotta két részre. A nem szabadokon belül a jobbágyokat megkülönböztette a rabszolgáktól.

Az 1308-ban uralomra kerülő vegyes-házi királyok korától kezdve a mohácsi csatáig bezáruló korszakot Berzeviczy közjogi téren a királyi hatalom helyreállításával és megszilárdításával írta le. Emellett szerinte az „általános felvirágoztatás, közrend, jólét és műveltség emelése” jellemezte ezt a két évszázadot. Az Anjouk közül Nagy Lajos időszaka „a magyar nagyság kora”, területileg a történelmi Magyarország sem előtte, sem utána nem volt olyan kiterjedt, mint akkor. Az Anjoukhoz hasonlította a Mátyás uralkodása alatti időszakot is. Ám megjegyezte, hogy Mátyás náluk hevesebb természetű volt, és „despotai hajlam” élt benne. Az 1526-os csatavesztéssel a „nemz[eti]. önállás sírba száll, ezután ugyanis M[agyarország]-t teljes önállóság[an]. n[em]. látjuk többé”.

A Mohácstól az 1848-as forradalomig terjedő periódust Berzeviczy az előzőeknél már lényegesen vázlatosabban vizsgálta. Egy gondolat erejéig visszautalt ebben a részben az 1514-ben Werbőczy István által írt *Hármaskönyvre*. Ezt a szokásjogi gyűjteményt nagyra értékelte, hiszen a következő három évszázadban a jogrend egyik alapját képezte. Kiemelte, hogy egyes hazai jogtudósok a magyar jogtörténetet két részre osztják: a *Tripartitum* előtti és utáni korra.¹³⁹ A továbbiakban elsősorban a vármegyerendszer felépítésének és működésének bemutatásán túl a szabad királyi városok és az egyház korabeli jogállására koncentrált. A korábbiakhoz hasonlóan az 1526 utáni részben is helyet kapott a témához kapcsolódó jogi kútfők, illetve a jogi szakirodalom felsorolása. Főbb megállapításai között szerepelt még az is, hogy a három részre szakadt országban a magyar alkotmányosság támasza Erdély volt.¹⁴⁰

¹³⁹ A XIX. századi magyar jogtudósok számára a *Hármaskönyv* az ősi alkotmányosságra való hivatkozás beszédmódjában kiemelt fontosságúnak számított. A nemesi nemzettudatot évszázadokon át formáló jogszabálygyűjteményt az ezeréves Constitutio (Alkotmány) megingathatatlan védőbástyájának tekintették. (Cieger András: Alkotmányosság és nemzeti identitás – a magyar történelem kontextusában. In: Uó. [szerk.]: *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest, 2009, Atelier, 57.)

¹⁴⁰ Berzeviczy Albert: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Kézirat, PIMK, V. 5238/11.

Berzeviczy az alkotmánytanon kívül „Államtan és Politika” címen vezetett politikai szaktanfolyamot. Ennek keretében elsőként azt fejtette ki, hogy az emberek céljaik elérése érdekében különféle „életköröket” alakítanak. Úgymint az egyéni élet, a család, a törzs, a társadalom, az állam és az államok szövetsége. Az állam feladata, hogy „az embereket egy minden céljaikat felkaroló egységbe” tömörítse. Az emberek „állam nélkül rendeltetésüket soha el nem érhetnék; az állam csiráiban oly régi, mint az emberiség maga”. Az első államalkotó népeknek az ókori keleti civilizációkat tekintette.

Az antik állam Berzeviczy szerint nem ismerte az emberi jogokat, ekképpen a személyi szabadság jogát sem. Ez teremtette meg az ókori Görögországban és Rómában a rabszolgaság intézményét. Az antik és a modern hatalom közötti különbséget többek között abban ragadta meg, hogy amíg előbbi abszolút volt, utóbbit alkotmányosan korlátozzák. S miközben Athénban és Rómában a közhatalmat „gyülekezetekben” – például a népgyűlésen – gyakorolták, addig a legújabb kori államban már népképviselő útján. A középkori állam vallásközösségen alapult. A köz- és magánjog összemosódott, nem vált el olyan élesen, mint a modern korban. A középkori kormányzati struktúra és államigazgatás erőtlent és fejletlen volt, szemben a későbbi idők hatalmas, fejlett és sokoldalú bürokráciájával.

Az állam „személyi, szellemi alkotóeleme” Berzeviczynél a nép. Politikai értelemben a nép megegyezik a nemzettel, mivel az azonos nyelvű és származású emberek közössége. Szerinte mindemellett létezik a nemzetnek egy etnográfiai (néprajzi) szempontból történő meghatározása is. Ennek alkotórészei nála a közös vallás, lakóhely, életcél és erkölcsök. Az államok megfogalmazása szerint „a világtörténelem szülöttjei”. Van kezdetük és végük. Életük a két pont között zajlik.

Az államformák ismertetésekor Berzeviczy Arisztotelészig nyúlt vissza. A görög filozófus nyomán úgy vélekedett, hogy az államhatalom szervezetének és megnyilvánulási formáinak terén a monarchiát, az arisztokrácia uralmát, valamint a demokráciát lehet megkülönböztetni. Mindhárom működőképes lehet, ha „a nemzet jólétére törekszik” az államot irányító elit. Amennyiben azonban a közjó helyett a magánérdekeiket helyezik előtérbe, mindhárom könnyen „elfajulhat”. A monarchia despotizmussá (tűranniává), az arisztokrácia oligarchiává, a demokrácia pedig ochlokráciává, azaz a csőcselék tömeguralmává.¹⁴¹

A politikatudományt Berzeviczynél azon diszciplínaként határozta meg, „mely az állam mozgalmatjeljes életének szabályait adja elő ellentétben az államjoggal mint az állam nyugvó rendjével”. Továbbá „teljes tudatában az államcéloknak, kijelöli az ezek elérésére szolgáló

¹⁴¹ Arisztotelész a hat elemből álló államformátánát a *Politika* című művében fejtette ki bővebben.

eszközöket s megtanít ezek használata módjára”. Behatóbb ismerete véleménye szerint minden államférfi számára szükséges, „hogy a népet mozgató eszmék fölött gondolkozzék s cselekvése elvei felől önmagának számot adhasson”.

Végezetül a politika és a morál kapcsolatáról értekezett. Élesen elválasztotta a reálpolitikát az ideálpolitikától. Előbbi szerinte a nép valós szükségleteiből indul ki, míg utóbbi az eszmék talaján áll, és az általa elképzelt ideákat kívánja megvalósítani. A nagy államférfiak egyik közös tulajdonságát abban látta, hogy uralkodásuk alatt a kettőt egyensúlyba tudták hozni.¹⁴²

A politika és a morál viszonya jogakadémiai tanársága alatt erősen foglalkoztatta Berzeviczyt. 1880-ban az e témában addig született feljegyzéseit könyvvé bővítette, melynek *A politika és a morál*¹⁴³ címet adta.

A kötet bevezetőjében Firenzében a XV-XVI. század fordulóján élt olasz filozófussal és politikai gondolkodóval, Niccolò Machiavellivel foglalkozott. Machiavelli 1513-ban írta meg leghíresebb művét *A fejedelem (Il Principe)* címmel. Az őt száműző Lorenzo de Medici firenzei herceget szólította meg munkájában, felvázolva neki egy modern uralkodó hatalomgyakorlásának elveit. Úgy tartotta, hogy „a cél szentesíti az eszközt”, tehát egy fejedelem céljai elérése érdekében eltekinthet az általánosan elfogadottnak tekintett morális szabályoktól. Berzeviczy ennek ellenére igazi államférfinak nevezte Machiavellit, aki különválasztotta a politikát a jogtól és az erkölcstől. Ezáltal egy önálló politikai álláspontot teremtett, melyben az államélet változó jelenségei és szükségletei koncentráltabban és több szempontból váltak vizsgálhatóvá.

Berzeviczy úgy gondolta, hogy a politika az államból indul ki, az erkölcs pedig az emberből. Politikailag gondolkodni az állam szempontjából történő elmélkedést jelent, míg erkölcsileg ítélni annyit tesz, mint az emberi cselekvést az erkölcsi világrend szempontjából „jó” és „rossz” kategóriákra osztani. A „rossz” a „jó” szükséges előfeltétele. Arra kell törekedni, hogy a „rossz” a „jó” szolgálatára kényszerüljön, és maga is „jóvá” váljék.

Az államnak van erkölcsi természete, de nem intézménye az erkölcsiségnek. Egy vezető politikusnak erkölcsileg indifferens dolgokban is döntenie kell. Azt a politikát, amelyik a célszerűséget veszi mértékül, és közömbös a morállal szemben, Berzeviczy erkölcstelen politikának tekintette. Úgy vélte, hogy az csakis romláshoz vezethet. A politika céljai lehetnek erkölcsileg semlegesek, de nem lehetnek erkölcstelenek! A politikai célok elérése érdekében a morálisan feddhetetlen eszközöket kell előnyben részesíteni, ám azt sosem szabad figyelmen

¹⁴² Berzeviczy Albert: *Államtan és Politika*. Kézirat, PIMK, V. 5238/6/1.

¹⁴³ Berzeviczy Albert: *A politika és morál*. Eperjes, 1880, Eperjesi Bankegylet Könyvnyomdája.

kívül hagyni, hogy a „szentimentális” politika az állam természetével nem függ össze. A politikában ugyanis az érdek határoz, nem az érzelem.

Berzeviczy szerint minden országnak joga van arra, hogy létezése feltételeit akár erőszak árán is biztosítsa. Az államok életében a háború ezért gyakran megegyezik azzal, amit az egyes emberek esetében önvédelemnek hívnak. Amikor tehát egy nemzet a „saját állami léte továbbfejlesztése és felvirágoztatása” céljából indít harcot, a háború politikai szükségszerűséggé válik. A konfliktusok rendezése szempontjából viszont az erkölcsileg legkárosabb eszköznek Berzeviczy éppen a háborút tartotta.¹⁴⁴

Záró gondolatainak egyikeként fogalmazta meg Berzeviczy, hogy a politika szabályai mindig viszonylagosak. Ennek alátámasztására a jeles XIX. századi angol történész, Thomas B. Macaulay egy észrevételét idézte, aki szerint, ha az ember körültekint a világban, megtapasztalhatja, hogy semmi sem bír kevesebb beccsel, mint egy általános elv.

Tanári állásának és főjegyzői hivatalának köszönhetően Berzeviczy anyagi helyzete rendeződött az 1878-1881 közötti években. Addig ugyanis „atyjától nyert jövedelemből” élt. 1878-ban 800 forint éves fizetést kapott a jogakadémián, tiszteletbeli főjegyzői állása viszont nem járt kereslettel. 1880-ban azonban már a tanári illetményén túl a vármegye valóságos főjegyzőjeként további 1.600 forintnyi éves illetményre tett szert.¹⁴⁵

Kezdetben úgy tűnt számára, hogy különösebb megerőltetés nélkül képes lesz mindkét munkakörben helytállni. Apjának 1878 októberében írt levelében úgy fogalmazott, hogy „a rendkívüli elfoglaltság melybe kettős hivatalom helyez, egészségemet nem látszik veszélyeztetni [...] A tanársághoz már kezdek kellemesen hozzászokni, s azt találom, hogy ha ez ember egyszer belészokott a dupla elfoglaltság nem látszik terhesebbnek, mint az egyszerű. [...] A hivatalban is jól megy minden és Zsiga végtelenül charmant.¹⁴⁶ Szegény Miklósról semmi hír, legalább semmi jó újságot nem hallani.”¹⁴⁷ Nem sokkal később viszont kiderült, hogy mentálisan még nehezen bírja a kettős terhelést. Memoárjában feljegyezte, hogy 1879

¹⁴⁴ Némileg eltérően Machiavellitől, aki a könyvében ezt írja: „A fejedelemnek elsősorban is ne legyen más gondja, feladata, mint a hadsereget rendben tartani és engedelmességre szoktatni, mert annak, aki parancsol, kell hogy jártassága legyen a hadakozása mesterségében.” (Niccolò Machiavelli: *A fejedelem*. Budapest, 2006, Cartaphilus Könyvkiadó, 72.)

¹⁴⁵ Minősítvényi táblázat: berzeviczei Berzeviczy Albert (Qualifications-Liste des Albert von Berzeviczy). Hadtörténelmi Levéltár, I. fondőcsoport/35. Tiszti személyügyi és anyakönyvi lapok, minősítési táblázatok. 20158. őrzési egység. (továbbiakban: HL, AKVI-20158.)

¹⁴⁶ Bájós, kedves. (francia)

¹⁴⁷ Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1878. október 2. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

márciusában „a kettős tisztséggel járó tulságos szellemi elfoglaltság miatt – meglehetősen nagyfokú idegbajba estem, mely hosszabb kezelést igényelt.”¹⁴⁸

Röviddel a gyógykezelés előtt, 1879. február 24-én született meg Eperjesen első gyermeke, Alice. A kislány a nyarat az édesanyjával Berzevicén töltötte. Az évszakhoz képest zord időjárás, valamint a családi kúria emiatt a szokásosnál is hidegebb szobáiban Alice diftériában (torokgyík) súlyosan megbetegedett. Hiába látogatta őt sűrűn Sáros vármegye főorvosa, dr. Breyer Adolf, az állapota folyamatosan romlott. Szülei végtelen fájdalomra július 30-án este elhunyt. Augusztus 1-jén ravatalozták fel a kis halottat, akit apja egykori házitanítója, Strauch Albert kisszebeni evangélikus lelkész áldott meg, mielőtt végső nyugalomra helyezték volna Berzevicén.¹⁴⁹

A szörnyű tragédiát azonban a következő év tavaszán örömteli esemény követte. Április 22-én este Kuzmik Zsófia ikerlányoknak adott életet Eperjesen: a szőke Liliannak, és hűgának, a barna hajú Editnek. Berzeviczyék ezúttal már sokkal óvatosabbak voltak: „a tavalyi szörnyű tapasztalás után a gyöngéden fejlett gyermekeket nem akartuk az élesebb falusi levegőnek kitenni; ezért feleségem az egész nyarat Eperjesen töltötte a kisdedekkel s én is csak néha, rövid időre hagytam el őket.”¹⁵⁰ Sok évvel később Berzeviczy minisztériumi titkára, legifjabb Szász Károly így emlékezett vissza a lányokra: „csak nehezen hitte el az ember, hogy ikrek, annyira különbözőknek látszottak. Egyik barna volt, a másik szőke, - a szőke, aki anyjához hasonlított, komolyabb, a barna apja képmása, elevenebb.”¹⁵¹

A rokonságot júliusban Kolosy Miklós halálhíre rázta meg, aki gyógyíthatatlan betegsége következtében az öngyilkosságba menekült. A vármegyei közgyűlés szeptember 2-án egyhangúlag választotta utódjává a valóságos főjegyzői székben Berzeviczyt. Aki ekkora már jól ismert embernek számított Sárosban. Eperjesi lakásán több neves közéleti személyiség is megfordult. Közéjük tartozott Grünwald Béla, Besztercebánya szabadelvű országgyűlési képviselője, kora egyik legkiválóbb publicistája. A szlovák nemzetiségi mozgalmak ellen harcosan fellépő egykori zólyomi alispán személyisége jó benyomást tett Berzeviczyre: „Grünwald egy egészen harmlos¹⁵² bonvivant¹⁵³ benyomását gyakorolja, kiről – legalább futólagos ismeretségnél – nem gyanítaná az ember, s ki nem is igyekszik gyanítani, hogy híres

¹⁴⁸ Berzeviczy, é. n. [1920], 61.

¹⁴⁹ Uo.

¹⁵⁰ Uo. 62-63.

¹⁵¹ Szász Károly: Emlékezés Berzeviczy Albertre. *Budapesti Szemle*, 258. kötet (1940), 753. sz., 64. (továbbiakban: Szász, 1940)

¹⁵² Ártalmatlan, ártatlan. (német)

¹⁵³ Bonviván. Könnyelműen és nagyvonalúan élő – gavallér – férfiakra utaló kifejezés. (francia)

és jelentékeny politikus és író. Lehet, hogy a pesti légkörben – mint sokaknál tapasztaltam – hátrányára változik meg.”¹⁵⁴

Az 1881-es országgyűlési választásokra készülők, ’67-es közjogi alapon álló liberális kormányzópárt, a Szabadelvű Párt számára a fiatal és ambiciózus Berzeviczy ideális képviselőjelöltnek tűnt. Apja a Deák-párt tagjaként volt országgyűlési képviselő, ő maga pedig kortesként már részt vett a szintén Deák-párti Szmrecsányi László választási hadjáratában. Addigi munkássága komoly jogi és politikai érdeklődésről illetve szaktudásról tanúskodott, ami hasznosnak ígérkezett a parlamenti küzdelmekben. Mindenezek túl pedig a vármegye egyik közismert személyisége volt, akire nem az ismeretlenség homályából előlépve kellett felépíteni egy választási kampányt. Győzelmi esélyeit növelte, hogy az eperjesi választókerületben korábban előbb a Deák-párt majd az Egyesült Ellenzék színeiben öt alkalommal is mandátumot szerző Bujanovics Sándor bejelentette a közpályától történő visszavonulását.

Berzeviczy elfogadta a Szabadelvű Párt felkérését. Választási programbeszédét május 8-án vasárnap, 16 órakor mondta el az eperjesi Fekete Sas szálló zsúfolásig megtelt dísztermében. Előadását azzal kezdte, hogy leszögezte: „Helyeslem és elfogadom azon politikát, mely 14 év előtt alkotmányos életünk újabb aeráját megalapította, s mely örökké a Deák Ferencz nevével fog neveztetni”. Az Ausztriával való kiegyezést támogatta, mivel a magyar nép túlélésének zálogát látta benne. Szerinte ugyanis nemzetünknek az őt körülvevő és lélekszámban jóval felülmúló szlávok és germánok közül valamelyikhez csatlakoznia kellett. Ellenkező esetben „ha még ezentúl is ideális függetlenségi terveket hajhászunk, azon veszélylyel nézünk szembe, hogy előbb-utóbb összezsugorodunk felettünk a nagy világmozgalom hullámai, és kérdéssé teszik létünket.”

Pártállásának ismertetése után tért rá konkrét elképzeléseire, melyeket választókerülete érdekében tervezett megvalósítani az országgyűlésben. Legfontosabb feladatának az eperjesi földművesek és iparosok helyzetének javítását tartotta, iparfejlesztéssel és célzott gazdasági támogatásokkal. Ezáltal megelőzhetőnek találta a Sáros vármegyét is sújtó kivándorlást.¹⁵⁵ Másodsorban biztosítani kívánta az Evangélikus Kollégium jogakadémiájának további

¹⁵⁴ Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1880. augusztus 5. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

¹⁵⁵ A Magyarországról történő kivándorlás a dualizmus első évtizedeiben többnyire a szomszédos országokba irányult. Szórványosan 1875-1885 között indult meg a tengerentúli emigráció. Kezdetben tönkrement kereskedők és kézművesek keltek útra, majd az amerikai vasútépítés és bányászat fellendülése nyomán a munkanélküli fuvarosok és bányászok is. A döntően agrárnépességet érintő kivándorlási hullám 1885 körül kezdődött, elsőként a szlovákok lakta északkeleti vármegyékből (például Sáros). Oka elsősorban a paraszti birtokok eladósodottsága és elaprózódottsága, valamint a katonai szolgálat előli menekülés volt. Eleinte évente 20-30 ezer ember kelt útra, 1903-ban már évi 120 ezer, 1905-1907 között pedig évi 200 ezernél érte el a csúcst. (Dobszay Tamás - Fónagy Zoltán: Magyarország társadalma a 19. század második felében. In: Gergely, 2005, 426.)

működését. Amellett érvelt, hogy „jogfejlődésünk iránya, hajlamaink, hagyományaink, nemzeti joglétünk jellege mind a jogakadémiák fenntartása, illetve czélszerű továbbfejlesztése mellett szólnak”. Az Evangélikus Kollégium és jogakadémiája ezenkívül „egy eddig tótajkú vidék magyarosodásának mindenkor leghatalmasabb tényezői voltak”, tehát állami támogatásuk rendkívül fontos. Mindemellett a lutheránus hitfelekezet a kora újkorban a katolikus Béccsel szemben a magyar alkotmány és jogrendszer védelmezője volt, ezért „a béke felkőszönt korszakában van *történeti hivatása* ápolni és fejleszteni a magyar jogtudományt, a magyar jogéletet.” Végül ígéretet tett arra, hogy Eperjes városának „katonai helyőrsége [...] szaporíttassék, s az ehhez szükséges laktanyaépítés, tekintettel városunk stratégiailag fontos fekvésére, országos segély mellett vétessék foganatba”.

Programbeszédét ekképpen zárta: „Kitüntető bizalmukért ismételve hálás köszönetet mondva, biztosítom a mélyen tisztelt választókat, hogy nem egyéni czélokot hajhászok, midőn mint e kerület képviselőjelöltje lépek a síkra. El lévén határozva csekély erőmmel e választókerület s a közhaza ügyének szolgálni, azon tért keresem, melyen jóakarató szolgálataim sikerét leginkább várhatom. Ha e siker meglesz, elértem mindent, a mi czél gyanánt lebeg szemem előtt most, midőn magamat a mélyen tisztelt választók nagybecsű bizalmába és jóindulatába ajánlom.”¹⁵⁶

Az *Eperjesi Lapok* nevű helyi társadalmi és gazdasági hetilap kiküldött tudósítója szerint Berzeviczy beszéde „gyakran lett zajos »éljen«-kiáltások által félbeszakítva. [...] A jelölt nagy örömmel hallgatták ezen jeles fiatal szónok hatásos beszédét. A jelölt a nép képviselőinek szláv nyelven [szlovákul – G. M.] mondotta el röviden programját. Mire a gyűlés a jelölt éltetésével szét oszlott.”¹⁵⁷

Berzeviczy ellenfele Keczer Miklós királyi kamarás, sárosi nagybirtokos lett volna, aki azonban visszalépett a jelöltségtől. Csalódott választóit a város iskolái és színháza javára felajánlott 2.600 forintos adománnyal kívánta kárpótolni. A visszalépés hírére június 19-én délután 6 órakor Berzeviczy hívei Berzeviczy Tivadar eperjesi lakása elé vonultak, ahol a kortes, Sztankay László törvényszéki telekkönyvezető, lelkes szónoklatban üdvözölte a jelöltet, és annak atyját, „kinek olyan jeles, kedvelt fia van.”¹⁵⁸

¹⁵⁶ Dr. Berzeviczy Albert sáros megyei főjegyző s eperjesi jogakadémiai tanárnak programbeszéde, az eperjesi választókerület képviselőjelöltjeül 1881. évi május hó 8-án Eperjesen tartott választói értekezletben történt kikiáltása alkalmával. Eperjes, 1881, Nyomtatott a Bankegylet nyomdájában.

¹⁵⁷ *Eperjesi Lapok*, 1881. május 14.

¹⁵⁸ Képviselő választás. *Eperjesi Lapok*, 1881. június 25.

Ilyen előzmények után az 1881. június 28-án megrendezett választásokon nem született meglepetés. Az ellenjelölt nélkül induló Berzeviczy az eperjesi kerület országgyűlési képviselőjévé választottatott. Győzelmét követően főjegyzői és tanári állásáról is lemondott. A jogakadémia által kiállított végbizonyítványa szerint „kitűnő szakképzettségét s jeles képességeit mindenkor lelkiismeretes buzgalommal s szép sikerrel érvényesíttette e főiskola és kivált jogakadémiája javára és dicséretére, úgy hogy hallgatói, kartársai s a főiskolai pártfogóság tiszteletét s becsületét egyaránt kiérdemelte s megnyerte.”¹⁵⁹

Berzeviczy a választási küzdelmek fáradalmait augusztusban a lublói fürdőben pihente ki. Szeptember végén utazott Budapestre, az országgyűlés megnyitására, családjával együtt pedig november közepén költözött a fővárosba. 28 évesen kezdte meg a parlamenti pályafutását, ami egyszeri megszakítással – 1906 és 1910 között – egészen 1918-ig, a történelmi Magyarország összeomlásáig tartott.

¹⁵⁹ Berzeviczy Albert bizonyítványai. MTAK, Ms 10.251/a., Fol. 29.

II.

**A DUALIZMUS KORÁNAK
(OKTATÁS)POLITIKUSA**

1. Az ifjú képviselő

1881-ben, amikor Berzeviczy Albertet a képviselőház tagjává választották, Magyarország már 14 éve az „Oszthatatlanul és elválaszthatatlanul” („Indivisibiliter ac Inseparabiliter”) jelmondat égisze alatt létrejött Osztrák-Magyar Monarchia része volt.

A kétközpontú államszerkezetben a főhatalmat az uralkodó gyakorolta, a népképviselési parlamenteknek felelős kormányokon keresztül. A külpolitika, a hadügyek, illetőleg az ezek fedezésére szolgáló pénzügyek irányítására három minisztert nevezett ki, akik nem egy közös parlamentnek, hanem az osztrák és a magyar törvényhozás 60-60 fős speciális bizottságainak, az ún. „delegációknak” voltak felelősek. Ferenc József törvényes magyar királyként nevezte ki a magyar miniszterelnököt és minisztereket, szentesítette a törvényeket, továbbá egy titkos minisztertanácsi megállapodás nyomán ún. „előszentesítési joggal”¹⁶⁰ is bírt. A kiegyezés rendszere a király számára garantálta birodalma fennmaradását és nagyhatalmi pozícióját. Magyar szempontból visszaállította az ország belpolitikai önállóságát, lehetőséget teremtett a kormányfőnek a külpolitikába való beleszólásra, miközben a közös ügyek költségeinek és az osztrák birodalmi államadósság terheinek mindössze valamivel több, mint 30%-át kellett csak Magyarországnak finanszíroznia.¹⁶¹

1867-et követően a magyar pártok alapvetően a közjogi kérdés, azaz a dualista struktúra támogatása, vagy elutasítása mentén oszlottak meg. A Függetlenségi és 48-as Párt 1848-as alapon állt. Céljaként a független magyar állam megteremtését fogalmazta meg, hazai iparral, önálló vámterülettel, nemzeti bankkal és hadsereggel. Velük szemben a Szabadelvű Párt, melynek Berzeviczy a képviselője lett, 1867-es alapra helyezkedő, liberális kormánypárt volt. Fő feladatának az 1875 és 1906 közötti fennállása során igazgatási, gazdasági és társadalompolitikai téren mindvégig a modern polgári állam kiépítését tekintette. Támogatói bázisa elsősorban a középbirtokos nemességen, a nagytőkéseken és a liberális nagybirtokos arisztokrácián nyugodott.¹⁶²

Az ország kormányzását a Deák Ferenc körül csoportosuló liberálisok és követőik tartották a kezükben. A kiegyezés utáni évek gyors pénzügyi és gazdasági fellendülése növelte

¹⁶⁰ Az előszentesítési jog értelmében a kormány csak olyan törvényjavaslatot terjeszthetett be a parlamentnek, melyhez a király előzetesen hozzájárult.

¹⁶¹ Ifj. Bertényi Iván: Liberális bankár vagy konzervatív politikus? Széll Kálmán politikai arcképe korának eszméáramlatai között. In: Uő. (szerk): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Budapest, 2015, Mathias Corvinus Collegium - Tihanyi Alapítvány és Széll Kálmán Alapítvány, 15-17. (továbbiakban: Bertényi, 2015)

¹⁶² Vida István (főszerk.): *Magyarországi politikai pártok lexikona 1846-2010*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadó, 59-61., 118-120. (továbbiakban: Vida, 2011)

optimizmusukat a fejlett nyugat-európai államokhoz felzárkózni képes magyar kultúrállam megteremtése terén. A konzervatívok is elfogadták az 1848-as polgári átalakulás eredményeit (jobbágyfelszabadítás, jogegyenlőség, népképviselési parlamentarizmus), és nem szándékoztak visszatérni a rendi korszak intézményeihez. Sorra születtek azok a liberális intézkedések, melyek lerakták egy modern szabadelvű állam alappilléreit: Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter elfogadtatta a népoktatás reformjáról szóló törvényt, létrejöttek az országos politikai erőktől és a helyi közigazgatástól független bíróságok, jogszabályt fogadtak el az ügyészségről, a vállalkozás szabadságát segítő lépéseket tettek stb. A nyugati példától eltérően azonban a magyar liberalizmus az ország soknemzetiségű jellege és a társadalmi elmaradottság miatt nem demokratizálódott, hanem megmerevedett. Az elit tartózkodott attól, hogy a könnyen befolyásolható, és zömében – elsősorban a perifériális, nemzetiségi vidékeken élő – írástudatlan parasztságot politikai jogokkal ruházza fel. A magyar liberális modell tehát elitista volt.¹⁶³

A függetlenségi és kiegyezés-pártiak küzdelme a parlamenti vitákon túl a választásokon csúcsosodott ki. 1869 és 1887 között háromévente, 1887-től 1910-ig pedig átlagosan ötévenként rendeztek választásokat Magyarországon. A szavazásra jogosultak körét vagyoni és műveltségi cenzus alapján¹⁶⁴ az 1874: XXXIII. tc. szabályozta. A választás nyílt szavazásos rendszerben zajlott, ami hatósági visszaélésekre teremtett lehetőséget.

A választásokon a kétkamarás magyar országgyűlés képviselőházába 413 képviselő nyerhetett mandátumot. Mivel a Steindl Imre tervezte, máig is álló neogótikus Országház építési munkálatai 1883-ban indultak, és 1902-ben fejeződtek be, ezért az ifjú Berzeviczy 1881-ben még a régi pesti képviselőház Főherceg Sándor utcai épületében¹⁶⁵ kezdte meg a parlamenti karrierjét.

A képviselőházban a gyors információszolgáltatás érdekében posta és távírda működött. Külön szobája volt a képviselőház elnökének, a minisztereknek (a dualizmus időszakában kilenc miniszter és a miniszterelnök alkotta a kormányt), és a gyorsíróknak is. 1873-tól kapott

¹⁶³ Bertényi, 2015, 21-22.

¹⁶⁴ A törvény értelmében a választójogosultság alapfeltétele ¼ telek földtulajdon, vagy háromszobás városi ház, illetőleg 105 forint adóköteles éves jövedelem volt. Önálló iparosok esetében legalább egy segéd alkalmazása, értelmiségek esetében pedig a diploma, valamint az ennek megfelelő állás, jogosított választásra. A rendelkezés nyomán az addigi 6,7%-ról 5,9%-ra, míg Erdélyben 3,2%-ra, szűkült a választójoggal rendelkezők összlakossághoz viszonyított számaránya. (Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 20. [továbbiakban: Romsics, 2005a])

¹⁶⁵ Napjainkban Bródy Sándor utca 8. Falai között a Budapesti Olasz Kultúrintézet működik. A régi pesti képviselőházzal Slowikowski Ádám által készített híres litográfia manapság többek között a húszezer forintos bankjegyünk hátoldalán (is) látható.

helyet a képviselőház falai között az országgyűlés könyvtára. Napjaink politikusaihoz hasonlóan javarészt a korabeli honatyákról sem volt elmondható, hogy a végkimerülésig bújták volna a könyveket. A jogakadémiai katedráról érkező Berzeviczy azonban gyakran és szívesen látogatta a könyvtárat, ahol kezdetben a párttársai közül leggyakrabban Láng Lajossal, míg az ellenzék részéről Pulszky Ágosttal, Grünwald Bélával és Szilágyi Dezsővel találkozhatott.¹⁶⁶

A képviselőház dohányfüstös folyosóján és büféjében érintkeztek egymással kötetlen formában a kormánypárti és az ellenzéki politikusok. Itt tárgyalták meg a legfrissebb politikai és gazdasági híreket, illetve itt puhatolódzott a kormány az ellenzék álláspontjáról, mielőtt a kényesebb kérdések napirendre kerültek volna. A törvényhozás helye a tanácsterem volt. Közepén, a gyorsírók asztala mellett, állt a Ház asztala. Ide helyezték a képviselők a hozzájuk érkezett kérvényeket, előterjesztéseiket, az egyes pártok a maguk törvénytervezeteit, a miniszterek pedig a törvényjavaslataikat. Az elnöki emelvényt kétoldalt, félkörívben vették körül a képviselőik padsorai. Üléseiket zöld bőrrel vonták be. Mindegyik előtt a képviselő személyre szóló névtáblája díszelgett. 1876-tól kegyeleti okokból Deák Ferenc helyét üresen hagyták. A padsorok előtti vörös bársonyszékeken foglaltak helyet a miniszterek. A hírlapírók két, 20-20 fős padsorát a képviselői padsorok mögött rendezték be. A termet nyolc karzat egészítette ki, ahová többek között főrendiházi tagok, korábbi képviselők, hölgyek és külföldi vendégek kaptak belépőt.¹⁶⁷

A képviselők javadalmazásáról az 1848: V. tc. rendelkezett. Ennek alapján a honatyákat 5 forint 25 krajcáros napidíj illette meg, évi 400 forintos lakbértámogatással. Utóbbi 1870-ben a kétszeresére emelték. A képviselőház jegyzői dupla napidíjat kaptak, a háznagy pedig a napidíjon felül évi 1.200 forintot. A képviselői illetményeket egész hónapra kifizették akkor is, ha az adott hónapban csak egy ülés volt. Ráadásul a napidíj felvételének nem volt feltétele az ülésen való részvétel. A magyar delegációtagok a delegációk ausztriai tárgyalásainak idejére napi 10 forintos útiköltséget biztosítottak. Az általában 9 hónapig tartó parlamenti ülés alatt egy képviselő 2.100-2.200 forintos jövedelemre tehetett szert. A napidíjrendszerről az 1893. évi VI. törvénycikkben tértek át az évi tiszteletdíjra, melynek összege 2.400 forintra emelkedett, 800 forintnyi lakbértámogatással kiegészítve.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Mikszáth Kálmán: *A Tisztelt Ház*. Budapest, 2010, Noran Kiadó 2004 Kft., 18-19. (továbbiakban: Mikszáth, 2010)

¹⁶⁷ Gerő András: *Az elsöprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon*. Budapest, 1988, Gondolat Kiadó, 196-199. (továbbiakban: Gerő, 1988)

¹⁶⁸ Uo. 161.

A pénzviszonyok a korszakban nagyjából egészen a századelőig stabilak voltak, a pénz értéke nemigen változott. Ezért megközelítő pontossággal képet kaphatunk arról, hogy milyen társadalmi életnívón élt egy korabeli politikus. 1886-ban az óbudai hajógyárban átlagosan évi 446 forintot kapott egy munkás. 1906-ban 300 ezer dolgozóra számítva az éves átlagbér 445 forint volt. A századforduló környékén egy vármegyei szolgabíró éves szinten 826 forintot, egy főszolgabíró pedig 1.234 forintot keresett. A közvetlenül a belügyminiszternek alárendelt országos főkapitány bére 6.200 forintot tett ki. A legmagasabb fizetést, évi 30 ezer forintot, a miniszterelnök vette fel. 1893-at követően elmondható, hogy Berzeviczy és képviselőtársai már egyértelműen az úri középosztályba tartozást biztosító illetménnyel rendelkeztek.¹⁶⁹

A választójog korlátai ellenére a képviselőház népképviselési alapon szerveződött, szemben a rendiség továbbélését szimbolizáló főrendiházzal. Utóbbi csekélyebb súlya ellenére – törvényeket például nem kezdeményezhetett – a konzervatív fék szerepét töltötte be a rendszerben. A főrendiház ekkortájt a Magyar Nemzeti Múzeum nagytermében, Munkácsy Mihály monumentális, *Honfoglalás* című képe alatt ülésezett. Választás helyett a rendi előjogok alapján voltak tagjai a katolikus és görögkeleti egyházak főpapjai, a felnőtt korú főnemesek, a főispánok és az ország zászlósurai. Az 1885-ös főrendiházi reform után viszont kimaradtak a főispánok, és a nagykorú arisztokrata férfiak már nem automatikusan, hanem adócenzus révén¹⁷⁰ kerültek be. Ellenben a testület kiegészült a protestáns felekezetek püspökeivel és főgondnokaival, valamint a Kúria, a Közigazgatási Bíróság és a Budapesti Ítéltábla elnökeivel. Az uralkodó 50 tagot nevezhetett ki, akárcsak azok a főnemesek, akik az új rendszerben kimaradtak a főrendiházból. A reform növelte a kormány befolyását a főrendiházban, melynek kapui ekkor nyíltak meg a nagytőke képviselői, illetőleg a tudományos és művészeti élet kiválóságai előtt.¹⁷¹

A parlamenten kívüli pártélet a pártklubokban zajlott. A Szabadelvű Párt klubja a Dorottya utcában, a Lánchíd szomszédságában álló régi pesti Lloyd-palotában volt. Az egykoron a Budapesti Áru- és Értéktőzsdének is helyt adó épületben volt korábban a Deák-párt klubja, 1910 és 1918 között pedig a falai között működött a Nemzeti Munkapárt Országos Köre. Pártértekezleteket és pártkonferenciákat tartottak itt a szabadelvű politikusok. Mellette pedig

¹⁶⁹ Gerő, 1988, 162-163.

¹⁷⁰ Ha legalább évi 3.000 forint, majd később 6.000 korona föld- és házadót fizettek.

¹⁷¹ Szász Zoltán: A konzervatív liberalizmus kora. A dualista rendszer konszolidált időszaka. In: Katus László (szerk): *Magyarország története 1848-1890*. II. kötet. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó, 1218. (továbbiakban: Katus, 1987)

kedélyesen pipáztak, kártyáztak, sakkoztak, újságot olvastak, vagy esetleg szórakoztak párttársuk, a népszerű „Aldzsi”, azaz Beöthy Algernon tréfáin.

A Szabadelvű Párt az 1880-as évek elejére teljes mértékben a pártalapító miniszterelnök, Tisza Kálmán ellenőrzése alá került. Tiszát Mikszáth Kálmán után kortársai a „Generális” névvel illették. A párton belül mindenkinél nagyobb beleszólása volt a képviselőjelöltek és a főispánok kiválasztásában. A vezető pozíciót betöltő személyeket gyakran tette a saját politikai és egzisztenciális lekötelezettjeivé. Engedelmes párhíveit „mamelukoknak” nevezték. A kormányfőhöz fűződő szoros személyi és anyagi érdekeltségeikre utalva szellemesen, ámde találóan állapította meg róluk Mikszáth, „hogy követik [Tisza Kálmánt – G. M.] éjjel-nappal, szárazon-vízen (de nem vízen és kenyéren).”¹⁷² A soraik közé tartozó Berzeviczy a fővárosban töltött első heteiben ismerkedett meg Tiszával. Apjához címzett levelének tanúsága szerint első találkozásuk alkalmával a kormányfő nem tett mélyebb benyomást rá. Mint írta: „Nem szívdobogás nélkül mentem be azon emberhez, ki most úgy szólván korlátlan hatalommal intézi Magyarország sorsát; a látogatás persze igen rövid ideig tartott; Tisza tőle telhetőleg nyájas volt, de álmos rideg beszéde s igen banális és mitsem mondó kérdései nem olyanok, a melyek egy ujoncz pártembert iránta vonzalommal és csodálattal tölténének el. Midőn azt mondtam, hogy csekély erőmet neki s pártunknak rendelkezésére bocsátom s így örülni fogok, ha mentül nagyobb részem lesz a munkában, ígérte, hogy majd igyekezni fognak helyet csinálni valamelyik bizottságban, ha mindjárt nem is, hát később”.¹⁷³

Tanári múltja ellenére a képviselőházba frissen bejutott Berzeviczyt nem a közoktatási, hanem a felirati és a kérvényi bizottság tagjává választották. A kérvényi bizottságnak ráadásul az előadója lett! Ennek a bizottságnak az országgyűléshez érkezett kérvények – városoktól és egyéb községektől, magánszemélyektől stb. – vizsgálata volt a feladata, melyeket heti rendszerességgel véleményeztek a képviselőházban. Jelentéseiket a testület előadója mutatta be. Legszívesebben a közoktatásügyi bizottságba került volna, ám az idősebb parlamenti képviselők úgy ítélték meg, hogy egy újonc három bizottságba nem vehető fel. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter pedig hallgatott a véleményükre. Mégsem volt ugyanakkor csalódott, hiszen a kérvényi bizottsággal kapcsolatban azt írta atyjának: „a kérvényügyi bizottságba választattam be és pedig egyenesen azért, hogy ott előadói teendőket végezzek; ezt mindenki ki a viszonyok iránt tájékozva van, igen előnyösnek mondja; legtöbb munka ezen bizottságnál van, mindjárt pro prima intrada¹⁷⁴ egy egész sereg kérvényt veszünk át; az ember

¹⁷² Mikszáth, 2010, 42.

¹⁷³ Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1881. szeptember 25. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

¹⁷⁴ Első lépésben. (latin)

mindenféle ügybe betekintést szerez, a ministeriumokkal közvetlenül érintkezik, gyakran kényes ügyek kerülvén kezébe, a ministereknek jó szolgálatot tehet s minden szombatot referál a házban, – igaz ugyan, hogy ha valami különösen érdekes tárgy nincs, rendszerint félig üres háznak.”¹⁷⁵

A dualizmus időszakában – különösen az 1890-es évektől kezdődő válságperiódusában – Magyarországon öt nagyobb társadalmi és politikai feszültséggóc alakult ki:

1. A '67-esek és a '48-asok közötti közjogi vita a dualizmus jövőjéről.
2. A keresztény és zsidó középrétegek érdek- és értékkonfliktusa. Más szóval a dzsenti- és a zsidókérdés.
3. A magyarok és nem magyarok között húzóódó ellentét, azaz a nemzetiségi kérdés.
4. A különféle polgári, paraszt- és munkásrétegek törekvései az ország politikai rendszerének demokratizálására, a történelmi elittel szemben.
5. A nagy- és kisbirtokok közötti konfliktus, vagyis a föld- vagy parasztkérdés.¹⁷⁶

Országgyűlési képviselőként, mint látni fogjuk, Berzeviczy Albert az első három sorskérdést illetően számos esetben foglalt állást.

A kérvényi bizottságnak kellett először véleményt formálnia 1882 februárjában a Vas vármegye rumi kerületéből – melynek képviselője a hírhedt antiszemita politikus, Istóczy Győző volt – érkezett beadványról. Ebben a kerület választói két dolgot szerettek volna elérni. Elsőként azt, hogy a képviselőház ne tárgyalja Pauler Tivadar igazságügyi miniszter azon törvényjavaslatát, mely lehetővé kívánta tenni a zsidók és a keresztények közötti polgári házasságot. Másodikként pedig, hogy az országgyűlés törölje el az izraeliták egyenjogúsítását kimondó 1867: XVII. tc.-t. Azt a jogszabályt, amelyik megszüntetett minden olyan rendelkezést, amely az ország lakosságának ekkor 4%-át kitevő (1869-ben 542 ezer fő) zsidóságot polgári létében korlátozta.¹⁷⁷ 1848/1849-ben a hazai zsidóság a magyar nemzeti ügy oldalára állt, és ezt a politikai elit 1849-ben még feltételekhez kötött, 1867-ben viszont már feltétel nélküli emancipációval honorálta.¹⁷⁸

A képviselőház február 18-i ülésén Berzeviczy bizottsági előadóként ismertette a testület állásfoglalásait a rumi kerület kérvényével kapcsolatban. A Pauler-féle törvénytervezetre vonatkozó folyamodvánnyal adminisztratív okokból nem foglalkoztak, hanem az igazságügyi

¹⁷⁵ Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1881. október 12. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

¹⁷⁶ Romsics, 2005a, 70.

¹⁷⁷ A mindössze két paragrafusból álló törvény első cikkelye kimondta: „Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítanak.”

¹⁷⁸ Romsics Ignác: Huszadik századi traumáink. Trianon és a holokauszt. *Rubicon*, 23. évf. (2012), 9-10. sz., 41. (továbbiakban: Romsics, 2012)

bizottsághoz továbbították. A másodiknak viszont az elutasítását javasolták. Az 1867: XVII. tc. visszavonását ugyanis a bizottság céltalannak és szükségtelennek minősítette. Véleményük szerint a kérelem elfogadásával felmondának az állampolgári jogegyenlőség elvét, ami a modern jogállam által biztosított legalapvetőbb jogok egyike. A beadvány megfogalmazói azzal támasztották alá a törvény eltörlésének indoklását, hogy „társadalmi és gazdasági bajaink okozói az izraeliták”. Ezzel szemben Berzeviczy rámutatott arra, hogy a problémák orvoslása céljából „egy vallásfelekezetet vagy egy fajt vádolni, azt elítélni, a társadalmi és állami jogokból excommunicálni”¹⁷⁹ teljesen elfogadhatatlan, noha kétségkívül „a megoldásnak megengedem, hogy legkényelmesebb, de mindenesetre legigazságtalanabb és ép azért legsikertelenebb módja volna.” Végezetül elfogadásra ajánlotta a kérvényi bizottság határozati javaslatát, amely a képviselőház intézkedését ez ügyben nem látta indokoltnak.¹⁸⁰

A bizottság és Berzeviczy álláspontjában a dualizmus időszakának nemzeti liberális integrációs politikája tükröződött. Ez a politika azt feltételezte, hogy a polgári átalakulás keretében végrehajtott jogkiterjesztés nyomán az ország lakosai vallási, nyelvi és etnikai különbségektől függetlenül hajlandók lesznek nyelvükben, illetve érzéseikben magyarrá válni. A zsidóság esetében, amely gyorsan megtanult magyarul, és a magyar állameszmével nagymértékben azonosult, ez a felvetés igazolódott. Az egyenjogúsítást biztosító törvény után gazdasági és kulturális téren gyümölcsöző együttműködés alakult ki a magyar nemesség és a zsidóság között. A XIX. század utolsó harmadában azonban a régi, keresztény magyar elit és a zsidóság viszonyában feszültségek jelentek meg. A gazdaság modernizációjában kulcsszerepet vállaló zsidó tőkésekkel szemben anyagi érdekkonfliktusok keletkeztek, az 1873-as tőzsdeválság pedig számos földbirtokosi egzisztenciát tönkretett. Társadalmi téren a keresztény csoportokra gyakran jellemző tradicionalizmus, a dzsentrí rétegek bezárkózása és kulturális igénytelensége szembekerült a városlakó zsidó polgárság és értelmiség világra általában nyitottabb, materialistább, racionálisabb gondolkodásmódjával. Mindezek oda vezettek, hogy az 1870-es években Magyarországon is megjelent a nem vallási alapú, tehát politikai antiszemitizmus. Ennek első ismert képviselője a fentebb említett Istóczy Győző volt, egy földjét veszített korábbi szolgabíró.¹⁸¹

1882. március 22-én került sor Berzeviczy Albert első olyan országgyűlési felszólalására, melyben már nem a kérvényi bizottság, hanem markánsan a saját véleményének adott hangot. A Házban azokban a napokban kezdődött meg a véderőről szóló 1868: XL. tc. módosítását

¹⁷⁹ Kiközösíteni. (latin)

¹⁸⁰ Berzeviczy beszédét lásd: *Képviselőházi napló*, 1881. III. kötet, 129-130.

¹⁸¹ Romsics, 2005a, 74-75.

célzó törvényjavaslat tárgyalása. Az ellenzék nem támogatta a német vezényleti nyelvű és összbirodalmi szellemű közös hadsereg fejlesztését, mivel számukra az elsődleges a független magyar haderő felállítása volt, illetve a magyarországi sorozású ezredek esetében a magyar nemzeti jelleg erősítése. Ebben látták a nemzeti önállóság (egyik) zálogát. Képviselőik – például Ugron Gábor, Orbán Balázs vagy Helfy Ignác – ezért a hadügyi kiadások csökkentését, a szolgálati idő mérséklését,¹⁸² valamint a magyar vezényleti nyelv bevezetését kívánták elérni.

Berzeviczy előző este vetette papírra az ügygel kapcsolatos gondolatait. Miután befejezte az írást, úgy ítélte meg, hogy a beszéde rossz, ezért a lapokat összetépte, és a papírkosárba hajította. Neje viszont – ismerve férje természetét – éjszaka kiszedte onnan azokat, és összerendezte az íróasztalon. Berzeviczy reggel kipihenten ismét átolvasta az eredeti szöveget, amitől újfent kedvet kapott a parlamenti felszólaláshoz, így gyorsan a végső formájába öntötte azt.¹⁸³

Képviselőházi expozéját azzal nyitotta, hogy a közös hadsereget „közjogi szervezetünk egyik kiváló fontosságú intézménye”-nek nevezte. Úgy vélte, hogy a katonai szolgálat lelkiismeretes teljesítése semmiképpen sem csorbítja a magyar állampolgárok hazafias meggyőződését, valamint a haza iránti elköteleződését. A végső célt egy olyan hadsereg felállításában jelölte meg, amelyik az egész nemzet szimpátiáját bírja.

Tévesnek ítélte Mocsáry Lajos függetlenségi párti képviselő érvelését azzal kapcsolatban, miszerint a nemzeti önállóság biztosítása érdekében szükség volna önálló magyar hadseregre. Mivel a szabadság garanciáját nem abban látta, hogy a hadsereg közös-e Ausztriával, vagy sem, a szolgálati nyelve pedig német-e, vagy magyar. A szabadság biztosítékának inkább a nemzet szabadság- és hazaszeretétét, valamint az állampolgárok egyetértését és összetartását tekintette. Beszéde végén kijelentette, hogy elfogadja a betervezett törvényjavaslatot.¹⁸⁴

A felszólalását követően a kormánypárt soraiból számosan gratuláltak Berzeviczynek, köztük Trefort Ágoston. Mocsáry Lajos szűkszavúan és tréfásan pedig mindössze annyit felelt neki: „Ha olyan pecsovics¹⁸⁵ volnék, mint Ti, akkor gratulálnék a mai beszédedhez, de miután nem vagyok olyan pecsovics, tehát nem gratulálhatok.” Sikerében szerepet játszott a képviselőház elnöke, Péchy Tamás is, aki tudta, hogy mikor érdemes megvonni tőle a szót. S

¹⁸² Az 1868. évi véderőtörvény a hadseregnél és a haditengerészetnél 3 év sorkatonai és 7 év tartalékos szolgálatot írt elő.

¹⁸³ Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1882. március 24. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

¹⁸⁴ Berzeviczy felszólalását lásd: *Képviselőházi napló*, 1881. IV. kötet, 283-285.

¹⁸⁵ A dualizmus időszakában a bécsi udvar és a kiegyezés híveit nevezték pecsovicsnak. Utóbb a túlbuzgó kormánypárti politikusok gúnyneve is ez lett. A fogalom gróf Festetics Rudolf tisztartójának, Petsovits Istvánnak a nevéből származik, aki ura birtokán a kormánypárti kortesek vendéglátásával volt megbízva.

így a kevésbé rutinos szónok az ülés végéig nem bonyolódott további felesleges szócsatákba. Az idős és tapasztalt Péchy az ülést követően még egy életre szóló jó tanáccsal is ellátta ifjú képviselőtársát: „ha egy huszonnégy fontos ágyút elsütöttem, azután ne lövöldözzek pisztollyal.”¹⁸⁶

A katonai intézkedésekkel kapcsolatban nemcsak Magyarországon, hanem az Osztrák-Magyar Monarchia által 1878-ban megszállt Bosznia-Hercegovinában is magasra csaptak az indulatok. A két balkáni tartományban 1881-ben az általános hadkötelezettségről rendelkező véderőtörvényt vezettek be. Hercegovinában, Dél-Boszniában és Dél-Dalmáciában a helyi lakosság körében fegyveres felkelés robbant ki ennek megtagadása miatt, melynek leverése a közös hadsereg beavatkozását tette szükségessé.¹⁸⁷ A hadműveletek anyagi háttérének biztosítása érdekében gróf Szapáry Gyula magyar pénzügyminiszter 1882. május 2-án törvényjavaslatot nyújtott be a képviselőházban a 21.700.000 forintos 1882. évi rendkívüli hadiköltségek Magyarországra eső részének biztosításáról.

A Szapáry-féle törvénytervezet parlamenti vitájában Berzeviczy május 23-án emelkedett szólásra. Beszéde elején leszögezte, hogy elfogadja és támogatja a pénzügyminiszter előterjesztését. Véleménye szerint Bosznia-Hercegovina okkupációját nem a politikai kalandvágy indokolta,¹⁸⁸ hanem a Törökország balkáni visszaszorulása után létrejött új – nemegyszer szomszédos – államok léte, melyek között egyre inkább tért hódított a pánszláv szellemiség. Utalt arra, hogy Anglia és Franciaország egyaránt igen komoly anyagi áldozatot fordítanak gyarmatbirodalmuk folyamatos kiterjesztésére. Amennyiben tehát más államok a hódításaikra tekintélyes összegeket szánnak, akkor a Monarchia sem kerülheti el, hogy önvédelmi célból, „a létérdekek megóvása” miatt ugyanezt cselekedje.

Kiemelte, hogy a lázadók elleni harcban magyar vér is folyik, saját állami tekintélyünk ellen történt nyílt felkelés. Ezért minden pártot és politikust arra kért, hogy az ország presztízsének megóvása érdekében emelkedjen felül a pártellentéteken. Utolsó mondataiban abbéli reményének adott hangot, hogy a dualista állam egész súlyát latba véve képes lesz a konfliktus

¹⁸⁶ Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1882. március 24. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

¹⁸⁷ Bővebben lásd: *Der Aufstand in Hercegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien 1881-1882*. Wien, 1883, Verlag des k. k. Generalstabes - In Commission bei L.W. Seidel & Sohn, 3-19.

¹⁸⁸ 1878 nyarán a Monarchia a keresztény lakosság védelmére hivatkozva szállta meg Bosznia-Hercegovinát. Valójában azonban itáliai területeinek elvesztését követően a Balkán-félszigeten kompenzálta magát Ausztria-Magyarország. Az 1878-as berlini kongresszuson ugyanis idősebb gróf Andrassy Gyula közös külügyminiszter jogot szerzett az okkupációra, valamint arra, hogy a Monarchia a Szerbia és Montenegró között húzódó Novi Pazar-i Szandzsák területén is helyőrségeket állomásoztathasson. Bosznia-Hercegovina igazhatását ezután a közös pénzügyminisztérium látta el.

mielőbbi rendezésére. Szerinte ez elengedhetetlen feltétele annak, hogy a Monarchia a békés kultúrfeladatait megvalósíthassa.¹⁸⁹

A rendkívüli hadikiadások Magyarországra eső fedezetét – 6.813.800 forintot – végül megszavazta az országgyűlés (1882: XXII. tc.), a délszláv területeken kirobbant lázadást pedig a nyár elejére sikerült levernie a közös hadseregnek.

A katonai kérdések kapcsán említést érdemel, hogy Berzeviczy a '67-es (és kormány-) álláspontra helyezkedve védte a közös hadsereg intézményét. Érvelése azonban, mely szerint az önálló magyar hadsereg nem a „szabadság biztosító”, nem helytálló. A hadsereg ugyanis egy nemzet szuverenitásának első számú letéteményese. A XX. század egyik legjelentősebb magyar politikai gondolkodója, Bibó István fogalmazott úgy, hogy egy állam életében a külügyek és a pénzügyek mellett éppen a hadügy az a terület, ahol valójában „az önállóság kérdése kritikus pillanatokban eldől.”¹⁹⁰

Bosznia-Hercegovinát illetően utalnunk kell arra, hogy bekebelezését a birodalmi expanzió politikáját valló Ferenc Józsefen, az osztrák katonai párton, és idősebb gróf Andrássy Gyula közös külügyminiszteren kívül nem szorgalmazták a Monarchia vezető körei. Tisza Kálmán sem értett vele egyet, mivel az okkupáció jelentős gazdasági terheket rakott az országra, veszélyeztetve Széll Kálmán pénzügyminiszter gazdaságpolitikájának eredményességét. Maga Széll le is mondott, miután úgy érezte, hogy a boszniai műveletek költségei miatt az államháztartás kiadásainak fedezése tarthatatlanná vált.¹⁹¹ Mindezek ellenére 1878-ban a Monarchia mégis megszállta Bosznia-Hercegovinát, ami hosszú idő után az első külpolitikai és katonai siker látszatát keltette az uralkodóban. Idővel a két déli tartomány kiadásait sikerült belső forrásokból előteremteni, mely a helyi kormányzást valamelyest függetlenítette a bécsi és budapesti parlamentektől. Ámde hiába történtek lépések a gazdaság modernizációjára (vasútépítés, hitelintézetek és gyárak alapítása, a bányászat, állattenyésztés és erdőgazdaság fellendítése), Bosznia-Hercegovina mindvégig az Osztrák-Magyar Monarchia legfejletlenebb területe maradt.¹⁹²

Berzeviczy a családjával június közepén utazott nyári szabadságra Sáros vármegyébe. Egy hónapig Eperjesen tartózkodott. Június 25-én délután 4 órakor a Fekete Sas szálló nagytermében tartotta meg az első képviselői beszámoló beszédét. A hallgatóságot döntő

¹⁸⁹ Berzeviczy felszólalását lásd itt: *Képviselőházi napló*, 1881. VI. kötet, 21-25.

¹⁹⁰ Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. In: Uő.: *Válogatott tanulmányok - Társadalomtörténet, szociológia, társaslélektan*. Budapest, 2004, Corvina Kiadó, 132. (továbbiakban: Bibó, 2004)

¹⁹¹ Kozári Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, 2003, Napvilág Kiadó, 305-319.

¹⁹² Katus, 1987, 1199.

részben az eperjesi értelmiség alkotta, a terem karzatát pedig a hölgyközönség foglalta el. Megjelent Mattyasovszky Tamás sárosi főispán és Péchy Zsigmond alispán is. A parlamenti ülészak szinte minden jelentősebb mozzanatát felölelte a beszámoló, melyet a közönség többször is hangos „Éljen!”-kiáltásokkal szakított félbe. Este a választók fáklyákkal a kezükben, zenekar kíséretében köszöntötték képviselőjüket, aki a Fekete Sas erkélyéről üdvözölte őket. A vacsorát követően a népes társaság vidáman mulatott késő éjszakáig.¹⁹³

Berzeviczy a nyár hátralévő részét Berzevicén és Darócon töltötte rokonai társaságában. Családjával csak szeptember végén költözött vissza a fővárosba.¹⁹⁴ A képviselőházban Trefort rögtön azzal fogadta, hogy ez évben biztosan beválasztják majd a közoktatási bizottságba, és tagja maradhat a kérvényi bizottságnak is. Apjának október 7-én írt levelében Berzeviczy említést tett arról, hogy legfőbb célja a közös ügyek tárgyalásával megbízott 60 fős országgyűlési delegációba való bekerülés lesz. Úgy érvelt, hogy „a delegációba való részvétel igen fontos volna, mert ott maholnap előadóra van szükség, mikor a delegációk B[uda]pesten üléseznek, sokkal könnyebb bejutnom, mint jövőre, a mikor a bécsi mulatás és a dupla diurnum¹⁹⁵ miatt nagyobb a kereslet. Másrészt azonban a delegáció kedvéért el kellene ejtenem a közoktatási bizottságot, mi pedig azért volna aggályos, mert ezzel Trefort úgy szólván maga kínált meg, s ebben való részvételem későbbi pályám és előmenetelem tekintetéből talán inkább szolgálhat lépcsőfokul, mint bármi más.”¹⁹⁶

Az országgyűlési bizottságok tagjainak választására október 10-én került sor. Berzeviczyt a kérvényi mellett a közoktatásügyi bizottságba is beszavazták, három nappal később pedig póttagként helyet kapott a delegáció képviselőházi tagjai között.¹⁹⁷ Reményei tehát teljesültek.

November végéig bizottsági előadói munkája a megszokott menetrend szerint haladt. Akkor azonban egy Heves vármegye által benyújtott kérvény kapcsán igen komoly parlamenti konfrontációba keveredett. Az ügy előzményei egészen az 1882 tavaszán kirobbant tisztaeszlári vérvádperig nyúltak vissza. A Solymosi Eszter halálának körülményeit vizsgáló nyíregyházi per a kor mércéjével mérve jelentős sajtópublicitást kapott. A nyilvánosság két részre szakadt: egyesek mellett érveltek, hogy a fiatal keresztény szolgálólány zsidó rituális gyilkosság áldozata lett, míg mások kételkedtek ennek igazságtartamában.¹⁹⁸ Sorra jelentek meg a

¹⁹³ *Sárosmegyei Közlöny*, 1882. június 29.

¹⁹⁴ Berzeviczy, é. n. [1920], 65-66.

¹⁹⁵ Napidíj. (latin)

¹⁹⁶ Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1882. október 7. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

¹⁹⁷ *Képviselőházi napló*, 1881. VII. kötet, 23., 53.

¹⁹⁸ Az országgyűlésben többek között az antiszemita Istóczy Győző és Ónody Géza álltak szemben Tisza Kálmánnal valamint Pauler Tivadarral. A sajtóban pedig a *Függetlenség* című ellenzéki lap élesen támadta a

közéletben zsidóellenes írások. Ezek közé tartozott két június folyamán közölt újságcikk az *Esztergomi Közlöny*ben, illetve még ugyanabban a hónapban, Egerben – Heves vármegye székhelyén – kiadott *A tiszaezlári vértanú leány és az óhitű zsidók* címet viselő röpirat. Felekezet elleni izgatás címén a belügyminiszteri tisztséget is betöltő Tisza Kálmán július 1-jén kelt körrendeletében az egri röpirat, valamint az *Esztergomi Közlöny* június 11-i és 24-i számának lefoglalására adott utasítást. Heves vármegye minderre válaszul az országgyűlés őszi ülészakájában kérvényt intézett a Házhoz, melyben a nyomtatványok rendeleti úton történő lefoglalása miatt a belügyminiszter felelősségre vonását indítványozta, továbbá arra kérte a képviselőházat, hogy hozzon intézkedéseket a jövőbeni hasonló esetek megakadályozása végett.¹⁹⁹

A képviselőház november 25-i ülésén felszólaló Polónyi Géza függetlenségi párti képviselő szerint a belügyminiszter körrendeletével „a gondolatszabadságnak legszentebb biztosítékait” tiporta el. Úgy vélte, hogy Tisza törvénysértés követett el, amikor sajtóbírói vizsgálat nélkül önhatalmúlag rendelte el az említett dokumentumok lefoglalását. Válaszában Tisza a statáriális lépését azzal indokolta, hogy amíg az ügyész döntést hozott volna az ügyben, addig a zsidóellenes sajtótermékeket továbbra is szabadon lehetett volna országszerte terjeszteni. Ennek megakadályozása érdekében kellett rendeleti úton cselekednie.

A kérvényi bizottság, melynek javaslatát Berzeviczy ismertette, nem osztotta Polónyi véleményét. Szerintük a belügyminiszter intézkedése sem a sajtótörvény szellemével, sem pedig az alkotmányos gyakorlattal nem állt ellentétben. Berzeviczy a magyar sajtótörvényt (1848: XVIII. tc.) az angol és francia jogszabályokkal állította párhuzamba, és megállapította, hogy előbbi „annyira hézagos és fölületes”, hogy a rendőri beavatkozás és lefoglalás lehetőségét még ott sem mondja ki egyértelműen, ahol azt a meglehetősen liberális nyugat-európai regulák már igen. Tisza tettét ezen joghézag miatt indokoltnak találta. Beszéde végén arra kérte a képviselőházat, hogy tekintsék igazoltnak a belügyminiszter eljárását, és fogadják el a kérvényi bizottság javaslatát.²⁰⁰

A Házban másnap is terítékre került a hevesi kérvény ügye. A Mérsékelt Ellenzék²⁰¹ részéről Hódossy Imre Polónyihoz hasonlóan amellet érvelt, hogy Tisza Kálmán lépésével egyértelműen sérült a sajtószabadság. Felhívta a honatyák figyelmét arra, hogy sajtóbírói döntés

filoszemitának, illetve olykor zsidólapnak, nyilvánított kormánypárti orgánumokat. Például a *Pesti Naplót*, a *Nemzetet* vagy a *Pester Lloydot*. (Kövér György: *A tiszaezlári dráma*. Budapest, 2011, Osiris Kiadó, 397-417.)

¹⁹⁹ *Képviselőházi napló*, 1881. VII. kötet, 251.

²⁰⁰ Uo. 251-254.

²⁰¹ 1881 előtt „Egyesült Ellenzék”. 1867-es közjogi alapon álló, mérsékelt ellenzéki parlamenti párt. Vezéralakjai Apponyi Albert, és a korábbi szabadelvű Szilágyi Dezső voltak.

nyomán 12 órán belül lehetséges egy sajtótermék lefoglalása, ezért a belügyminiszter tettét nem lehet a közvetlenül fenyegető veszéllyel szembeni leggyorsabb intézkedéssel igazolni. Párttársa, Szilágyi Dezső mindezt azzal egészítette ki, hogy a kérvényi bizottság Tisza védelmével kormányzati önkényt csempészne a sajtótörvénybe, mely ismeretei szerint egyedülálló lenne az egész világon. Szerinte Berzeviczyék javaslatának elfogadása veszélyes precedenst teremthet a későbbi kormányok számára.²⁰²

A vita november 27-én is folytatódott. Berzeviczy ekkor reagált Polónyinak a hevesi kérvényhez benyújtott különvéleményére. Szolnok városának delegáltja ebben arra kérte a képviselőházat, hogy tekintse érvénytelennek a belügyminiszteri rendeletet, és mondja ki, hogy Tisza „törvénytelen eljárását rosszalja és kárhoztatja”.

Polónyi indoklása szerint Tisza táptalajt szolgáltatott az antiszemitizmus elterjedéséhez azzal, hogy túl sokáig várt a cselekvéssel. Ezáltal pedig tétlenül szemlélte azt, hogy a lázító írások az egész országban elérhetővé váljanak. Berzeviczy ellenben emlékeztette Polónyit arra, hogy a Függetlenségi Párttól eltérően Tisza személyétől és pártjától mi sem áll távolabb, mint a zsidóellenes szenvedélyek felkorbácsolása. Példaként említette Istóczy Győző esetét, aki azon rövid idő alatt, ameddig a Szabadelvű Párt tagja volt, antiszemita nézetei miatt teljesen elszigetelődött a pártban. Berzeviczy úgy sejtette, hogy sok függetlenségi párti képviselő legfőképpen azért fogja majd megszavazni Polónyi különvéleményét, „mert rokonszenveznek azon mozgalommal, melynek kifejezői voltak a lefoglalt nyomtatványok.”

Berzeviczy nem hagyta szól nélkül Hódossy Imre azon előző napi gondolatát sem, mely szerint ő a sajtószabadságot deklaráló sajtótörvényről lekicsinylően nyilatkozott volna, amikor azt hézagosnak és felületesnek nevezte. Meglátása szerint „a legmagasztosabb elvek is lehetnek igen hiányos formába öltöztetve”. Ennek szellemében kellett 1881-ben Franciaországban teljesen új sajtótörvényt alkotni. Szilágyi Dezső figyelmébe pedig Gyóry Elek függetlenségi párti képviselő észrevételét ajánlotta, aki a kérvényi bizottság határozati javaslatát „nagyon ártalmatlan természetűnek” nevezte. Szilágyival ellentétben tehát nem gondolta, hogy ezzel a lépéssel adminisztratív önkényt csempésznének a sajtótörvénybe.

Beszéde zárásaként Berzeviczy hitet tett amellett, hogy a kormány a parlamentáris rendszer és az alkotmányos berendezkedés feltétlen híve. Tiszteletben tartja az állampolgári és politikai szabadságjogokat, melyeket nemcsak a kormányzati zsarnokságtól, de a fékevesztett indulatoktól is szükségesnek látott megóvni.

²⁰² *Képviselőházi napló*, 1881. VII. kötet, 272-277.

Berzeviczy a három napos disputa során a Szabadelvű Párt részéről végig egyedülként vitázott ellenfeleivel. Erőfeszítéseit ennek ellenére siker koronázta. Az ülés végén ugyanis Péchy Tamás elnök névszerinti szavazást rendelt el a kérvényi bizottság javaslatáról. Berzeviczy ékesszólásának, valamint a fegyelmezetten voksoló kormánypárti képviselőknek köszönhetően, a végeredmény 157 „igen” volt, a 102 „nem” ellenében. A szavazást követően maga a „Generális” is a terembe lépett, s mint egy győztes hadvezér, „hosszantartó zajos éljenzés közt” foglalta el helyét, a Képviselőházi napló feljegyzése szerint.²⁰³

Berzeviczy szokásához híven a hevesi kérvény feletti csatározásokról is beszámolt az apjának. Szerinte pártja közönyössége, és Tisza személyes érintettsége okán szükségeltetett egy személyben szembeszállnia egy seregnyi kiváló ellenzéki szónokokkal. „Ily felelősséggel járó, nehéz feladat még képviselőségem óta nem hárult reám, de miután a sikerrel nagyon meg lehetek elégedve, – mert beszédeim nemcsak pártunkra s kormányunkra a lehető legjobb benyomást tették, hanem még az ellenzéknél is elismeréssel találkoztak, – utólag csak örülhetek, hogy magam vívtam végig a harcot és így magamnak jutott az egész érdem is. Pártunkban s tágabb körökben is ez az ügy renomémat határozottan nagyon emelte, s az ellenzék gondolkozására nézve ma egy karakteristikus nyilatkozatot hallottam. Az öreg Somssich²⁰⁴ – ki már egyszer, mint fülhegygel magam is hallottam, kijelentette, hogy én neki a kormánypárti fiatalság közt legsympatikusabb vagyok, – ma ülés után megszólított s ezt mondta: »Kedves Öcsém, mint példányképét az olyan művelt embereknek, a ki mindent meg tud mondani, a nélkül hogy valakit sértene, üdvözlöm! Erre nézve, elhiheti, mi mindnyájan egyetértünk; Szilágyi Dezső is az imént mondta: beh sajnálom, hogy nincs egyszer alkalmam ezt az embert valamennyi többtől distingválnom!« – Mondhatom, hogy ez a nyilatkozat őszinte örömömre szolgált.»²⁰⁵

Ám nemcsak az ellenzéki képviselők figyelmét keltette fel a szereplésével, hanem a *Pesti Hírlap* országgyűlési tudósítójáét, Mikszáth Kálmánét is, aki a november 25-i ülésről tájékoztató karcoltában az alábbiakat jegyezte fel róla: „Ez egyszer a kis Berzeviczy Albert volt a gége. Ő állt az előadói székben s szórta a mennyköveket a sajtó rakoncátlanságai ellen - más szavakkal: hadonászott Tisza mellett.”

²⁰³ A november 27-i ülés jegyzőkönyvét lásd: *Képviselőházi napló*, 1881. VII. kötet, 278-299.

²⁰⁴ Somssich Pál gróf (1811-1888), korábbi Deák-párti politikus, aki Tisza Kálmánnal szembefordulva az ellenzéki Apponyi Albert híve lett. 1869-1872 között a képviselőház elnöke.

²⁰⁵ Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1882. november 29. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

Meglátása szerint: „Berzeviczy különben igen rokonszenves fiatal alak, szép hanggal. Valóságos zsebkiadása Láng Lajosnak.²⁰⁶ Csakhogy még nagyon szépirodalmiak a beszédei, mint ahogy túlságosan politikaiak a novellái a Fővárosi Lapokban. Határozottan csinos s jól meg van kötve a nyakkendője, – kár, hogy Tisza igazítja a csokrát. Hamar lesz belőle főispán, – ha ugyan a klíma, amelybe került, nem válik zordabbá, úgy, hogy a dér idejekorán meg nem csípi.”²⁰⁷

Mikszáth Kálmán helyesen vette észre, hogy az ifjú Berzeviczy a hevesi kérvény feletti háromnapos vita során ügyesen játszotta el Tisza Kálmán védőjének szerepét. Ez a szerep jól állt neki, könnyen azonosult vele. Mindazonáltal a karmesteri pálca a háttérben végig Tisza kezében volt.

Az antiszemita hangulatkeltés a hevesi kérvény elutasításával sem szűnt meg. 1882 végén ugyanis Zala vármegye tapolcai választókerületének 2.174 polgára szintén az 1867-ben elfogadott zsidóemancipációs törvény visszavonását kérvényezte. Ezen felül pedig azt, hogy Pauler polgári házasságra vonatkozó törvénytervezetét ne tárgyalja az országgyűlés. Miután a tapolcai folyamodvány kísértetiesen hasonlított a rumi kerület által 1882 elején benyújtott kérelemhez, ezért a kérvényi bizottság előterjesztését 1883. január 22-én felolvasó Berzeviczy ugyanazt tanácsolta a képviselőháznak, mint akkor. Ne foglalkozzon az 1867: XVII. tc. eltörlésének igényével, a polgári házasságra vonatkozó javaslatot pedig újból az igazságügyi bizottsághoz továbbította. Elutasító indoklásában most is megismételte, hogy az állampolgári jogegyenlőség elvét egyetlen jogállam sem vetheti el. A jogszabály visszavonásával szerinte a magyar nemzet az egyik „legnemesebb jellemtulajdonát” tagadná meg. Ennek szellemében ajánlotta elfogadásra a kérvényi bizottság javaslatát.²⁰⁸

A képviselőházban a kérvénynek egyaránt akadtak támogatói és ellenzői. Istóczy Győző, Ónody Géza vagy éppen a zsidóasszimiláció kudarcát hangoztató Széll György a beadvány elfogadásának pártján álltak. Mocsáry Lajos, Irányi Dániel illetve Ugron Gábor viszont inkább a kérvényi bizottság indítványa mellett foglaltak állást. A zsidó származású iparmágnás, az – akkortájt éppen – ellenzéki Chorin Ferenc is úgy érvelt, „hogy lehetetlen egy vallás eltiprására törekedni a nélkül, hogy a modern állam összes intézményeivel a leghatározottabb ellentétbe ne jöjjünk.”²⁰⁹ Jókai Mór, aki a Szabadelvű Párt képviselőjében foglalt helyet a

²⁰⁶ Láng Lajos (1849-1918), szabadelvű politikus, közgazdász és publicista. 1902-1903 között kereskedelmügyi miniszter Széll Kálmán és Kluen-Hédervary Károly első kormányában.

²⁰⁷ Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok*. XIV. kötet. Budapest, 1974, Akadémiai Kiadó, 224.

²⁰⁸ *Képviselőházi napló*, 1881. IX. kötet, 162-163.

²⁰⁹ Uo. 289-290.

képviselőházban, pedig arra az álláspontra helyezkedett, hogy ha „a zsidóknak vannak hibáik, pedig vannak, azokat felismerni az ő kötelességök, azokat megorvosolni az ő kötelességök.”²¹⁰

Január 28-án Berzeviczy mondott záróbeszédet a tapolcai kérvénnyel kapcsolatban. Ebben több, a korábbi napokban elhangzott felszólalásra reflektált. Széll György állításának cáfolatára egy 1882-ben kiadott német nyelvű röpiratot (*Deutsche Wahrheiten und magyarische Einstellungen*²¹¹) hozott fel, melynek szerzője szerint a magyarosodás egyetlen népcsoport tekintetében sem volt olyan gyors és átható, mint a hazai zsidóság esetében. Ennek ismeretében szerinte az asszimiláció kudarcáról beszélni esztelenség. Ónody Géza felemlgette, hogy a zsidók Tapolca környékén rontották a bortermelők üzletét, és szocialista eszméket terjesztettek. Berzeviczy ezen meglepődött, mert ő úgy tudta, hogy a szocializmus a munka harca a tőke ellen. Ha pedig igaz Ónody korábbi állítása, miszerint a tőkét a zsidók monopolizálták Magyarországon, akkor miért lenne érdeke a zsidóságnak, hogy megtámadja és megingassa azt, amiben az ereje rejlik?

Utoljára azt az Istóczy Győzőt hagyta, aki január 22-én nyolc társával együtt²¹² határozati javaslatot nyújtott be a zsidóemancipációt kimondó törvény visszavonása érdekében. A rumi kerület képviselője szerint a tapolcai kérvény „a nemzet jogosult érdekét” foglalta össze. Berzeviczy szűkszavúan mindössze annyit felelt neki, hogy nem szeretné megérni, és talán nem is fogja, hogy Magyarország jogosult nemzeti érdeke csak egy ilyen kérvény révén tudjon utat találni a parlamentben. Különösképpen úgy, hogy „egy nemzeti érdek által sugallt” határozati javaslat mögé annak benyújtója ne tudjon kilenc aláírónál többet felvonultatni.

Az ülés végén a képviselőház többsége ismét a kérvényi bizottság határozati javaslatát fogadta el.²¹³ Február 2-án Berzeviczy így az apját újabb parlamenti sikeréről tájékoztatta. Leírta neki, hogy zsidóügyi zárbeszédének kedvező fogadtatása minden korábbit felülmúlt. Sok képviselő gratulált neki. Trefort is meleg szavakban köszöntötte azután, hogy az ülésen elhangzottakról tájékozódott az újságból. Berzeviczy szerencséjére „Tisza az ülés vége felé már nem volt jelen; így nem tarolta le ő a mezőt, mint rendszeren tenni szokta, s nekem maradt az egész aratás.” Az éles szóváltás ellenére Istóczy Győzővel már a parlamenti gyorsírdában üdvözölték egymást. Sőt, ellenfelének még azt a szívességet is megtette, „hogy kérése folytán

²¹⁰ Uo. 175.

²¹¹ Szabad fordításban: *Német igazságok és magyar állásfoglalások*. 1882-ben Lipcsében megjelent munka. Szerzője Karl Friedrich Rudolf Heinze (1825-1896), a heidelbergi egyetem jogászprofesszora.

²¹² Lázár Lajos, Meszlényi Lajos, Odescalchi Arthur, Ónody Géza, Simonyi Iván, Szalay Imre, Szentiványi Árpád, Széll György.

²¹³ Az 1883. január 28-i ülés jegyzőkönyvét lásd itt: *Képviselőházi napló*, 1881. IX. kötet, 289-307.

egy közbeszólását, melyet a gyorsírók el nem kaptak, – miután az átírás végét bevárni nem győzte, – magam írtam be a naplóba.”²¹⁴

A tapolcai kérvény ügyének lezárását követően Berzeviczy megkezdte a felkészülést a középiskolai törvényjavaslat tárgyalására. Berzeviczy Tivadarnak megírta: „Most figyelmem legnagyobb részét a középisk[olai]. törv[ény]javaslat veszi igénybe, melyet előbb mint gondoltam, tárgyalni fogunk, melyhez az anyagot két év óta gyűjtöm s amelyben az eddigiek közt legnagyobb szabású beszédemet szándékozom tartani.”²¹⁵

Trefort Ágoston kultuszminiszter 1872-től egy évtizeden át törekedett arra, hogy sógora, Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter 1870-ben beterjesztett középiskolai törvénytervezetének – amely a gimnáziumok és reáliskolák számára előírta, hogy egyaránt biztosítaniuk kell az általános műveltség elsajátítását, valamint a felsőbb tanulmányokra történő felkészítést – átdolgozott változatát elfogadtassa. Trefort 1875-ben ennek szellemében rendelkezett a korábbi hatosztályos reáliskolák nyolcosztályossá alakításáról, 1879-ben pedig bevezette a kiemelkedő neveléstudós és oktatáspolitikai szakember, Kármán Mór által előkészített gimnáziumi tantervet. Az új tanterv szerint az óraszám 70-30%-os arányban oszlott meg a humaniorák és a reáltárgyak között, előbbieik javára. A dokumentum erősen hangsúlyozta ugyan a nemzeti jelleget, de kiemelte, hogy a nemzeti műveltség az egyetemes emberi kultúra része.²¹⁶ Trefort 1882 októberében benyújtott újabb indítványa a közoktatási bizottsághoz került, amely azt letárgyalta, és „A gymnasialis és reál-oktatásról szóló törvényjavaslat” 1883. március 5-én bocsátott a képviselőház plénuma elé.

A vitát a közoktatási bizottság előadójának, a kormánypárti Szathmáry Györgynek a beszéde vezette be, majd Trefort ismertette törvényjavaslata előzményeit és céljait. A kultuszminiszter előterjesztése mellett álltak a szabadelvű képviselők (például Rakovszky István, Zsilinszky Mihály valamint Tisza Kálmán), míg ellene foglaltak állást az ellenzékiek: Thaly Kálmán, Mocsáry Lajos, Helfy Ignác, Herman Ottó továbbá két erdélyi szász képviselő, Wolff Károly és Gull József.

A hozzászólók hosszú sorában Berzeviczy március 8-án tartotta meg a beszédét. Rögtön a legelső mondatában abbéli meggyőződésének adott hangot, hogy a magyar törvényhozást évek óta nem foglalkoztatta olyan fontos és nagy horderejű javaslat, mint a most előttük fekvő. Szerinte a középiskoláról szóló előterjesztés pártérdekektől függetlenül meghatározó az ország jövője szempontjából. Ezután a törvénytervezet kapcsán a közoktatási bizottsághoz februárban

²¹⁴ Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1883. február 2. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

²¹⁵ Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1883. február 18. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

²¹⁶ Mann, 1993, 52-53.

különvéleményt benyújtó Herman Ottó gondolataira reagált. Szeged város II. kerületének függetlenségi párti képviselője abban a görög nyelv oktatásának megszüntetését és a latintanulás fakultatívvá tételét javasolta. Berzeviczy szerint Herman elgondolása teljesen szakítana a humán képzéssel, ami Magyarországon elképzelhetetlen. A diákok körében ugyanis az iránt van a legnagyobb érdeklődés. Nem értett egyet a neves zoológussal a tekintetben sem, miszerint a tanulók túlterheltségén a tanárok számának csökkentésével lehetne segíteni. Ő sokkal inkább a tanítás színvonalának emelésében látta a megoldást, melynek alapfeltétele a megbízható és szigorú tanárképzési- és képesítési rendszer lehetne. A tanárok, taneszközök, majd pedig a tanítás minőségének javulásával megelőzhetőnek tekintette, hogy egyes tanintézetek hiányos képzése által „a szellemi proletariátus szaporittassék.” Vagyis az társadalmi réteg, amelyik a későbbi életében elszenvedett kudarcaiért minduntalan az államot és a társadalmat teszi felelőssé.

Helfy Ignác képviselő a szigorú állami ellenőrzést megalázónak találta a tanárok számára, Berzeviczy viszont semmi kivetnivalót nem látott benne. Hiszen ha a kormányt felelősségre vonhatja a parlament, akkor a kormánynak is jogában áll ellenőrizni az oktatási rendszert. Berzeviczy államilag előírt, központi kerettantervet szorgalmazott bevezetni az általános oktatási színvonal emelése érdekében. Ezzel kiküszöbölhetőnek vélte a különböző tanintézmények közötti „korlátlan és ellenőrizetlen szabad versenyt”. Ami állítása szerint oda vezetett, hogy az anyagilag nehéz helyzetben lévő iskolák az alacsonyabb követelmények ígéréteivel csábították magukhoz tanulókat.

A két szász képviselő egyebek mellett felekezeti szempontok alapján utasította vissza Trefort törvénytervezetét. Wolff Károly egyenesen arról beszélt, hogy „e törvényjavaslat a hitfelekezeti autonómiának majdnem teljes megsemmisítése.” De kritikával illette Herman különvéleményét is, aki abban arról értekezett, hogy „mától tiz évre Magyarország területén kizárólagosan csak magyar nyelvű iskola legyen”. Wolff emlékeztette Hermant, hogy a multietnikus Magyarországon egynyelvű állami intézményeket létrehozni természetellenes és veszélyes, mert a nem magyar ajkúak egyik legszentebb jogát, az anyanyelvhasználathoz való jogot sérti. A szászok üdvözölték, hogy problémáikkal a németországi sajtó is részletekbe menően foglalkozott, még ha némely újságcikkben túlságosan is keményen fogalmaztak. Például „barbárnak” minősítve a magyar államhatalmat. Berzeviczy a szászok panaszaira azt válaszolta, hogy nyílt elhatárolódást vár tőlük a német sajtóban megjelent vádaktól; az ország iránti hűségüket csak így bizonyíthatják.

Berzeviczy az ellenzéki képviselők megnyugtatása érdekében közölte, hogy a középiskolai törvénytervezet nem kívánja a protestáns autonómiát megsérteni, és a tanügyi önállóságukat

biztosító 1791: XXVI. tc.-t hatályon kívül helyezni. S minekutána a beszédét azzal kezdte, hogy a törvényjavaslat elfogadása nemzeti érdek, ezen a ponton figyelmeztette őket arra, hogy egy modernkori erős és fejlődő nemzet legfőbb erénye az összetartás. A nemzeti egység eszméjét pedig már az iskolákban meg kell ismertetni, és bele kell nevelni a gyerekekbe. Ezért azok az ellenzéki képviselők, akik ezt a rendkívüli horderejű kérdést támadják, aláássák a nemzeti egységet, és táptalajt szolgáltatnak a legveszélyesebb szeparatista irányzatnak, a nemzetiségi propagandának. Megfogalmazása szerint: „A történelem azt mutatja, hogy a míg a magyar nemzet egységes, összetartó volt,²¹⁷ egyes részeit idegen befolyásoknak megmételyezni nem sikerült, addig szabadságunkat nem tudta elvenni senki, de ha volt valahol separatisticus törekvés, mely akár nemzetiség címén vagy más címen a nemzet egységének megbontására törekedett, az volt mindig az Archimedesi pont, a melyen a reactio lábát megvetette. És most önök a reactio ellen védekezve, biztos menhelyet akarnak adni a legveszélyesebb separatisticus törekvéseknek, a nemzetiségi propagandának.”

Záró gondolataiban arra szólította fel az ellenzéki képviselőket, hogy ne sajátítsák ki maguknak a szabadelvűség nimbuszát, és „ne játsszák azoknak a szerepét, kikről Deák Ferencz oly gyönyörűen mondta, hogy midőn hátat fordítanak a felkelő napnak, saját árnyékukat iszonyatos rémnek nézik.” Merthogy politikájukban az a régi magyar liberalizmus nyilvánul meg, melynek célja a rendi-abszolutista állami keretek lebontása volt. A kiegyezés óta azonban az ország nem áll idegen elnyomás alatt, ez a nézet tehát elavulttá vált. Szemben a kormánypárt programjával, melyben „a magyar liberalizmust egy örökéletű lénynek tekintjük, a mely meg tud ifjodni minden nemzedékkel, átérti és átérzi annak minden eszméjét s vágyait s bátran, bizalommal lát hozzá azok megvalósításához.”²¹⁸

A Képviselőházi napló alapján Berzeviczyt minden oldalról zajos tetszésnyilvánításban részesítették a nagy ívű szónoklatát követően. Legifjabb Szász Károly szerint az éles szemű Trefort ekkor szemelte ki a sárosi képviselőt leendő munkatársának.²¹⁹ A memoárjában maga Berzeviczy is sorsfordítóként emlékezett vissza a felszólalására, ugyanis az „később, kormányzati téren elfoglalt állásomra döntő kihatású lett.”²²⁰ Szokásos parlamenti karcolatában ezúttal Mikszáth Kálmán sem fukarkodott a dicséretekkel. Véleménye szerint Berzeviczy „[s]zorgalmas és komoly igyekezetű fiatalember. Minden beszéde jobb, jobb! Még csak a

²¹⁷ Berzeviczy beszédében nem fejtette ki, hogy szerinte a magyar nemzet történelme során mikor volt egységes és összetartó.

²¹⁸ Berzeviczy 1883. március 8-i beszédét lásd itt: *Képviselőházi napló*, 1881. X. kötet, 376-383.

²¹⁹ Szász, 1940, 63.

²²⁰ Berzeviczy, é. n. [1920], 67.

második tavaszt számlálja, és már komolyan számba vehető ember a parlamentben, sőt el lehet mondani, hogy a mostani termés legjava.”²²¹

Másfél hónappal a felszólalását követően Berzeviczyt Trefort Ágoston behívta a miniszteri szobájába, és osztálytanácsi állást kínált neki a kultuszminisztériumban. Apjának címzett április 25-i levelében Berzeviczy részletesen beszámolt arról, hogy Trefort nagy elismeréssel szólt az addig kifejtett képviselői munkájáról, és tett egy – utóbb beteljesülő – jóslatot: „Akár már egy év múlva is Ő Felsége minist[eri]. tanácsosi címmel ruházhat fel, Te a bürokratikus fokozatokban bizonyosan gyorsan fogsz felhaladni; lehetsz Te ezen a pályán menve államtitkár is, minister is.”²²²

Trefort ajánlata ellen szólt, hogy az I. osztályú osztálytanácsosi állás 3.500 forintos éves fizetést biztosított. Ennél pedig a szinte biztosra vehető képviselőházi jegyzői állása („Tisza, Szapáry, a házelnök, a legtöbb párttag engem kíván, az ellenzék pedig nagyon becsül sőt szeret”) jövedelmezőbbnek ígérkezett. Emellett azt is megvallotta atyjának, hogy a szürke, bürokratikus munkához, melyet Sáros vármegye jegyzőjeként már megtapasztalt, nincs kedve. Egészségének is jót tenne, ha a kevésbé megterhelő képviselői állásában maradna, ami lehetőséget biztosít számára, hogy a hosszú nyári szüneteket a családja társaságában élvezhesse ki, nem pedig egy minisztériumi irodában görnyedve.²²³

A kultuszminiszter arra kérte, hogy fontolja meg alaposan az ajánlatát, nem szükséges – szavai szerint – „stante sessione”²²⁴ döntenie. Az általa felkínált lehetőség azonban nem felelt meg Berzeviczy elképzeléseinek, ezért visszautasította. A parlamenti ranglétrán ennek ellenére mégis egyel feljebb lépett, mert Baross Gábort március 30-án államtitkárrá nevezték ki a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumba. A később jelentős infrastrukturális fejlesztéseiért „a vasminiszter” nevet kiérdemlő Baross április 9-ig töltötte be a képviselőház jegyzői tisztségét. Utódjául a Ház április 28-i ülésén óriási többséggel – 152 szavazatból 149-et szerezve – Berzeviczyt választották.²²⁵

Mikszáth Kálmán három nappal korábban írt parlamenti karcolatában tréfásan már utalt Berzeviczy jegyzővé választásának lehetőségére. Megörökítette a képviselőház folyosóján egy politikustársával folytatott beszélgetését:

„- Ki az ott, olyan ismerős, aki Berzeviczyvel beszélget?

²²¹ Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok*. XV. kötet. Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó, 195.

²²² Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1883. április 25. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

²²³ Uo.

²²⁴ Ültő helyben. (latin)

²²⁵ *Képviselőházi napló*, 1881. XII. kötet, 278-279.

- Berzeviczyvel? Hát hallotta-e már, hogy Berzeviczyt viszik?
- Hova viszik?
- Jegyzőnek.
- Hála istennek. Megérdemli. Okos fiatalember.
- Hüm! – mondja Herman – [Herman Ottó – G. M.] nem szeretem, ha az okos emberek emelkednek a kormánynál, mert ezek nem követnek el annyi hibát.”²²⁶

Május végéig, az országgyűlés tavaszi ülészakának bezárultáig, Berzeviczy önálló, nagy beszédet már nem mondott. Figyelmét teljes egészében a kérvényi bizottság előadójaként és a képviselőház jegyzőjeként vállalt hivatali feladatainak szentelte. Május utolsó napján utazott vakációzni a családjával Sárosba. Június 14-én délután 4 órakor tartotta meg az eperjesi Fekete Sas szálló nagytermében a második képviselői beszámoló beszédét. Az előző évhez hasonlóan a terem karzatát most is hölgyek foglalták el, a földszinti ülőhelyeket pedig az eperjesi és sárosi férfi választók töltötték meg. A *Sárosmegyei Közlöny* helyszíni tudósítója szerint Berzeviczyt hangos éljenzés fogadta, amikor a tribünre lépett. Igyekezett bemutatni választóinak az elmúlt egy évben hozott legfontosabb törvényeket. Legrészletesebben a középiskolai törvényről²²⁷ beszélt, melynek „üdvös voltáról” sikerült meggyőznie a híveit. Beszédét többször szakította félbe a hallgatóság tetszésnyilvánítása. Beszámolója végén szünni nem akaró éljenzésben tört ki a közönség.²²⁸

Berzeviczy számára a nyár további része nem a felhőtlen kikapcsolódás jegyében telt. Keczer Miklós ugyanis, aki két évvel korábban visszalépett a megmérettetéstől, már ekkor megkezdte a kampányát a jövő évben esedékes választásokra. Berzeviczy mozgósította a korteseit, és járta a kerületét. Augusztusra fulladt ki ellenfele kezdeményezése, így a nyár utolsó hetében a honvédségben tartalékos hadnagyfi fokozattal rendelkező Berzeviczy idegeskedés nélkül kezdhette meg egy hónapos fegyvergyakorlatát Eperjesen. Családjával szeptember 26-án utazott vissza Budapestre.²²⁹

A képviselőház október 12-i ülésén Berzeviczyt beválasztották a közös ügyek tárgyalására Bécsbe küldendő delegációba. A császárvárosba utazása előtt kapta kézhez eperjesi választói október 14-én kelt üzenetét, melyben felkérték őt az 1884-es választásokon való indulásra.

²²⁶ Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok*. XVI. kötet. Budapest, 1972, Akadémiai Kiadó, 66.

²²⁷ Trefort Ágoston elképzelései az 1883: XXX. tc.-ben („A középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről”) öltöttek végleges formát. A jogszabály kétféle középiskolát, a gimnáziumot és a reáliskolát, ismert el. Mindkettőt nyolc évfolyamosnak. Szervezeti szinten szabályozták a tanítandó tárgyakat, rögzítették az igazgatási és felügyeleti szabályokat, valamint a tanárok képesítésének rendszerét. Az úriemberség kritériumává az egyéves önkéntes katonai szolgálat teljesítése mellett ekkor vált a középiskolai végzettség, illetve az érettségi.

²²⁸ *Sárosmegyei Közlöny*, 1883. június 14.

²²⁹ Berzeviczy, é. n. [1920], 69.

Október 18-án nyílt levélben mondott ezért köszönetet nekik, és biztosította őket arról, hogy mindent tőle telhetőt megtesz majd a kerület érdekeinek képviselőiért az országgyűlésben.²³⁰

A delegáció október 25-étől november 14-ig tartózkodott Bécsben. Berzeviczy az elegáns Grand Hotelben kapott szállást. Az első nap udvari fogadást rendeztek, ahol életében először találkozott személyesen Ferenc Józseffel. Apjának azonmód beszámolt róla: „ma az udvari fogadtatásnál Ő Felsége velem is beszélt; Tisza bemutatott, mire a király azt kérdezte, hogy első ízben vagyok-e delegátus? és első ízben az országgyűlésen? mely megyéből vagyok megválasztva? s odaváló vagyok-e (t. i. Sárosba). A király nagyon jókedvűnek és nyájasnak tűnt föl előttem az egész fogadtatás alatt.”²³¹

Berzeviczy a delegációban a tengerészügyi bizottság előadója lett. A testület azt szeretne volna elérni, hogy a flotta rendes szükségleteinek céljára az 1884-es évre 8.105.310 forintot, míg a rendkívüli kiadásaira 1.244.667 forintot biztosítsanak.²³² A november 7-i bizottsági ülésen Berzeviczy elfogadásra ajánlotta ezeket a számokat. Kiemelte, hogy a költség még így is majdnem 400.000 forinttal marad el a kiegyezés óta eltelt 16 éves időszak átlagos költségösszegei mögött. A tanácskozáson mindössze egyetlen kérdésben alakult ki komolyabb vita. Éber Nándor kormánypárti képviselő és katonai szakíró kifogásolta, hogy az előző évben toronyhajó²³³ építésre megszavazott 200.000 forintot nem használták fel, mire Berzeviczy tájékoztatta, hogy azt cirkálóhajó építésére kívánják fordítani. Semsey Gusztáv tengerésztiszt támogatta a cirkálóépítést, és javasolta, hogy 400.000 forintot különítsenek el erre a célra. Falk Miksa viszont 200.000 forintnál többről hallani sem akart. A bizottság elnöke, Karátsonyi Guidó szavazást rendelt el, melynek eredményeként Falk indítványát ejtették. Ezt követően az 1884. évi tengerészeti költségvetést szótöbbséggel elfogadták.²³⁴

A bécsi magyar delegáció november 14-i záróülését követően Berzeviczy csak rövid időre tért vissza Budapestre, mivel decemberben Eperjesre utazott a vármegyei tisztújításra. Az ünnepeket viszont már ismét a fővárosban töltötte, szűkebb családjában. A *magyarosodásról* címmel ekkor, 1883/1884 fordulóján, egy négyrészes cikksorozatban foglalta össze gondolatait a *Sárosmegyei Közlöny* számára, az etnikailag sokszínű Felvidék magyarosodása-magyarosítása kapcsán.

²³⁰ Berzeviczy Albert: Nyílt levél az eperjesi választó-kerület t. Választóihoz! *Eperjesi Lapok*, 1883. október 21.

²³¹ Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1883. október 25. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

²³² A magyar delegáció. *Budapesti Hírlap*, 1883. november 1., 4.

²³³ A toronyhajó egy vastag páncélzattal ellátott, ezáltal viszonylag zömök és lassú hadihajó volt, melynek fegyverzetét a hajó tornyában elhelyezett, forgatható lövegek adták. (Kaiser Ferenc: A Császári és Királyi Haditengerészet „csatahajói” az első világháborúban. *Aetas*, 29. évf. [2014], 3. sz., 31-32.)

²³⁴ A delegációk. *Budapesti Hírlap*, 1883. november 8., 4.

Írásaiban hitet tett amellett, hogy hazánkban a nemzeti szellemet, és az ország történeti hivatását elsősorban képviselő magyar etnikumnak kell a maga számarányával, nyelvével és kultúrájával dominálnia. A magyar nyelv és kultúra terjesztésének leghatékonyabb módját a kettős feladatot betölteni hivatott népnevelésben látta. A népnevelésnek egyrészt biztosítani kell annak a lehetőségét, hogy azok a népiskolából kikerült személyek, akik a legalacsonyabb iskolázottsági szintnél magasabbra vágnak, a magyar kultúra befogadására alkalmasak legyenek. Másrészt olyan szellemben kell nevelni a népet, hogy erre törekedjenek is. A magyar nyelvű és nemzeti eszméjű nevelést a magyar nyelvet „játszva terjesztő” kiseddóvókban kívánta elkezdni, folytatva a népiskolákban. A népiskolai tanítóknak megfogalmazása szerint a „magyarosítás apostolaivá” kell válniuk. Ugyanakkor bevallotta, hogy csak kívánni meri, remélni nem, hogy néhány évtizeden belül a köznép minden egyes tagja magyarul fog beszélni.²³⁵

Kemény kritikával illette a felvidéki magyar társadalmat azért, amiért művelt rétegei szerinte megelégednek a magyar nyelv ismeretével, miközben a magyar irodalomban szörnyen járatlanok. Egy hasonlattal élt, mely szerint „olyan ránk nézve a magyar nyelv, mint az ünnepi ruha, a melyet felöltünk, ha tüntetni vagy tetszeni akarunk, de a melyet a megszokott, kényelmes, otthonos német vagy franczia vagy akármilyen házi kabáttal váltunk fel, mihelyt kedélyesen akarjuk magunkat érezni.” Előnynek, de egyben hátránynak is tartotta, hogy a Felvidék etnikai kevertsége következtében az itt élő értelmiségiek a magyar mellett a német és a szlovák nyelvet is megtanulták. Előny a tekintetben, hogy nyelvismeretüket bármilyen pályán jól tudják hasznosítani. Hátrány viszont, hogy számos esetben fiatalon egyik nyelvet sem tanulták meg rendesen. A többnyelvűségben látta az iskolai túlterheltség okát is. A vegyes ajkú vidékeken a mindennapokban két-három nyelvet használnak „házi szükségletre”, és ezen felül kell megtanulniuk németül, angolul vagy franciául, hogy otthonosan mozoghassanak az egész világban és a világirodalomban. Berzeviczy azt tekintette természetesnek, „hogy az elsőség megkívánja a magyar nyelvnek egészen tiszta és szabatos használatát”, mellőzve belőle a német és szlovák jövevényszavakat.²³⁶

Síkra szállt a magyar (szép)irodalom olvasása mellett is. Úgy vélte, hogy a civil társadalom a magyar nyelv elterjesztése terén sokkal többet tehetne, mint az állam, ha sikerülne divatba hoznia a magyar nyelvű – elsősorban szépirodalmi – könyvek olvasását, és a magyar nyelvű színjátszást.²³⁷ Az iskolázott társadalmi csoportok magyarosításában szerinte Sáros vármegye,

²³⁵ Berzeviczy Albert: A magyarosodásról I. *Sárosmegyei Közlöny*, 1883. december 20.

²³⁶ Berzeviczy Albert: A magyarosodásról II. *Sárosmegyei Közlöny*, 1883. december 25.

²³⁷ Berzeviczy Albert: A magyarosodásról III. *Sárosmegyei Közlöny*, 1884. január 3.

valamint az eperjesi Széchenyi-kör igen komoly munkát végzett. Utóbbi azáltal, hogy nyilvános felolvasásokat szervezett irodalmunk remekműveiből. Ezeken keresztül pedig az azokra ellátogató nem magyar anyanyelvű emberek is betekintést nyerhettek a magyar nyelv és irodalom szépségeibe. A nyilvános felolvasások iránti érdeklődést Berzeviczy Eperjesre vendégül hívott országos hírű írókkal és tudósokkal kívánta növelni.

Cikksorozatát az alábbi gondolatokkal zárta: „A fődolog, hogy ne keressük feladatainkat a távolban, de a közelben; ne várjunk mindent mástól, de fogjunk a munkához magunk. Önmagunkban, közvetlen körünkben ott, a hová kihatni ezer módunk van, találunk még tennivalót. Mindegyikünk keze ügyében van egy darab »Hungaria irredenta«, a melyet erős akarattal és eszélyel meghódíthatunk a magyarságnak; csak elégedjünk meg a közkatona szerepével is és ne igyekezzünk mindnyájan nagy vezérek lenni vagy mindent tétlenül a vezérekre bízni.»²³⁸

A Berzeviczy által papírra vetett gondolatok a kor legfontosabb kulcskérdését érintették. A reformkor óta ugyanis a magyar uralkodó elitet, és a politikai gondolkodókat élenként foglalkoztatta a nemzetiségi kérdés, valamint annak lehetséges megoldásai. A kiegyezés előtti évtizedekben a magyarországi nemzetiségek vezetői kollektív nemzeti jogokat, politikai intézményeket és területi autonómiát akartak elérni. A magyar politikai vezetők azonban ezeket a kívánságokat nem tartották összeegyeztethetőnek az ország területi integritásának és állami egységének alapelveivel. A történeti államkeret integritása, az ország területi és politikai egysége 1867 után is egy axióma maradt az uralkodó osztályok valamennyi csoportja és irányzata számára. A politikai vezető réteg az országot magyar nemzeti állammá kívánta alakítani, hatalmát pedig elsősorban arra igyekezett felhasználni, hogy uralmát, társadalmi és politikai hegemóniáját az állam és annak valamennyi népcsoportja felett továbbra is fenntartsa.²³⁹

A dualizmus időszakában az ország nem magyar anyanyelvű állampolgárainak jogait az 1868: XLIV. tc., azaz az Eötvös József-féle nemzetiségi törvény, szabályozta. E jogszabály – melynek előkészítő munkálataiban parlamenti képviselőként Berzeviczy Tivadar is részt vett²⁴⁰ – jónéhány liberális elemet tartalmazott. Községi szinten, az oktatás terén és egyházi életben, vagy éppen az alsó fokú bíraskodásban számos külön jogot biztosított a nemzetiségek számára,

²³⁸ Berzeviczy Albert: A magyarosodásról IV. *Sárosmegyei Közlöny*, 1884. január 10.

²³⁹ Katus, 2012, 582-583.

²⁴⁰ Berzeviczy Tivadar 1817-1889. *Vasárnapi Ujság*, 1889. november 3., 717.

melyek közül az anyanyelv használatának a lehetősége volt a legjelentősebb.²⁴¹ A nemzetiségi politikusok és sajtó részéről azonban mind gyakrabban fogalmazódott meg panasz, amiért a törvény rendelkezéseit a gyakorlatban nem hajtották végre. Sételmezték, hogy az alsó- és középfokú közigazgatásban, illetve a bíróságokon a nem magyar állampolgárok nyelvi jogait akadályozó gyakorlat terjedt el.²⁴²

A magyar politikai osztály a nyugat-európai és az észak-amerikai államnemzeti koncepció alkalmazására törekedett. Ennek érdekében a törvényhozás és a kormányzat kizárólagos nyelvéné a magyart tette. A nyelvi-kulturális magyarosításra való törekvés állami és társadalmi szinten is jelen volt. 1879-ben Trefort Ágoston a nem magyar nyelvű népiskolák számára előírta a magyarnak, mint államnyelvnek a tanítását. Az 1883-as középiskolai törvény pedig arról rendelkezett, hogy a nem magyar tannyelvű középiskolákban a magyar nyelvet és irodalmat olyan óraszámokban tanítsák, hogy annak „kellő elsajátítása” lehetővé váljék.²⁴³ Társadalmi téren az 1880-as évek első felében a nemzetiségi vidéken élő magyar vezető rétegek fogtak hozzá a magyarosodás meggyorsításához. Elsőként, 1882-ben, Sáros vármegyében alakult meg az ún. „A magyarságot és népnevelést Sárosmegyében terjesztő egyesület”,²⁴⁴ melynek alapítói célul tűzték ki, hogy szervezetük „a brutalitást és az immoralitást kivéve, minden törvényes eszközzel törekszik a magyarság visszahódítására”.²⁴⁵ Az egyesületről Berzeviczy Albert 1884-ben azt írta, hogy „eszméje nemzeti szellemünknek és korunk szükségletének megfelel”, továbbá örömet fejezte ki, amiért a sárosi példát követve országszerte több hasonló társadalmi szervezet is alakult.²⁴⁶ 1883 őszén például a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (FEMKE), majd 1885 tavaszán az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE). 1892 júniusában az EMKE budapesti közgyűlésén Berzeviczy kijelentette, hogy Magyarországon a nemzetiségi kérdés „rég megszűnt fajok kérdése lenni”, helyette egy nagy „civilisatorikus missio kérdése” lett. Ezért a magyar kultúrpolitika és közművelődési egyletek révén „[m]i senkitől semmit elvenni nem akarunk, csak adni akarunk, (*Élénk helyeslés.*) szellemi kincseket akarunk adni a szellemileg szűkölködőknek, nevelés, oktatás, ismeretterjesztés által. Senkit nem akarunk

²⁴¹ Romsics Ignác: A magyar nemzetiségpolitikai gondolkodás és Grünwald Béla. In: *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai. Romsics Ignác és Roman Holec utószavával.* Pozsony, 2011, Kalligram Könyvkiadó, 223. (továbbiakban: Grünwald – Mudroň, 2011)

²⁴² Katus, 2012, 570.

²⁴³ Grünwald – Mudroň, 2011, 228.

²⁴⁴ Láng Mihály – Simkó Endre: *Sárosmegye népnevelése az ezredik évben.* Eperjes, 1896, Sárosmegye törvényhatósági bizottságának kiadása, 387-391.

²⁴⁵ Kemény G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.* I. kötet. Budapest, 1952, Tankönyvkiadó, 704.

²⁴⁶ Berzeviczy Albert: A társadalom, a népiskola és a magyarosítás. *Eperjesi Lapok*, 1884. május 11.

leigázni, csak magunkkal egyenlővé akarunk tenni mindenkit a haza közös szeretete, a nemzeti összetartozás érzete, nemzeti nyelvünk és műveltségünk megértése által.”²⁴⁷

Az 1870/1880-as években Grünwald Béla volt a Felvidék kulturális homogenizálásának, és a magyar szupremáciának az élharcosa. 1878-ban kiadott, *A Felvidék* című politikai tanulmányában legfontosabb nemzetpolitikai célként az egységes magyar nemzeti állam megteremtését jelölte meg, mely az etnikai magyarság belső expanzióját szolgálja. Ennek elérése érdekében javasolta a közigazgatás centralizálását, a néptanítók függetlenítését az egyházi befolyástól, továbbá a tanfelügyeleti rendszer szigorítását.²⁴⁸ Berzeviczytól eltérően ő nem a népiskolát, hanem a középiskolát tekintette az asszimiláció legfőbb eszközének. Nézete szerint a középiskola „olyan mint egy nagy gép, melynek egyik végébe százanként rakják bele a tót fiúkat s a másik végén mint magyar emberek jönnek ki”. Reményei szerint a középiskolát végzett „magyar jellegű” értelmiségiek magyarosították volna el a társadalmilag emelkedő szlovákokat. 1874/1875 folyamán a magyar kormány Grünwald kezdeményezésére záratta be a három (Znióvárálja, Túrócszentmárton, Nagyrőce) szlovák tannyelvű gimnáziumot.²⁴⁹ Amint arra már utaltunk, Berzeviczy és Grünwald Béla személyesen is ismerték egymást. Az pedig, hogy Berzeviczynek a magyarosítás kapcsán megfogalmazott gondolatai között Grünwald több korábbi meglátása is megtalálható volt,²⁵⁰ arra enged következtetni, hogy olvashatta *A Felvidéket*. Azt a könyvet, amelyet a szlovák közvélemény a mai napig az asszimilációs politika egyik ideológiai alapvetésének, valamint a történelmük és kultúrájuk iránt intézett legbrutálisabb támadások egyikének tart.²⁵¹

A nemzetiségi kérdéstről írt cikksorozatát követően május végéig a képviselőházban Berzeviczyre már csupán a jegyzői adminisztrációs feladatok hárultak – szavazatszámolás, az ülések jegyzőkönyveinek szerkesztése, a benyújtott iratok felolvasása stb. –, ezért a továbbiakban a miniszteri tanácsosi cím megszerzésére összpontosított. Helyzetét megkönnyítette, hogy Trefort Ágoston mindenáron szerette volna maga mellett tudni a minisztériumban. Különösképpen azután, hogy 1884 elejére már tudvalévő volt, hogy Szász

²⁴⁷ Berzeviczy Albert: Nemzeti kulturpolitikánk igazolása. In: Uő.: *Beszédek és tanulmányok*. I. kötet. Budapest, 1905, Singer és Wolfner kiadása, 291-295. Idézet a 293. oldalon. (továbbiakban: Berzeviczy, 1905b)

²⁴⁸ Grünwald – Mudroň, 2011, 227.

²⁴⁹ Vesztroczy Zsolt: „A Felvidék”. Egy szlovák-magyar röpiratváltás az 1870-es években. *Sic Itur ad Astra*, 18. évf. (2006), 3-4. sz., 173-186.

²⁵⁰ Például mindketten kiemelt szerepet tulajdonítottak a magyarosításban az iskolarendszernek. Továbbá figyelmüket (a szélesebb néprétegek helyett) elsődlegesen a középosztály és az értelmiség elmagyarosítására összpontosították.

²⁵¹ Roman Holec: Grünwald Béla két alakváltozata, két arca és a körülette kialakult mítoszok. In: Grünwald – Mudroň, 2011, 240.

Károly miniszteri tanácsos a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke lesz. Apjának április 2-án küldött levelében Berzeviczy azt írta, hogy Szász Károly püspökké választása május 1-jén már szinte bizonyos. Mattyasovszky Tamás sárosi főispán tanácsára viszont a Szabadelvű Párt arra kérte a kultuszminisztert, hogy Szász hivatalát októberig ne töltsse be Berzeviczyvel, mert nagy szükségük lenne rá a közelgő országgyűlési választásokon. Nélküle az eperjesi választókerület minden valószínűség szerint az ellenzék kezére kerülne. Kérésük nyomtatékosítása végett jelezték Berzeviczy felé, hogy amennyiben rááll a képviseljelöltségre, kampánya teljes költségét a párt fedezi.²⁵²

A választások végkimenetele miatt Berzeviczynek nem kellett aggódnia. Péchy Zsigmond már február első hetében tájékoztatta őt, hogy Keczer visszalép az indulástól. A győzelme így biztosnak ígérkezett, választási kampánya formalitás volt. Beszámoló- és programbeszédét június 8-án vasárnap, délután fél hatkor mondta el Eperjesen, a városi táncteremben.

Bevezetesként gazdasági kérdéseket érintett (szeszadó reformja, jövedéki adó változtatása stb.). Önmagát a teljes iparszabadság hívének nevezte. Ezután jogi kérdésekkel foglalkozott. A jogalkotásban végbement reformfolyamatokat és a gazdasági fejlődést – kormánypárti politikusként – természetesen a Szabadelvű Párt érdemének tartotta. A pénzügyek terén ejtett szót arról, hogy az ellenzék részéről pénzpazarlásnak minősítették az új Országház építését. Ő ezzel szemben példaként említette a Lánchidat, melynek építését a reformkorban úgyszintén pénzpazarlásnak minősítették, s mégis Budapest és az ország egyik büszkesége lett. Reményét fejezte ki a tekintetben, hogy Steindl Imre alkotása „is még a késő jövőben ilyen büszkeségünk legyen”.

Beszámolója második felében hosszasan bírálta az ellenzéki pártokat. A Függetlenségi Pártról az volt a véleménye, hogy a magyar függetlenség ügyét pártéletének sorozatos botrányaival, és a szabadelvűséggel időnként össze nem egyeztethető álláspontjával – például az antiszemitaizmus eltűrése –, kompromittálta. A Mérsékelt Ellenzék politikáját három pontban foglalta össze: „a meddig lehet szint nem vallani, mindenkivel szövetkezni, a kormányt minden áron megbuktatni.” Pontjaiban az Istóczy Győző által 1883 októberében alapított Országos Antiszemita Pártról volt a leglesújtóbb véleménye. Úgy látta, hogy a párt vezetői csak felszítják a nép körében a zsidóellenes szenvedélyeket, de annyi ész, erő és erkölcsi bátorság már nincs bennük, hogy ennek következményeit az ellenőrzésük alatt tartsák. Egyetlen taktikájuk „jelszavakat szolgáltatni a betörőknek és fosztogatóknak és azután minden felelősséget

²⁵² Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1884. április 2. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

elutasítva, homályos teoriákba burkolódnai, vagy a parlamenti immunitás védbástyájába menekülni”.²⁵³

Beszéde végén biztosította választóit arra vonatkozóan, hogy a Szabadelvű Párt képes lesz újból legyőzni ellenfeleit. Ígérete beigazolódt, a győzelemnek pedig maga is aktív részese lett. 1884. június 13-án, másodsorra is ellenjelölt nélkül, egyhangúlag választott az eperjesi kerület országgyűlési képviselőjévé.

A sikert követően feleségével előbb az ausztriai Graz mellett, majd Berzevicén nyaralt. Augusztus elsején kezdte meg egyhónapos fegyvergyakorlatát korábbi alakulatánál, az eperjesi 67. Schmerling-gyalogezrednél. A hadseregben vezetett katonai minősítvényi táblája alapján előljárói minden tekintetben tökéletesen elégedettek voltak vele. A 31 éves Berzeviczy németül és magyarul tökéletesen beszélt és írt. Angolul és franciául meglehetősen jól, szlovákul a szolgálat követelményeinek megfelelően. Szolgálatban komoly és határozott, ugyanakkor csendes természetű, állapították meg róla a felettesei. Az előljárói iránt alázatos és tisztelettudó, alárendeltjeivel szemben szigorú. Utóbbiak között viszont csekély befolyással bír. Feljegyezték róla, hogy szolgálaton kívül bajtársaival szemben megnyerő és barátságos. Csak jó társaságban mozog, valamint igen illedelmes. Feljebbvalói iránt tiszteletteljes és szerény, beosztottjaival szemben előzékeny. Fizikai adottságai kiválóak. Magas, erős és egészséges, „minden hadifáradalmak elviselésére alkalmas.”²⁵⁴

A szolgálati ideje lejártát követően Berzeviczy Albertet szeptember második feléig ismét Berzevicén találjuk, immáron a családjával. Ez idő alatt sokat rajzolt. Tussal ekkor festette meg a települést és a Berzeviczy-kúriát is.²⁵⁵

Nyári szabadságáról visszatérve szeptember 28-a és október 2-a között *A gentryről* címmel négy cikket közölt a Szabadelvű Párt *Nemzet* című lapjában. Írása indítékát abban jelölte meg, hogy a közéletben a dzsentr, mint konkrét „társadalmi fogalom”, mint „társadalmi jelszó” újra megjelent. Bevezetésként tisztázta, hogy a kifejezés eredeti angol jelentése a művelt, vagyonnal és tekintéllyel rendelkező középosztályra vonatkozott, míg Magyarországon a köznemességre. Arra a társadalmi osztályra, amelyből maga is származott, és amelyik korábban a honi liberalizmus támasza volt, utóbb mégis antiliberális nézetek terjedtek el köreikben. Berzeviczy cikkeiben egyrészt arra kereste a választ, hogy a dzsentr miért fordult szembe a

²⁵³ Berzeviczy Albert beszámoló- és programbeszéde. (Elmondott Eperjesen, 1884. június 8-án.) *Eperjesi Lapok*, 1884. június 15.

²⁵⁴ HL, AKVI-20158.

²⁵⁵ Berzeviczy, é. n. [1920], 71.

liberalizmussal, másrészt, hogy a társadalmi és gazdasági problémáikat miként lehetne orvosolni. Előbbi kapcsán három okot sorolt fel:

1. A Nyugat-Európában is terjedő antiliberális szellemet.
2. Azoknak a politikusoknak és publicistáknak a hatását, akik maró gúnnyal ostromozták a dzsentriknek az 1848 óta végbement polgári, „szabadelvű társadalmi fejlődés” nyomán felszínre került hibáit. Ezáltal pedig elidegenítették őket a liberalizmustól és a demokráciától.
3. A dzsentriket a kiegyezés óta sújtó társadalmi, politikai, gazdasági fejleményeket.

A dzsentrik politikai problémáinak eredőjét Berzeviczy a társadalmi osztály döntően demokrácia-ellenes meggyőzésében látta. Gazdasági bajaik forrását pedig abban, hogy idegenkedtek a gazdasági pályáktól, birtokaikat hanyagul vezették, illetve képtelenek voltak a spórolásra. Mulasztásaikért nem önmagukat tették felelőssé, aminek következtében kialakult bennük az a meggyőződés, hogy a szabad verseny és az állampolgári jogegyenlőség korlátozásával a javukra szolgáló régi állapotokat kell visszaállítani. Ezek az eszmék szolgálták táptalajuk soraikban az antiszemitizmus elterjedéséhez. Berzeviczy óva intette mindazokat, akik a zsidóellenesség kapcsán úgy vélik, hogy azzal csak egy általuk nem kedvelt vallási felekezetnek ártnak. Hiszen „ha egyszer a liberalizmuson rést törünk, nem mondhatjuk meg többé, mi minden fog azon a résen át belopódzni.”

Szerinte a dzsentriknek sorsuk jobbra fordítása érdekében először szakítaniuk kell azokkal a politikusokkal, akik megpróbálják elhitetni velük, hogy vissza lehet térni a régi, feudális-antikapitalista világba, miközben ennek lehetetlenségével ők is tisztában vannak. Ezáltal pedig kompromittálják őket a többi társadalmi osztály előtt. Javaslatát szerint a dzsentri „simuljon egész lélekkel” a többi középosztálybéli társadalmi csoporthoz. Vegye fel velük a versenyt gazdasági téren, politikai-társadalmi kérdésekben pedig helyezkedjen liberális álláspontra. Ha ennek ellenére mégis szakítanának a hagyományaikból eredő liberális elvekkel, „azon a napon a magyar gentry kiváló politikai szerepe mindenkorra be volna fejezve.”²⁵⁶

A dzsentrikérdés a korban Berzeviczy Alberten kívül még sokakat foglalkoztatott, mert a politizáló közvélemény szemében egy fontos probléma volt. Concha Győző jogász-egyetemi tanár 1910-ben két részletben publikált, *A gentry* című tanulmányában²⁵⁷ úgy fogalmazott, hogy a birtokos középnemesség (dzsentri) nagy része az 1848-as polgári átalakulást csalódásként élte meg. Az áprilisi törvények ugyanis a közterhet addig nem viselő birtokokat adókötelezettség alá vetették, a nemesi földek nagy részét – kárpótlás ellenében – kisajátították, a

²⁵⁶ Berzeviczy Albert: A gentryről. In: Berzeviczy, 1905a, 233-253.

²⁵⁷ Concha Győző: A gentry I-II. *Budapesti Szemle*, 142. kötet (1910), 400. sz., 1-34.; 401. sz., 173-199.

jobbágyfelszabadítással pedig eltörölték a jobbágyi szolgáltatásokat (robot, úrbér stb.). A dzsentrik ezért gazdasági bajaikat a szabadelvű törvénykezésből eredeztették, s emiatt szembefordultak a jogegyenlőség és a liberalizmus eszméivel. A kiegyezést követően fokozottan tért hódító kapitalista piacgazdaság igényeihez csupán csak egy vékony rétegük tudott a gazdaságát fejlesztve alkalmazkodni. S mivel 1867 után az ország ipari, kereskedelmi és pénzügyi szektorainak modernizációjában tevékeny szerepet vállalt a hazai zsidóság, a lecsúszó és elkecsereedett dzsentrik – akik jellemzően hivatali állásokat töltöttek be – soraiban mindinkább terjedt az antiszemitizmus.

Concha művében ismerteti Láng Lajos közgazdász és szabadelvű politikus véleményét, aki a dzsentrire egy „polgári munkát lenéző, kiváltságaira gögös nemes”-ként tekintette. Láng szerint ez a társadalmi csoport képtelen volt elég gyorsan alkalmazkodni a szabad munkára és szabad versenyre, valamint a jogegyenlőségre alapított társadalmi struktúrához. A Concha által ugyancsak idézett Beksics Gusztáv hírlapíró-műfordító a dzsentrik problémáinak megoldását a polgársággal való egyesülésben, és – Berzeviczyhez hasonlóan – „egy nagy középosztályba” olvadásban látta.

Berzeviczynek *A gentryről* című munkája kapcsán jegyzi meg Concha, hogy az volt az első kísérlet a dzsentri természetrajzának leírására. Megítélése szerint szerzője azonban tévedett, amikor az alakuló új középosztálytól azt várta, hogy az demokratikus, és mindenekfelett liberális legyen. Mivel úgy gondolta, hogy a felső középosztályban mindig is maradni fog egy antidemokratikus, arisztokratikus ösztön, melyet csak akkor lehet eltüntetni, ha az alsó középosztály, számbéli túlsúlyát érvényesítve, eltávolítja a felső rétegeket a közéletből. Ha ez nem történik meg, akkor a felső középosztály akarja majd kisajátítani a vezető pozíciókat. Ez a csoport liberális viszont csak a tekintetben lesz, hogy elfogadja, vagy tagadja az egyéni szabadság elvét.

Hat évvel Concha tanulmányának megjelenése után, Buday Dezső jogász-jogakadémiai tanár a *Magyarország honoratior-osztályai* című, szociológiai jellegű írásában mutatta be a magyar középosztályt, az ország társadalmának „lelkét”.²⁵⁸ Arra a megállapításra jutott, hogy a hazai középosztály szerkezete rendkívül egyoldalú: a földbirtokosok teljesen, az iparosok és kereskedők pedig majdnem teljes egészében hiányoznak közülük. A középosztályt az ún. „honoráciorok” alkotják: közszolgák (például állami, vármegyei vagy községi tisztviselők) és szellemi szabadfoglalkozásúak (orvosok, ügyvédek, mérnökök stb.). A középosztály magvának az 1848 után birtokát vesztett, és hivatali állásban elhelyezkedő dzsentrit tartotta. Mellettük a

²⁵⁸ Buday Dezső: *Magyarország honoratior-osztályai. Budapesti Szemle*, 165. kötet (1916), 470. sz., 228-249.

felfelé törekvő városi kispolgárságból és a vagyont szerzett paraszti elemekből állt össze ez a társadalmi réteg. Jellemzője a közepes nagyságú vagyon, melyből ugyanakkor fenntartja a magyar irodalmi és szellemi életet. Emellett pedig az átlagos polgári életnívó: „Háromszobás lakás, második osztály a vasúton, három tál étel délben”.

Láthatjuk tehát, hogy a dzsentrikérdést illetően tehát, mely a dualizmus időszakának egyik kulcsproblémája volt, Berzeviczy Albertéhez hasonló, de tőle eltérő válaszok is születtek. A téma iránti fokozott érdeklődést az (is) indokolta, hogy ebben az esetben a magyar elit olyan átrétegződéséről volt szó, melynek kihatásai napjainkig érezhetőek.

Néhány nappal azt követően, hogy Berzeviczy publikálta cikkeit a *Nemzetben*, megkezdte üléseit az 1884-1887. évi országgyűlés. Ismét megválasztották a képviselőház jegyzőjének, továbbá tagja lett a közoktatásügyi és a válaszfelirati bizottságnak.²⁵⁹ A parlamenti ciklus az uralkodó trónbeszédével kezdődött, melyre a képviselőház egy válaszfelirati javaslattal reflektált. Ebben foglalta össze a kormány az adott országgyűlési időszakra vonatkozó politikai cselekvésprogramját. A javaslatot kidolgozó bizottság előadójaként Berzeviczy feladata lett az előterjesztés képviselője és védelme.

A válaszfelirati javaslat kapcsán Berzeviczy október 15-én egy rövid bevezető expozében, kilenc nappal később pedig egy terjedelmesebb zárbeszédben szólalt fel. Utóbbiban a korábbiakhoz hasonlóan keményen bírálta az ellenzéki pártokat felelőtlen politizálásukért, amivel meglátása szerint nem kínáltak megoldásokat társadalmi és gazdasági bajainkra. Hazánk társadalmi problémái orvoslásának akadályát Berzeviczy abban látta, hogy azokból faji, felekezeti vagy osztálykérdést csinálnak, miközben azokat éppen ellenkező módon, a jogegyenlőség és a társadalmi béke alapján kellene megoldani.

Határozottan cáfolta az ellenzék vádját, miszerint a választásokon a kormány csalások sorát követte volna el. A Szabadelvű Párt nevében visszautasította, hogy korlátozták volna az ellenzéki választókat a gyülekezési jog gyakorlásában, képviselőiket pedig hatóságilag akadályozták kampánybeszédek megtartásában. Inkább azt kezdte firtatni, hogy az ellenzék tudvalevőleg pénzen vett szavazatokat, továbbá a 235 szabadelvű képviselőből 94-et

²⁵⁹ *Képviselőházi napló*, 1884. I. kötet, 15., 24., 26.

egyhangúlag választottak meg.²⁶⁰ Ezzel látta bizonyítottnak, hogy „a nemzet valódi többsége” a kormánypárt mellett áll.²⁶¹

Meglátása szerint Magyarország következetesen legliberálisabb pártja a Szabadelvű Párt. Ennek alátámasztására felhozta, hogy az 1884-es ipartörvény (1884: XVII. tc.) vitája során ők álltak legközelebb a szabad ipar elvéhez, miközben parlamenti ellenfeleik szerették volna keményen megrendszabályozni az ipartestületeket. Az ellenzék a középiskolai törvényjavaslat tárgyalásai során merev felekezeti álláspontra helyezkedett, szemben a kormánypárttal, amelyik az oktatásban a felekezetek közötti, tehát interkonfesszionális elvnek kívánt volna érvényt szerezni. Úgy vélte, hogy az országban 1848, de különösen 1867 óta végbement gyors társadalmi, gazdasági valamint közjogi fejlődés a liberalizmus eszméjének köszönhetően zajlott le oly látványosan.²⁶²

Zárbeszéde elmondását követően Berzeviczy lemondott képviselői állásáról. Azért döntött így, mert novemberben Trefort hosszas győzködésének eredményeként végül mégiscsak elfoglalta a nyáron püspökké választott Szász Károly megüresedett miniszteri tanácsosi székét. A kultuszminisztériumban a felsőoktatással kapcsolatos ügyek vezetésével bízták meg. Fizetése I. osztályú miniszteri tanácsosként évi 5.000 forintot tett ki, melyhez kiegészítésképpen 600 forint lakpénzt kapott.²⁶³

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai szempontból Magyarország egyik legfontosabb kormányzati szerve volt. A kormány ezen keresztül érvényesítette befolyását az egyházi életben, míg az oktatási rendszerben a műveltségi színvonal állandó emelése mellett megszervezte a felnövekvő generációk magyar nemzeti szellemű nevelését. Mindenekelőtt pedig ennek a tárcának volt a feladata, hogy az iskolahálózat segítségével a nemzetiségeket először gondolkodásukban és érzéseikben, majd végül a nyelvükben is magyarrá tegye.²⁶⁴

1884/1885 tele „roppant örömet hozott nekünk, mely azonban csakhamar mély gyászra változott” – írja visszaemlékezéseiben Berzeviczy. Február 18-án, Budapesten felesége,

²⁶⁰ A kormánypárti Berzeviczy szavaival szemben tény, hogy Tisza Kálmán másfél évtizedes miniszterelnöksége alatt elterjedt a választási visszaélések gyakorlata Magyarországon. Ezek közé sorolható a választási névjegyzék meghamisítása, a választók etetése-itatása, és az ellenzéki szavazók részvételének korlátozása a voksolásokon, esetenként fegyveres erővel. Mindezeket túl a választások nyílt szavazásos rendszerben zajlottak, amely további hatósági manipulációkra teremtett lehetőséget.

²⁶¹ Bibó István az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című, 1948-ban írt esszéjében a dualista Magyarország választási csalásait „a magyar politika ekkor kibontakozó és állandósuló legdemoralizálóbb jelensége”-ként jellemezte. (Bibó, 2004, 134.)

²⁶² Berzeviczy válaszfelirati záróbeszédét lásd itt: *Képviselőházi napló*, 1884. I. kötet, 220-227.

²⁶³ HL, AKVI-20158.

²⁶⁴ Katus, 1987, 1207.

Kuzmik Zsófia fiúgyermeknek adott életet, akit az apja után Albert névre kereszteltek.²⁶⁵ A kisfiún azonban március elején a vérzékenység tünetei mutatkoztak, és március 13-án este elhunyt. A berzevicei családi sírboltban temették el. Apjának az a szörnyű sors adatott meg, hogy az 1879-ben, alig fél éves korában elvesztett Alice lánya után még egy gyermekét kellett már a saját életében eltemetnie. Méghozzá egy fiút, aki továbbvihette volna a Berzeviczy Albert nevet. Szomorúan emlékezett vissza memoárjában: „Életemnek alig kizsendült büszke és boldog reményei szállottak vele korai sírba.”²⁶⁶

A magánéleti tragédia azonban nem akadályozta meg abban, hogy a közéletben továbbra is változatlan intenzitással vegyen részt. Miniszteri tanácsosként első komolyabb feladatát 1885 júniusában kapta. Trefort megbízásából egy hónapot Németországban töltött, hogy az ottani egyetemek kormányzati, szervezeti, és elsősorban gazdasági ügyeit vizsgálja. Ajánlólevelet állítottak ki számára az osztrák, a bajor és a porosz kultuszminiszterhez is. Feleségével június 4-én indult Pozsonyon keresztül Bécsbe, majd Salzburg érintésével Németországba. A müncheni, strasbourgi, heidelbergi, würzburgi, jénai, lipcsei, berlini és drezdai egyetemeket kereste fel. Többnek a rektorával személyesen is konzultált.²⁶⁷ Németországi tapasztalatairól jelentést készített a kultuszminiszternek. Ebben rendkívül speciális, gazdasági illetve adminisztratív javaslatokat ajánlott Trefort figyelmébe, a budapesti, és az 1872-ben alapított kolozsvári egyetem működésének hatékonyabbá tétele érdekében.²⁶⁸

Miniszteri tanácsosként Berzeviczy 1886 tavaszán a képviselőházban mindössze két alkalommal szólalt fel. Február 9-én a műegyetem gépészmérnöki szakirányának fejlesztéséről beszélt, négy nappal később pedig a budapesti egyetem orvosi karának eszközbeszerzéseit ismertette.²⁶⁹ Március 30-án a Terézvárosi Körben ellenben már nagyobb beszédet mondott a társadalom és az iskola kapcsolatáról. A kettő viszonyát az elemi népiskolák szintjén tartotta a legideálisabbnak, mert szerinte a társadalom ezen a téren ismerte fel, hogy az iskolaügy nemzeti cél és érdek. Ezzel szemben viszont bábeli zűrzavar uralkodik az elemi oktatás magasabb szintjein: a polgári iskolákban és a felsőbb népiskolákban, illetve az ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi tanfolyamokon. A polgári iskolák diákjai számára elsősorban az írni, díjnoki, vasúti tisztviselői és jegyzői állások nyíltak meg a végzés után, a felső népiskola viszont nem

²⁶⁵ Teljes nevén Berzeviczy Albert Tivadar Pál.

²⁶⁶ Berzeviczy, é. n. [1920], 73.

²⁶⁷ Berzeviczy Albert jegyzetfüzetei, útinaplói, költségfeljegyzései 1869/1927. MTA, Ms 4399/4.

²⁶⁸ *Jelentés a németországi egyetemek kormányzati szervezetéről s gazdasági ügykezeléséről. A vallás- és közoktatásügyi királyi miniszter megbízásából előterjeszti dr. Berzeviczy Albert miniszteri tanácsos.* Budapest, 1885, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda.

²⁶⁹ *Képviselőházi Napló*, 1884. IX. kötet, 65-66., 148-149.

adott különösebb képzettséget egyetlen életpályához sem. Ipari és mezőgazdasági ismereteket ellenben közvetített, s ezért Berzeviczy hasznosabbnak látta, ha „az alsóbb néposztályok gyermekei” a felső népiskola elvégzése után, az érettségi és diploma megszerzése helyett inkább „a maga szerény körében, a kisipar, kiskereskedelem, kisebb polgári életben igyekeznek műveltsége, nagyobb értelmisége által kitűnni”.

A középiskolák kapcsán helyesnek vélte, hogy az egyházi irányítás alatt lévő középiskolák mellett egyre nagyobb számban jelennek meg az állami fenntartású intézmények is. Külön kiemelte az egyre szaporodó leányiskolákat. A nőnevelés célját akként fogalmazta meg, hogy a „magyar nő legyen büszke arra, hogy magyar nő, de adjon okot hazájának is, hogy reá büszke legyen.” A felsőoktatást számos kritikával illette. Szerinte a hallgatók lusták, és az óralátogatási kedvük is alacsony. Sokszor a tanári katedrán sem a legfelkészültebb oktatók foglalnak helyet. Mindezek mellett úgy vélte, hogy a társadalom többsége rosszul értelmezi az egyetem feladatait. Egy egyetemnek ugyanis – érvelt Berzeviczy – nem kizárólag szakmai ismereteket kell közvetítenie, hanem fontos, hogy „a tudománynak oly gyűpontjai legyenek, a honnan annak melege és fénye szétáradjon mindenfelé, kihasson a középiskolákra, kihasson a nemzet egész szellemi életére, és a hol – s ez az, amit feledni szoktunk, – az arra hivatottak munkásságuk, bűvárokódásuk által, azonkívül, hogy tanítanak, egyúttal a tudományt is előbbre vigyék.”²⁷⁰

1886 első felében Trefort Ágoston egyre gyakoribb betegeskedése miatt meglehetősen sokat volt távol a kultuszminisztériumtól. Helyettesítését a továbbiakban már nem az idős államtitkárára, Tanárky Gedeonra kívánta bízni, ezért 1886 májusának első napjaiban címzetes államtitkárrá nevezte ki a fiatal és energikus Berzeviczyt.²⁷¹ Berzeviczy az atyjának május 13-án írt levelében tudósított arról, hogy előléptetését követően a kultusztárca teljes személyzete tisztelgett nála. Május 10-én, audiencián fogadta őt az uralkodó, aki közölte vele, hogy „nagy örömmel” nevezte ki „jó szolgálatai elismerésül”. Két nappal később pedig Tisza Kálmánnal járt. A miniszterelnök – számolt be a találkozóról – „nagyon nyájas volt, s mikor megköszöntem jóindulatú támogatását, azt mondta: szívesen, máskor is! azután pedig azzal bocsátott el: Visszont látásra a Házban! ha nem is most mindjárt, de hát később.” Mindezek alapján Berzeviczy remélte, hogy „a jövő általános választások után már én is, mint valóságos áll[am]titkár helyet foglalhatok a Házban.”²⁷²

²⁷⁰ Berzeviczy Albert: Társadalom és iskola. In: Berzeviczy, 1905a, 327-350.

²⁷¹ Berzeviczy, é. n. [1920], 76.

²⁷² Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1886. május 13. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

Az ambiciózus, s ekkor már országosan ismert Berzeviczy a közelgő választásokon ideális jelöltnek tűnt a lőcsei kerület szabadelvű választói számára, akik Kermeszky Mór lőcsei ügyvéd vezetésével 1887. május 3-án táviratban tájékoztatták őt a jelölési szándékukról. Május 11-én Kermeszky javaslatára, a lőcsei Városi Vigadó nagytermében született végleges döntés a személyéről. Berzeviczyt erről szintén táviratban értesítették.²⁷³

Eperjes városa harmadszorra már nem kérte fel képviselőjének Berzeviczyt. A *Budapesti Hírlap* információ szerint azért, mert „rossz szemmel nézték, hogy a »kis Berci«, ki nem sokkal előbb csak »az alispán hivatalos távollétében« intézkedhetett [...] most már mint államtitkár, nyakra főre bocsássa ki a szigorú rendeleteket a vármegye közönségéhez, melyek csak úgy hemzsegnék a »meghagyom«, »utasítom«, »elvárom«-féle épen nem udvarias kifejezésektől. Ezt az »arroganciát« nagyon zokon vették a jó sárosiak.»²⁷⁴

Nem rendelkezünk dokumentumokkal arra vonatkozóan, hogy az újság tudósítása helytálló volt-e, vagy sem. Berzeviczy mindenesetre elfogadta a lőcsei kerület ajánlatát. Május 21-én Boncz Ödön kultuszminisztériumi tanácsos, és – későbbi násza – báró Szalay Imre muzeológus társaságában érkezett meg Szepesváraljára, ahol taracklövésekkel és a tűzoltózenekar játékával köszöntötték. Fest Aurél polgármester meleg hangú beszéde után Lőcsére utazott, ahol Trogmayr Károly szepesi tanfelügyelő kíséretében fogadta a városi tanintézetek vezetőinek tisztelgését. Két nappal később díszében vett részt Császka György szepesi püspöknél, Szepeshelyen. Ugyanott tartotta meg a képviselői programbeszédét is.²⁷⁵

Két héttel azt követően, hogy visszatért a Szepességből Budapestre, Tanárky Gedeon lemondott valóságos államtitkári címéről, és nyugállományba vonult. Utódjául 1887. június 10-én a 34. születésnapját három nappal korábban ünneplő Berzeviczy Albertet nevezték ki.

²⁷³ *Szepesi Lapok*, 1887. május 15.

²⁷⁴ Az új emberek. XLV. Berzeviczy Albert. *Budapesti Hírlap*, 1887. szeptember 3., 1-2.

²⁷⁵ *Szepesi Lapok*, 1887. május 29., június 5.

2. Az államtitkár

A lőcsei választásokra 1887. június 17-én került sor. Mivel Berzeviczy ismét ellenjelölt nélkül lépett fel, ezért különösebb izgalmakra ezúttal sem kellett számítani. Egyhangúlag választották a kerület országgyűlési képviselőjévé.²⁷⁶ A győzelem napján több helyi és szepesi nobilitást is felkeresett, mielőtt a délutáni órákban fogadta volna Szőnyey Kálmán lőcsei polgármester és a városi magisztrátusok tisztelgését. Csáky Albin, Szepes vármegye főispánja is személyesen gratulált neki. A meglehetősen zsúfolt programja Szepeshelyen ért véget, ahol az este folyamán a szepesi püspök bankettet rendezett Berzeviczy sikerének megünneplésére.²⁷⁷

Berzeviczy államtitkárként az első nagyobb képviselőházi beszédét 1888. február 10-én, az éves állami költségvetés vitája során, tartotta meg. Bevezetésként a népiskolákat érintő kérdésekkel foglalkozott. Sajnálatosnak nevezte aényt, miszerint a korábbi esztendőben emelkedett az önálló iskolával nem, vagy azt csak más községekkel közösen fenntartani bíró települések száma. Szerinte ennek az oka abban keresendő, hogy ezekben a – döntő többségében – kis falvakban felekezeti iskolák működnek, melyeknek tanítóit rosszul fizetik. A megoldást az állami népiskolák felállításában látta. Egyetértett párttársa, Hock János korábbi felszólalásával, aki a tanítók minimálbérének évi 300 forintról 400-ra emelését szorgalmazta, de hozzátette, hogy előbb 1868-os népiskolai törvényben (1868: XXXVIII. tc.) lefektetett 300 forintot lenne szükséges minden elemi népiskolai tanítónak garantálni.

A Szabadelvű Párt soraiban politizáló Benedek Elek kifogást emelt az ellen, hogy az iskolákban véleménye szerint nem megfelelő magyar irodalmi műveket olvasnak a diákok. Berzeviczy ígéretet tett neki arra, hogy a közoktatásügyi tanács foglalkozik majd a népiskolai tankönyvek és kötelező olvasmányok felülvizsgálatával. Nem értett viszont egyet a kisbaconi születésű neves mesemondóval abban, hogy káros, ha a jómódú, műveltebb családok gyermekeiket fiatalabb korukban a magyar mellett más nyelvre is tanítják. Szerinte ez inkább helyes és szükséges. Ugyanakkor egyértelművé tette, hogy minden szülőtől elvárható, hogy a gyermekét először magyar nyelvre tanítsa. Még abban az esetben is, ha a család nem magyar anyanyelvű.

Kiss Albert ellenzéki képviselő egy nappal korábbi felszólalásában kifogásolta, hogy az állami felügyelet alatt álló középiskolák majdnem kizárólag vegyes ajkú, nem színmagyar vidékeken épültek. Berzeviczy válaszában ezt akképpen cáfolta meg, hogy felsorolta a nem

²⁷⁶ *Szepesi Lapok*, 1887. június 19.

²⁷⁷ Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1887. június 21. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

nemzetiségi területeken felállított középiskolákat, Győrtől Székelyudvarhelyig, Budapesttől Szegedig. Hozzátevé, hogy meglátása szerint kifejezetten örvendetes, ha állami fenntartású tanintézményben nemzetiségi diákok is tanulnak.²⁷⁸

Előadása végén ismertette az oktatás és kultúra területén korábban bevezetett takarékosági intézkedések eredményeit, amiket az ellenzék nem tartott elég hatékonynak. Velük szemben az államtitkár támogatandónak nevezte a kormány ez irányú politikáját, mivel meggyőződése volt, hogy minden állam életében vannak olyan pillanatok, amikor a kulturális érdekeket a nemzet fennállása és megerősítése miatt háttérbe kell szorítani. A kultúra terén elkövetett mulasztásokat ugyanis szerinte sokkal könnyebb pótolni, mint azokat, amiket a nemzet fejlődési és biztonsági céljaitól vonnak meg.²⁷⁹

Két hónappal e parlamenti felszólalását követően elhunyt Berzeviczy édesanyja, Szinyei Merse Amália. A Sárosmegyei Jótékony Nőegylet elnök asszonyának²⁸⁰ állapota az előző év novembere óta – amikor egy rosszulléte után elájult – fokozatosan romlott. Az április 18-ról 19-re virradó éjjelen vért kezdett köpni, majd eszméletét veszítette. Ezt követően már nem tért magához, és április 20-án hajnali fél egykor – Berzeviczy megfogalmazása szerint – „kiadta nemes lelkét.” Holttestét fia unokatestvére, Szmrecsányi Pál egri kanonok szentelte be, és április 23-án temették el a berzevicei családi sírboltban.²⁸¹

Ezidőtájt halálos beteg volt már Trefort Ágoston is. A minisztériumban ezért szinte egész nyáron Berzeviczy helyettesítette. Az oktatási miniszter 1888. augusztus 22-én halt meg. Berzeviczy a vallás- és közoktatásügyi miniszteri székhelyen 16 éven át (1872-1888) ülő Trefortot politikusként és magánemberként is nagyra becsülte. Leginkább a rendkívül széles és sokoldalú műveltsége ejtette ámulatba. Világlátott, nyugat-európai nyelveket beszélő, iskolázott emberként jellemezte. Komoly érdemének tartotta, hogy Trefort képes volt szinte azonnal átültetni a gyakorlatba azt, amit olvasott, látott, vagy tapasztalt. Berzeviczy szerint Trefort az MTA elnökeként (1885-1888) hirdette, s ezt maga is osztotta, hogy „Magyarország

²⁷⁸ 1890-es adatok szerint 137 tisztán magyar nyelvű középiskolával szemben mindössze 17 gimnáziumban és reáliskolában oktattak német, román vagy szerb nyelven (a felvidéki három szlovák tannyelvű gimnáziumot még 1874-ben bezárták). A középiskolai tanulók anyanyelve 72,4%-ban volt magyar, 14,7%-ban német, 6,4%-ban román, 3,8%-ban szlovák, 1,9%-ban szerbhorvát, 0,2%-ban pedig ruszin. (Katus László: A nemzetiségi kérdés és Horvátország története. In: Uő. [szerk.]: *Magyarország története 1848-1890*. II. kötet. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó, 1342.)

²⁷⁹ Berzeviczy felszólalását lásd: *Képviselőházi napló*, 1887. III. kötet, 159-163.

²⁸⁰ Szinyei Merse Amália két ízben, 1864 és 1865 között, valamint 1879-től a haláláig viselte a Sárosmegyei Jótékony Nőegylet elnöki címét. Ebbéli tevékenységét lásd itt: Horváth Ödön: *A Sárosmegyei Jótékony Nőegylet múltja és jelene*. Eperjes, 1897, Kósch Ny., 193-327.

²⁸¹ Berzeviczy, é. n. [1920], 81.

fennállásának, a magyar elem uralmának biztosítása culturánk magasabb fokra emelésétől, a tudományak hatalomra emelésétől függ.”

Berzeviczy szerint a kultúrpolitikai célkitűzéseit agilisán igyekezett véghezvinni. Kormányzati ügyeinek intézése során a célszerűséget és a szükségszerűséget helyezte leginkább középpontba. Tárcája költségvetését illetően rendszerint elfogadta a pénzügyminiszter által megengedettnek vélt összeget. Ha azonban a szükség úgy hozta, egyszerűen túllépte azt. Hasonló módon járt el a létfontosságúnak gondolt tanügyi építkezések esetében is: azok fedezetét kölcsönvette egy rendelkezésre álló alapból – többnyire a néptanító nyugdíjalapból –, a kamatot valamint a törlesztő-részleteket pedig beépítette a minisztériuma költségébe. Miniszterként sokkal szívesebben intézett el valamit kormányzati, semmint törvényhozási úton.

Trefort a hivatali adminisztrációban a lassú bürokratikus megoldások helyett a direkt beavatkozás híve volt, és szeretett mindent egymaga intézni. Úgyszintén mindent a saját szemével látni. Emiatt nem kedvelte az éjjeli vonat utakat. „Ő nem koffer, – mondta gyakran – hogy betegyék egy kocsiba és elvigyék a nélkül, hogy látná, hová megy.”

Berzeviczy Trefort legnagyobb kultuszminiszteri érdemei közé sorolta a középiskolai törvény keresztülvitelét, a magyar nyelv tanításának kötelezővé tételét a népiskolákban (1879: XVIII. tc.), valamint azt, hogy a művészetek hathatós pártfogója volt. Az ő nevéhez fűződik a Zeneakadémia megalapítása, továbbá Benczúr Gyula hazahívása Münchenből, akit az első magyar festészeti mesteriskola vezetőjévé nevezett ki. Minisztersége alatt sikerült továbbfejleszteni az Országos Mintarajztanoda és Rajztanárképezdét. Emellett több új felsőoktatási intézményt építettek. Például a Műegyetem Múzeum körüli épületeit, valamint több természettudományi és orvosi létesítményt.²⁸²

Trefort halála után ideiglenes jelleggel Baross Gábor töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot. Tisza Kálmán Trefort méltó örökösét azonban gróf Csáky Albinban látta. A miniszterelnök felkérésére szeptember 22-én Berzeviczy régi jó ismerőse el is vállalta a kultusztárca vezetését. Kinevezését követően a gróf személyes találkozási invitálta az államtitkárt a Vadászúrt Kávéházba, ahol két kéréssel fordult hozzá. Az első, hogy ne mondjon le posztjáról, mivel a miniszterséget többek között a miatt fogadta el, mert tudta, hogy olyan

²⁸² Berzeviczy Albert: *Trefort Ágoston emlékezete*. Budapest, 1917, Magyar Tudományos Akadémia, 7-15.

kiváló szakemberrel az oldalán dolgozhat, mint ő. A második pedig az volt, hogy ezentúl tegeződjenek.²⁸³ Berzeviczy Csáky mindkét óhaját örömmel teljesítette.²⁸⁴

Az államtitkári pozíciójában megerősített Berzeviczy első alkalommal 1889 márciusában szállt harcba Csáky Albin oldalán az országgyűlésben. A Házban ekkor ismét az 1868. évi véderőtörvény reformjáról szóló törvényjavaslat volt terítéken. Az előterjesztésnek két, igen heves vitákat kiváltó szakasza volt. A 14. § kivette volna belőle az újonctartalék tízévenkénti újratárgyalásnak kötelezettségét. A 25. – illetve az azzal összefüggésben álló 24. – paragrafus pedig előírta, hogy az egyéves önkénteseknek tartalékos tiszti vizsgát kell tenniük, de a számonkérésen elbukottak további egy évet kötelesek szolgálni, tanulmányaik felfüggesztése mellett. A hadvezetés ezzel a rendelkezéssel elvileg a magyar tisztek hiányán próbált volna meg segíteni, ám vizsgázni a közös hadsereg szolgálati nyelvén, németül kellett volna. Ezt az ellenzék „germanizálásnak”, és a magyar nyelv háttérbe szorításának tekintette.²⁸⁵

Azoknak az egyéves önkéntesi szolgálatot teljesítőknek, akik felsőoktatási tanulmányokat folytattak, Csáky kedvezményeket helyezett kilátásba. Erről február 26-án tájékoztatta a képviselőházat. Elképzelései szerint a gyógyszerész- és orvostanhallgatók a szolgálati időt fél év szakmai gyakorlatként elszámolhatták. A tanárjelöltek és a jogászok pedig, ha bizonyítani tudták, hogy szolgálatuk teljesítését az utolsó szemeszterre hagyták, tanári diplomát, illetve jogi végbizonyítványt kaptak.²⁸⁶

Csáky javaslatait Berzeviczy a március 7-i parlamenti felszólalásában támogatandónak nevezte. Legfőképpen azért, mert az önkéntesi szolgálattal a korábbi egy év helyett csak fél évet tekintett kiválthatónak, és ezt ő tanulmányi szempontból határozott javulásként értékelte. Ugyanakkor az önkéntes szolgálat rendszerét hasznosnak ítélte, mivel alkalmasnak látta arra, hogy eddze a testet, valamint rendre és pontosságra nevelje a fiatalokat. A tiszti vizsgákon elbukók második szolgálati évre kötelezését viszont csak abban az esetben tekintette indokoltnak, ha bizonyítást nyert, hogy a tisztjelölt a követelményeknek önhibájából, lustaságból és nemtörődömségből nem felelt meg.

A törvénytervezethez Gajary Ödön, a dunapataji kerület szabadelvű képviselője, február 26-án határozati javaslatot nyújtott be. Azt szerette volna elérni, hogy a tiszti vizsgákon a német nyelv ismeretét csak a legminimálisabb szinten követeljék meg, illetve a magyar nemzetiségű

²⁸³ A korban az alacsonyabb társadalmi státusú személy magázta a rangban felette állót. Azzal, hogy Csáky felajánlotta Berzeviczy számára a tegeződést, magával egyenrangúnak ismerte el.

²⁸⁴ Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1888. szeptember 30. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

²⁸⁵ Bihari Péter: Az 1889-es „nagy véderővita”: egy politikai hisztéria anatómiája. 2000. 19. évf. (2007), 11. sz., 66-76.

²⁸⁶ *Képviselőházi napló*, 1887. IX. kötet, 71-72.

tisztjelöltek a számonkérést magyar nyelven teljesíthessék. Berzeviczy osztotta Gajáry véleményét, amit kiegészítette azzal, hogy nem lehet ennél többet, a közös hadsereg német szolgálati nyelvének megszüntetését, kívánni. Mert annak következtében a katonaság vezénylet és szolgálat tekintetében kettészakadna.

Végezetül statisztikai adatokat ajánlott a továbbra is germanizációt vizionálók figyelmébe, melyek világosan bizonyították a nemzetiségi tannyelvű népiskolák számának csökkenését, mellette pedig a magyar és kétnyelvűek növekedését. Ezek alapján Magyarországon 1875-ben 6.834 népiskolában tanítottak kizárólag magyarul, míg magyar és más nyelven vegyesen 1.352-ben. 1887-re a számok 8.500-ra és 2.813-ra módosultak. 1879 óta, amikor kötelezővé tették a magyar nyelv tanítását a népiskolákban, a magyar nyelvet oktatni képes tanítók száma 17.173-ról 21.920-ra emelkedett. 1880-ban még 2.529 magyarul nem tudó tanító volt, 1889-re viszont már csak 837.²⁸⁷

A kormánypárt soraiban zajos sikert aratott Berzeviczy előadása. Báró Edelsheim-Gyulai Lipót lovassági tábornok személyesen is gratulált hozzá. Egy „előkelő kiadócégg” pedig külön füzetben elentette volna meg a beszédét, amit Berzeviczy udvariasan visszautasított. A legbüszkébb mégis arra volt, hogy idősebb gróf Andrássy Gyula utóbb bizalmasan megosztotta vele: később az ő gondolatmenetét folytatta egy főrendiházi felszólalásában.²⁸⁸

Tekintélyes parlamenti sikere mellett Berzeviczy számára egy fájó esemény is kötődött az 1889-es esztendőhöz. Apjához június végén szívgörcs miatt orvost kellett hívni. Berzeviczy Tivadar a betegsége következtében nagyon legyengült, így az ügyvédje, dr. Propper Adolf tanácsára, berzevicei birtoka igazgatását egy bérlőre bízta. Október 3-án felsétált a kertje végében lévő dombra, és megpihent a fia által állított, a helyi templomtoronyra néző padon. Ekkor már érezte, hogy rövidesen meg fog halni. Naplója tanulása szerint, a templom tornyát figyelve elmerengett azon, hogy mögötte „Málím nyugszik és hová legközelebb én is jutok.” Október 18-án este még levelet írt a fiának, melyben a közeljövőben esedékes budapesti útjáról tett említést. A levél azonban befejezetlenül maradt az íróasztalán, mert az éjszaka folyamán szívinfarktust kapott, és holtan találtak rá az ágyában. Október 22-én temették el a családi sírboltban. Az egyházi szertartást Szinyei Merse Bertalan kanonok és Dessewffy Sándor, a későbbi csanádi püspök végezték. A népes rokonság mellett – fia visszaemlékezései szerint –

²⁸⁷ Berzeviczy beszédét lásd: *Képviselőházi napló*, 1887. IX. kötet, 271-279.

²⁸⁸ Berzeviczy Albert: Az 1889-i véderő-vita és Tisza Kálmán alkonya. *Budapesti Szemle*, 238. kötet (1935), 693. sz., 134.

„a megye színe-java állotta körül könnyezve a példás családfő, az igaz, nemeskeblű ember, az önzetlen, tiszta jellemű hazafi koporsóját.”²⁸⁹

Atyja halálát követően a berzevicei ház tulajdonjoga a fiára szállt, akinek eltökélt szándéka volt azt állandó családi nyaralóhellyé alakítani. A tél folyamán azonban ismét egy képviselői pozícióért kellett megküzdenie, ezért a munkálatok megkezdését tavaszra halasztotta. 1889 karácsonyán váratlanul elhunyt Budapest VIII. kerületének (Józsefváros) kormánypárti képviselője, Visi Imre. A Szabadelvű Párt vezérkara nem szerette volna megkockáztatni, hogy a legutóbbi választásokon fényes diadalt arató Visi kerülete az ellenzék kezére kerüljön, ezért pártjuk színeiben Berzeviczyt indították a januári időközi választáson.

A *Budapesti Hírlap* értesülései szerint Józsefváros kormánypárti szavazói először Hegedüs Sándort, Kolozsvár I. kerületének szabadelvű képviselőjét kívánták indítani, aki nem vállalta a felkérést. Akárcsak Wekerle Sándor pénzügyminiszter, Gajáry Ödön, Láng Lajos és Eötvös Lóránd sem. Mindezek után Berzeviczyhez fordultak, aki inkább lőcsei mandátumát kívánta megtartani, végül azonban engedelmeskedett pártja akaratának.²⁹⁰

Január 4-én Rémi Róbert főkortes, a józsefvárosi szabadelvű pártkör elnöke, a Kerepesi úti Wéber-vendéglőben mutatta be választóinak az államtitkárt. Berzeviczy itt beszédet mondott, melyben utalt arra, hogy Visi halála ellenére az általa képviselt eszméket nem szabad feladni. Még ha „a zászlóvivő el is esett a harctéren, a zászlót diadalra kell juttatni.” Az összejövetel Berzeviczyt éltetve ért véget.²⁹¹ A korábbi három megmérettetésével szemben az egykori eperjesi és lőcsei képviselő most ellenfelet kapott. A Mérsékelt Ellenzék és a Függetlenségi Párt megállapodása nyomán az eredetileg asztalosmester Madary Gábort.

A választásra 1890. január 14-én került sor. A metsző kora reggeli fagyban Berzeviczy hívei a Kerepesi úti Mátyás-kávéházban gyülekeztek, Madary támogatói pedig tőlük nem messze, a Schodl-kocsmában. A kormánypárt a nap során 112 kocsival szállította a voksolás helyszínéül szolgáló Beleznay-kertbe a választóit, míg az ellenzéknek mindössze 16 szekér állt a rendelkezésére. Délelőtt többek között Jókai Mór, Ybl Miklós és Eötvös Lóránd szavaztak Berzeviczyre. Nagy derűtséget keltett az a szavazó, aki véletlenül Berzeviczy Tivadarra adta a voksát. Dél tájban a Madary-párt emberei jelezték Nászai Mór választási elnöknek, hogy az egyik előljáró Berzeviczy szavazóinak soron kívül adja ki a szavazójegyeket, míg nekik órákig kell sorban állniuk érte. Nászai azonban mindezt nem tartotta választási csalásnak, s így nem intézkedett. 19 óra után összesítették az eredményeket. Berzeviczy 1.081, ellenfele pedig 803

²⁸⁹ Berzeviczy, é. n. [1920], 84-86.

²⁹⁰ A józsefvárosi mandátum. *Budapesti Hírlap*, 1889. december 28., 2.

²⁹¹ A józsefvárosi választás. *Budapesti Hírlap*, 1890. január 5., 10.

szavazatot kapott. A győztes a szabadelvű pártklubból hintón hajtatott át a Beleznay-kertbe, ahol átvette Nászaitól a képviselői mandátumát. Hívei támogatását rövid beszédben köszönte meg, ajánlva magát a további jóindulatukba.²⁹²

A választási küzdelem fáradalmait Berzeviczy Bécsben, majd Olaszországban pihente ki. Külföldi tartózkodása alatt értesült arról, hogy március idusán az országot 15 éven át irányító Tisza Kálmán lemondott posztjáról. Hatalma csúcsán azt tartották róla, hogy még a folyók is arra folynak Magyarországon, amerre a „generális” akarja.²⁹³ Vasszigorral tartotta egyben a pártját, hívei mégis ragaszkodtak hozzá. Mikszáth Kálmán meglátása szerint azért, mert Tiszának „van egy erénye: keveset ígér, és abból sokat tart meg, a többi miniszterek sokat ígérnek, és abból keveset tartanak meg.”²⁹⁴ Mindezek fényében visszavonulása igen érzékenyen érintette a szabadelvűeket. Bukása befolyásának csökkenése mellett elsősorban az 1889-es véderővita nyomán kialakult állapotok miatt következett be. Noha – kompromisszumok árán²⁹⁵ – sikerült megszavaztatnia a törvényjavaslatot (1889: VI. tc.), az elhúzódó parlamenti csatározások felőrölték pártja erejét. Az ellenzék pedig amellett, hogy a sajtójában ösztűz alá vonta a „nemzetietlen”, „germanizáló” kormányt, utcai tüntetéseket szervezett az előterjesztés elfogadásának megakadályozásáért. Megrendült Tisza tekintélye, akárcsak a „mamelukok” fegyelmezett seregének személyébe vetett hite. Amikor aztán Kossuth Lajos állampolgárságának elvétele ürügyén a bécsi udvartól is megkapta az obsitot,²⁹⁶ Ferenc József „örökös miniszterelnöke” távozott az ország éléről.

Egykori híve, Berzeviczy, 1931-ben úgy emlékezett vissza Tiszára, mint aki valódi vezére volt kormányának. Szerinte a miniszterelnök nemcsak a magyar parlament ura volt, hanem Ausztriával és a külfölddel szemben is megszilárdította az ország presztízsét. Érdemei közé sorolta az államháztartás egyensúlyának megteremtését, az 1885-ös főrendiházi reformot, és Szeged városának újjáépítését az 1879-es nagy árvíz után. Ellenben megjegyezte, hogy Tisza

²⁹² A józsefvárosi választás. *Budapesti Hírlap*, 1890. január 15., 1-3.

²⁹³ Mikszáth Kálmán: *Az én kortársaim*. Budapest, 1904, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., 139.

²⁹⁴ Mikszáth, 2010, 33.

²⁹⁵ A kormánypárt eredeti elképzeléseivel szemben a törvény 14. paragrafusában az újonclétszámot végül továbbra is csak 10 éves időtartamra határozták meg. Ellenben a 25. § kapcsán sikerült keresztülvinni az akaratukat. A tiszti vizsgát nem teljesítő önkéntesek további egy évet voltak kötelesek szolgálni.

²⁹⁶ Az 1879. évi honossági törvény értelmében 10 évet követően elveszíti az állampolgárságát az a személy, aki valamelyik osztrák-magyar külképviseletnél nem kéri annak megtartását. Az 1849 óta emigrációban élő Kossuth Lajos erre nem volt hajlandó, ezért 1889-ben megvonták tőle. Tisza a törvényt 10 év múltán úgy kívánta módosítani, hogy ha valaki megkapja egy magyar település díszpolgári címét, azt tekintsek az állampolgári nyilatkozat elfogadásával egyenrangú értékűnek. A minisztertanács - ismerve Ferenc József Kossuthal szembeni kicsinyes elfogultságát - azonban leszavazta a kormányfő indítványát. Tisza erre beadta a lemondását a királynál, aki elfogadta azt.

sikereinek nagy részét annak köszönhető, hogy kiváló szakemberekkel vette körül magát: Trefort Ágostonnal, Pauler Tivadarral, Széll Kálmánnal, Baross Gáborral, Wekerle Sándorral, vagy éppen Csáky Albinnal. A nemzeti egység eszméjét minden téren (politikai, nyelvi, iskolai) érvényre kívánta juttatni. Úgy vélte, hogy „izzó fajszeretet, a magyarságnak az a rajongó szeretete, mely összes jeleseinknek közös tulajdonsága”, élt Tiszában. Politikai szerepe „történelmileg korszakossá” akkor vált, amikor 1875-ben az általa vezetett Balközép fúzióra lépett a Deák-párttal, megteremtve a Szabadelvű Pártot.²⁹⁷

Fentebb idézett írásában Berzeviczy Tisza jellemének és politikájának árnyoldalait nem mutatta be. A „Generális” rendszerének korrupciójáról,²⁹⁸ nyílt magyarosító törekvéseiről vagy esetleg a választások manipulálásáról egy szót sem ejtett. Mint ahogyan arról sem, hogy az 1875-ös fúzió miatt mily sokan tartották Tisza Kálmánt köpönyegforgatónak. S amelyre Tisza egy 1885-ös képviselőházi beszédében így felelt: „menteni magamat nem is akarom; de akarok tiltakozni azon felszólalás ellen, hogy a politikai nézetváltozás minden esetben az erkölcsiségnek hanyatlását mutatná. Tudom én azt, hogy ez előtt 10 esztendővel mit mondtam; tudom azt is hogy azóta mit tettem. Elvállalom mindenikiért a felelősséget isten és ember előtt, (*Hosszantartó zajos éljenzés jobbfelől*) mert lelkem azt sugja, hogy ha másképp tettem volna, maradhattam volna a következőes Tisza Kálmán, de lettem volna rossz hazafi.”²⁹⁹

Tiszát gróf Szapáry Gyula követte a miniszterelnöki székben, aki felajánlotta Berzeviczy számára a belügyi államtitkár posztját. Ő azonban hűséges maradt Csáky Albinhoz, és a kultuszminisztériumban maradt. Miniszterét a személyes szimpátián és lojalitáson túl azért sem hagyta ott, mert Szapáry a közigazgatási reform keresztülvitelével kívánta megbízni, amit nem akart elvállalni.³⁰⁰ Inkább a kisdedóvásról szóló törvényjavaslat előkészítő munkálataiba kapcsolódott be. Az 1891. évi XV. tc.-ként elfogadott jogszabály végül Csáky egyik jelentős alkotása lett.

A kultusztárca kisdedóvással kapcsolatos elképzeléseit 1891. január 22-én Berzeviczy ismertette a képviselőházban. Kifejtette, hogy az ellenzéki politikusok állításával szemben a kormánynak nem áll szándékában kötelezővé tenni az óvodai nevelést. A vitára bocsátott törvénytervezet ezért nem jelenti az államhatalom jogtalan túlterjeszkedését, és a családok ügyeibe történő illetéktelen beavatkozást. Csak azoknak a családoknak a gyermekeit akarják

²⁹⁷ Berzeviczy Albert: Tisza Kálmán emlékezete. *Budapesti Szemle*, 220. kötet (1931), 638. sz., 1-5.

²⁹⁸ Erről bővebben lásd: Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon*. Budapest, 2011, Napvilág Kiadó.

²⁹⁹ Tisza Kálmán szavait lásd itt: *Képviselőházi napló*, 1884. IV. kötet, 20-21.

³⁰⁰ Berzeviczy, é. n. [1920], 88.

kisdedővökben elhelyezni, ahol a szülők a gondozás és felügyelet kötelességét – nehéz körülményeik miatt, vagy esetleg könnyelműségből – elhanyagolják. Úgy gondolta, hogy az a szülő, aki a gyerekneveléssel kapcsolatos feladatait nem képes teljesíteni, az hálás lehet az államnak, amiért ezt a terhet leveszi a válláról.

Az iskolaszékre, valamint a „községi kisdedővodai bizottságra” tervenék bízni annak a megállapítását, hogy melyik család köteles a gyermekét óvodába járatni, és melyik nem. Hatósági önkényről, a szülők zaklatásáról szinte szó sem lehet majd. Hiszen az 1868-as népiskolai törvény előírta a tankötelezettséget, és azóta nem értesült egy szülői panaszról sem amiatt, mert a gyerekeiket népiskolákba kellett járatniuk. A kisdedővök alapítását a népnevelés szempontjából elsőrendű fontosságúnak nevezte. Meglátása szerint az óvodák a hatékony népnevelés munkáját fogják előkészíteni és segíteni.

A törvényjavaslat előírta, hogy a kisdedővökben a nem magyar anyanyelvűeket a magyar államnyelv ismeretébe „bevezessék”. Berzeviczy beszéde végén szót ejtett arról, hogy emiatt vélhetően megjelennek majd a kultusztárcát külföldön erőszakos magyarosítással vádoló hangok. Sietett ezért egyértelművé tenni, hogy téved az, aki magyarosítás alatt a nemzetiségek erőszakos elnyomását (amikor az ország nem magyar anyanyelvű lakosait kulturális és nyelvhasználati jogaikban korlátozzák) érti. A magyarosítás a kormány és a törvényhozás azon szándékát fejezi ki, hogy a magyar államnyelv ismerete az állampolgárok saját érdekében elterjedjen, és a magyarul nem értők száma folyamatosan csökkenjen.³⁰¹ Berzeviczy felszólalásából világosan kiolvasható, hogy a kisdedővök felállítása révén Csákyék nem titkolt célja – a gyermekeken történő gondoskodáson túl – a magyar államnyelv terjesztése volt. Az 1891. évi XV. törvénycikk ugyanis rendelkezett arról, hogy óvodai dajka csak az lehet, aki előzetesen a magyar nyelvtudásáról számot adott egy királyi tanfelügyelő előtt.

Utalnunk kell azonban arra, hogy a mai viszonyokkal ellentétben az 1890-es éveke elején a társadalomnak elenyésző hányada járatta csak óvodába a gyermekét. 1890-ben például alig 700 kisdedővő létezett az országban.³⁰² Csáky törvénye viszont jótékony hatást gyakorolt az óvodák számának gyarapodására. Kibocsátása után évente átlagosan 50-100 új létesítmény nyitotta meg a kapuit. 1914-ben több mint kétezer óvodában már 230 ezer 3 és 6 év közötti kisgyermeket gondoztak.³⁰³

Berzeviczy az 1891-es esztendőben szokatlanul korán, április 10-én utazott Berzevicére, ahol hozzálátott a családi kúria átépítési munkálataihoz. Államtitkári feladatai és a berzevicei

³⁰¹ Berzeviczy felszólalását lásd: *Képviselőházi napló*, 1887. XXI. kötet, 278-282.

³⁰² Mann, 1993, 71.

³⁰³ Katus, 2012, 520.

ház renoválása sok energiát elvettek tőle, ezért augusztus-szeptember folyamán Belgiumban, az Északi-tenger partjára utazott kikapcsolódni. Közéleti szerepet 1892 januárjáig, az újabb országgyűlési választásokig nem vállalt. A választásokon ismét a Józsefvárosban indult, kormánypárti színekben. Főkortese Rémi Róbert kerületi pártelnök maradt. A Nemzeti Párt (korábbi nevén: „Mérsékelt Ellenzék”) az egykori szabadelvű politikust, Horánszky Nándort, a Függetlenségi Párt pedig Halász Olivér dabasi földbirtokost jelölte vele szemben.³⁰⁴

Kellő anyagi fedezet híján először Halász kampánya fulladt ki, majd az ismert ellenzéki Horánszkyé. Berzeviczy nagy összegekkel rendelkező és kitűnően szervezett irodája ellenben biztos kézzel irányította a választásokat. Példának okáért a voksolás napján, január 28-án, 120 bérkocsi szállította reggeltől estig a kormánypárti szavazókat a választás helyszínére. A két ellenfélnek ilyen előzmények után nem sok esélye maradt a győzelemre. Ezért Halászné, miután nyilvánvalóvá vált a számukra, hogy 300 szavazatnál sokkal többet nem fognak tudni összegyűjteni, cigányzenészeket vitettek a főhadiszállásukra, „s a kortesek és a választók oly vidám táncra perdültek, mintha szénájuk a legjobb rendben volna.”³⁰⁵

Nászai Mór választási elnök este nyolckor zárta le a szavazást. Halász 333, Horánszky 836, Berzeviczy pedig 1.621 voksot kapott. A szavazatszedő küldöttség az eredmény kihirdetése után visszavonult, megírta a jegyzőkönyvet, és kiállította a mandátumot a fél kilenc után beérkező győztesnek. Berzeviczyt a nagy számban várakozó választói kitörő lelkesedéssel és örömmel üdvözlötték. Ő mélyen meghatva mondott köszönetet híveinek, amiért másodszor is diadalra segítettek a kerületben. Elmondta, hogy képviselőként a kötelességét baráttal és ellenséggel szemben egyaránt teljesíti majd. Ünnepelesen megfogadta, hogy igyekezni fog teljes odaadással a haza és a kerület javát szolgálni. Beszédét szűnni nem akaró éljenzés kísérte. A választók este fél 10 körül Berzeviczyt éltetve tértek nyugovóra.³⁰⁶

Államtitkárként az újjáalakult országgyűlésben Berzeviczy továbbra is keveset szólalt fel. Nyári szabadságra június végén utazott Berzeviczyére, ahonnan szeptember elején tért vissza a fővárosba. Sárosban legközelebb október végén fordult meg, amikor Eperjesen alispánná választották unokatestvérét, Szinyei Merse Istvánt. Csakhogy 1892 őszén nemcsak Sárosban, hanem az országos politikában is változás következett be. November 17-én a népszerűtlen Szapáry Gyulát Wekerle Sándor váltotta a miniszterelnöki bársonyszékben.

A kormányalakítás során Wekerlének a legnagyobb fejtörést a belügyi tárca betöltése okozta. A miniszteri posztra esélyes jelöltek között emlegették Berzeviczyt is, akinek komoly

³⁰⁴ A képviselőválasztások. *Vasárnapi Ujság*, 1892. január 31., 85-89.

³⁰⁵ Józsefváros. *Budapesti Hírlap*, 1892. január 29., 4.

³⁰⁶ Uo.

vetélytársai akadtak. Báró Bánffy Dezső képviselőházi elnök, Csáky Albin, Dániel Ernő, a pancsovai kerület szabadelvű képviselője, Hieronymi Károly korábbi államtitkár, Radó Kálmán cs. és kir. kamarás, valamint a fiatal Tisza István. Wekerle Bánffyt favorizálta, Csáky Albin Berzeviczyt, Tisza Kálmán és a régi párthívei pedig Tisza Istvánt. A Szabadelvű Párt zöme azonban november 15-én Hieronymi mellett foglalt állást. A „Generális” igyekezett meggyőzni Wekerlét arról, hogy Hieronymi nem eléggé erélyes politikus. Még azt is elfogadta volna, ha a fia helyett Berzeviczyt nevezi ki. A miniszterelnök viszont meghajolt a pártja akarata előtt, és az Osztrák–Magyar Államvaspálya Társaság egykori vezérigazgatóját (1882-1891) bízta meg a belügyminisztérium vezetésével.³⁰⁷

A Wekerle-kabinet célkitűzései között elsőrendű helyen szerepelt az egyházpolitikai reformok véghezvitele. Többek között a kötelező polgári házasság bevezetése. Az 1893 februárjában összeülő püspöki kar ellenezte a kormány szándékait, mivel úgy látták, hogy a polgári házasság növelné a vallási közönyösséget, illetve alkalmat kínálna az embereknek az egyházi befolyás alóli kibújásra.³⁰⁸ Csáky kultuszminiszter ráadásul miután 1890-ben kiadta az ún. „elkeresztelési rendeletet”,³⁰⁹ különösen népszerűtlenné vált katolikus körökben.

Berzeviczy a kezdetektől fogva támogatta Csáky egyházügyi elképzeléseit. 1892. május 30-án a kultuszminisztérium költségvetésének képviselőházi vitájában, védelmébe vette az elkeresztelési rendeletet. Felszólalásában a polgári anyakönyvvezetés kötelezővé tétele mellett érvelt, elkerülendő, hogy a papok kijátsszák a jogszabály azon rendelkezését, amely kötelezte őket arra, hogy az általuk megkeresztelt, más vallású újszülöttek anyakönyvi kivonatát 8 napon belül átküldjék az illetékes lelkésznek. Az 1868: LIII. tc. 12. paragrafusának eltörlését is felvetette, mivel csak így látta biztosítva a szülők jogát arra, hogy gyermekük vallását szabadon megválaszthassák. Felekezeti téren sürgetőnek nevezte a zsidó vallás recepcióját és egyenjogúsítását is. Szavai szerint e kettő „nem kizárólag a zsidók érdeke, hanem érdekében

³⁰⁷ Az új belügyminiszter. *Budapesti Hírlap*, 1892. november 16., 3-4.

³⁰⁸ Klestenitz Tibor: A magyar liberális főpapok és XIII. Leó az egyházpolitikai küzdelmek idején. *Magyar Tudomány*, 174. évf. (2013), 5. sz., 550. (továbbiakban: Klestenitz, 2013)

³⁰⁹ Az 1868: LIII. tc. 12. paragrafusa értelmében a vegyes házasságból származó fiúknak az apjuk, a lányoknak pedig az anyjuk vallását kellett felvenniük. Ennek háttérében az a szándék húzódott meg, hogy megszüntessék a katolikus egyház azon gyakorlatát, miszerint a katolikus-protestáns vegyes házasságokat csak abban az esetben ismerték el, ha a két fél kötelezvényt vállalt arra, hogy valamennyi gyermeküket katolikusnak nevelik majd. A katolikus alsópapság azonban sok esetben nem tartotta be a törvényt, hanem továbbra is kötelezvényt kért, és katolikusnak keresztelte („elkeresztelte”) a más vallásfelekezethez tartozó gyereket is. Csáky 1890 tavaszán kiadott rendelete pénzbírsággal sújtotta az „elkeresztelést” végző papokat. Emellett kötelezte őket arra, hogy az általuk megkeresztelt, más vallású újszülöttek anyakönyvi kivonatát 8 napon belül küldjék el az illetékes lelkésznek.

fekszik a magyar nemzetnek az, hogy a nemzettest összeforrasztásának mindennemű még meglévő akadályai elháríttassanak.”³¹⁰

Liberális állásfoglalásai mellett Berzeviczy a fokozódó egyházpolitikai küzdelmek között is kitartott. 1893. március 14-én a felekezeti reformok eszméinek fejlődéséről értekezett a parlamentben. A vallásügyi reformokat érvelése szerint nem pillanatnyi politikai érdekektől vezérelve kívánja bevezetni a szabadelvű kormányzat, mivel azok egyenes ágon következnek az 1867 óta eltelt időszak törvényalkotási folyamataiból és szándékaiból. Például Deák Ferenc már 1873-ban határozottan a kötelező polgári házasság mellett foglalt állást. Több ellenzéki képviselőt – Apponyit, Irányi Dánielt és Ugron Gábort – is emlékeztetett arra, hogy korábbi parlamenti felszólalásaikban a polgári házasság és a szabad vallásgyakorlás intézményét támogatták. Mindezek fényében visszatetsző volt számára, hogy rövidtávú céljaiktól vezérelve most mégis támadják ezeket. A polgári házasság bevezetését Berzeviczy már csak azért is kívánatosnak tartotta, mert hatályon kívül helyezhetné Csáky elkeresztelési rendeletét, mint konfliktusforrást.

Az államtitkár az egyházpolitikai reformok meghozatalát elodázhatatlannak nevezte. Meglátása szerint a „felekezeti szelleme megmételtyez mindent”. Magyarországon mindent az egyház és az állam közötti hatalmi viszonyban akarnak látni vagy láttatni. Ehelyett kultúránk zavartalan fejlődésének előmozdítása érdekében elfogulatlan és tárgyilagos intézkedéseket kellene hozni. Ezek egyike lehetne az egyházpolitikai reform is, s ezért annak keresztülvitelét feltétel nélkül támogatja.³¹¹

Beszédét követően Mikszáth Kálmán el volt ragadtatva Berzeviczy retorikai képességeitől. „Lucidus-fej, s nagy komprehenzív³¹² erővel bír, aki ilyen mély vonalakból s ilyen kerekded rámában tudja a hatalmas, szétágazó kérdést kiemelni. S mennyi fény, mennyi zománc az előadásban. A Deák Ferenc-i világosság és egyszerűség helyett, mely a Csáky előadását oly szépen különbözteti meg a mai szónokoktól – Berzeviczynél kolorit van, mely tetszetősen, rokonszenvesen lopja be magát a fülekbe, s némely helyeknél (bár kissé ritkán) a szívet is megrezegteti” – írta. Hozzátette: Csáky Albin oldalán Berzeviczy folyamatosan fejlődött, „a legkiválóbb államférfiaink közé verve ki magát.”³¹³

³¹⁰ Berzeviczy május 30-i felszólalását lásd itt: *Képviselőházi napló*, 1892. III. kötet, 425-430. Idézet a 426. oldalon.

³¹¹ *Képviselőházi napló*, 1892. X. kötet, 177-183.

³¹² Átfogó, összefog(lal)ó. (latin)

³¹³ Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok*. XXXII. kötet. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó, 106-107.

A magyar egyházpoltikai reformfolyamatok lépésre kényszerítették a Vatikánt. 1893. szeptember 2-án XIII. Leó pápa kiadta a *Constanti Hungarorum* kezdetű brevét, amiben arra biztatta a magyar püspököket, hogy tiltakozzanak a reformok ellen, és az egyházi sajtó támogatásával, illetve rendszeres katolikus nagygyűlések tartásával erősítsék az egyházat.³¹⁴ A katolikus választók felszólították képviselőiket, hogy akik ígéretet tettek nekik a katolikus ügy támogatására, azok most váltsák be fogadalmukat. Ennek hatására harmincöt politikus, köztük Szapáry Gyula, kilépett a kormánypártból. Kisebbségi válság közepette kezdődött meg tehát 1894. február 19-én a Házban a házasságról szóló törvényjavaslat tárgyalása. Wekerle a kötelező polgári házasság pártján állt. Apponyi, a Nemzeti Párt elnöke, a szükségházasság mellett foglalt állást (polgári házasság csak akkor legyen, ha egyházi akadály miatt az egyházi esküvő nem valósítható meg). Ugron Gábor, a Függetlenségi Párt vezére, a fakultatív forma mellett érvelt.³¹⁵

Március 3-án Berzeviczy is szólásra emelkedett. Szabadelvűként Wekerléhez hasonlóan a kötelező polgári házasság, valamint – azzal összefüggésben – a polgári anyakönyvvezetés törvénybe iktatását szorgalmazta. Nézete szerint e két kérdés liberális megoldása olyannyira szükségszerű, hogy még a kormány bukása ellenére is véghez kell vinni őket.

A katolikus egyház fontos erényének, ám egyben nagy hibájának tartotta annak merevségét és változatlanságát. Erénynek, mert segítette az egyház egyetemes jellegének, erős tradícióinak és tekintélyének a fenntartásában. De hibának is, mert a vallás változtathatatlan és szigorú parancsai nem, vagy csak igen nehezen egyeztethetők össze a társadalmi, technikai és politikai fejlődéssel. Ennek a problematikának a feloldására azt javasolta, hogy a katolikus egyház ne kizárólag a dogmaszerű hitbuzgóságra, hanem az őszinte vallásossággal párosult hazaszeretetre és toleranciára is intse a híveit. Úgy érezte, hogy az előző évtized „apálya” után az 1890-es évek elejére a magyar társadalom ismét fogékonnyá vált a szabadelvű eszmék és politika iránt. Ezért ideálisnak tekintette a pillanatot a reformok keresztülvitelére.³¹⁶

A képviselőház április 12-én fogadta el a kormány javaslatát, amely kimondta a kötelező polgári házasság bevezetését. A polgári esküvőre az előterjesztés értelmében a templomi szertartás előtt kerül sor, és büntetés sújtja azt a papot, aki a polgári ceremónia előtt esket. Hűtlenség esetén lehetővé tette a frigy felbontását. Az indítvány 1894 májusában került a főrendiház elé, melynek soraiban több főpap is helyet foglalt. A főrendiház leszavazta az javaslatot, mire a kormány lemondott. Ferenc József gróf Khuen-Héderváry Károly horvát bánt

³¹⁴ Klestenitz, 2013, 551.

³¹⁵ Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-16*. München, 1973, Aurora könyvek, 466-467. (továbbiakban: Hermann, 1973)

³¹⁶ *Képviselőházi napló*, 1892. XVI. kötet, 342-349.

szemelte ki Wekerle utódjának, aki azonban nem bírta a Szabadelvű Párt támogatását. A király ezért újfent Wekerle Sándort, Magyarország első polgári származású miniszterelnökét, bízta meg a kormány vezetésével. Feltételként Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter és Csáky Albin menesztését kérte. Szilágyi elejtésébe a kormánypárt nem egyezett bele, a szerény és elvhű kultuszminisztert viszont feláldozta. Ez volt az ára annak, hogy július 21-én az uralkodó nyomására³¹⁷ a főrendiház is elfogadta a házassági törvényjavaslatot.³¹⁸

Berzeviczy úgy döntött, hogy osztozik szeretett minisztere sorsában, és ő maga is lemondott. Visszaemlékezései szerint a sok munka és a nagypolitika izgalmai egészségét már olyannyira megrendítették, hogy megváltást jelentett számára az államtitkárságtól történő megválása. Ferenc József június 9-én mentette fel állásából. Sovány vigaszt jelentett számára, hogy Csáky Albin az erről tudósító másnapi levelében meleg hangon mondott neki köszönetet az együtt végzett munkáért. Csáky abbéli reményét is kifejezte, „hogy Méltóságod hazánk közművelődési ügyének, melyet eddig is oly lelkesen szolgált, ezentúl is egyik vezérfia marad.”³¹⁹

Berzeviczy és Csáky munkakapcsolata mindvégig harmonikus volt. Benedek Eleknek néhány hónappal később kelt levelében Berzeviczy beszámolt arról, hogy Csáky Albin sosem intézkedett fontosabb dolgokban a tudta nélkül. Minden lényegesebb kérdést megvitattott vele és a miniszteri tanácsosaival. Mielőtt pedig döntést hozott volna, a Berzeviczytól más véleményen lévőköt is meghallgatta. Ha végül mégsem az ő tanácsát fogadta meg, arról minden esetben előre értesítette. Sosem kellett úgy referálniuk egyetlen kérdéstről sem a Házban, hogy arról Csáky a hátuk mögött változtatta volna meg a kultuszminisztérium álláspontját.³²⁰ Egy 1924-ben adott interjújában Berzeviczy gróf Csáky Albint „a legnagyobb és legszimpatikusabb magyar kultuszminiszter”-nek nevezte.³²¹

A katolikus egyház ellenállását leküzdve a szabadelvű kormány végül 1895. október elsején léptette életbe az első három egyházpolitikai törvényt. Innentől fogva lett hatályos a kötelező polgári házasságról és anyakönyvvezetésről rendelkező 1894: XXXI. tc., a szabad vallásgyakorlást kimondó 1895: XLIII. tc., valamint az izraelita vallás egyenjogúsítását

³¹⁷ Wekerle tanácsára Ferenc József több új főrendet is kinevezett, valamint a szavazástól való tartózkodásra szólította fel azokat, akikről gyanítható volt, hogy ellenzik a javaslatot.

³¹⁸ Hermann, 1973, 467.

³¹⁹ Csáky Albin levele Berzeviczy Alberthez, 1894. június 10. ETÁL, RB, 38. doboz, 71. jelzet.

³²⁰ Berzeviczy Albert levele Benedek Elekhez, 1895. március 8. PIMK, V. 3524/12.

³²¹ Szomaházy István: Novellistából politikus, miniszter és az Akadémia elnöke. Beszélgetés a jubiláló Berzeviczy Alberttel. *Az Est*, 1924. december 5., 7.

biztosító 1895: XLII. tc. Parlamenti képviselőként Berzeviczy Albert mindhárom törvény elfogadását megszavazta.

A zsidó vallás recepciójának húszéves évfordulóján, 1915-ben, a magyarországi neológ zsidóság *Egyenlőség* című politikai hetilapja körkérdezt intézett egykori vezető politikusokhoz, köztük Berzeviczyhez is, az egyenjogúsításról. Szabolcsi Lajos főszerkesztő felkérésére az egykori államtitkár örömmel válaszolta, hogy úgy hiszi, az idő igazolta eljárásuk helyességét. A háború okozta nagy megpróbáltatás napjaiban pedig véleménye szerint kétszeresen kell megbecsülni minden olyan jogszabályt, amely a nemzet belső összetartozását erősíti. Köztük a zsidók vallási egyenjogúsítását biztosítót is.³²²

³²² A recepció huszadik évfordulója. *Egyenlőség*, 1915. november 7., 1.

3. A képviselői padból a miniszteri székbe

Berzeviczy – a memoárja tanúsága szerint – az államtitkári pozícióról történt lemondását követően végre annyi időt szentelhetett a berzevicei pihenésre, mint a közpályájára lépése óta sohasem. Ekkor és ott írta meg legjelentősebb oktatáspolitikai munkáját, *Közművelődésünk és a harmadik egyetem* címmel utóbb könyvként³²³ is megjelent terjedelmes röpiratát.

Művében kifejtette, hogy az 1872-ben alapított kolozsvári egyetem a diáklétszám tekintetében nem szüntette meg a budapesti egyetem túlterheltségét,³²⁴ ezért az 1870-es évek közepétől „a két, kitűnő és nagyérdemű miniszter”, Trefort Ágoston és Csáky Albin is foglalkozott a harmadik egyetem alapításának kérdésével. Trefortot azonban előbb az állami költségvetés nehéz helyzete, majd súlyosbodó betegsége gátolta meg terve véghezvitelében. Csáky gróf viszont elődjétől eltérően az egyetemalapítást időszerűtlennek tekintette, mivel álláspontja szerint a kultusztárcának voltak az oktatásügy terén fontosabb megoldandó feladatai is. Berzeviczy szerint egy új egyetem alapítására eleddig azért nem került sor, mert a döntéshozók nem látták kézzelfoghatónak a létrejöttéből származó előnyöket. Emiatt érezte szükségét, hogy művét, melyben a harmadik egyetem fontosságát hangsúlyozta, megírja.

Bevezetésként konkrét számadatokkal hívta fel a figyelmet arra, hogy a polgárosodott és művelt nyugat-európai államokkal népességarányosan összevetve az egyetemek száma tekintetében Magyarország Európában az utolsók között szerepel. Nálunk 7.616.000 főre jut egy intézmény, miközben Franciaországban 4.260.300-ra, Angliában 4.233.000 személyre, Ausztriában 3.353.000, Németországban pedig 2.470.000 lakosra.

Írásában – egykori jogakadémiai tanárként – amellettt érvelt, hogy Magyarországon a két egyetemi jogi kar mellett működő 12 jogakadémia túl sok. Nincs szükség ennyi jogászra, még akkor sem, ha közgondolkodásunk szerint a jogász pálya nemzeti hagyomány. Túlteneg a jogi karra járók száma, miközben orvostanhallgatóból lényegesen kevesebb van: az 1892/1893-as tanévre 3.246 joghallgatóval szemben csak 1.078 orvosnövendék iratkozott be. Véleménye szerint a jogakadémiák felszabaduló tanerőiből lehetne a harmadik egyetem jogi fakultására oktatókat toborozni, míg az orvosira a két egyetem tanársegédiből és magántanáraiból, a filozófiai karra pedig a jelesebb középiskolai tanárok soraiból. Esetleg hazacsábítani azokat a magyar tudósokat, akik a „harmadik egyetem hiányában kényszerítve érezték magukat a haza

³²³ Berzeviczy Albert: *Közművelődésünk és a harmadik egyetem*. Budapest, 1894, Singer és Wolfner kiadása.

³²⁴ 1890-ben a budapesti egyetemre 3.502 hallgató járt, és 93 oktató oktatott. A kolozsvári egyetemre viszont mindössze 607 diák volt beiratkozva, akik 46 oktató órát látogathattak. (Bővebben lásd itt: Vörös Károly: A művelődés. In: Katus, 1987, 1410.)

és tudomány között, ez utóbbit választva a külföldön keresni állást”. Példaként említette Stein Aurél orientalistát, aki Angliában vált ismertté, valamint Victor Babeş román bakteriológust, aki bécsi és budapesti tanulmányai ellenére Bukarestben.

A harmadik egyetem létrehozását egy vidéki nagyvárosban látta a legmegfelelőbbnek, mert így meglátása szerint csökkenteni lehetne az intellektuális élet budapesti túlkonzentráltságát. Emellett a hallgatók sűrűbben érintkezhetnének az oktatóikkal, akik a csendesebb politikai és társadalmi élet következtében a diákjaikkal és a tudománnyal is behatóbban tudnának foglalkozni. A felállítandó harmadik egyetem székhelyül négy várost javasolt: Pozsonyt, Szegedet, Kassát és Debrecent. Pozsonyt a kulturális-történeti tradíciók és Bécs közelsége miatt, valamint azért, mert a város már rendelkezett jogakadémiával és kórházzal, ami a jogi és orvosi kar felállítása szempontjából előnyt jelent. Szeged mellett szólt, hogy 85 ezres lélekszámával Budapest után az ország második legnagyobb városa volt, a tisztán magyar etnikumú Alföld székhelye, miáltal „alkalmas volna a magyar faj szellemi színvonalát emelni”. Az alapító Somogyi Károly esztergomi kanonokról elnevezett városi könyvtár pedig kiváló alapját képezné a későbbi egyetemi gyűjteménynek. Kassa Pozsonyhoz hasonlóan a felvidéki művelődés egyik központja, a XIX. század első felében komoly magyar irodalmi és színházi élettel. Jogakadémiája állami kézben volt, évégett annak beolvasztása az egyetembe akadálytalan lenne. Debrecen a tekintetben volna ideális, hogy magyarul a vidéken fekszik, a városban régi kultúrintézmények találhatók (például a XVI. században alapított Református Kollégium), és rendelkezik modern kórházzal. Hátránya, hogy Budapest és Kolozsvár között félúton található, és vezetői már Trefort Ágostont is mindenféleképpen egy protestáns egyetem felállításáról próbálták meggyőzni.

Berzeviczy ugyanis a felekezettel szemben egyértelműen az állami egyetem pártján állt. Elismerte ugyan, hogy az egyházak egyetemállítási jogához kétség sem fér, képesítési jogukat viszont (előzetes törvényhozási intézkedés hiányában) nem látta tisztázottnak. Kétkedett abban is, hogy a magyarországi egyházak – szemben az állammal – rendelkeznek-e megfelelő anyagi háttérrel egy egyetem felépítéséhez és színvonalas működtetéséhez? S ha Debrecenben a kormány engedélyezné egy protestáns felekezeti egyetem alapítását, akkor hasonlót kellene lehetővé tennie a katolikusoknak, és esetleg a görög keleti egyháznak is. Amennyiben pedig az utóbbiak például Nagyszébenben egyetemet alapíthatnának, ott Berzeviczy balsejtelmei alapján az intézmény szellemisége minden valószínűség szerint „a magyar állameszme iránti rokonszenv terjedésének nem kedvezne”. A felekezeti egyetemállítást megakadályozásával Berzeviczy tehát azt (is) szeretne volna elérni, hogy azok falai között, különösen a nemzetiségi vidékeken, a szeparatista propaganda ne találjon táptalajra.

Munkája végén abbéli reményét fejezte ki, hogy a közlőgő millennium végre lehetőséget teremthet arra, hogy a kormányzat a harmadik egyetem ügyében legalább az elhatározás szándékáig eljusson. Véleménye szerint „ez által mindenesetre a jeleit adnák annak, hogy a nemzeti vezetők, s velők és általuk az egész magyar nemzet a leviharzott évezred után még mindig ifjan, bár a tapasztalat érett bölcsességével lépi át az újabb évezred küszöbét”.³²⁵

Berzeviczy röpirata nyomán a harmadik egyetem kérdése terítékre került a képviselőház pénzügyi bizottságának 1894. október 23-i ülésén. A testületben azonban Berzeviczy egyedül maradt az új intézmény mielőbbi felállítását szorgalmazó véleményével. Hegedüs Sándor, a bizottság egyik vezető kormánypárti alakja azt az álláspontot képviselte, hogy hazánkknak még sokáig nem áll majd a rendelkezésére elegendő szellemi és anyagi erőforrás a harmadik egyetem alapításához. Ezt a nézetet osztotta a későbbi földművelésügyi miniszter, Darányi Ignác is, aki szerint emiatt inkább a jogakadémiák fejlesztésére kellene koncentrálni. Eötvös Lóránd kultuszminiszter pedig ugyan kívánatosnak tartotta a harmadik egyetem létrehozását, de felkészült oktatói gárda hiányában azt egyelőre időszerűtlennek nevezte.³²⁶

Ellenezte a harmadik egyetem felállítást Mihalkovics Géza, a budapesti egyetem orvosi karának dékánhelyettese is. Az anatómus 1895 elején egy rövid broszúrát jelentetett meg,³²⁷ melyben úgy fogalmazott, hogy amíg a már meglévő két egyetemünk súlyos infrastrukturális hiányosságokkal küzd, addig új egyetem alapítására nincs szüksége az országnak. A harmadik egyetem felállítást sürgetőket ő ahhoz a háziúrhoz hasonlította, „a kinek ambíciója, hogy két háza legyen, még az elsőnek a terheit sem rendezte, máris a másikat vállalja magára”.

Waldapfel János pedagógiai szakíró ugyanakkor egyetértett Berzeviczy meglátásaival. A hazai neveléstudomány legrégebbi és legrangosabb folyóiratában, az 1892-ben alapított *Magyar Paedagogiában* kiállt az általa „nagyon szükségesnek” nevezett harmadik egyetem „minél előbb való felállítása” mellett, és cikkét azzal a megállapítással zárta, hogy reményei szerint „Berzeviczy Albert felszólalása nem lesz a pusztába kiáltó szó és kívánsága, hogy a millenniumi ünnep új egyetem alapköve lerakásának ünnepe is legyen, teljesülni fog.”³²⁸

Berzeviczy művének Debrecenre érintő gondolataira 1895-ben öt részes cikksorozatban reagált a *Debreczeni Protestáns Lapban* a Református Kollégium tanára, Öreg János. Az utóbb *Dr. Berzeviczy Albert és a debreczeni egyetem* címen könyv formájában is megjelent³²⁹ írásában

³²⁵ Berzeviczy Albert: Közművelődésünk és a harmadik egyetem (1894.) In: Berzeviczy, 1905a, 457.

³²⁶ Hazai és külföldi események. *Néptanítók Lapja*, 1894. október 27., 813.

³²⁷ Mihalkovics Géza: *Mikor és hol állítsassék fel a harmadik egyetem?* Budapest, 1895, Franklin Ny.

³²⁸ Waldapfel János: Közművelődésünk és a harmadik egyetem. In: Csengeri János (szerk.): *Magyar Paedagogia 1894*. Budapest, 1894, Franklin-Társulat Könyvnyomdája, 508-514.

³²⁹ Öreg János: *Dr. Berzeviczy Albert és a debreczeni egyetem*. Debrecen, 1895, Csokonai Nyomda.

arra az álláspontra helyezkedett, az egyetemnek Magyarországon kettős feladata van: a magyarság szellemi megerősítése, és a kultúra révén „a tőlünk idegenkedő nemzetiségek” megnyerése. Elsőként az ország magyar ajkú polgárainak kell tehát egyetemet állítani, őket szükségeltetik magasabb műveltségi szintre emelni, és csak azt követően a nemzetiségeket. Debrecen ezen szempontok alapján ideális hely lenne egy új egyetem felállításához: az ország döntően magyarlakta területeinek majdhogynem földrajzi középpontjában fekszik, emellett pedig „a hamisítatlan, vegyületlen nemzeti szellem legpregnansabb kifejezése egy városban sem jelentkezik oly tisztán”, mint itt. Mindezen túl Debrecen forgalmas kereskedelmi és gazdasági központ, ami újabb indok az egyetemalapításra.

Öreg keményen bírálta cikkeiben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, amiért a nemzetiségi vidékeket „tömegesen elárasztották” középiskolákkal, hogy a nem magyarokat a magyar nemzeti ügy számára megnyerjék, miközben a színmagyar vidékeken nem állítottak újabb középfokú intézményeket, de a még meglévőeket sem támogatták hathatósabban anyagilag. A magasabb műveltséggel szerinte végeredményében nem sikerült magunk mellé állítani a nemzetiségeket, hanem olyan fegyvert adtunk a kezükbe, melyet az értelmiségi elitcsoportjaik velünk szemben használtak fel. Éppen emiatt elengedhetetlen, hogy az új egyetem többségében magyarok lakta területen, lehetőség szerint Debrecenben épüljön fel. A legfontosabb szempontnak Öreg ezért azt tartotta, hogy „tartsuk fenn a meglévőt, erősítsük saját fajunkat, nehogy a mesebeli kutya sorsára jussunk, a mely midőn a vízben tükröződő hús után kapott, a már szájában levőt is elveszítette.”

A harmadik egyetemmel kapcsolatban hiú reménynek bizonyult Berzeviczy azon óhaja, hogy az 1896-os millenniumi évben legalább elhatározás szülessen annak megalapításáról. 1912-ig kellett várni arra, hogy törvényt hozzanak a debreceni (Debreceni Magyar Királyi Tudományegyetem) és a pozsonyi (Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem) egyetemek felállításáról. E két intézményben az oktatás 1914 őszén kezdődött csak meg, a világháború kirobbanását követően. A trianoni békeszerződés után a pozsonyi egyetem Pécsre települt át, a szintén az új határokon kívül rekedt kolozsvári pedig Szegedre.³³⁰

A kultuszminisztériumból történt távozása után Berzeviczy ismét elfoglalta régi helyét a képviselőházban. Nem sokáig maradt azonban egyszerű országgyűlési képviselő: 1895. január 21-én a képviselőház alelnökévé választották. A szavazáson 214 voksot kapott, míg ellenfele, az ellenzéki Gulner Gyula 150-et. A képviselőház elnöke Szilágyi Dezső lett.³³¹ Berzeviczy a

³³⁰ Katus, 2012, 521.

³³¹ *Képviselőházi napló*, 1892. XXII. kötet, 30.

képviselőház napi politikai csatározásaiból kivonta magát. A tavaszi ülészak alatt mindössze egyetlen alkalommal szólalt fel. Február 1-én a tanítóképzés ügyében tartott rövid beszédet.³³² Az év legemlékezetesebb parlamenti eseménye számára az volt, hogy 1895. április 2-án 153 szavazattal újfent a Ház alelnökévé választották. A másik alelnök az egy szavazattal lemaradó Darányi Ignác lett.³³³

Berzeviczy ezt követően először november 15-én mondott beszédet a képviselőházban, ám annak nyomán igen súlyos bonyodalomba keveredett. Felszólalásában gróf Apponyi Albert öt nappal korábban Kassán elmondott beszédére reagált. Apponyi a felvidéki városban pártja, a '67-es közjogi alapon álló, konzervatív ellenzéki Nemzeti Párt, választói előtt élesen bírálta a szabadelvű kormányt. Egyebek mellett azt állította, hogy a törvények alól kibúvót biztosít a párt számára jó szolgálatokat tevő személyeknek, korrupt, csal a választásokon, nemzetiségi politikájával pedig nem megnyeri, hanem elidegeníti a magyar állameszmétől az ország nem magyar anyanyelvű polgárait.³³⁴

A kormányt ért támadást nem hagyta szó nélkül Berzeviczy. November 15-i expozéjában sokkal inkább Apponyi személyét marasztalta el, mintsem próbálta volna megcáfolni az ellenzéki vezér által a szabadelvűek szemére vetett állításokat. A gróft azzal vádolta, hogy bár ő és a pártja elfogadják a kiegyezést, kemény kormányellenes politikájuk következtében a Nemzeti Párt illetve a kiegyezést elutasító Függetlenségi Párt közötti válaszfalak le fognak omlani. Ezáltal aztán Apponyi Albert a maga „ragyogó tehetségével és összehasonlíthatatlan ékesszólásával, az ő hazafiúi buzgalmával” azt fogja elérni, „hogy akarata ellenére előmozdította annak a pártnak megerősödését, a mely pártnak és a mely politikai iránynak leküzdésére vállalkozott”.³³⁵

A *Pesti Napló* másnapi, *Sisiphus képe* című vezércikkében³³⁶ Vészi József főszerkesztő Berzeviczy Albert beszédét méltatta, amiben szerinte a józsefvárosi képviselő nem Apponyi politikájának következetlenségére hívta fel a figyelmet, hanem arra a sziszifuszi következetességre, mellyel a Nemzeti Párt vezetője „maga alól kiránt minden alapot”. Mivel pedig állítása szerint Berzeviczy egyértelműen bebizonyította, hogy Apponyi politikája nem vezethet máshová, mint ahhoz, hogy a Nemzeti Párt teljes mértékben a Függetlenségi Párt

³³² *Képviselőházi napló*, 1892. XXII. kötet, 250-251.

³³³ *Képviselőházi napló*, 1892. XXV. kötet, 5.

³³⁴ Gróf Apponyi Albert Kassán. *Pesti Napló*, 1895. november 11., 1-3.

³³⁵ Berzeviczy gróf Apponyit bíráló szavait lásd: *Képviselőházi napló*, 1892. XXVI. kötet, 388-391.

³³⁶ Vészi József: *Sisiphus képe*. *Pesti Napló*, 1895. november 16., 1-2.

befolyása alá kerüljön, ezért a jövőben Apponyinak a függetlenségeiktől való „szűzies tartózkodásra a tények után nincs semmi oka.”

Berzeviczy és Vészi véleményei írásra sarkallták Kacziány Gézát, a *Hazánk* című ellenzéki politikai napilap vitriolos tollú munkatársát. A „*Sisyphus*” és *stréber* címen november 19-én közölt vezércikkében³³⁷ Kacziány úgy ítélte meg, hogy önmagában véve jelentéktelen volt Berzeviczy, a „»kakaslomniczi« kis ember kakaskodása” Apponyival szemben. Azonban mégis az ő képviselőházi beszédével vette kezdetét a kormánypárt ellenzékkel szemben indított frontális parlamenti- és sajtótámadása. A hírlapíró leszögezte: Apponyit nem szeretné azzal megsérteni, hogy politikai egyéniségét Berzeviczyével állítja párhuzamba. Hiszen amíg a gróf jelentős közéleti szereplő, addig Berzeviczyt az a Vészi József dicsérte, aki egy 1881-ben megjelent könyvében egy ledér nőszemélyt magasztalt fel.³³⁸ Kacziány szerint Berzeviczy „nem látja meg mindenütt a kormány körében és közéletünknek a kormánytól függő részében a servilismust, csuszást-mászást és az érdekhajhászást.” Ezen szerinte viszont nem érdemes megbotráncolni, mert Berzeviczy „egész carriéreje ebből állott, a ki benne volt és van jelenleg is, a kinek egész lénye azonos ezen három fogalommal”.

Kacziány mondatait olvasva Berzeviczy éktelen haragra gerjedt. Segédein, Dániel Gáboron és Münnich Aurélon,³³⁹ keresztül „teljes elégtételt” követelt a hírlapírótól. November 21-én a sértett pisztolypárbajt vívott Kacziánnyal a Keleti pályaudvar mögött álló Ferenc József lovassági laktanya udvarán. Ellenfele segédei két nemzeti párti képviselő, Ugron Zoltán és Helley János voltak. A 25 lépés távolságról, 5-5 lépés avance-szal (közeledéssel) vívott párbaj során senki sem sérült meg. Az ügy nem maradt következmények nélkül. A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék kérésére a képviselőház Chorin Ferenc elnöklete alatt álló mentelmi bizottságában 1896. február 5-én döntést született arról, hogy Berzeviczy mentelmi jogának felfüggesztését fogják indítványozni a Házban.³⁴⁰ A képviselőház ennek helyt adott, és az 1896. október 24-én lezajlott bírósági tárgyaláson Lenk Gyula budapesti királyi büntető törvényszéki bíró Kacziány Gézát hatnapi, Berzeviczyt pedig kétnapi államfogház-büntetésre ítélte. Döntése ellen Berzeviczy nem fellebbezett.³⁴¹ Függetlenül attól, hogy Berzeviczy 1903-ban alapító tagja lett az Országos Párbajellenes Szövetségnek, párbaj vétsége miatt két napra fogházba vonult. Életében először volt bezárva, de nem utoljára.

³³⁷ Kacziány Géza: „Sisyphus” és stréber. *Hazánk*, 1895. november 19., 1-2.

³³⁸ Vészi József: *La traviata: dalok egy tévedt nőhöz*. Budapest, 1881, Khór-Wein Ny.

³³⁹ Münnich Aurél (1856-1906), szabadelvű országgyűlési képviselő, 1897-től Budapest díszpolgára.

³⁴⁰ *Képviselőházi irományok*, 1892. XXXII. kötet, 186.

³⁴¹ A Kacziány-Berzeviczy párbaj. *Hazánk*, 1896. október 25., 9.

A millennium éve a közéleti szerepvállalásokat tekintve lényegesen mozgalmasabb volt Berzeviczy számára, mint az előző esztendő. Részt vett két országos tanügyi-közművelődési kongresszuson, továbbá az év végén parlamenti választásokon mérettette meg magát. Április 10-én mindezek mellett Ferenc József valóságos belső titkos tanácsossá nevezte ki. Ezzel a tisztséggel valódi hatalom ugyan nem járt, de rangjelző méltóság volt, mellyel az uralkodó a legmagasabb egyházi, katonai és polgári hivatalt (minisztereket, vagy hosszabb ideig szolgáló államtitkárokat) betöltő személyeket tüntette ki. Igen előkelő címnek számított, mivel a viselőjének kijárt a „Kegyelmes Úr” megszólítás, névjegykártyáján pedig feltüntethette a „v. b. t. t.” rövidítést.³⁴² Visszaemlékezései szerint Berzeviczy ekkor érezte úgy, hogy az államtitkárságtól történt kényszerű megválása után a király levette róla „a kegyvesztettség bélyegét”.³⁴³

Közel három hónappal a kitüntetése után, 1896. július 3-án, Berzeviczy Budapesten felszólalt a II. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson. A *Néptanítók Lapja* által „nagy szabású, remek beszéd”-ként jellemzett³⁴⁴ előadásában az egységes, nemzeti szellemű közoktatás megteremtését jelölte meg célként. Ennek a legelső lépését egy olyan tanítóképzői rendszer felállításában látta, amelyik a tanárokat és tanítókat egyaránt magyar nemzeti érzéssel hatja át, amit ők aztán a diákjainak adnak tovább. Fontosnak nevezte az óvó- és tanítónőképzés egységesítését, és minden ötezer lakos feletti településen felsőbb népiskola alapítását. Szükségesnek tartotta, hogy az 1868-as népiskolai törvény revíziója „a maga egészében hajtassék végre”, melynek keretében a tanítóképzés államosításáról illetve a tankötelezettség következtetés végrehajtásáról értekezett. A középiskola kérdésében az osztatlan középiskola megteremtésének híve volt, amely tanrendjét tekintve inkább a gimnáziumhoz, semmint a reáliskolához áll közelebb. A klasszikus nyelvek és irodalmak, különösen a kötelező latintanítás mellett szállt síkra, mivel ez „mindmáig az egyedüli közös képzési irány, melyet a világ minden művelt nemzetei elismernek s a mely közöttük formai képzés tekintetében az egyetlen összekötő elemet képezi.” A felsőoktatást illetően a harmadik egyetemen felállítását szorgalmazta. Továbbra is kiállt amellett, hogy az új egyetemnek államinak és nem felekezetinek kell lennie. Viszont lehetővé kívánta tenni, hogy minden állami egyetemen hittan tanszék létesüljön, ahol a hazai egyházak számára központilag képeznének lelkészeket. Ezzel

³⁴² Révai Nagy Lexikona. XVIII. kötet. Budapest, 1925, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 310.

³⁴³ Berzeviczy, é. n. [1920], 110.

³⁴⁴ II. egyet. tanügyi kongresszus. *Néptanítók Lapja*, 1896. július 9., 4.

meglátása szerint a lelkészek egy része „közelebb vonatnék az állam intézményeiben lüktető nemzeti eszméhez, nemzeti szellemhez”.³⁴⁵

Berzeviczy felvetéseinek sajtóbéli fogadtatása vegyes volt. A *Pesti Napló* vezércikkében támogatta a népiskolai törvény megváltoztatásával kapcsolatban előadottakat, és sürgette a tanítóképzés mielőbbi államosítását. Mondván: „Arra kell minékünk első sorban néznünk, hogy az a tanító, akire rá fog bízni a nemzedékek egész sorozatának nevelése, hazafias szellem és hazafias jellem dolgában legyen feltétlenül megbízható.”³⁴⁶ A *Pesti Napló* szerint a tanítóképzés államosításán túl a népoktatást is központi ellenőrzés alá kellene vonni, mert a nélkül nem teremthető meg az egységes nemzeti szellemű oktatási rendszer.³⁴⁷ Az ellenzéki *Népszava* ugyanakkor a nemzeti szempontú oktatás szükségességének hangsúlyozása miatt elmarasztalta Berzeviczyt. A szociáldemokrata lap úgy vélte, hogy az iskolarendszernek a gyerekeket a nemzetiségi megkülönböztetés helyett az emberi egyenlőség elvére kellene tanítania, és mindarra, ami összeköti, nem pedig szétválasztja az állampolgárokat.³⁴⁸

Berzeviczy az iskolarendszer után szeptember 8-án a közművelődési egyesületekről fejtette ki a véleményét a közművelődési egyletek országos kongresszusán. Főként a társulatoknak a magyar nyelv terjesztésében játszott szerepéről beszélt. Megítélése szerint a középkorban és a kora újkorban a latinnak, mint hivatalos nyelvnek a használata volt az „egyik legerősebb gátja” a nemzeti érzés és a „nemzeti jelleg kifejlődésének”. Ezért tekinthető rendkívüli fontosságúnak az 1844: II. tc., amely az ország hivatalos nyelvévé tette a magyart. Egyesületi téren ekkor történtek az első szervezkedések, melyeket sajnálatosan gyorsan szakított félbe az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc, majd a neoabszolutizmus időszaka. A kiegyezés után viszont ismét tanúi lehettünk közművelődési társaságok alapításának. Mindez főként Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszternek volt köszönhető, aki 1867-ben felhívást tett közzé népnevelő egyesületek alapítása tárgyában.

Az egyletek „kedvelt eszmévé” az 1880-as években váltak. Ekkor került tevékenységük középpontjába a magyar nyelv terjesztése. Berzeviczy szerint a társaságok magyarosítást elősegítő szándékának nem az volt a célja, hogy az ország lakói közül bárkit is nyelvi jogaitól megfoszsanak. Sokkal inkább az, hogy terjesszék „az államhoz és nemzethez ragaszkodás hazafias szellemét, a közműveltséget és a minden állampolgárra nézve saját érdekében szükséges magyar nyelv ismeretét.” Ahol pedig az államalkotó és államfenntartó magyar

³⁴⁵ Berzeviczy Albert: Egységes nemzeti közoktatás. In: Berzeviczy, 1905b, 343-361.

³⁴⁶ A végcél. *Pesti Napló*, 1896. július 4., 1-2.

³⁴⁷ Nemzeti iskola. *Pesti Hírlap*, 1896. július 4., 1-2.

³⁴⁸ Tanügyi kongresszus. *Népszava*, 1896. július 17., 1-2.

etnikum számarányát tekintve kisebbségben, ezáltal pedig „a létért való küzdelemben veszélyeztetve” volt, ott ezek az egyletek nyújtottak neki segítséget. Jó példa erre a saját szülővármegyéje, Sáros, ahol már 1882-ben megalakult „A magyarságot és népnevelést Sárosmegyében terjesztő egyesület”.

Beszéde végén a közművelődési egyesületek jövőbeni programját az alábbiakban határozta meg: „Szükségesnek tartjuk, hogy az állam és a társadalom közreműködésével mentől magasabb tökélyre fejlessztessek ki hazánkban az a műveltség, az a kultúra, a mely, bár egészen az európai civilizáció eszmeközösségében él, jellegét, természetét, tartalmát a magyar nemzettől s nem mástól kölcsönzi és a mely ennél fogva egyedül van ebben az országban nem erőszakos uralomra, de fölényen alapuló uralomra hivatva.”³⁴⁹

Az országos kongresszust követően Berzeviczy az október utolsó napjaiban esedékes parlamenti választásokra koncentrált. A Szabadelvű Párt józsefvárosi szervezete október 3-án kezdte meg a választási előkészületeket. A Józsefvárosi Polgári Kör József körút 55. szám alatt található székhelyén díszvacsorát rendeztek, ahol Rémi Róbert köszöntötte Berzeviczyt, majd tolmácsolta feléje választói azon akaratát, hogy a képviselőjelöltséget ismét elfogadja. Berzeviczy beszédet nem mondott, de ígéretet tett arra, hogy „ha a kerület ismét rendelkezik vele, nevét semmiféle más kerületből jövő kombinációba nem bocsátja.”³⁵⁰

Harmadik józsefvárosi megmérettetésére készülve Berzeviczy a programbeszédét október 22-én mondta el telt ház előtt, a Szentkirály utcai Tornacsarnokban. Ebben az egyházpolitikai küzdelmekre utalva védelmébe vette a polgári házasság intézményét, és szót ejtett az elmúlt országgyűlési ciklus több intézkedéséről is. Az 1897-ben esedékes, rendszerint tízévente újratárgyalt osztrák-magyar vám- és kereskedelmi kvótaegyezség kapcsán pedig határozottan kijelentette, hogy „semmiféle oly kiegyezéshez hozzájárulni nem fog, a mely Magyarországot Ausztria könnyebbsége kedvéért erejét csak legkevésbé is meghaladó teherrel akarná sújtani.” Befejezésképpen arra kérte híveit, hogy ne higgyenek azoknak az ellenzéki szólásoknak, melyek szerint a kormány messzemenően korrupt, és nem képviseli erélyesen a magyar nemzeti ügyet. Úgy vélte ugyanis, hogy ezeket a „megbetegedett képzelődés vagy a semmit sem kímélő rosszakarat” mondatja a Szabadelvű Párt ellenfeleivel. Programbeszédét a hallgatóság vastapssal és hangos üdvölgéssel honorálta. A rendezvény végén a választók

³⁴⁹ Dr. Berzeviczy Albert v. b. t. t. a hazai közművelődési egyleteknek Budapesten, 1896. évi szeptember hó 8-án tartott országos kongresszusán. In: Horváth Ödön (szerk.): *Az Eperjesi Széchenyi-Kör évkönyve. Az 1895/6. évről.* Eperjes, 1896, Kósch Árpád Könyvnyomató Intézete, 9-21.

³⁵⁰ Előkészületek a választásra. *Budapesti Hírlap*, 1896. október 4., 6.

képviselőjelöltjüket a vállukra véve vitték a hintójáig.³⁵¹ A Függetlenségi Párt Holló Lajost, a *Magyarország* című ellenzéki lap főszerkesztőjét, a Nemzeti Párt pedig Kovács Albert erdélyi református teológiatanárt indította Berzeviczyvel szemben.

A józsefvárosi választásra október 29-én került sor. A szavazóhelyiségeknek a Nemzeti Tornacsarnok adott otthont. Délelőtt tíz óra körül érkezett meg Tisza Kálmán, aki a voksát Berzeviczy Albertre adta le. A *Budapesti Hírlap* helyszíni tudósítója szerint az egykori miniszterelnököt a jelenlévő „kormánypártiak megéljenezték, de az utcán a legfiatalabb nemzedék megabcugolta.” A választási bizottság elnöke, dr. Verédy Károly királyi tanácsos és budapesti tanfelügyelő, este hét órakor zárta le a szavazást. Berzeviczy fölényes diadalt aratott: 1.939 voksot kapott, míg Holló Lajos 452-t, Kovács Albert pedig csak 266-ot. A jegyzőkönyv megírása után Verédy az utcán fákllyafény mellett tolongó választók előtt hirdette ki a győztest, aki megköszönte támogatói bizalmát. Rémi Róbert üdvözlő beszéde után a frissen megválasztott képviselő hívei lelkes ovációja közt távozott.³⁵²

Berzeviczy a számára igencsak mozgalmas millenniumi évet Eperjesen zárta le. November 22-én a Széchenyi-kör (melynek 1891 februárjától a védnöke volt) ezredévi díszgyűlésén tartott előadást. Beszédében méltatta a Széchenyi-körnek a nemzeti szellemű közművelődés elterjesztésében társadalmi téren végzett munkáját. Óva intett azonban az addigi eredmények túlbecsülésétől. A végső célt ugyanis számára az ország kulturális életének nemzeti alapon történő egységesítése jelentette. Azt vallotta, hogy az intellektuális élet homogenitásának megteremtése nem járhat a hazai nemzetiségek elnyomásával, és erőszakos magyarosításával. Különösképpen azért nem, mert utóbbi „nálunk nem létezik, s annak minden emlegetése a nemzetiségi túlzók sajtójában és az ő külföldi jó barátaiak ajkán nem egyéb tudatos rágalomnál vagy sajnálatos félrevezetésnél”. A magyar kultúra egységét azáltal látta biztosítottnak, „ha azt egészében fogják áthatni történelmünk tradíciói, nemzeti ideáljaink, összetartozásunk tudata és nemzeti nyelvünk közössége”. A magyarországi nemzetiségek kultúráinak mindezek ellenére sem lehet alárendelt szerepük a magyarral szemben. Mivel azok „nem arra vannak hivatva, hogy egyéni sajátosságukkal egészen elenyészzenek a magyarságban, hanem arra, hogy a magyarságon és annak kulturáján belül külön árnyalatot képviseljenek s ezáltal gazdagítsák nemzeti kulturánk tartalmát, fokozzák annak becsét.”

Akárcsak a közművelődési egyesületek országos kongresszusán, úgy Eperjesen is amellet szólalt fel, hogy az ország nem magyar anyanyelvű lakosainak elsősorban a saját érdekükben

³⁵¹ Berzeviczy Albert programbeszéde. *Budapesti Hírlap*, 1896. október 22., 3.

³⁵² VIII. Józsefváros. *Budapesti Hírlap*, 1896. október 29., 4.

kell megtanulniuk magyarul. A mindennapi életben, a hivatali ügyintézés során, vagy ha a magyar kultúrélet részei kívánnak lenni, előnyt jelent számukra az államnyelv ismerete. Hiszen „az állam áldozatkész és közreműködő előmozdítására pedig ebben az országban csak az a kultúra számíthat, a mely magyar, s a melynek ezért itt és csak itt van hazája.”³⁵³

Sáros vármegyéből hazatérve Berzeviczy életében közel két évig közéleti szempontból egy csendesebb időszak következett. Ezidő alatt említést érdemlő parlamenti beszédet nem tartott. A képviselőházban végzett feladatai pedig gyakorlatilag az alelnöki (Szilágyi Dezső távolléte esetén a házelnöki) tisztséggel járó adminisztratív ügyek intézésére korlátozódtak. Ez a viszonylagos nyugalom 1898 őszéig tartott, amikor a politikai események nemcsak országos szinten, de Berzeviczy esetében is felgyorsultak.

Az 1897. évi osztrák-magyar kvótatárgyalások megállapodásait az osztrák kormány saját parlamentjének ellenállása, majd kormányváltás miatt 1898 tavaszán tudta csak ideiglenes jelleggel elfogadni. A végleges vám- és kereskedelmi egyezményről azonban a bécsi illetve a budapesti törvényhozásban is heves viták dúltak. A magyar és az osztrák kormány ezért 1898 nyarán a parlamentjeiket megkerülve döntött 1903 végéig a vámközösség fenntartásáról. A döntést az ún. „ischli klauzula” egészítette ki, melynek értelmében, ha 1903-ig nem jönne létre egyezés, akkor a gazdasági közösség mindaddig fennmarad, amíg a két fél másképp nem rendelkezik. Ez a záradék a magyar parlamentben komoly politikai ellenállást váltott ki. Az ellenzéki obstrukcióba kezdett, és az eluralkodó korrupcióra, valamint a kormánypárt hatalmi visszaéléseire hivatkozva támadni kezdte a népszerűtlen miniszterelnököt, báró Bánffy Dezsőt. A kormányfővel szemben szövetségesre leltek a Szabadelvű Párt egy részében, illetve a Bánffyval nyíltan szembehelyezkedő képviselőházi elnökben, Szilágyi Dezsőben.³⁵⁴

Bánffy Dezső a Tisza-kormányzat híveként 1875-től volt az erdélyi Szolnok-Dobokának, 1883-tól pedig a szomszédos Beszterce-Naszódnak erélyéről, sőt erőszakosságáról ismert főispánja. 1892 és 1895 között a képviselőház elnöki székében hibák sorát vétette. Felületesen ismerte és rosszul alkalmazta a házszabályokat, de a pártatlanság sem volt elmondható róla, mert egyértelműen a kormánypárt érdekeinek kívánt érvényt szerezni. A főispáni nyersessége azután is megmaradt, hogy 1895-ben (első erdélyi származásúként) miniszterelnök lett. Némi joggal vetették ezért a szemére ellenfelei, hogy a magyar nagypolitikát kizárólag vármegyei perspektívában látta, így kormányfőként sem lehetett egyéb, mint „Magyarország főispánja”.

³⁵³ Dr. Berzeviczy Albert v. b. t. t. védnök beszéde az Eperjesi Széchenyi-kör 1896. november 22-én tartott ezeréves díszgyűlésén. In: Horváth Ödön (szerk.): *Az Eperjesi Széchenyi-Kör évkönyve. Az 1895/6. évről.* Eperjes, 1896, Kósch Árpád Könyvnyomtató Intézete, 3-8.

³⁵⁴ Pölöskei Ferenc: A dualizmus válságperiódusa (1890-1918). In: Gergely, 2005, 499.

Gúnyneve a „dobokai basa” volt,³⁵⁵ és a hazai nemzetiségekkel szembeni eltökélt fellépése miatt úgy tartották róla, hogy „bölcsőben nyugtalankodó gyerekeiket vele ijesztgették az oláh anyák.”³⁵⁶

Bánffy, és vele egyetértésben Tisza István az általuk felelőtlennek, az ország érdekeit sértőnek tartó obstrukció letörésére törekedtek. Szigorítani kívántak a házszabályokon, amit Szilágyi Dezső ellenzett. Berzeviczy osztotta Bánffy és Tisza véleményét, ezért úgy döntött, hogy nem asszisztál Szilágyi és az ellenzék törekvéseihez.³⁵⁷ 1898. szeptember 6-án levélben tudatta Szilágyival, hogy távozik a képviselőház alelnöki tisztségéből.³⁵⁸ A kormánypárti parlamenti többség – amelyik úgyszintén helytelenítette a házelnök politikáját – azonban a Ház október 1-i ülésén, kiállását demonstrálva, ismételten alelnökké választotta Berzeviczyt. Ám Berzeviczy hajthatatlan volt. Október 3-án újabb levelet küldött Szilágyinak, melyben nyomatékosította, hogy „kezdettől fogva végleges és megmásíthatatlan elhatározásom levén az alelnöki állástól megválni, a reám esett választást el nem fogadhatom.”³⁵⁹ A képviselőház október 7-én fogadta el a lemondását. Utódaul másnap Kardos Kálmánt, a pécsváradi kerület szabadelvű képviselőjét választották.³⁶⁰

Az obstrukcióval előidézett politikai válságba végül nemcsak Berzeviczy, hanem Szilágyi Dezső is belebukott. 1898 karácsonyán kilépett a kormánypártból, és távozott a képviselőház elnöki posztjáról. Az üléseket ezután a függetlenségi párti korelnök, Madarász József vezette. Tisza István – apja tanácsára – nem vállalta el a házelnöki megbízatást és az obstrukció letörését, így Bánffy sorsa megpecsételődött. 1899 februárjában lemondott, az ország életében pedig bekövetkezett az első elfogadott költségvetés nélküli esztendő.³⁶¹ Bánffyt az kormány élén a korábbi tehetséges pénzügyminiszter, Széll Kálmán követte.

Berzeviczy az alelnöki posztról történt megválásától az 1901-es választásokig terjedő időszakban majdhogynem teljesen visszavonult a képviselőházi szerepléstől. Említést érdemlő felszólalása mindössze 1900. március 21-én hangzott el, a kultuszminisztérium 1900. évi költségvetésének tárgyalásán. Beszédében megismételte korábbi gondolatait a harmadik

³⁵⁵ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. I. kötet. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság, 336-337. (továbbiakban: Gratz, 1934a)

³⁵⁶ Bíró Lajos: Bánffy. *Huszedik Század*, 12. évf. (1911), 1. sz., 722.

³⁵⁷ Berzeviczy, é. n. [1920], 125.

³⁵⁸ Berzeviczy Albert levele Szilágyi Dezsőhöz, 1898. szeptember 6. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL), K 2. fond, 336. csomó, A. I. 5. 1896-1922, Fol. 20.

³⁵⁹ Berzeviczy Albert levele Szilágyi Dezsőhöz, 1898. október 3. MNL OL, K 2. fond, 336. csomó, A. I. 5. 1896-1922, Fol. 21.

³⁶⁰ *Képviselőházi napló*, 1896. XVII. kötet, 137.

³⁶¹ Gergely, 2005, 500.

egyetemmel, valamint a tanítóképzés szigorúbb állami felügyeletével kapcsolatban. A népiskolákra térve viszont rendkívüli nyíltsággal osztotta meg véleményét a nemzetiségi kérdéstről: „a nemzetiségekkel szemben néhány igen nagy feladat vár még megoldásra és nagy nehézségek és veszélyek leküzdése szükséges”. A feladatokat ugyan nem nevezte meg, de számára bizakodásra adott okot, hogy szellemi és kulturális téren a kiegyezés óta eltelt időszakban a magyarság megerősödését tapasztalta. Különösen azért, mert a közoktatásügyben Trefort Ágoston (1879, 1883) és Csáky Albin (1891) jelentős lépéseket tettek a magyar nyelvű oktatás-nevelés, „a nemzeti politika érvényesítése” érdekében. A nemzetiségi vidékeken folytatott népiskola-építési programot támogatóként tartotta, mivel információi és tapasztalatai szerint számos olyan állami népiskola létesült,³⁶² „a melyek tökéletesen betöltötték feladatukat, magukba olvasztották az ottani községi, vagy felekezeti népiskolát és különösen a magyar nyelv tanítása terén igen szép eredményeket értek el.”³⁶³

Azzal párhuzamosan, hogy a századforduló éveiben a képviselőházban háttérbe vonult, a nemzetközi szinten élénkülő aktivitás jellemezte Berzeviczyt. Tevékeny tagja lett például az Interparlamentáris Unió magyarországi csoportjának. Az Interparlamentáris Unió egy 1889-ben alakult internacionális szervezet, amely napjainkig is a szuverén államok parlamentjeinek szövetségéként működik. Az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportja 1895. május 16-án jött létre, 131 fővel, első elnöke Jókai Mór volt.³⁶⁴

Berzeviczy a kezdetektől szerepet vállalt a Csoport munkájában. Előadóként lépett fel az 1896. szeptember 23-25-én, Budapesten rendezett interparlamentáris konferencián is. Itt az állandó nemzetközi választott bírósági törvényszék felállítását sürgette, ami által „az államok között támadható összeütközések megelőzessenek, és ily módon, ha nem is az örök béke, de a háború veszélyének tényleges csökkenése biztosítható legyen”.³⁶⁵ Az államközi konfliktusok békés rendezésének híveként 1899 júliusában jelen volt a hágai békekonferencián is, ahol a résztvevő államok a történelem folyamán először fogadtak el szabályzatot a szárazföldi, a

³⁶² 1880-ban az ország 15.681 népiskolájának 46,8%-ban magyar, 38,6%-ban valamely nemzetiség nyelvén, 14,6%-ban pedig két tannyelven folyt az oktatás. A tanintézmények 53,2%-ban tehát ekkor még anyanyelvükön tanulhattak a nem magyar diákok. 1905-re ez az arányszám, 29,4%-ra csökkent. 1890-ben még csak 800, 1914-ben viszont már 3.500 állami iskolában kizárólag magyar volt az oktatás nyelve. (Katus, 2012, 571-572.)

³⁶³ Berzeviczy felszólalását lásd: *Képviselőházi napló*, 1896. XXVIII. kötet, 86-90.

³⁶⁴ Arday Lajos – Katona Tamás: *110 év. Az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának története*. Budapest, 2006, Magyar Országgyűlés, 48.

³⁶⁵ Berzeviczy Albert: A nemzetközi választott bíróság ügyéről I. In: Berzeviczy, 1905a, 397-398.

tengeri és a (kezdetleges) légi hadviselésről. Emellett pedig a viták erőszakmentes lefolytatására megalapították az Állandó Választottbíróságot.³⁶⁶

Berzeviczy Hollandiából hazatérve, december 2-án Bécsben, a magyar delegáció külügyi albizottságában gróf Agenor Gołuchowski közös külügyminiszternél informálódott a hágai egyezmény rendelkezéseinek mielőbbi deklarálása ügyében.³⁶⁷ Miután Gołuchowski kilátásba helyezte, hogy Ausztria-Magyarország kész elfogadni a hágai határozatokat, Berzeviczy 1900 augusztusában az Unió párizsi kongresszusán abbéli reményének adott hangot, hogy a hágai egyezmény nem jut majd az 1874-es brüsszeli hadijogi deklaráció sorsára, melyet soha nem ratifikáltak.³⁶⁸ Ez ügyben nem kellett csalódnia, mert az 1899-es első, majd az 1907-es második hágai békekonferencia intézkedései mindmáig a nemzetközi jog alapját képezik.

Párizsból történt hazautazása előtti napon, augusztus 5-én, Berzeviczy ellátogatott a feleségével Versailles-ba. A XIV. Lajos számára épült, fényűzően berendezett Versailles-i kastély, és az azt övező park teljesen lenyűgözte őt. A szeme leginkább mégis a XVII. században egyszerű nyári pavilonnak készült Nagy-Trianon-palotán akadt meg. Útinaplójában külön megemlítette, hogy a kastély milyen fenséges külsővel és pompás belső termekkel rendelkezik.³⁶⁹ Amikor mindezeket feljegyezte, még nem sejtette, hogy húsz évvel később abban az épületben fogják aláírni a történelmi Magyarország feldarabolásáról szóló trianoni békeszerződést...

A párizsi kongresszustól az 1901 őszen megrendezett országgyűlési választásokig Berzeviczy nevéhez nem fűződött jelentősebb közéleti tevékenység. A választásokon újfent a Józsefvárosban indult, ahol a kerületi szabadelvű pártszervezet 1901. szeptember 10-én tartotta meg jelöltállító gyűlését a Józsefvárosi Polgári Körben. A választók Horánszky Nándor indítványára³⁷⁰ egyhangúlag határoztak arról, hogy Berzeviczy Albertet indítják a választásokon. Berzeviczy a felkérést elfogadta, és a választási programbeszédét háromezer érdeklődő előtt 1901. szeptember 29-én mondta el a Nemzeti Tornacsarnokban.

A szónoki emelvényre lépve percekig tartó éljenzés fogadta. Elsőként megköszönte támogatói bizalmát az újabb jelölésért. Leszögezte, hogy nem áll szándékában beszélni az elmúlt parlamenti ciklusban végzett munkájáról, de az obstrukcióról és Bánffy bukásáról sem.

³⁶⁶ Drucker György: *Berzeviczy Albert és az Interparlamentáris Unió*. Pécs, 1935, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., 5. (továbbiakban: Drucker, 1935)

³⁶⁷ A külügyminiszter exozéja. *Budapesti Hírlap*, 1889. december 3., 2-4.

³⁶⁸ Berzeviczy Albert: A nemzetközi választott bíróság ügyéről II. In: Berzeviczy, 1905a, 402.

³⁶⁹ Berzeviczy Albert jegyzetfüzetei, útinaplói, költségfeljegyzései 1869/1927. MTAK, Ms 4399/14.

³⁷⁰ A nemzeti párti Horánszky korábban Berzeviczy ellenfele volt a Józsefvárosban. 1899-ben viszont a Nemzeti Párt fűzióra lépett a Szabadelvű Párttal, aminek következtében Horánszky Berzeviczy párttársa lett.

Bízott abban, hogy a jövőben is Bánffy utóda, Széll Kálmán marad a szabadelvűek első embere, mert a „gondviselés megadta, hogy a legváltóságosabb helyzetben olyan vezére legyen a parlamentnek, a kit bizalommal és odaadással követhettek.” A lefolyt országgyűlési ülészekből röviden a kúriai bírászkodásról szóló törvényt, valamint a képviselői összeférhetetlenségéről rendelkező jogszabályt említette eredményként. Szólt arról is, hogy szükségesnek tartja az adórendszer reformját. Beszéde végén értekezett a liberalizmus és a demokrácia összefüggéséről. Meglátása szerint a liberális eszmeiség veszélybe került, mert bizonyos (általa meg nem nevezett) csoportok a századvég Magyarországnál gyűlöletet és bizalmatlanságot igyekeznek kelteni társadalmi osztályok és felekezetek között, amivel „a társadalom részeit egymás ellen fegyverzik föl.” Programbeszédét percekig tartó taps és éljenzés követte, aminek elcsendesülése után Császár Jenő józsefvárosi pártelnök arra buzdította a választókat, hogy vigyék ismét diadalra az igazi szabadelvűség zászlóját!³⁷¹

A Függetlenségi Párt egy teljesen ismeretlen ügyvédet, Vig Viktort léptette fel Berzeviczyvel szemben, pártonkívüli jelöltként pedig Csepreghy János fővárosi nagyiparos volt a harmadik induló. A szavazóhelyiséget a Röck Szilárd utcai iskola tornatermében rendezték be, ahová Berzeviczy hívei október 2-án reggel 8 órakor muzsikaszó mellett vonultak fel a gyülekezési pontjukként szolgáló József körúti Baross kávéházból. A 9 órakor kezdődő voksolásra negyvenes csoportokban engedték be a választókat. Tíz óra előtt adta le a voksát Berzeviczyre Tisza Kálmán és Horánszky Nándor, nem sokkal később pedig Wlassics Gyula. A két, komoly támogatottsággal nem rendelkező ellenfelével szemben Berzeviczy sikere egy pillanatig sem volt kétséges. Verédy Károly, a választási bizottság elnöke, este negyed kilenckor rekesztette be a szavazást. Berzeviczy a józsefvárosi pályafutása legsimább győzelmét könyvelhette el. 2.104 szavazatot kapott, miközben Csepreghy 745-öt, Vig pedig csak 221-et. A képviselői mandátum átvétele után a győztes megköszönte választói bizalmát, és ígéretet tett arra, hogy meg fogja hálálni azt.³⁷²

Az újjáalakuló képviselőházban Berzeviczy a *Képviselőházi Napló* tanúsága szerint a következő hónapokban egyszer sem szólalt fel. Fontos megemlítenünk, hogy ez az 1897/1898 óta tapasztalt, visszafogott parlamenti aktivitás legfőképpen annak a következménye, hogy Berzeviczy a növekvő számú nemzetközi szerepvállalása mellett ezekben az években inkább írói és művészettörténeti területeken jeleskedett. Rendszeres olaszországi nyaralásainak eredményeként 1899-ben adta közre az *Itália. Uti rajzok és tanulmányok* című, utóbb még két

³⁷¹ Berzeviczy Albert dr. programbeszéde. *Budapesti Hírlap*, 1901. szeptember 30., 2.

³⁷² VIII. Józsefváros. *Budapesti Hírlap*, 1901. október 3., 5.

kiadást megélt munkáját. 1902-ben pedig előadásokat tartott egy fővárosi szabadegyetemen az olasz reneszánsz művészetéről, amely rövid brosúra formájában 1902-ben jelent meg, *A cinquecento festészete és szobrászata (Tekintet nélkül Velenczére)* címmel.

Az országos politika ugyanakkor 1902/1903 folyamán lényegesen mozgalmasabb volt, mint Berzeviczy képviselői karrierje. 1902 szilveszterén Széll Kálmán miniszterelnök Ernst von Körber osztrák kormányfővel megkötötte az ún. Széll-Körber-paktumot, melyben sikerült elérnie az ipari és a mezőgazdasági vámtételek emelését, ami kedvezett a magyar agrárérdekeknek. A gazdasági kiegyezés letárgyalása helyett azonban Széll az újonclétszám felemelésére vonatkozó törvényjavaslatot tűzte vitára a képviselőházban. A Függetlenségi Párt, amely a létszám növelését nem támogatta, végeláthatatlan obstrukcióba kezdett. Az obstrukciót tüntetések, gyűlések és petíciók kísérték. A parlamenti döntéshozatal akadályozásának hatására a kormánypárt egysége megbomlott. Széll kivárára, az obstrukció kifulladására játszott. Tisza István és köre viszont elégedetlen volt ezzel a magatartással, és a miniszterelnök távozását, valamint az obstrukció letörését követelte. Tisza nézetét osztotta Ferenc József is. A függetlenségiiek az obstrukciót az indemnitási (az átmeneti gazdálkodásról szóló) javaslatra is kiterjesztették, aminek következtében nem sikerült megszavazni a költségvetést. 1903. május 1-jén ismét ex lex-állapotba került az ország. A válságos helyzetbe belebukott Széll Kálmán, aki június közepén nyújtotta be lemondását az uralkodónak.³⁷³

A neves liberális közgazdász-politikus, Gratz Gusztáv szerint, ha báró Bánffy Dezsőt a „Magyarország főispánja” jelzővel illették, akkor utóda, az egykori sikeres bankárból lett kormányfő, Széll Kálmán volt „Magyarország vezérigazgatója”. Ugyanis a bankok és pénzügyintézetek millióje, amiben ő korábban élt, az egész egyéniségére erősen rányomta a bélyegét. Folyton alkalmazkodnia kellett a változó gazdasági helyzethez, és szüntelenül engedményeket volt kénytelen kérni vagy adni.³⁷⁴

A politikájához a jól csengő, „törvény, jog, igazság” hármas jelszót választó Széllt baráti szálak fűzték Berzeviczyhez. 1928. október 14-én az Országos Közművelődési Tanács előtt elmondott emlékbeszédében Berzeviczy Széll legnagyobb érdemeinek azt nevezte, hogy pénzügyminiszterként 1875-1878 között stabilizálta a költségvetést, miniszterelnökként pedig 1902-ben tető alá hozta a Széll-Körber-egyezményt. 25 év távlatából úgy emlékezett vissza,

³⁷³ Hanák Péter: A belpolitikai ellentétek kiéleződése a századelőn. In: Mucsi Ferenc (szerk.): *Magyarország története 1890-1918*. I. kötet. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó, 520-523. (továbbiakban: Mucsi, 1983a)

³⁷⁴ Gratz, 1934a, 395.

hogy kormányfőként Széll az ellenzékkel szemben engedékeny volt,³⁷⁵ ami sok nehézségen keresztülsegítette a kormányt. A Szabadelvű Párt „régibb elemei” – itt vélhetően a Tiszákra, báró Fejérváry Gézára, és Perczel Dezső korábbi házelnökre célozhatott – ugyanakkor ezt a stratégiát nem támogatták, s ez „csökkentette a párt ellenállóerejét, mikor ismét harcra került a dolog.” A harc 1903-ra elkerülhetetlenné vált, a kormányfő pedig távozni kényszerült. Széll Kálmán aktív politikai pályája a lemondást követően véget ért.³⁷⁶

Széllt gróf Khuen-Héderváry Károly horvát bán követte a miniszterelnöki bársonyszékben. Khuen-Héderváry programbeszédéből nyilvánvalóvá vált, hogy a katonai javaslatot nem veszi le végleg a napirendről, ezért a Függetlenségi Párt folytatta az obstrukciót. A miniszterelnök helyzetét nehezítette, hogy 1903. szeptember 17-én Ferenc József a galíciai Chlopy-ban tartott hadgyakorlat befejezése alkalmából kiadta az ún. Chlopy-i hadparancsát, melyben kifejezte ragaszkodását a közös hadsereg egységének változatlan fenntartásához, és az abszolutista centralizáció szellemében a Monarchia „néptörzseiről” beszélt, amibe beleértette a magyarokat is is. Az uralkodó szóhasználata nagy ellenállást váltott ki a magyar politikai közvéleményben, még az elvű '67-esek is helytelenítették. A kormánypárt vezetőinek egy csoportja szeptemberben a hadseregre vonatkozó mérsékelt javaslatokat (magyar jelvények, a magyar nyelv fokozottabb érvényesítése a tisztképzésben stb.) terjesztett a király elé, aki ezeket nem fogadta el. Ferenc József számára szeptember végére lett nyilvánvalóvá, hogy Khuen-Héderváry ügyvivő kormányának helyzete tarthatatlanná vált. Ekkor döntött arról, hogy az erélyéről ismert, és az obstrukció letörését már hosszú ideje szorgalmazó gróf Tisza Istvánt bízta meg kormányalakítással.³⁷⁷

Berzeviczy júniustól októberig nem tartózkodott Budapesten, ezért a Khuen-Héderváry-kormány egyre súlyosbodó helyzetéről a sajtó hírein keresztül értesült. Előbb Olaszországban nyaralt, majd szeptember 7-9. között részt vett az Interparlamentáris Unió bécsi konferenciáján. A kongresszus második napján hosszabb francia nyelvű felszólalásában az 1899-es hágai békekonferencián hozott rendelkezések gyakorlati alkalmazásának fontosságát hangsúlyozta. Külön kiemelte, hogy számára az Állandó Választottbírótság megalapítása komoly bizakodásra ad okot, mert – fogalmazott kissé idealisztikusan – ezen intézménynek köszönhetően „idővel

³⁷⁵ Széll Kálmán az ellenzékhez való viszonyát bővebben lásd itt: Anka László: Széll és az ellenzék. In: Bertényi, 2015, 303-322.

³⁷⁶ *Az Országos Közművelődési Tanácsnak Széll Kálmán és Wekerle Sándor emlékezetére 1928 október 14-én tartott XX. közgyűlése.* Budapest, 1928, Országos Közművelődési Tanács, 7-10.

³⁷⁷ Mucsi, 1983a, 523-526.

nehéz lesz az államok között fölmerülő viszályok elintézésénél a békés megoldás utját elkerülni.”³⁷⁸

A konferenciát követően Berzevicére utazott pihenni, a fővárosba október elején csak tért vissza. Ekkora Khuen-Héderváry sorsa már megpecsételődött. Memoárja szerint október 27-én az ő New York-palota második emeletén található lakásán tartotta meg az első informális értekezletét Tisza István azoknak a politikusoknak egy kisebb csoportjával – Hiernonymi Károllyal, Lukács Lászlóval és vele –, akiket a leendő kabinetje számára kiszemelt. Berzeviczynek a vallás- és közoktatásügyi tárcát ajánlotta fel, aki miután minden hatásköri kérdésben megegyezett Tiszával, elfogadta a felkérést.³⁷⁹ Beteljesült tehát Trefort Ágoston 1883. áprilisi jóslata: Berzeviczy nemcsak közoktatásügyi államtitkár, hanem miniszter is lett!

Nem rendelkezünk dokumentumokkal arra vonatkozóan, hogy Tisza István pontosan miért döntött Berzeviczy személye mellett. Tisza Kálmán révén a gróf már ifjúkora óta ismerte a nála nyolc évvel idősebb Berzeviczyt. Tudta róla, hogy apja egykori hűséges embere volt, aki a „Generális” alatt lett parlamenti képviselő, sőt államtitkár. Vélhetően nem felejtette el neki azt sem, hogy az 1898-as obstrukció alkalmával Berzeviczy kiállt az ő politikája mellett, és inkább lemondott a Ház alelnöki posztjáról, semmint hogy támogassa Szilágyi Dezső Bánffy- és Tisza-ellenes törekvéseit. Ráadásul két évtizednyi oktatáspolitikusi tapasztalattal a háta mögött jelöltjének megvolt a szükséges szakismerete és tekintélye is a miniszteri pozíció betöltéséhez. Végül pedig Berzeviczy és Tisza politikai eszmevilágában számos rokon vonás volt. Mindketten a liberális nacionalizmus, a magyar szupremácia, illetve a fennálló társadalmi és kulturális rend feltétlen hívei voltak.

³⁷⁸ Az interparlamentáris konferencia. *Budapesti Hírlap*, 1903. szeptember 9., 4.

³⁷⁹ Berzeviczy, é. n. [1920], 149.

4. A kultuszminiszter

Tisza István kormányát 1903. november 3-án nevezte ki Ferenc József. Kabinetalakítása során a gróf kifejezésre juttatta, hogy nem törekszik kompromisszumokra, hanem a saját elgondolásainak kíván érvényt szerezni. A Szabadelvű Párt vele szemben álló frakcióiból – Széll Kálmán és ifjabb gróf Andrássy Gyula hívei közül³⁸⁰ – ezért senkinek sem biztosított képviselőket a miniszterei között, csakis a kipróbált bizalmi embereire támaszkodott.³⁸¹ Ennek szellemében lett Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter. Lukács László a Pénzügyminisztérium élére került, Plósz Sándor pedig az Igazságügyi Minisztériumot vette át. A honvédelmi tárca Nyiri Sándor alá tartozott, a földművelésügyi Tallián Bélához, míg a kereskedelemügyi Hieronymi Károlyhoz. A kormány horvát-szlavón-dalmát tárca nélküli minisztere Cseh Ervin lett. Tisza a miniszterelnöki pozíció mellett a belügyminiszterit is betöltötte, illetve 1904 márciusáig a király személye körüli miniszterét, amikor is ezen a poszton Khuen-Héderváry Károly váltotta őt.

A frissen kinevezett kultuszminiszterről elismerően írt a korabeli sajtó. A *Budapesti Hírlap* szerint Berzeviczy „kitűnő szónok, kinek a magyar kiváló szónokok szép sorában megvan a maga vonzó sajátossága. Megvan benne a kifejezés formássága és készsége, a józan ész erős logikája és az ügyért való lelkesedés melegsége.” Szerintük a miniszter „minden szélsőséget, radikálizmust kerül és teljesen kiforrott egyéniség: hanem mert azoknak egyike, kik előtt az ügy szent, kik becsületes lélekkel fognak a munkához.” Továbbá: „jelleme, tudása, műveltsége, energiája bizalmat kelt bennünk és nagy várakozásokra jogosítja föl a magyar kultúra munkásait.”³⁸²

A *Vasárnapi Ujság* című képes hetilap Berzeviczyt olyan jeles reformpolitikusokhoz hasonlította, mint Csengery Antal közigazdász illetve báró Kemény Zsigmond író. Mondván: „Berzeviczy közéletünknek ama nemes alakjaihoz tartozik, kik a nemzeti ideálok korában népesítették azt be, kinek nem kellett megbizás vagy hivatalos jellegű kiküldetés, hogy valamit csináljanak a közjó érdekében. E férfiakat maga a természet jelölte ki bizonyos feladatokra.” Meglátásuk szerint az „új miniszter erős talentum, nagy látkörű ember és jeles szónok. Előkelő

³⁸⁰ A Szabadelvű Párton belüli frakciókról és erőviszonyokról lásd Jakab Tibor: *Ellentétek, frakciók a Szabadelvű Pártban (1898-1903)*. In: Lugosi Győző – Pandula Attila (szerk.): *Clio. Fiatal oktatók közleményei* 2. Budapest, 1986, ELTE BTK, 99-130.

³⁸¹ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. II. kötet. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság, 32. (továbbiakban: Gratz, 1934b)

³⁸² Az új miniszterek. Berzeviczy Albert. *Budapesti Hírlap*, 1903. november 1., 7.

megjelenése van, szép férfias külsejű”. A személyiségével kapcsolatban viszont megjegyezték, hogy „hideg ember, nagyon hideg ember, hidegebb, mint a miniszterelnök s ezenfelül ünnepélyes. (A miniszterelnök épen nem az.)”³⁸³

A *Magyar Paedagogia* is megemlékezett Berzeviczy miniszterre választásáról. Méltatta addigi sokoldalú kultúrpolitikai és tudományos munkásságát. Művelődéspolitikai felfogását a folyóirat szerint Berzeviczy legtisztábban a *Közgazdasági Lexikon*ba 1900-ban írt *Közoktatás és közművelődés* című szócikkében fejtette ki.³⁸⁴ Ebben közgazdasági szempontból elsőrendű fontosságúnak nevezte a közoktatást és a közművelődést, mivel azokat a gazdasági tevékenység „értelmi tőkéjének” szolgáltatóiként határozta meg. Véleménye szerint fejlett közoktatás és közművelődés nélkül elképzelhetetlen a gazdasági prosperitás. Berzeviczy pályáját összegezve a lap arra a megállapításra jutott, hogy pedagógiai és oktatáspolitikai céljai világosak, ezért „való igaz az a mondás, hogy Ő felsége a közvélemény jelöltjét nevezte ki kultuszminiszterre.”³⁸⁵

Kinevezését követően a kultuszminisztériumban Berzeviczy néhány napon belül munkához látott. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium épülete az V. kerületben, a Hold utca 8. szám alatt állt. Az intézmény 1848-ban jött létre, és a neoabszolutizmus végével, 1867-ben szervezték újjá. Munkáját, illetve szervezeti felépítését Wlassics Gyula 1895. szeptember 1-jétől az ügyosztályok beosztásának módosításával alakította újjá. Az akkor létrejött tizenkét ügyosztály munkaköre gyakorlatilag lefedte a teljes magyar egyházi valamint kulturális életet, továbbá a nevelési- és oktatási rendszert, a kisdedóvóktól kezdve, a nép- és középiskolákon át, egészen az egyetemekig.³⁸⁶ Berzeviczy az államtitkári tisztségben meghagyta Wlassics korábbi munkatársát, Zsilinszky Mihályt, személyi titkára pedig legifjabb Szász Károly lett. A miniszteri fogadóóráit általában csütörtökönként 16 órától tartotta.³⁸⁷

Berzeviczy november 7-én mondott székfoglaló beszédet a minisztérium személyzete előtt. Bevezetésként hosszasan méltatta elődeit: Trefort Ágoston „soha nem nyugvó, mindenre kiterjedő fényes és eleven szellemé”-t, Csáky Albin „nemes idealismusá”-t, Wlassics Gyula „emlékezetes miniszteri szereplésé”-t. Kollégáit (akik közül sokakat még államtitkársága idején ismert meg) biztosította arról, hogy „[n]emcsak főnökük akarok lenni, de első munkás a

³⁸³ Az új kormány. *Vasárnapi Ujság*, 1903. november 8., 744.

³⁸⁴ Berzeviczy Albert: Közoktatás és közművelődés. In: Halász Sándor – Mandelló Gyula (szerk.): *Közgazdasági Lexikon*. II. kötet. Budapest, 1900, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 512-533.

³⁸⁵ Berzeviczy Albert. In: Kovács János (szerk.): *Magyar Paedagogia 1903*. Budapest, 1903, Franklin-Társulat, 577-578.

³⁸⁶ Felkai László: *Magyarország oktatásügye a millennium körüli években*. Budapest, 1994, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 24-25.

³⁸⁷ Miniszteri audienciák. *Pesti Napló*, 1903. november 8., 8.

munkások között. Sőt senkitől többet követelni nem fogok, mint a mennyit teljesíteni saját kötelességemnek ismerek”. Ám hozzátette azt is, hogy elvárja mindenkitől, hogy a feladatát lelkiismeretesen, a lehető legmagasabb szakmai színvonalon teljesítse. Ígéretet tett arra, hogy ameddig ő áll a minisztérium élén, melyre „a haza legideálisabb javainak gondozása van bízva”, addig mindig törekedni fog arra, hogy az intézményben ne uralkodjon el a rideg, bürokratikus, aktatologató szellemiség.³⁸⁸ Beszéde végén a körülötte állókat „szíves kézzorítással” üdvözölte, majd a kölcsönös bemutatkozás végett felkereste az ügyosztályok tisztikarát. A minisztérium munkatársai ezután Zsilinszky Mihály államtitkár előtt jelentek meg, akit az államtitkári állásában történt megerősítése alkalmából a rangban legidősebb miniszteri tanácsos, Gömöröy Oszkár köszöntött.³⁸⁹

Miniszterré választása után Berzeviczynek le kellett mondania a józsefvárosi képviselői mandátumáról. A helyi szabadelvű pártkör azonban maradéktalanul elégedett volt az elmúlt 14 évben a kerületért végzett munkájával, ezért az időközi választáson újból őt jelölte a párt színeiben. Berzeviczy november 14-én a Józsefvárosi Polgári Körben rendezett pártvacsorán mondta el a választási programbeszédét. Felszólalásában egyrészt kemény szavakkal bírálta az obstruáló ellenzéki képviselőket, másrészt röviden ismertette a népnevelésről alkotott elképzeléseit. Kifejtette, hogy ellenzi a felekezeti iskolák felszámolását, és a népoktatás teljes államosítását. Nemcsak pénzügyi, hanem elvi okokból is: az állami hatalom túlterjeszkedése az oktatásügy terén ellentétes a szellemi szabadságról és a liberalizmusról vallott nézeteivel. Ez viszont a meglátása szerint korántsem zárja ki azt, hogy az állam a jövőben fokozottabb szerepet vállaljon a népiskola-állítás terén, s a már meglévő állami iskolákat hathatósabban támogassa anyagilag. Az egyházi fenntartású iskolák felett pedig „különösen hazafiasság s a nemzeti szellem és nemzeti nyelv érvényesítése szempontjából szigorúan és hatályosan, hozzáteszem: az eddiginél is hatályosabban ellenőrködjék, s a hol hibát lát, ott a kellő megtorlással is éljen és az állami s nemzeti szempontnak minden körülmények között föltétlenül érvényt szerezzen.”³⁹⁰

A józsefvárosi választásra hat nappal e programbeszéd elhangzását követően került sor. A Függetlenségi Párt Berzeviczyvel szemben az 1848/1849-es szabadságharcban is részt vállaló korábbi országgyűlési képviselőt, Lakatos Miklóst indította. A választásokon a *Budapesti Hírlap* szerint „egyik párt sem tett nagyobb erőfeszítést, miután kezdettől fogva bizonyosnak látszott Berzeviczy győzelme.” A végeredmény ennek megfelelően alakult: Berzeviczy 1.564,

³⁸⁸ Berzeviczy Albert: Miniszteri székfoglaló. In: Berzeviczy, 1905a, 185-189.

³⁸⁹ Bemutatkozás és üdvözlés. *Budapesti Hírlap*, 1903. november 8., 7-8.

³⁹⁰ Berzeviczy programbeszéde. *Budapesti Hírlap*, 1903. november 15., 6-7.

Lakatos pedig 621 szavazatot kapott. A győztes az egymást követő ötödik józsefvárosi sikerét néhány kedves szóban köszönte meg választóinak.³⁹¹

A miniszteri székben töltött első hónapokban Berzeviczy kormánytagként rendszeresen részt vett ugyan a képviselőház ülésein, ám azokon igen ritkán szólalt fel. A minisztertanácsi értekezleteken ellenben igen tevékeny volt. Ezeknek a tanácskozásoknak a jegyzőkönyveiből rekonstruálható, hogy a vezetése alatt álló kultusztrárca a rendelkezésére álló pénzt milyen célokra fordította. Egyik első miniszteri döntéseként például Berzeviczy 1903 szilveszterén elrendelte, hogy a Romániában élő magyar nemzetiségű tanköteles gyerekek „magyar nemzeti szellemben neveltetése” érdekében a magyar-román határon fekvő Predeál településen az állami elemi iskola mellett 30 gyermek számára internátus épüljön. A bentlakásos iskolai költségeire az 1904-es évre 5.077 koronát irányzott elő, a predeáli iskola bútorpótlására pedig további 595 korona 12 fillért a kultusztrárca 1903. évi költségvetésének terhére.³⁹²

1904 januárban előirányzat nélküli kiadásokat terjesztett be a kolozsvári Országos Karolina Kórház gazdasági épületeinek (istálló, kocsiszín, csirkehizlalda stb.) megépítésével,³⁹³ februárban pedig az eperjesi állami tanítóképző átalakításával³⁹⁴ kapcsolatban. 1904. május 31-én több intézkedést is ismertetett, melyhez a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium az év első felében financiálisan hozzájárult. Többek között a viharkárokat szenvedett zólyomi vár felújítási munkálatai, a budapesti egyetem idegkórtani klinikája adminisztrációs költségeinek fedezése, 400.000 korona folyósítása a kolozsvári egyetem könyvtárlétesítéssel kapcsolatos telekvásárlására, a Műegyetem gépszerkezettani tanszékének felszerelése 15.000 és 100.000 korona közötti értékben, és 3.564 korona 48 fillér dotáció a Szépművészeti Múzeum számára Munkácsy Mihály *Honfoglalás* című festményének megvásárlásához. Mindezekon felül a kultuszminisztérium 21.199 koronányi felajánlást tett Jókai Mór 1904. május 9-én, állami költségen történt eltemetéséhez.³⁹⁵ A nagy író a kormány nevében Berzeviczy búcsúztatta a temetésen, aki gyászbeszédében a magyar szépirodalom fejedelmének nevezte Jókait.³⁹⁶

Kultuszminiszterként Berzeviczy Albert legfőbb céljának az Eötvös József-féle 1868. évi népiskolai törvény revízióját tekintette. A jogszabály felülvizsgálata a magyar kormányzat részéről már az 1870-es évektől kezdődően, nagyjából a dualista rendszer megszilárdulásával párhuzamosan, terítéken volt. A hivatalos körök ugyanis a magyarosítás tekintetében nagy

³⁹¹ A józsefvárosi választása. *Budapesti Hírlap*, 1903. november 20., 7-8.

³⁹² Minisztertanácsi jegyzőkönyvek: 1903. december 31., 46-47. MNL OL K 27. fond.

³⁹³ Uo. 1904. január 9., 39-42.

³⁹⁴ Uo. 1904. február 14., 7-9.

³⁹⁵ Uo. 1904. május 31., 166-178.

³⁹⁶ Jókai temetése. *Pesti Hírlap*, 1904. május 10., 6-7.

reményeket fűztek az iskolai oktatáshoz. A liberális szemléletű 1868-as népoktatási törvény még arról rendelkezett, hogy az elemi népiskolákban minden diáknak az anyanyelvén kell részesülnie az oktatásban. A soknemzetiségű Magyarországon ez azonban nem segítette a magyar államnyelv terjesztését. Trefort Ágoston ezért 1879-ben előbb előírta az államnyelv kötelező tanítását az ország valamennyi nem magyar tannyelvű elemi iskolájában, majd négy évvel később a nemzetiségi középiskolákban kötelezővé tette a magyar nyelv és irodalom oktatását. A magyarosítás céljait szolgálta gróf Csáky Albin 1891-ben kibocsátott törvénye is a kisdédóvásról, ahogyan arról a korábbiakban már említést tettünk.³⁹⁷ 1891-ben Berzeviczy memorandumot nyújtott be a kultuszminiszternek a népiskolai törvény reformjáról, melyben többek között a tankötelezettség következetesebb végrehajtását és a tanítóképzés államosítását szorgalmazta, továbbá hatásosabb szankciók bevezetését az „államellenes üzelmeket” folytató iskolákkal szemben.³⁹⁸

Az elemi népoktatásban a dualizmus öt évtizede alatt a felekezeti fenntartású intézmények voltak túlsúlyban. Nemzetiségi lakosságú vidékeken az egyházak autonómiájának körébe tartozott az iskolák tanítási nyelvének megválasztása, és a felekezeti önállóság miatt az állam ezen intézmények és oktatóik ellen nehezebben tudott fellépni.³⁹⁹ Az 1890-es években a nemzetiségi mozgalmak megélénkülése, valamint az egyházak iskolai befolyásának növelését követelő Katolikus Néppárt 1894-es megjelenése után először egyes vármegyék – például Csanád – részéről indult meg kezdeményezés, hogy a kormány államosítsa a népiskolákat, mert indoklásuk szerint a felekezeti iskolákban sok oktató nem tud magyarul, vagy ha igen, akkor nem magyar nemzeti szellemben tanít. Wlassics Gyula oktatási miniszter azonban egyfelől nem látott kellő pénzügyi fedezetet az államosításhoz, másfelől pedig a magyar állameszme fokozottabb érvényesítését az egyházi autonómia tiszteletben tartásával kívánta elérni. Azt viszont elismerte, hogy a kormány „a fokozatos államosítási rendszer híve”.⁴⁰⁰

1896-ban a II. Egyetemes Tanügyi Kongresszus (melyen Berzeviczy Albert is szót emelt a népiskolai törvény módosításáért) résztvevői szintén bírálták az egyházi népiskolákat, és kijelentették, hogy a „népnevelés a nép millióinak széles rétegében gyökeredző egységes magyar nemzeti állameszméből kifolyólag megvalósítandó állami jogok, célok és feladatok

³⁹⁷ Balogh Sándor: A nemzetiségi politika másfél évszázada a jogszabályok tükrében. In: Sipos Levente (szerk.): *A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848-1993*. Budapest, 2002, Napvilág Kiadó, 9-10.

³⁹⁸ Felkai, 1998, 29.

³⁹⁹ Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, 1998, Csokonai Kiadó, 15.

⁴⁰⁰ Vesztróczy Zsolt: Modernizáció és/vagy magyarosítás. Iskolapolitika és népoktatás a felső-magyarországi szlovák régióban, 1867-1918. *Pro Minoritate*, 21. évf. (2012), 1. sz., 160-162.

körébe tartozik.” Az értekezlet Sebestyén Gyulának, a vidéki állami tanítónőképző intézetek miniszteri biztosának az előterjesztésére egy határozatot fogadott el, amely azután 1904-ben Berzeviczy népiskolai törvénytervezetének az alapját képezte. A dokumentumban kimondták, hogy a közoktatás az „államfenség integráns része”, s ezért az iskolaállítás illetve -fenntartás, továbbá a tanítói és tanári képzés joga az államot illeti meg.⁴⁰¹

A századelőn komoly vitákat keltett magyar részről annak kérdése is, hogy állami elemi népiskolákat elsődlegesen nemzetiségi vidékeken kell-e építeni, vagy a magyar nép kulturális színvonalának emeléséhez szükséges-e inkább felhasználni, hogy aztán az ennek révén is megnövelt magyar „kultúrfölény” legyen – Széchenyi István szavait kölcsönözve – „olvasztó felsőséggel” a nemzetiségek irányába? Az ezredévi ünnepségek idejére vált általánossá az a meggyőződés, hogy a magyar nemzetállam, valamint a magyar nemzet- és állameszme célkitűzéseit leginkább a magyar nyelvű állami népiskolák tudatos telepítésével lehetne a leghatékonyabban szolgálni.⁴⁰² Wlassics Gyula a millennium jegyében meghirdetett „ezer év-ezer iskola”-program keretében bár bőven állíttatott fel népiskolákat magyarajkú vidékeken is, tervszerűen mégis elsősorban nemzetiségek lakta területeken igyekezett állami népiskolák alapításával elősegíteni kormánya kultúrpolitikai céljait.⁴⁰³

Wlassics a magyar „kultúrfölény” híve volt, akárcsak Berzeviczy, illetve az ő miniszteri tanácsosa, Halász Ferenc. Halász 1902-ben az állami népoktatás feladatairól írott munkájában ekképpen fogalmazott: „Csak akkor lesz a magyar kultúrának asszimiláló ereje, ha a magyar faj minél nagyobb mérvben kifejti kulturális képességét, s fölénye ellenállhatatlanul ránehezedik egyéb fajok kultúrájára. [...] Önkéntes behódolás a magyar nemzeti kultúra előtt csak akkor jön létre, ha a magyar faj művelődése nagyarányú túlsúlyra tesz szert.”⁴⁰⁴

Halász feladata volt Berzeviczy főbb vonalakban már korábban összeállt népoktatási jogszabálytervezetének végső formába öntése. A törvénykoncepció kidolgozását 1904 májusára fejezte be. Május 27-én a képviselőház ülésébe Berzeviczy egy hatnapos értekezletet hívott össze a 82 paragrafusból álló törvénytervezete megvitatására. A tanácskozáson az érdekeltek széles köre jelent meg: a különböző felekezetek képviselői, a képviselőház és a főrendiház egyes tagjai, egyetemi tanárok valamint tanügyi szakemberek. Köszöntő beszédében a kultuszminiszter kifejtette, hogy megingathatatlan meggyőződése a

⁴⁰¹ Köte Sándor: Az 1868-as népiskolai törvény „revíziójára” tett kísérletek a századforduló idején. *Pedagógiai Szemle*, 11. évf. (1961), 4. sz., 340-347. (továbbiakban: Köte, 1961)

⁴⁰² Szarka László: Modernizáció és magyarosítás. A Lex Apponyi oktatás- és nemzetiségpolitikai olvasatai. *Korunk*, 18. évf. (2007), 12. sz., 28.

⁴⁰³ Mann, 1993, 91.

⁴⁰⁴ Halász Ferenc: *Állami népoktatás*. Budapest, 1902, Athenaeum Ny., 24.

népoktatás reformja, melynek lényege „a nemzeti szellemű sikeres népnevelésnek egyfelől anyagi és szellemi feltételeit megteremteni, másfelől azt hatályos felügyelettel és ellenőrzéssel biztosítani.” Az anyagi feltétel teljesítését a tanítók és tanárok egzisztenciális helyzetének javításában jelölte meg, míg a szellemi a tanerők képesítési színvonalának emelésében. Utóbbi esetében elengedhetetlennek tartotta, hogy „Magyarországon minden népiskolai tanerő az állam iránti hűség és odaadás szellemétől legyen áthatva s a magyar nyelv, mint állami nyelv oktatásának teljes képességével bírjon.”⁴⁰⁵

Berzeviczy a felekezeti iskolákat államosítás helyett államsegéllyel kívánta az állami népiskolák színvonalára emelni. A meghívottak egy csoportja, köztük Polónyi Géza és Justh Gyula képviselők ezt ellenezték, és a népiskolák államosítását, illetve szellemük nemzeti irányba történő befolyásolását szorgalmazták, a nemzetiségi törekvések ellensúlyozása érdekében. Az egyházi képviselők is tiltakoztak ellene, károsnak nevezve az egyházi népiskolák és tanítóképzők állami hatáskörbe vonását. A résztvevők másik csoportja (például Blaskovics Ferenc teológiatanár-országgyűlési képviselő) viszont nem látott ellentmondást az állam és a többi iskolafenntartó érdekei között. Eltérő motivációval ugyan, de minden hitfelekezet elutasította a törvénytervezetnek a tanítóképzés államosításával kapcsolatos rendelkezéseit. Ezen felül a nemzetiségi egyházak képviselői – mint például Ioan Mețianu nagyszzebeni görögkeleti román érsek és metropolita – tiltakoztak az ellen, hogy a tanítói szakvizsgát csakis magyar nyelven lehessen lerakni. Ezzel szemben a katolikus és protestáns egyházak inkább azt kifogásolták, hogy a törvénytervezet értelmében a nem magyar tannyelvű felekezeti tanítóképzőkben a jelöltek a magyar helyett az anyanyelvükön is vizsgázhassanak. A közel egy hétig tartó megbeszélésen viszont sikerült általános elvként elfogadni Berzeviczy alap gondolatát: az iskolának a magyar nemzeti szellem erősödését kell szolgálnia.⁴⁰⁶

A szaktanácskozás naplóját Mosdóssy Imre királyi tanfelügyelő szerkesztette. Berzeviczy egy-egy példányt minden képviselőnek kiosztatott belőle, amikor 1904. július 30-án a kultuszminisztérium éves költségvetésének parlamenti tárgyalásán elmondta a miniszteri programbeszédét. Munkatervének ismertetésével azért várt majdnem kilenc hónapig, mert 1903 novemberében még Wlassics Gyula költségvetését „örökölte meg”, és az 1904. évi volt az első, amikor tárcája éves büdzsáját és céljait a saját elgondolásai alapján tervezhette meg.

⁴⁰⁵ Mosdóssy Imre (szerk.): *A vallás- és közoktatásügyi miniszter által a népiskolai törvények módosítása tárgyában kidolgozott előadói tervezet tárgyalására 1904. évi május hó 27-ikére összehívott szaktanácskozmány naplója*. Budapest, 1904, M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, 6.

⁴⁰⁶ Kőte, 1961, 349-351.

Felszólalását vallási kérdésekkel nyitotta. Kijelentette, hogy a hazai egyházakkal karöltve kíván majd munkálkodni az „állam és az egyház előtt egyaránt álló kulturális célok” teljesítése érdekében. Mind a katolikus, mind pedig a protestáns felekezeteknek ígéretet tett arra, hogy központilag fogja szabályozni – és ha módja lesz rá, emelni – a lelkészeknek folyósított kongrua összegét.⁴⁰⁷

A közművelődésre térve új iskolai- és közkönyvtárak, továbbá nép- és vándorkönyvtárak alapítását helyezte kilátásba. Ezeken keresztül kívánta elérni, hogy a magyar irodalom „a maga termékenyítő, művelő, a nemzeti érzést tápláló és egybeforrasztó erejével a társadalom legmélyebb rétegeibe is behatoljon.” Az irodalom mellett a képzőművészetben látta a nemzeti szellemű műveltség terjesztésének másik fontos eszközét. Beszédében ezért kiemelte, hogy a jövőben állami vásárlások révén szeretné a legértékesebb magyar képzőművészeti alkotásokat a hazai közgyűjtemények számára megszerezni. Az állami műtárgyvásárlásokat abból a szempontból is hasznosnak nevezte, hogy ezek által a tehetséges művészeket bátorítani, fejlődésükben ösztönözni lehet. A magyar alkotók munkáit külföldön akarta bemutatni és megmérettetni, mert meg volt győződve arról, hogy a versenyhelyzet a művészeinket erejük fokozására, és jobb teljesítmény elérésére fogja sarkallni. A külföldön bemutatott munkáknak Berzeviczy szerint a klasszikus magyar stílusjegyeket kell képviselniük, mert „[m]entül határozottabban nemzeti jellegű egy művészet, annál inkább karolja fel, méltányolja azt a külföld.” Elsősorban a francia-magyar művészeti kapcsolatokat kívánta erősíteni, a szerinte egyoldalú bécsi és müncheni behatások ellensúlyozására. A legnagyobb elismeréssel emlékezett meg a történettudós főpapról, Fraknói Vilmosról, aki 1904-ben Rómában műtermekkel ellátott magyar művészházat hozott létre.

Ezt követően ejtett szót oktatáspolitikai kérdésekről. A harmadik egyetem alapítását – melynek korábban lelkes támogatója volt – pénzügyi okok miatt kivitelezhetetlennek nevezte, akárcsak a második műegyetemét. Ám hangsúlyozta, hogy „az eszmét el nem ejtem, a célt szemem előtt tartom, s annak megközelítését előkészíteni kívánom.” A középiskolákkal kapcsolatban elmondta, hogy rokonszenvezik az Országos Közoktatási Tanács Csáky Albin számára 1894-ben kidolgozott, de a gyakorlatba át nem ültetett tervével. Azaz az egységes középiskolai tanterv, és az egységes érettségi rendszer gondolatával. A nyolcosztályos

⁴⁰⁷ A kongrua a lelkészek számára az egyházi jövedelem kiegészítéséül folyósított államsegély volt. A katolikus kongruára 800 ezer koronát irányzott elő Berzeviczy az 1904-es költségvetés-tervezetében. A nem katolikus kongruát illetően az április elején bemutatott éves jelentésében a „nagyobb képzettségű” lelkészek részére 1.400 koronányi éves kiegészítést, míg a „kisebbeknek” 700 koronányit javasolt. (Magyarország közoktatása. *Budapesti Hírlap*, 1904. április 10., 4.)

középiskolákban az osztatlan tanterv az ötödik évfolyamon válna a tekintetben ketté, hogy a diákok eldönthetnék, hogy francia nyelvet és irodalmat, vagy inkább görögöt akarnak tanulni. Latint azonban a második osztálytól kezdve kötelező lenne minden középiskolásnak tanulni. Az egységes középiskolát Berzeviczy tudományos pályára felkészítő intézményként határozta meg, melynek ezen felül fontos feladata, hogy megakadályozza „a szellemi proletariátus elszaporodását.” A kultuszminiszter az addigi négy évfolyamos polgári iskolákat hat- esetleg hétosztályossá tervezte bővíteni. Fő profiljuknak a gazdasági jellegű ismeretek oktatását tekintette, továbbá a „nemzeti szellemű polgári műveltség” közvetítését. Polgári iskolává remélte átalakítani a felsőbb kereskedelmi iskolák nagy részét is, a maradékot meghagyva a kereskedelmi szakképzés igényeinek kielégítésére.

Legvégül a népoktatásról osztotta meg az elképzeléseit. Folytatni szándékozta az állami népiskolák építését ott ahol a „fontos állami és nemzeti érdekek kívánják”. Tájékoztatta képviselőtársait arról, hogy rövidesen törvényjavaslatot fog beterjeszteni az 1868-as népoktatási törvény revíziójáról. Beadványának sarkpontjai az intenzívebb tanfelügyelet, a tanítókkal szembeni fegyelmezési jog, a tanítóképzés színvonalának emelése, nem utolsó sorban pedig a magyar nyelv tanításának eredményesebbé tétele lesznek. Berzeviczy ugyanis a legfőbb céljából nem volt hajlandó engedni: „minden magyar honpolgár, a ki az elemi iskolát elhagyja, tudjon magyar polgártársaival magyar nyelven érintkezni”. Mindez szerinte elsősorban az ország nem magyar anyanyelvű lakosai szempontjából szükséges, mivel a magyar nyelv ismeretének birtokában „magyar polgártársával szemben nem fogja többé idegennek, elszigeteltnek érezni magát, az érvényesülni fog minden irányban és minden téren boldogulni fog épen úgy, mint magyar polgártársa.”

Miniszteri programbeszédét azzal zárta, hogy tárcája költségvetését a képviselőház „pártszempontok föle emelkedő jóindulatába” ajánlotta. Abba a jóindulatba, amelyet a Ház a „legnemesebb és legszebb hagyományához hiven, a nemzeti kultúra kérdéseivel szemben mindig tanúsítani szokott.”⁴⁰⁸ Expozóját a kormánypárt és a Függetlenségi Párt részéről egyaránt zajos éljenzés fogadta. Berzeviczy, látva a sikert, az örömtől sugárzó arccal szorított kezét a hírlapírói karzaton helyet foglaló Halász Ferencsel.⁴⁰⁹

Programbeszédre többen is reflektáltak a képviselőházban. Veres József függetlenségi képviselő közvetlenül a kultuszminiszter után emelkedett szólásra. Támogatandónak tartotta Berzeviczy terveit a magyar nyelv tanításával és az állami népiskolák építésével kapcsolatban.

⁴⁰⁸ Berzeviczy miniszteri programbeszédét lásd itt: *Képviselőházi napló*, 1901. XXVIII. kötet, 78-84.

⁴⁰⁹ Berzeviczy Albert: In memoriam... *Néptanítók Lapja*, 1918. január 3., 8.

Ám ő a népiskolai hálózatot mindenekelőtt az Alföldön és a többi színmagyar területen javasolta fejleszteni, mert meglátása szerint az előző kormányok nemzetiségi vidékeken végrehajtott nép- és középiskola-építései nem jártak sikerrel. Az elgondolásuk az volt, hogy az iskolahálózat magyarosítja a nemzetiségeket, valamint az ország peremterületein még gyéren meglévő magyar népséget nyelvében és kultúrájában megtartja. Ehelyett azonban a nem magyarokat a magyarok ellen fordította, fiaikat magasabb műveltséghez juttatta a magyarok kárára. Vészjóslo szavai szerint az „ellenséget felébresztettük, de megnyugtatni már nem bírtuk.” Úgy vélte, hogy a harmadik egyetemet is döntően magyarok lakta városban kell majd felépíteni. Hozzátéve, hogy ez a város nem lehet Budapest, mivel a fővárost „távolról sem tarto[m] magyar városnak, mert színezete, szelleme teljességgel nem az, a mi az igazi magyar népé és igazi magyar városé”.⁴¹⁰

Csernoch János kanonok, a Katolikus Néppárt képviselője, Veressel ellentétben bírálta a törvényjavaslat több elemét is. Szerinte a jogszabály-tervezet gátat szabna a katolikus autonómiatörekvéseknek, például azzal, hogy az iskolaállítás terén szűkítené, nem pedig növelné az egyház lehetőségeit. A tanfelügyelői ellenőrzés kiterjesztésében is veszélyforrást látott, mert a tanfelügyelők a község lakosait a plébános és a felekezeti iskola ellen fordíthatják, kieszközölve azt, hogy az iskola fenntartását a továbbiakban az állam vegye át. A főpap arra az álláspontra helyezkedett, hogy az állam alapítson iskolát a saját pénzén ott ahol akar, de „ne folytasson először irtóháborút az ott fennálló felekezeti iskola ellen.” Mindezekon túl Csernoch kifogásolta azt is, hogy a törvénytervezet nem egyenlíti ki a felekezeti és állami tanítók között meglévő fizetésbéli különbségeket (az állami tanítók magasabb juttatást kapnának). Ő magasabb jutalékot vagy pótlékot csak azoknak a tanítóknak az esetében vélt indokoltnak, akik nemzetiségi vidékeken tanítanak, és a többi tantárgy mellett még magyar nyelvre is oktatniuk kell a diákjaikat.⁴¹¹

A Ház másnapi ülésén Eötvös Károly író-publicista, Nagykőrös városának függetlenségi képviselője is az állami népiskolák építését szorgalmazta, melyekkel nem „a nemzetiségek irtása, nem a nemzetiségeknek saját kultúrájuk művelődésében való meggátlása, nem annak akadályozása” a cél, hanem az, hogy az ország minden egyes lakója, gyermekkorától fogva értse és beszélje az állam nyelvét. A tiszaezlári perben a vádlottak védőjeként nemzetközi ismeretségre szert tevő Eötvös a magyar kultúra, különösen a zenei élet terén pedig a nemzeti szellem érvényesítésének fontosságára hívta fel Berzeviczy figyelmét. Szavai szerint ugyanis a

⁴¹⁰ Veres József felszólalását bővebben lásd itt: *Képviselőházi napló*, 1901. XXVIII. kötet, 84-87.

⁴¹¹ Csernoch János beszéde itt: *Képviselőházi napló*, 1901. XXVIII. kötet, 92-102.

Zeneakadémián magyarellenes eszmeiség terjedt el, és aki „a magyar zenével foglalkozik otthon az ő rongyos hegedűjén, vagy zongoráján, azt egyenesen kizavarják onnan”. Emellett az Operaház zenekara német, cseh, olasz és cigány tagokból, „a világ minden gyülevész népéből van összeállítva”, akiknek nem szabad magyarul beszélniük, „mert tiltja az ott tenyésző közszellem.” Ezeknek a káros jelenségeknek a megszüntetését kérte Berzeviczytól, továbbá azt, hogy indítson útjára egy történelmi- és népi zenei örökségünk összegyűjtésével foglalkozó kezdeményezést.⁴¹²

Eötvöshöz hasonlóan a felekezeti és községi iskolák visszaszorítása mellett foglalt állást párttársa, Gál Sándor, a nyárádszeredai kerület képviselője is. Erdélyi példákra hivatkozva próbálta bebizonyítani, hogy az ilyen iskolákban valójában nemzetiségi agitáció folyik. Elmondása szerint több görögkeleti román iskola homlokzatán is a „Scola romana” felirat áll, Szászrégenben pedig a község által fenntartott iparostanonc-iskolában németül folyik a tanítás, holott az intézménybe szinte kizárólag székely tanulók járnak. Arra figyelmeztetett, hogy ha az állam helyett a nemzetiségek, a „vallási tekintetben nemzetileg szervezett egyházak” kapnak iskolafenntartó jogot, abban a pillanatban a magyarság egy olyan lejtőre lép, melynek végén az állam egysége illúzióvá válik.⁴¹³

Berzeviczy képviselőtársai megjegyzéseire augusztus 2-án reagált az országgyűlésben. Csernoch János megnyugtatóra közölte, hogy a kultuszminisztérium nem törekszik a felekezeti fenntartású népiskolák ellehetetlenítésére, a tanfelügyelőknek pedig nem feladatuk békétlenséget szítani a lelkész és a helyi lakosság között. Gál Sándort felvilágosította arról, hogy a népoktatási törvénybe ütköző a felekezeti arculatú iskolát nemzeti jellegűvé alakítani. Ezért amint tudomására jut, hogy egy román egyházi iskolára felkerül a „Scola romana” felirat, akkor a jog adta keretek figyelembevételével intézkedni fog. Eötvös Károlynak a Zeneakadémiáról és az Operaházról elhangzott megállapítására azt felelte, hogy azok csakis Eötvös „felületes és elhamarkodott információira vezethetők vissza.” A magyar zene történeti anyagának feltárása iránt viszont ő maga is élen érdeklődik, és egy ezt célzó kezdeményezést miniszterként szívesen támogatna. A magyar zene népies motívumainak összegyűjtése ugyanakkor már folyamatban van a kultuszminisztérium támogatásával. Felszólalásában megosztotta a honatyákkal azt is, hogy évente 200 új állami népiskola felállítását tervezi, a helyszínválasztás során pedig arra törekszik, hogy olyan településeken

⁴¹² Eötvös Károly szavait lásd itt: *Képviselőházi napló*, 1901. XXVIII. kötet, 106-113.

⁴¹³ Gál Sándor beszéde bővebben itt: *Képviselőházi napló*, 1901. XXVIII. kötet, 121-124.

hozza létre ezeket az intézményeket, „a hol a magyarságot veszélyeztetve látom, (*Helyeslés a jobb- és a baloldalon.*) a hol a magyarságot kell az állami népiskoláknak védeni.”⁴¹⁴

A készülő népiskolai törvényjavaslatot a nemzetiségek súlyos sérelemként élték meg. Az állami felügyelet kiterjesztése ugyanis sértette a kulturális autonómiájukat. Constantin Gurban borosjenői görögkeleti román esperes 1904. augusztus 31-én és szeptember 1-jén *A Berzeviczy javaslat*hoz címmel kétrészes vezércikket írt az aradi *Tribuna* nevű román hírlapba. Ebben úgy fogalmazott, hogy a kultuszminiszter célja „a nemzetiségek megmagyarosítása és ezek etnikai egyesítése, az uralkodó magyar elem felfuvalkodottságának a kielégítése, amely azt kiáltja: intézzetek rohamot, magyarosítsatok, amíg nincs késő!” Gurban szerint Berzeviczy tervezett beadványának több eleme is nevetséges, sőt szánalomra méltó. A törvényjavaslat „inkább megfelel egy álomnak, egy ábrándos képzelődésnek, inkább megfelel egy heves, érzelgős fiatal embernek, de nem felel meg komoly férfiak ítéletének”. Ebből kifolyólag nem is tanácsolhat mást szerzőinek, minthogy „egyszerűen tegyék a láda fenekére, hogy az ne lássa a napvilágot.”⁴¹⁵ Berzeviczy a cikkek publikálása után vizsgálatot indított Gurban ellen annak egyházi előjárójánál, az aradi görögkeleti püspöknél, aki azonban a védelmébe vette az esperest. Állítása szerint Gurban a kihallgatása során elmondta, hogy nem a kormányt és a magyarságot támadta, hanem a törvényjavaslatot bírálta, amihez egy magát alkotmányosnak és szabadelvűnek valló állam polgáraként joga van. Berzeviczy vélhetően belátta Gurban érvelésének jogosságát, mert az ügynek nem lett folytatása.⁴¹⁶

A román esperes mellett a neves ellenzéki hírlapíró és politikus, a kolozsvári *Ellenzék* című lap alapító-főszerkesztője, Bartha Miklós is kritizálta Berzeviczy törvényjavaslatát. Mégpedig azért, mert a tanítóképzőkben kötelezővé kívánta tenni a német nyelv és irodalom tanítását. Bartha szerint a német kultúra „nem a mi nemzeti testünkre van szabva”, s emiatt a reform „[l]étjogát nem találom. Turáni mivoltunk is belebotlik, a nemzetiségek is belebotlanak. Sem minket nem elégít ki, sem azokat. Hanem az osztrák császárság germán szellemét kielégíti.” A beadvány nem erősíti a „magyar szellemi önállóságot”, ekképpen Berzeviczy „süsse meg az ilyen reformot!”⁴¹⁷

Berzeviczy 1904. szeptember 23-án mutatta be a törvényjavaslatát a minisztertanácsnak, amely másnap tárgyalta meg a javaslatot. A testület, és Plósz Sándor igazságügyi miniszter

⁴¹⁴ Berzeviczy felszólalását lásd itt: *Képviselőházi napló*, 1901. XXVIII. kötet, 144-150.

⁴¹⁵ Constantin Gurban cikkeit közli Kemény G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. III. kötet. Budapest, 1964, Tankönyvkiadó, 378-383 (továbbiakban: Kemény G., 1964)

⁴¹⁶ Uo. 435-436.

⁴¹⁷ Bartha Miklós: Iskolai reform. *Ellenzék*, 1904. szeptember 15., 1-2.

véleményeit meghallgatva több ponton is módosított a beadványán: egyes paragrafusokat összevont, másokat kihagyott, és volt, amelyikben csak egy-egy kifejezést vagy szót változtatott meg.⁴¹⁸ A végleges jogszabálytervezetet, indoklással kiegészítve, 1904. október 20-án nyújtotta be a képviselőházban, „Törvényjavaslat a népiskolai közoktatásról szóló 1868: XXXVIII., és a népiskolai hatóságokról szóló 1876: XXVIII. t.-cz. módosítása tárgyában” címmel.⁴¹⁹

A 94 cikkelyből álló törvényjavaslat 6 fejezetre oszlott. Az első rész a tankötelezettségről rendelkezett. Kimondta, hogy minden szülő és gyám köteles a gyerekét 6 és 12 év között az elemi népiskola mindennapos, 12-től 15 éves koráig pedig az elemi népiskola ismétlődő tagozatára járatni. Amennyiben ezt elmulasztja, első ízben 1 korona, másodszorra 2 korona bírságra számíthat. Az a diák pedig, aki a hatéves képzés során a „legalapvetőbb tudnivalókat” sem sajátítja el, további egy évig köteles az elemi népiskola mindennapi tanfolyamán részt venni.

A második fejezet az elemi iskola két tagozatát érintette. A hatéves mindennapos iskolát, ami kis- és nagyközségekben évi 8, városokban pedig 9 hónapon át tartott, valamint a három esztendőn át évi 8 hónapig tartó ismétlődő iskolát, ahol mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi és – a lányok esetében – háztartási ismereteket szerezhettek a tanulók.

A törvényjavaslat az iskolafenntartótól függetlenül rögzítette az elemi népiskolában tanítandó kötelező tárgyak listáját. A beadvány értelmében ezeket az állami népiskolákban magyar nyelven kellett tanítani. A hit- és erkölcstan esetében viszont a magyar mellett az illető egyházi főhatóság kívánságára a gyermek anyanyelve is tanítási nyelv lehetett. A magyar nyelv tanítására vonatkozó tantervet a kultuszminisztérium állítja össze. A nem állami kézben lévő mindennapos elemi népiskolákban a tanítás nyelvét a fenntartó választhatja meg. Ám ha az intézménybe legalább 20 magyar diák jár, vagy a beiratkozott növendékek 20%-a magyar anyanyelvű, akkor a magyar is tannyelvként használandó. Minden szülő és gyám köteles felvételi- és tandíjjal hozzájárulni annak a mindennapos elemi népiskolának a fenntartásához, ahová a gyermeke jár. Az ismétlődő tagozat ezzel szemben teljesen ingyenes.

A fejezet 15. paragrafusa a magyar nyelv kötelező tanítását illetően rendelkezett arról, hogy „mindazon elemi népiskolákban, a melyekben a tanítás nyelve nem magyar, olyan mértékben valósítandó meg, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek az elemi népiskola mindennapi hatéves tanfolyama alatt a magyar nyelvet annyira elsajátítsa, hogy az ő életviszonyainak

⁴¹⁸ Berzeviczy Albert levele Tisza Istvánhoz, 1904. október 4. Hadtörténelmi Levéltár, Personalia fond, VII. 76., 6. doboz, Föl. 4.

⁴¹⁹ Berzeviczy törvényjavaslatának teljes szövegét, indoklással, lásd itt: *Képviselőházi irományok*, 1901. XXXV. kötet, 380-456.

megfelelően gondolatait magyarul helyesen ki tudja fejezni, továbbá tudjon magyarul folyékonyan olvasni, írni és számolni.”

A harmadik fejezet a községi és felekezeti tanítók javadalmazásáról, valamint az állam által gyakorolt fegyelmi jogról szól. A tanítóképesítő alapvizsgát tett tanítójelöltek éves ösztöndíjának minimumát 600 koronában szabták meg, amin felül a jelöltet egy egyszobás lakás, vagy annak megfelelő lakpénz illet meg. A tanítói fizetést évi legalább 800 koronában, illetve „tisztos lakásban” – legkevesebb két szoba, konyha, kamra és a legszükségesebb mellékhelyiségek –, és negyed holdnyi kertben, vagy annak ellenértékében határozták meg. A tanítójelölti és tanítói jövedelmeket az iskolafenntartók biztosítják. A tanítói bérek egy részét terményben is ki lehet fizetni. Ha azonban az illetékes tanügyi főhatóság kezdeményezi, akkor a tanítók éves illetményét ezer koronáig a kultusztárca segély formájában kiegészítheti. Abban az esetben pedig, amennyiben az állami fizetés-kiegészítés mértéke meghaladja a 120 koronát, a tanító alkalmazásáról a kultuszminiszter dönthet.

A törvényjavaslat értelmében a tanító fegyelmi vétséget követ el: ha a magyar nyelv tanítását elhanyagolja, a kormány által tiltott tankönyveket és taneszközöket használ, államellenes eszméket terjeszt, vagy kivándorlási ügyekkel foglalkozik. A magyar nyelv tanításának hatékonyságát fegyelmi bizottság előtt kell bizonyítania a tanítónak, melynek tagja a király tanfelügyelő, vagy az ő helyettese, az illetékes iskolaszék képviselője, továbbá a járási főszolgabíró és a közigazgatási bizottság kiküldöttjei. Ha a bizottság azt állapítja meg, hogy a magyar nyelv eredménytelen tanításának oka nem a tanító mulasztásából, hanem alkalmatlanságából fakad, akkor a tanító végkielégítéssel nyugdíjazandó, amennyiben tagja az Országos Tanítói Nyugdíjintézetnek. Ha nem tagja, akkor kellő felkészültséggel rendelkező tanítójelöltet kell mellé felvenni. A fentebb említett másik három kihágás – külön kiemelve az államellenes tevékenységet – elbocsátást, vagy nyugdíjmegvonást von maga után.

A negyedik fejezetben a tanítóképzéssel és -képesítéssel foglalkozó passzusok szerepeltek. A négyéves tanító- illetve tanítónőképzőbe olyan 14. életévüket betöltött személyek vehetők fel, egy osztályba maximum 30 fővel, akik a felső népiskolát vagy a polgári iskolát, esetleg a felsőbb leányiskolát, illetőleg a középiskola első négy évfolyamát sikeresen elvégezték. A magyar nyelvű intézményekben a kultuszminiszter által meghatározott tantárgyak mellett németet, vagy más hazai nyelvet volt kötelező tanulni. A nem magyar tannyelvű intézetekben ugyanakkor a tanítás nyelvét.

A községi és állami fenntartású tanító- és tanítónőképzők tantervét a kultusztárca határozza meg. A felekezeti fenntartásúakét nem, ellenben tantervüket, tankönyveiket és taneszközeiket a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium bármikor felülvizsgálhatja, kiszűrve belőle az állam-

, alkotmány- vagy törvényellenes tetteket. Államellenes működés tanúsítása esetén az intézmény hallgatói és tanerői ellen fegyelmi eljárás indítható. Akárcsak botrányt okozó magaviselet és a kötelesség hanyag teljesítése esetén. A fegyelmi büntetések dorgálás, a fizetés 10%-ig terjedő illetménymegvonás, továbbá hivatalvesztés lehetnek. A fegyelmi eljárással elmozdított személy 6 évig egyetlen tanintézetben sem alkalmazható.

A díjmentes állami tanítóképesítő szakvizsgát magyar nyelven köteles letenni a növendék. A számonkérés anyagába a neveléstanon és a tanítási gyakorlaton túl bevehető a magyar nyelv- és irodalom, magyar történelem és földrajz, illetve alkotmánytan. Végzettséget igazoló oklevél abban az esetben állítható ki, ha a jelölt a magyar nyelvet „oktatóképeséggel” bírja.

A tanfelügyeletet az igen rövid ötödik fejezet szabályozta. A tanfelügyelők gyakorolják az állami felügyeletet az összes népoktatási intézményben. A kultuszminiszter a tanfelügyelők mellé iskolánként iskolafelügyelőket rendelhet, akik a népiskolai törvények betarttatását ellenőrzik, és jelentéseiket a királyi tanfelügyelőhöz intézik.

A hatodik, s egyben utolsó fejezet, vegyes rendelkezéseket tartalmazott. Egyebek mellett törvényi erőre kívánta emelni az iskolai rend és fegyelem megsértése értelmében legfeljebb 50 koronáig kiróható pénzbírságot.

A törvényjavaslathoz csatolt indoklás terjedelmesebb volt, mint maga az indítvány. Részletes magyarázatot tartalmazott minden egyes paragrafushoz, több ponton is aprólékos statisztikai adatokra és nemzetközi példákra hivatkozva. Az indoklás kifejtette, hogy az 1868-as Eötvös József-féle népoktatási törvény, valamint Trefort Ágoston 1879-es népiskolai nyelvrendeletének reformjára azért volt szükség, mert az 1900. évi népszámlálás azt a „képtelen helyzetet” állapította meg, hogy az ország lakosságának legalább 40%-a nem beszél magyarul, és a nem magyar anyanyelvű lakosság 83,2%-a egyáltalán nem érti és nem is beszél az állam hivatalos nyelvét. Ezek a tények tették „égetően szükségessé” a népoktatás intenzívebbé és hatékonyabbá tételét.

A magyarországi nemzetiségek tiltakoztak Berzeviczy törvényjavaslata ellen. Október 26-án az erdélyi szász országgyűlési képviselők nyilatkozatot tettek közzé, melyben kijelentették, hogy visszautasítják a tervezetet, mivel az az evangélikus egyház „törvényben biztosított autonómiájának messzemenő korlátozását jelenti, valamint népiskoláinak létét veszélyezteti”.⁴²⁰

November 26-án a Bécsben tanuló szerb és horvát egyetemi ifjúság tiltakozó nagygyűlést szervezett, ahol a magyarországi szlovák, román és német egyetemisták küldöttei is

⁴²⁰ Kemény G., 1964, 429.

megjelentek. A rendezvényen határozatot fogadtak el, amiben felléptek a törvényjavaslat „sovíniszta és kultúrellenes törekvései ellen, melyek nemcsak a magyarországi nemzetiségek törvénnyel biztosított egyenjogúsága, de pusztán létük ellen is irányulnak.”⁴²¹

Erdély románok lakta vidékein szintén egy sor tiltakozó népgyűlést tartottak 1904/1905 fordulóján. Ezeken magas rangú görögkeleti egyházi személyiségek is megjelentek, akik kemény hangvételű beszédekben bírálták a törvényjavaslatot. Tisza István Berzeviczynek 1905 májusában küldött átirata szerint a népgyűléseken olyan „hazafiatlan” felszólalások hangzottak el, miszerint a javaslat kiszorítaná a népiskolákból a román nyelvet, elrabolná gyermekeik lelkét és kést döfne a hazai románság szívébe. Tiltakozó gyűlést rendeztek többek között Szelicsén, Kisjenőn, Marosillyén, Brádon, Szászsebesen és Világoson is.⁴²²

A '48-as alapon álló parlamenti ellenzék sem volt elégedett a törvényjavaslattal. Szerintük az túlságosan enyhe volt, mivel nem tenné kizárólagos oktatási nyelvvé a magyart.⁴²³ A Függetlenségi Párt *Egyetértés* nevű lapjában egy névtelen szerző Berzeviczy elképzeléseit jóakarátúnak, de nem célravezetőnek nevezte. A nemzetiségekkel szembeni erélyesebb fellépést követelt, mert „a kímélet ideje lejárt”, és „a nemzetiségek az elnézést, a jóakaratot a legféltelenebb izgatással hálálják meg.”⁴²⁴ Egy másik cikkíró pedig egyenes úgy fogalmazott, hogy a nemzetiségeket illetően elérkezett „az erősebb eszközök ideje: a méregtömlőt ki kell csavarni a kezeikből és iskolai életüket pórázra kell fűzni. Egyházi életük rejtett zugaiba is be kell vinni az állami ellenőrzés fényes napvilágát”.⁴²⁵

1904. november 7-én a Magyarországi Tanítók Országos Bizottsága emlékiratot intézett a képviselőházhoz, amiben bírálta a törvényjavaslatot, mivel azt módfelett engedékenynek érezte az egyházi iskolákkal szemben. Elvetendőnek tartotta, hogy az állami és községi iskolákban a hittant a nem magyar diákok anyanyelvükön is tanulhatják. A tanítóképzés kizárólag állami kézbe vételét sürgette, „mert csak így lesz mindenki, a ki magyar földön tanít, szívében és nyelvében magyarrá.”⁴²⁶

A gyakorlatilag minden oldalról támadott Berzeviczy-féle népiskolai törvényjavaslat végül még az érdemi parlamenti tárgyalásig sem jutott el. November 15-én ugyanis Tisza István azért, hogy jogszabályt fogadtathasson el a házszabály-revízióról, visszavont minden függőben lévő kormányindítványt. Ily módon kívánta letörni az ellenzéki obstrukciót, mely végigkísérte az

⁴²¹ Uo. 432.

⁴²² Kemény G., 1964, 436-439.

⁴²³ Vermes Gábor: *Tisza István*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 123. (továbbiakban: Vermes, 2001)

⁴²⁴ A nemzetiségek és az iskola. *Egyetértés*, 1904. július 17., 1.

⁴²⁵ A közoktatási reformjavaslat és a nemzetiségek. *Egyetértés*, 1904. december 4., 9.

⁴²⁶ A tanítók memoranduma. *Budapesti Hírlap*, 1904. november 8., 6.

első Tisza-kormány teljes hivatali működését. A népoktatási indítvány előbb ideiglenesen, majd a Szabadelvű Párt 1905-ös választási vereségét követően végleg lekerült a napirendről. Számos eleme azonban (nem függetlenül attól, hogy Halász Ferenc Apponyi Albert mellett is miniszteri tanácsosként dolgozott) beépült az Apponyi-féle 1907. évi népiskolai törvénybe. Ezek közé tartozott az utóbb az erőszakos magyarosítás egyik szimbólumaként is emlegetett passzus, melyben a kultuszminiszter arról rendelkezett, hogy a nem magyar tannyelvű iskolákban a magyar nyelv „oly mérvben tanítandó, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni.” Berzeviczy voltaképpen még szerencsésnek is mondhatja magát a tekintetben, hogy nem sikerült elfogadtatnia a törvényjavaslatát. Hiszen a történeti emlékezetben így az ún. „Lex Apponyi” vált hírhedtté, nem pedig „Lex Berzeviczy”.

Berzeviczy az új népoktatási törvény mellett kiemelt figyelmet fordított a tanfelügyelőkre, valamint a tanfelügyeleti rendszer reformjára. A tanfelügyelet átalakítására a kultuszminisztérium elemi népoktatási ügyekkel foglalkozó szakosztálya egy tanfelügyelői „utasítást” dolgozott ki, melyet 1904. január 27-én az Országos Közoktatási Tanács VIII. kerületi, Trefort utca 8. szám alatt található székhelyén, egy háromnapos szakértekezleten vitattak meg. A kultusztárca a rendszer hatékonyabbá tétele érdekében többek között az adminisztrációs terhek csökkentését (például a tankötelezettség végrehajtását a közigazgatási hatóságokra bízni) és hatáskörbővítést (úgy mint az igazgatóhelyettesek kinevezése, a szabadságolások elbírálása) javasolt, amit a dispután megjelent tanfelügyelők elfogadtak.⁴²⁷

A Berzeviczy-féle népiskolai törvény tanfelügyelőkről szóló ötödik fejezete meglehetősen röviden, mindössze négy paragrafusban érintette a tanfelügyelők jogait. A beadvány 89. cikkelyében említett iskolafelügyelői rendszer életbe léptetéséről a kultuszminiszter 1905 januárjában rendelkezett. Elsőként 14 polgári iskolában, kísérleti jelleggel. Az iskolafelügyelők iskolalátogatásaik során nemcsak a népiskolai törvények betarttatását ellenőrizték, hanem azt is, hogy az iskolai felszerelések és a tanulók tanszerei lehetőség szerint magyar ipartermékek legyenek.⁴²⁸

Rövid minisztersége alatt Berzeviczy sokat tett az országos nép- illetve vándorkönyvtár-hálózat kiépítéséért. A közkönyvtárak számának gyarapítása, valamint színvonaluk emelése régi elképzelései között szerepelt. Már 1897 tavaszán arról értekezett a Szabad Lyceum nevű ismeretterjesztő egyesületben, hogy a szélesebb néprétegeket falusi és kisvárosi könyvtárak

⁴²⁷ A tanfelügyelet reformja. *Néptanítók Lapja*, 1904. február 4., 3-11.

⁴²⁸ A polgári iskolák szakfelügyelete. *Budapesti Hírlap*, 1905. január 13., 9.

sokaságán keresztül kell(ene) megismertetni a magyar irodalommal.⁴²⁹ A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának elnökeként aztán 1902 nyarán határozatot bocsátott ki a népkönyvtárak szervezésére, a számukra ajánlható irodalmi alkotások jegyzékével együtt.⁴³⁰

A rendelkezés értelmében minden község népkönyvtár felállítását igényelhetette, ahol népkönyvtár-egyesületet alapítottak. A tagoknak évente 1 korona tagdíjat kellett fizetniük, vagy egy összegben 20 koronát, amivel életük végéig kiválhatták a tagdíjat. A népkönyvtárak polcaira kerülő könyveket az adott egyesület választhatta meg, de a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa főként ifjúsági irodalmat, a falusi könyvtáraknak pedig mezőgazdasági szakkönyveket ajánlott. A városi bibliotékáknak emellett olyan magyar irodalmi alkotásokat, melyeket „külön tudományos készültség, vagy szakismeret feltételezése nélkül is haszonnal és élvezettel lehet olvasni s melyek tudományosság, magyarosság, hazafiasság és erkölcs szempontjából nem kifogásolhatók”. A könyvtárak ellenőrzése a népkönyvtári felügyelőség hatáskörébe tartozott.

A népkönyvtárak – és kisebb közkönyvtárak – számára ajánlható művek listája igen színes volt. A szépirodalmi, vagy „mulattató könyvek” között szerepeltek Ezópus és Benedek Elek meséi, Arany János válogatott művei, Charles Dickens *Twist Olivér-je* és *Copperfield Dávid-ja*, Gárdonyi Géza és Herczeg Ferenc több könyve, akárcsak Jókai Mór, Jósika Miklós és Kisfaludy Sándor számos alkotása. De a felsorolásban megtalálható volt Madách Imrétől *Az ember tragédiája*, Mikszáth Kálmán művei, Molière színművei, Petőfi Sándor *János vitéze*, William Shakespeare drámái, akárcsak Mark Twain, Vörösmarty Mihály és Verne Gyula (Jules Verne) írásai. Az ismeretterjesztő könyvek között találjuk Acsády Ignác történész munkáit, Beöthy Zsolt irodalomtörténész magyar irodalomtörténetét, Berzeviczy Albert *Itália* című bedekkerjét, Deák Ferenc emlékiratait Csengery Antaltól, Fraknói Vilmos történeti írásait, Herman Ottó zoológiai témájú könyveit, Páter Béla botanikus agronómiai publikációt, illetve a nagy összefoglaló munkákat, úgymint a 18 kötetes *Pallas Nagy Lexikona*, illetve *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képpen* nyolc kötetre rúgó, kifejezetten hazánkat érintő darabjait.

A nép- és vándorkönyvtárak szabályzatát már miniszterként alkotta meg Berzeviczy. Az erről szóló körrendeletét 1903. december 2-án küldte el valamennyi királyi tanfelügyelőnek. Az 1902-es utasítással szemben lényegi változás volt, hogy a népkönyvtárak alapítását a községek mellett ezentúl egyesületek, szövetkezetek, társulatok és hivatalok is igényelheték. Eltörölték

⁴²⁹ Berzeviczy Albert: Az ismeretterjesztés eszközei az iskolán kívül. In: Berzeviczy, 1905a, 474-477.

⁴³⁰ *Utasítás a népkönyvtárak szervezésére. A népkönyvtárak számára ajánlható művek jegyzékével.* Budapest, 1902, Az Athenaeum Irod. és Nyomdai E.-T. Könyvnyomdája.

az egykoronás tagdíjat, ami által a könyvtárhasználat ingyenessé vált. A könyvtár állományába csak a kultuszminiszter által jóváhagyott könyvek kerülhettek. Kölcsönözni egyszerre egy művet lehetett, legfeljebb egy hónapra. A lehetőséggel csakis helybéli lakosok élhettek. A nagyobb szintetizáló műveket, szótárakat és térképeket tilos volt a könyvtári olvasótermekből kivinni. Az olvasótermekben kötelező volt a rend és a fegyelem betarttatása. Nem volt megengedett a dohányzás, szeszesital fogyasztása, kártyázás és a társasjáték sem. Az állami pénzből létesített népkönyvtárak felügyeletét a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa látta el. Ha a Tanács egy könyvtár működésében szabálytalanságot vélt felfedezni, jogában állt azt először pénzbüntetéssel sújtani, később pedig akár be is zárni.⁴³¹

A vándorkönyvtárak alapításával Berzeviczy célja az volt, hogy a legapróbb községekben és a tanyákon lakó emberek is hozzáférhessenek a könyvekhez és a művelődéshez. Az állami vándorkönyvtárakat a községek, tanyák vagy járások rendszerint egy évre igényelheték, de a Tanácsnak lehetősége volt az adott községnek/tanyának ajándékozni a könyvtár bizonyos tételeit. A könyvtár használata a helyi igényekhez alkalmazkodva, esetleg előre meghatározott időben történhetett (a körrendelet a vasárnap reggeli istentisztelet utáni időt említi). Ha a vándorkönyvtár használata és kezelése kapcsán érdemi panaszok merültek fel, a Tanácsnak joga volt azt év közben áthelyeztetni.⁴³²

Berzeviczy utolsó kultuszminiszteri aktusa 1905. június 16-án az új népiskolai tanterv életbe léptetése volt. A népiskolák részére korábban 1869-ban és 1877-ben adtak ki tantervet, így 1905-re időszerűvé vált egy új követelményrendszer felállítása. A hatályba lépésről szóló rendelet leszögezte, hogy „a népiskolai nevelésnek a gyermek erkölcsi, értelmi és gyakorlati öntevékenységét kell fejleszteni, mert a dresszura⁴³³ géppé alacsonyítja le az embert”. A szemléltetés bővítésének, illetőleg a szerzett ismeretek gyakorlati alkalmazásának szellemében a magyar nyelvtan tanításában szakítottak a grammatikai ismeretek túlsúlyával, a számtanban pedig nagyobb figyelmet kaptak a mindennapi életben szükséges gyakorlati-gazdasági ismeretek. A történelem és polgári jogok oktatása, mint „a népiskola hazafiúi, erkölcsi, művelő hatásának egyik legfőbb eszköze” során szakítani próbáltak a nevek és az évszámok adathalmazának memorizáltatásával. A testnevelésben a szergyakorlatok helyett a szabadgyakorlatok kerültek előtérbe. A tantárgyat a katonai szolgálatra történő felkészítés egyik elemének tekintették a tanterv megalkotói. A jogszabály a mindennapi életben később

⁴³¹ Körrendelet. *Néptanítók Lapja*, 1903. december 10., 12-15.

⁴³² Uo.

⁴³³ Lélektelen, külsőséges eszközökkel való fegyelmezés, nevelés. (német)

ugyancsak jól hasznosítható kézimunka-, gazdasági- és háztartási gyakorlatok bevezetéséről is rendelkezett.⁴³⁴

Oktatási miniszterként Berzeviczy feladata nemcsak a „szürke” hivatali munka volt, hanem számos protokolláris rendezvényen is megjelent, és sokat utazott. Egyik legemlékezetesebb útja 1904. április 7-9. között Sáros vármegyébe, elsőként Eperjesre vezetett. Méltó fogadtatása érdekében Tahy József sárosi alispán vezetésével egy 26 tagú rendezőbizottság alakult, sorai között a vármegye neves közéleti személyiségeivel.⁴³⁵ Tahy emellett körrendeletben szólította fel a járási főszolgabírókat, hogy Berzeviczy érkezésekor „lehetőleg teljes számmal s esetleg hivataluk egyéb tagjainak kíséretében” vonuljanak fel.⁴³⁶ Bánó Iván eperjesi rendőrfőkapitány pedig arra kérte a város lakosságát, hogy a kultuszminiszter tiszteletére április 7-én a lakásaik ablakába szőnyegdíszet helyezzenek el, amit este díszkivilágítással váltsanak fel.⁴³⁷

Berzeviczy vonata április 7-én 13 óra 41 perckor futott be Budapestről Eperjesre. A vasútállamosán báró Ghillányi Imre sárosi főispán várta, és „beláthatatlan kocsisor” kísérte a vármegyházára, ahol délután négy órától a Sáros különböző pontjairól érkezett tisztelgő küldöttségeket fogadta.⁴³⁸ Este 8-kor díszvacsorát rendeztek Berzeviczy tiszteletére. A főispán a vármegye nevében köszöntötte a kultuszminisztert, aki válaszában felidézte azt a pillanatot, amikor 1876-ban tiszteletbeli főjegyzőként a vármegye szolgálatába szegődött, öt évvel később pedig az eperjesi jogakadémiát hátrahagyva, „áhitatos megilletődéssel” lépett az eperjesi kerület képviselőjeként a parlamentbe. Tósztya végén mély hálával emelte poharát Sáros vármegyére.⁴³⁹

Másnap Berzeviczére utazott. A helyiek a falu alsó végén diadalkaput állítottak, és a község neves szülöttének hintóját virágokkal halmozták el. A következő napon részt vett a vasárnapi istentiszteleten, majd felkereste a helyi népiskolát. Délután villámlátogatást tett a legközelebbi rokonainál, este pedig vonatra szállt, és visszatért a fővárosba.⁴⁴⁰

1904. szeptember 26-án Berzeviczy Erdély kulturális-irodalmi „fővárosába”, Kolozsvárra látogatott. Öt napig tartózkodott a városban, és ez idő alatt felkereste Mátyás király szülőházát, az EMKE-t, valamint az Erdélyrészi Kárpát-Egyesület (EKE) két évvel korábban átadott múzeumát. Két napot szentelt a kolozsvári egyetem épületeinek megtekintésére, és a tanári

⁴³⁴ A népiskolai új tanterv életbe léptetése. *Néptanítók Lapja*, 1905. június 22., 18-25.

⁴³⁵ ETÁL, Šarišská župa - Podžupan 1860-1919 fond (Sáros vármegye - Alispáni iratok 1860-1919). 6. doboz, 26-5. jelzet.

⁴³⁶ Uo.

⁴³⁷ Uo.

⁴³⁸ A kultuszminiszter Eperjesen. *Budapesti Hírlap*, 1904. április 8., 6.

⁴³⁹ Berzeviczy Albert: Pohárköszöntő Eperjesen. In: Berzeviczy, 1905a, 195-199.

⁴⁴⁰ Berzeviczy, é. n. [1920], 152.

karral való megismerkedésre. 27-én este Kiss Mór egyetemi rektornál vacsorázott.⁴⁴¹ Az intézménynek Berzeviczy régóta kiemelt jelentőséget tulajdonított. 1900. március 21-én úgy fogalmazott a képviselőházban, hogy „a kolozsvári egyetem nem pusztán partikuláris érdek kielégítésére szolgáló eszköz, a minek eleinte néhányan hitték, hanem a nemzeti kultúrának kiváló fontosságú és horderejű tényezője.”⁴⁴²

28-án a kolozsváriak társas lakomát rendeztek a kultuszminiszter tiszteletére. Berzeviczy ez alkalomból éltette a várost, és annak büszkeségét, az egyetemet. Dicsérte a főtéren 1902-ben felavatott Mátyás király emlékművet, Fadrusz János szobrászművész alkotását. Magyarország régi nagyságára emlékeztette, és azt kívánta, hogy Kolozsvár ehhez az „emlékhez méltó szerepet vigyen a jövő magyarság dicsőségének kivívásában.” Elutazása napján, szeptember 30-án, jelenlétében leplezték le az akkori Arany János téren álló Szent György-szobrot, és avatták fel a Tanítók Házát, ami kollégiumként szolgált a tanítóképzők növendékei és a tanítók gyermekei számára.⁴⁴³

Az 1905 februárja óta parlamenti többséggel nem rendelkező, és emiatt passzivitásra ítélt Tisza-kormányt Ferenc József június 18-ig tartotta hivatalban. Berzeviczy tehát bő másfél éven át, tevőlegesen azonban inkább csak egy évig (1903 novembere és 1904 novembere között) volt vallás- és közoktatásügyi miniszter. Ez idő alatt 143 új elemi népiskolát szervezett, 296 új tanítói állással. Megalapított 12 gazdasági ismétlő iskolát, és 438.914 korona összköltségvetéssel 2.196 népiskolai könyvtárat hozott létre. Tárcája 1905. évi költségvetésére 61.857.164 koronát irányzott elő, ami közel harmincszorosa volt annak a 2.148.000 koronának, amely 1868-ban Eötvös József rendelkezésére állt. Mindez a magyar kultúrpolitika megerősödését és tervszerűségét jelzi a kiegyezés óta eltelt időszakban.⁴⁴⁴ Minisztersége további eredményeként említhető, hogy 200-tól 600 koronáig terjedő összegben rendezte az állami tanítók és kisdédóvók lakbértámogatását, attól függően, hogy melyik lakásbér-osztályba sorolt településen éltek.⁴⁴⁵

1903 és 1905 között a művészeti jellegű közgyűjtemények is számottevően gyarapodtak. A Magyar Nemzeti Múzeum ekkor szerezte meg Erkel Ferenc irodalmi hagyatékát, valamint letétként a rodostói Rákóczi-ház emlékeit. Az Országos Képtár Munkácsy Mihály és Rembrandt van Rijn értékes képeivel gazdagodott. 1904/1905 folyamán költözött új épületbe

⁴⁴¹ A kultuszminiszter Kolozsvárt. *Budapesti Hírlap*, 1904. szeptember 18., 9.

⁴⁴² *Képviselőházi napló*, 1896. XXVIII. kötet, 86.

⁴⁴³ A közoktatásügyi miniszter Kolozsvárott. *Vasárnapi Ujság*, 1904. október 2., 686.

⁴⁴⁴ Berzeviczy Albert miniszteri működése. *Néptanítók Lapja*, 1905. június 22., 1-4.

⁴⁴⁵ Az állami tanítók és kisdédóvók lakáspénze. *Budapesti Hírlap*, 1904. december 31., 8.

az Országos Színművészeti Akadémia, és 1904-ben kezdődtek meg a Zeneakadémia máig álló épületének alapozási munkálatai. A kultuszminiszter 1904-ben szervezte újjá a Műemlékek Országos Bizottságát. Hivatali ideje alatt fejeződtek be a jáki román stílusú templom éveken át húzódó helyreállítási munkálatai. Berzeviczy kezdeményezte – eredménytelenül – a hiteleshelyi levéltárakban felhalmozott, történelmi jelentőségű iratanyagok állami felügyeletének megszervezését is.⁴⁴⁶

Kilenc évvel az első Tisza-kormány bukását követően Berzeviczy *Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelme*⁴⁴⁷ címmel látott hozzá az 1903-1905 közötti időszakot bemutató visszaemlékezéseinek a megírásához. A mindmáig kiadatlan kéziratot 1915-ben abbahagyta, és 1919-ben fejezte be. A mintegy száz oldalas dokumentumban miniszterségének alig néhány sort szentelt, részletekbe menően leginkább Tisza Istvánnak a parlamenti obstrukció letörésére tett kísérleteit ismertette.

Emlékiratában a magyar közélet legjellemzőbb vonásának azt nevezte, hogy az egyik végtelből a másikba csap át. Báró Bánffy Dezső „bátor és erélyes, de kétségkívül erőszakos politikáját a Széll mézes-mázos szavú paktáló rendszere váltotta föl.” A parlamenti obstrukcióba belebukó Széll utódja a két évtizeden át a horvát báni méltóságot betöltő Khuen-Héderváry Károly lett, aki „gyöngye parlamenti debatter” volt, és a magyar viszonyokat csak felületesen ismerte. Rövid miniszterelnökségét követően került hatalomra a Tisza-kabinet, ami „az obstrukció jegyében született és egész, egy évet alig meghaladó parlamenti pályafutása alatt sohasem volt szabad az obstrukció lidércnyomásától.”⁴⁴⁸

Berzeviczy kezdetben rokonszenvvel figyelte Tiszának a házszabálykérdésben tanúsított mérsékelt és óvatos magatartását. Elsősorban azt, hogy 1904 márciusában, amikor az obstrukció miatt gyakorlatilag holtpontra jutott a törvényhozás, Tisza fegyverszünetet kötött Thaly Kálmánnal, a Függetlenségi Párt vezérével. Ezért aztán teljesen váratlanul érte a kormányfőnek 1904. október 8-án – két nappal az új parlamenti ülészak megnyitása előtt – az ugrai választóihoz intézett nyílt levele. Az ún. „ugrai levélben” Tisza éles hangon ítélte el a parlamenti döntéshozatal szándékos hátráltatását, mivel az aláasta a parlamentáris normákat és megrendítette az ország alkotmányosságának hitelét. Levelében Tisza értesítette híveit arról, hogy az obstrukció letörése érdekében szigorítani kíván a házszabályokon.⁴⁴⁹

⁴⁴⁶ Mann, 1993, 122-123.

⁴⁴⁷ Berzeviczy Albert: *Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelme*. Kézirat, é. n. [1919], Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK), Quart. Hung. 2955. (továbbiakban: Berzeviczy, é. n. [1919])

⁴⁴⁸ Uo. 29.

⁴⁴⁹ Vermes, 2001, 124-125.

Berzeviczy szerint az ellenzéki sajtó „Tisza István bombájának” hívta a levelet, míg Széll Kálmán „egy kőnek, mely a már majdnem elsimult víztükörbe esett”. A levél tartalmát Berzeviczy nem kifogásolta, sokkal inkább annak indokolatlanul agresszív hangnemét. Úgy vélte, hogy a nyílt levéllel Tisza taktikai hibát vétett, mert – hangzott kissé optimista érvelése – a házszabályok kérdését talán békés módon is rendezni lehetett volna egy pártközi konferenciával.⁴⁵⁰

Az „ugrai levél” egységbe tömörítette az ellenzéki pártokat, Tisza pedig minden figyelmét a házszabály-revízióknak szentelte. November 15-én visszavonta az összes függőben lévő kormányindítványt, Dániel Gábor, a Szabadelvű Párt elnökhelyettese pedig beadványt terjesztett elő a házszabályok szigorításáról. 1904. november 18-án Berzeviczy szerint emlékezetes, ám egyben végzetes dátuma is volt a magyar történelemnek. Aznap Tisza a képviselőházban keményen bírálta az ellenzék a technikai obstrukció miatt. Kérdőre vonta őket: „Hát Kossuth Lajos és Deák Ferencz technikai obstrukciók rendezésével érték el a nagy vívmányokat? [...] Hát Kossuth Lajos és Deák Ferencz azért hozták létre a magyar parlamentárizmust, hogy az ilyen szégyenteljes jelenetek megtörténhessenek? [...] Ha azok a nagy alakok itt élnének még közöttünk, minő lángpallossal küzdenének önök ellen!”⁴⁵¹ Tisza beszéde végén Perczel Dezső házelnök a házszabályok megsértésével szavazást rendelt el Dániel Gábor beadványáról. Egy zsebkendőt lobogtatott meg, mellyel jelezte a kormánypárt tagjainak, hogy székükből felállva támogassák a házszabály-módosítás elfogadását. Miután a többség igennel szavazott, Perczel azonnal felolvasta az ülést december közepére elnapoló királyi leiratot. Az utóbb „zsebkendőszavazásként” elhíresült esemény után viharos jelenetek zajlottak le a képviselőházban: egyes képviselők ököllel estek egymásnak, miközben mások tintatartókat és könyveket hajigáltak ellenfeleikre.⁴⁵²

A magyar parlamenten eluralkodó kaotikus állapotokat látva Ferenc József új választások kiírását fontolgatta. Decemberben 11-én Berzeviczy kortesútra indult a szepességi Iglóra. A Szabadelvű Párt szepesi nagygyűlésén megtartott felszólalásában védelmébe vette a „zsebkendőszavazást”, mondván, az a „parlamentárizmusunk teljes megrontására vezető, évek óta tartó folyamatnak utolsó és elkerülhetetlen állomása volt”, illetve „a kisebbség részéről évek óta gyakorolt erőszaknak a többség részéről a végszükség joga alapján való megtörése”. Nem lett volna rá szükség, ha az ellenzék tiszteletben tartja a házszabályokat, és nem ragaszkodik a technikai obstrukcióhoz. Ezáltal megbénítva a parlament működését, és felelőtlenül veszélybe

⁴⁵⁰ Berzeviczy, é. n. [1919], 37-38.

⁴⁵¹ *Képviselőházi napló*, 1901. XXX. kötet, 272.

⁴⁵² Pesti Sándor: *Az újkori magyar parlament*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó, 126-129.

sodorva a nemzetet. Beszédében arra kérte a szabadelvű híveket, hogy a közelgő választáson egységesen sorakozzanak fel a kormánypárt mellett, hogy a Tisza-kabinet megkaphassa a november 18-i események erkölcsi és politikai igazolását.⁴⁵³

A Perczel Dezső által november 18-án elnapolt ülés december 13-án folytatódott. A Tisza által javasolt házszabály-szigorítás (például a hozzászólások idejének korlátozása, a rendbontók kivezetetése nemcsak az ülésteremből, hanem az országgyűlés épületéből is stb.) került volna aznap napirendre. Az ellenzéki képviselők viszont előbb érkeztek az ülésterembe, mint a kormánypártiak, és a kormányzati erőszak megtorlására hivatkozva szétverték a bútorzatot. A teremórság ezt némán tűrte, mivel azt a parancsot kapták, hogy senkihez sem nyúlhatnak. Berzeviczy emlékiratában úgy fogalmazott, hogy az ellenzék december 13-i viselkedése „alig különbözött a közönséges korcsmai duhajkodástól”,⁴⁵⁴ míg Tisza bűncselekménynek nevezte a történetet. A kormányfő bejelentette, hogy abban az esetben, ha a Ház rendje nem áll helyre, az uralkodóval feloszlatatja az országgyűlést, és új választásokat írat ki. Ezt az elhatározását Berzeviczy is támogatta, aki szerint „ha bukunk kell, bukjunk nyílt harcban a választásokon, ne füljünk meg parlamenti tehetetlenségünk posványában.”⁴⁵⁵

Ferenc József 1905. január 3-án oszlatta fel a parlamentet, és január végére abban a reményben írta ki a választásokat, hogy azokon híve és pártfogoltja, Tisza István újrateremti majd a parlamenti többségét. Holott az előjelek igencsak kedvezőtlenek voltak a Szabadelvű Párt számára. Az addig erősen tagolt, és egymással vitatkozó néppárti és függetlenségi párti ellenzéket az „ugrai levél”, a „zsebkendőszavazás”, és a december 13-i események egységes választási koalícióba tömörítették (Szövetkezett Ellenzék). Régi '67-esekben is szövetségesekre találtak. Apponyi Albert és a Nemzeti Párt beleolvadt a Függetlenségi Pártba, továbbá őket erősítette a Bánffy Dezső vezette Új Párt, és az ifjabb Andrassy Gyula köré csoportosuló szabadelvű disszidensek, a későbbi Alkotmánypárt.⁴⁵⁶ Közvetlenül a választások előtt sűrűn megfordult Budapesten a *The Times* című tekintélyes angol napilap bécsi tudósítója, Henry Wickham Steed. Ő a visszaemlékezéseiben feljegyzett egy számára mulatságos történetet az akkori magyar politikai közhangulatról. A Duna-parti Grand Hotel Hungáriában megszállva egy este a portástól – akit intelligens embernek tartott – a dolgok állása felől

⁴⁵³ Berzeviczy Iglón. *Budapesti Hírlap*, 1904. december 12., 6-7.

⁴⁵⁴ Berzeviczy, é. n. [1919], 92.

⁴⁵⁵ Uo. 88.

⁴⁵⁶ Vermes, 2001, 128.

érdeklődött. A recepció azt felelte neki, hogy nagyon rossz a helyzet, mert „a teljes személyzet átállt a Koalíció táborába. Egyedül én és a főpincér maradtunk hűek Tiszához.”⁴⁵⁷

A két szállodai alkalmazott mellett kitartott Tisza oldalán Berzeviczy Albert is, aki ismét a Józsefvárosban indult a választásokon. Ellenfele a függetlenségi párti Horváth Jenő volt. A január 27-én megrendezett választáson újfent a Röck Szilárd utcai iskola tornatermében lehetett leadni a voksokat. Berzeviczy a nap végére hatodik alkalommal lett a kerület képviselője. A *Budapesti Hírlap* szerint azonban a szabadelvűek öröme korántsem lehetett felhőtlen. Ők ugyanis arra számítottak, hogy az ellenzék ezer szavazatnál többet képtelen lesz összegyűjteni, a kormánypárt többsége viszont legalább 1.500-2.000 szavazat lesz. Ehhez képest Horváth Jenő végül 1.844, Berzeviczy pedig „csak” 2.544 voksot kapott.⁴⁵⁸

Ami józsefvárosi szinten sikerült Berzeviczynek, az országos szinten már nem jött össze a Szabadelvű Pártnak. A kormánypárt 159 mandátumával szemben a koalíciós pártok 235, az egész ellenzék pedig 254 képviselői helyet szerzett. Egymagában a Függetlenségi Párt több mandátumhoz jutott (166), mint a szabadelvűek összesen. Ez rendkívüli esemény volt, mert a kormánypárt a kiegyezés óta még nem szenvedett választási vereséget. A dualizmus korának neves kutatója, Hanák Péter szerint az ellenzék győzelme, „mint politikai szeizmográf, jelezte a dualista rendszer megrendülését.”⁴⁵⁹

Berzeviczy szerint Tisza hibát követett el, amikor politikájának igazolása reményében kieszközölte az új választásokat. Emlékiratában feljegyezte, hogy „Tisza e tekintetben rosszabb emberismerőnek bizonyult atyjánál, sőt még Bánffyánál is, és mindig idealista volt és maradt a magyar nép józanságába és higgadtságába vetett hitével.”⁴⁶⁰

A '48-as közjogi alapon álló erők győzelmét jelentő választások eredményét az uralkodó nem volt hajlandó elismerni, és június közepéig a parlamenti többséggel nem rendelkező, gyakorlatilag csak ügyvezető Tisza-kabinetet hagyta kormányon. Berzeviczy a memoárjában úgy emlékezett vissza erre a szűk fél évre, hogy „nekünk egy csüggedt kisebbséggel a hátunk mögött, egy diadalában tomboló, brutális többséggel szemben még egész június közepéig kellett helyeinken kitartanunk”.⁴⁶¹ Június 18-án – Tisza István ajánlására – Ferenc József hűséges emberét, Fejérváry Géza bárót, korábbi honvédelmi minisztert és a királyi testőrség, a

⁴⁵⁷ Steed, Henry Wickham: *Through thirty years: 1892-1922. A personal narrative.* Volume 1. London - New York, 1925, William Heinemann Ltd. – Doubleday, 222.

⁴⁵⁸ VIII. Józsefváros. *Budapesti Hírlap*, 1905. január 27., 6-7.

⁴⁵⁹ Hanák Péter: Az 1905-1906. évi politikai válság. In: Mucsi, 1983a, 560.

⁴⁶⁰ Berzeviczy, é. n. [1919], 93.

⁴⁶¹ Berzeviczy, é. n. [1920], 155.

darabontok parancsnokát bízta meg egy párton kívüli kormány megalakításával. A Tisza-adminisztráció és Berzeviczy megbízatása véget ért.

Ha Berzeviczy Albert miniszterségének mérlegét megvonjuk, akkor minden eredménye ellenére is igazat kell adnunk a neves oktatástörténésznek, Mann Miklósnak, aki szerint nem teljesített annyit, mint amennyi a korábbi bőséges kultúrpolitikai tapasztalatai alapján elvárható lett volna tőle.⁴⁶² Kisebb rendeleteinek, műkincsvásárlásainak, építkezéseinek és könyvtáralapításainak dacára ugyanis a korábban általa (is) olyannyira fontosnak ítélt új egyetem felállításának ügyében nem ért el eredményt. A jogi szakosztatás reformjáról, ami hosszú ideje dédelgetett terve volt,⁴⁶³ szintén nem sikerült törvényt elfogadtatnia. Pedig 1903. december 12-én 45 paragrafusból törvényjavaslatot nyújtott be⁴⁶⁴ az 1883 óta különválasztott elméleti jog- és államtudományi képzés egységes szabályozására.⁴⁶⁵ Zátonyra futott legfőbb célkitűzése, a népiskolai törvény revíziója is. Összességében tehát tárcája élén a tevékeny alkotómunka helyett inkább az előkészítő, átvezető szerep jutott számára osztályrészül.

⁴⁶² Mann, 1993, 123.

⁴⁶³ Berzeviczy Albert: A jogi szakoktatás reformja. (1885). In: Berzeviczy, 1905b, 277-290.

⁴⁶⁴ Berzeviczy Albert: *Törvényjavaslat az elméleti jog- és államtudományi államvizsgálatról és a jogi oktatásról*. Budapest, 1905, M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda.

⁴⁶⁵ A törvényjavaslat értelmében az elméleti jog- és államtudományi vizsga két, egymást kiegészítő részből állt volna: a jogtudományi és az államtudományi államvizsgából. A vizsgák sorrendjét és anyagát a kultuszminiszter a belügyminiszterrel és az igazságügyminiszterrel egyetértésben állapította volna meg. Államvizsgára csak az a hallgató lehetett volna bocsátható, aki jog- és államtudományból is abszolutóriumot szerzett. A tanulmányi rendet az oktatási miniszter a jogakadémiák véleményének meghallgatása után állapította volna meg. A törvénytervezet a jogakadémiákat az egyetemek jog- és államtudományi karaival egyenrangúvá kívánta tenni. A rendelkezés tartalmazta azt is, hogy a vallás- és közoktatási miniszternek új jog- és államtudományi szigorlati rendszert kell életbe léptetnie. Ennek értelmében szigorlatra csak az a diák lett volna engedhető, aki az elméleti jog- és államtudományi vizsgát már letette. (Dr. Mártonffy Károly: *Jogi oktatásunk új rendje. Városi Szemle*, 32. évf. [1946], 6-7. sz., 450.)

5. Tudományos és írói munkásság a világháború előtt

A Tisza-kormány 1905-ös lemondásával Berzeviczy (bár a nem üléselő képviselőháznak az 1906. februári feloszlásáig tagja volt) gyakorlatilag visszavonult a politikai életből. Nem jelöltette magát az 1906-os választásokon sem, így két és fél évtizedes képviselőség után nem lett tagja a magyar országgyűlésnek. Az elkövetkezendő években írói és tudományszervezői ambícióinak szentelt nagyobb figyelmet, melyeket 1881 óta jórészt mérsékelni igyekezett, mert ideje és energiája nagy részét politikai karrierjére összpontosította.

Amint azt a Berzeviczy ifjúkorával foglalkozó fejezetben említettük, a későbbi kultuszminiszternek már 17 éves korában jelentek meg írásai a korabeli ifjúsági lapokban. 21 éves volt, amikor első irodalmi alkotását (egy háromrészes esztétikai cikket) *Képzőművészetek, költészet és zene* címen közölte Szana Tamás szerkesztő-kritikus, a *Figyelő* nevű irodalmi és művészeti lapjában. A képzőművészetek közé Berzeviczy a szobrászatot és a festészetet sorolta. Úgy vélte, hogy ez a két művészeti ág a költészettel együtt harmonikusan egészítik ki egymást. Ugyanis az embereket körülvevő világot „a szobrász kőben testesíti meg, a festész a vászonra varázsolja, a költő szavakba öltözteti.”⁴⁶⁶ A zene a művészetek egy magasabb foka, az ember lelki állapotára leginkább hatást gyakorló művészeti ág. Berzeviczy szerint ezt már az ókori görögök is tudták, mert Püthagorasz hellén filozófus és matematikus a lélek gyógyszerének tartotta a zenét, míg Platón a nevelés egyik fontos eszközének.⁴⁶⁷ A művészetek célja „a szép eszméjének megvalósítása által nemesítőleg hatni a lélekre.” Erre Berzeviczy megítélése alapján a hangok révén leginkább a zene képes. A zene azért áll a képzőművészetek és a költészet felett, mert míg az szabad, addig a képzőművészet térhez, a költészet pedig időhöz

⁴⁶⁶ Berzeviczy Albert: *Képzőművészetek, költészet és zene I. Figyelő*, 4. évf. (1874), 30. sz., 353-355. Idézet a 355. oldalon.

⁴⁶⁷ Uő.: *Képzőművészetek, költészet és zene II. Figyelő*, 4. évf. (1874), 31. sz., 366-369.

kötött. Utóbbi kettő „csak addig felelnek meg hivatásuknak, míg a művészetüket saját körében, elemében működtetik s egyik a másik előjogait elsajátítani nem igyekeznek.”⁴⁶⁸

Írói pályáját Berzeviczy a képviselőházba jutását követően is folytatta. 1882-ben – politikustól már akkor sem megszokott módon – két hosszabb elbeszélést is közölt a *Fővárosi Lapok* című szépirodalmi napilapban. 1882 január-februárjában *A tombóci fürdőben* címmel írt egy fiktív fürdőhelyen nyaraló fiatal szerelmesekről szóló, tizenkilenc részes novella-sorozatot. A Monarchia-korabeli fürdők világát Berzeviczy közéről ismerte, mivel kikapcsolódás és egészségmegőrzés céljából gyakran kereste fel a felvidéki fürdőhelyeket. Szülővármegyéje, Sáros, pedig különösen gazdag volt gyógyforrásokban és ásványvizekben. A fürdőélet ábrázolása Jókai Mór, Mikszáth Kálmán és Csáth Géza műveiben is megjelent, sőt Berzeviczyhez hasonlóan Krúdy Gyula is írt olyan elbeszélést (*Asszonyok inspekcója*), ami egy nem létező fürdőben, a Sáros vármegyei Ilonafürdőn játszódott.⁴⁶⁹

A Berzeviczy által elképzelt Tombóc is minden bizonnyal a Felvidéken lehetett, mivel a települést fenyvesekkel és bükkerdőkkel borított meredek hegyoldalak, valamint zöld pászitú völgyek vették körül. A rendkívül kusza és szövevényes szerelmi hálóval átszőtt történet középpontjában Dombrovsky Marie és Gerenyey Rikhard kapcsolata állt. A cselekmény izgalmát és fordulatait a tombóci fürdő vendégeinek egymás közti viszonyai adták. Marie gyermekkori szerelme Bakráty Jenő volt, aki Rikhard testvérebe, Hannába volt szerelmes. Hanna nem viszonzta az érzéseit, mert titkon mindig is a saját unokatestvérehez, Döbröghy Edmundhoz vonzódott. Jenő Marie-val és Karcsay Clémence kisasszonnyal is flörtbe keveredett, miközben Rikhard, hogy féltékennyé tegye Marie-t, Lichtenau Bella bárónőnek kezdett udvarolni. A műben megelevenedtek egy hajdanvolt fürdőhely mindennapjai. Csónakversenyek, zongorajátékkal kísért zenés-táncos multságok, melyek egyikén Rikhard megvallotta az érzelmeit Marie-nak, krockett-játék,⁴⁷⁰ illetve a nagy közös erdei séták és kirándulások, aminek végén Marie és Rikhard egymásra találtak.⁴⁷¹

A férfi-nő viszony meghatározó volt Berzeviczy 1882 októberében négy részben közölt, *Eveline* című elbeszélésében is. Eveline egy 18 éves, feltűnően csinos, sötét gesztenyebarna hajú lány volt, aki a történet legelején kikoszorúzta Jenőt, a nősülési szándékkal érkezett fiatal katonatisztet. Inkább Regéczy Lóránt grófhhoz ment feleségül, aki a „versenyek és kaszinobálok ünnepelelt hőse” volt. A gróf azonban az esküvő után sem szakított káros fiatalkori

⁴⁶⁸ Uő.: Képzőművészetek, költészet és zene III. *Figyelő*, 4. évf. (1874), 32. sz., 377-380. Idézet a 379. oldalon.

⁴⁶⁹ Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest, 1999, Holnap Kiadó, 188-232. (továbbiakban: Kósa, 1999)

⁴⁷⁰ Színes fagolyókkal több kapura játszott angol gyeplabdajáték. (angol)

⁴⁷¹ Berzeviczy Albert: *A tombóci fürdőben I-VI. Fővárosi Lapok*, 1882. január 22. – február 14., 113-232.

szenvedélyeivel, továbbra is képtelen volt lemondani a pezsgő, a kártyaasztal és a kasszírnök társaságáról. Egy alkalommal például negyvenezer forintot bukott kártyán. A szerencsejáték és a balul elsült üzleti befektetései miatt csődbe jutott, házassága pedig tönkrement, miután közös gyermekük pár hónapos korában meghalt. Regéczy titokban hagyta el Eveline-t, levélben tudatva vele a döntését. A lány egy vidéki kisvárosba költözött, ahol a helyiek „a tönkrement grófnő”-ként emlegették. Időközben háború tört ki, Eveline házába pedig sebesülteket szállásoltak el. Itt látta viszont Jenőt, aki halálos sebesüléssel feküdt az ágyban. Ekkor döbrent rá, hogy mindvégig őt szerette. Ám a felismerésével elkésett, mert Jenő nem sokkal később belehalt a seblázba, Eveline pedig boldogtalanul, gyermek nélkül élt tovább.⁴⁷²

A két könnyed lektúrt, melyek egy fantáziadús fiatalember komolyabb esztétikai értékkel és filozófiai tartalommal nem rendelkező stílusgyakorlatainak tekinthetők, Berzeviczy képviselőisége és államtitkársága alatt nem követte több irodalmi alkotás. Miután viszont 1894-ben lemondott az államtitkárságról, ismét ideje és lehetősége nyílt az írásra. Az előző fejezetekben a harmadik egyetem kapcsán megjelentetett munkáját részletesebben ismertettük, a főképpen az olaszországi útjainak hatására publikált történeti és művészettörténeti könyveit azonban csak említést szintjén érintettük.

Olaszországban Berzeviczy először 1890 áprilisában fordult meg. A józsefvárosi választási küzdelem megviselte idegeit, mire orvosai tanácsára – felesége társaságában – márciusban előbb Bécsbe, majd onnan az Appennini-félszigetre utazott pihenni. Memoárjában és a rendszeresen vezetett útinaplóiban nem jegyezte fel, hogy pontosan hol járt, és mit tekintett meg. Ám az egészen bizonyos, hogy első olaszországi útja a „szerelem első látásra” érzésével végződött. Visszaemlékezésében lényegesnek tartotta megemlíteni: „Ez volt első olaszországi utazásom, melyet azután sok más követett s a mely bizonyos tekintetben elhatározóvá lett életemre, különösen irodalmi munkásságomra nézve.”⁴⁷³ Emlékiratából és úti feljegyzéseiből megállapítható, hogy Berzeviczy a világháború kitöréséig még kilenc alkalommal (1897, 1898, 1899, 1900, 1902, 1903, 1911, 1913, 1914) járt Itáliában. Az 1890-es évek második felében tett látogatásain már tudatosan törekedett arra, hogy az ország népéről, valamint a természeti és épített környezetről tett benyomásait írásban is megörökítse. Ezeket *Itália: uti rajzok és tanulmányok* címmel hat részletben közölte 1898 folyamán a *Budapesti Szemlében*, könyv formájában pedig hasonló címen⁴⁷⁴ 1899-ben adta közre. Művének sikerét jelzi, hogy

⁴⁷² Berzeviczy Albert: Eveline I-IV. *Főváros Lapok*, 1882. október 18-22., 1483-1507.

⁴⁷³ Berzeviczy, é. n. [1920], 88.

⁴⁷⁴ Berzeviczy Albert: *Itália. Uti rajzok és tanulmányok*. Budapest, 1899, Franklin-Társulat Kiadása.

Lipcsében még ugyanabban az évben megjelent német nyelven,⁴⁷⁵ itthon pedig utóbb két bővített kiadást (1905, 1924) ért meg.

Könyve előszavában Berzeviczy nyilvánvalóvá tette, hogy nem állt szándékában néprajzi-, művészet- vagy művelődéstörténeti szakmunkát írni. Célja az volt, hogy az Olaszországról szóló kisszámú magyar útirajzok tárházát gyarapítsa. Elmondása szerint nagyjából tizenöt éve állt érdeklődése homlokterében az itáliai reneszánsz tanulmányozása, ami fontos motiváció volt a kötet megírásához. Véleménye szerint két korszaka van az emberiség történelmének, amely „a fiatalság, illetve a megfiatalodása félreismerhetetlen jellegét viseli magán”: az ókor és a reneszánsz. Mivel Olaszország gazdag antik és reneszánsz örökséggel rendelkezik, ezért a két korszakot Berzeviczy szerint egyidejűleg leginkább itt lehet tanulmányozni. Olaszország számára „a művelt ízlés elengedhetetlen iskolája”.

Könyvében említést tett arról, hogy a középkorban az első magyar földre érkezett hittérítők Itáliából jöttek,⁴⁷⁶ és Mátyás király volt az első, aki az olasz reneszánsz kultúrát – ha csak rövid időre is, de – meghonosította Közép-Európában. Mindezek mellett az olasz nép mindig is „rokonszenves barátságot” tanúsított a magyarok iránt, amiből magától értetődően következik, hogy „csak tradícióinkat és nemzeti kultúrhivatásunk ujjsmutatását követjük, azt hiszem, ha művelődésünk munkájában gyakran keresünk érintkezést az olasz szellemmel”.

Az 1899-es első kiadásban Berzeviczy 20 fejezetben, 30 illusztráció kíséretében mutatta be Itáliát. A második kiadásban a fejezetek száma 27-re, a képeké 193-ra emelkedett, a harmadik kiadás 38 fejezetéhez pedig 241 kép tartozott. Ám amíg az első kiadásban az útirajzok összefüggéstelenül követték egymást, addig a következő két változatban a szerző már ügyelt arra, hogy a tanulmányai északról dél felé haladva, az Alpok hófedte hegycsúcsaitól Szicília kopár síkságaiig adjanak képet az „olasz csizmáról”.

Az olaszországi tájak és városok bemutatásánál döntően az építészeti, szobrászati, irodalmi és festészeti örökség bemutatására törekedett Berzeviczy. Ellenben az olasz népről és vidékről lényegesen kevesebbet értekezett. Campania természeti kincseinek, a veronai és velencei népszokásoknak, vagy éppen a zajos és fárasztó Rómának a leírása inkább kiegészítésül szolgálnak az alapvetően művészettörténeti jellegű munkához. Ugyanez mondható el az illusztrációkról is: kastélyokat, szobrokat, freskókat és festményeket ábrázolnak, nem pedig olasz tájegységeket és embereket. A kötet némileg kiegyensúlyozatlannak nevezhető a tekintetben is, hogy – írójának érdeklődési köréből kifolyólag – főképpen a reneszánsz időszak

⁴⁷⁵ Albert von Berzeviczy: *Italien. Reisebilder und Studien*. Leipzig, 1899, Wilhelm Friedrich Verlag.

⁴⁷⁶ Berzeviczy állításával ellentétben a Géza fejedelem és István király által az országba hívott első hittérítők – mint például a Magyarországon többször is megforduló Querfurti Brúnó püspök – döntően német földről érkeztek.

hagyatékát tárgyalja, s így a kötetben leggyakrabban az akkortájt élt alkotók neveivel találkozhatunk: Leonardo da Vinci, Michelangelo Buonarroti, Sandro Botticelli, Donatello, Raffaello Sanzio, Fra Angelico, Pinturicchio stb.

Az *Itáliát* világos stílusáért⁴⁷⁷ valamint adatgazdag tartalmáért dicsérték a kritikusok.⁴⁷⁸ Ugyanakkor a *Kakas Márton* címmel⁴⁷⁹ a századfordulón kiadott satirikus hetilapban az *Itália* hosszú éveken állt az élcelődés középpontjában. A lap alapítója és szerkesztője az a Rákosi Viktor volt, aki 1901-től az első világháború végéig a Függetlenségi Párt képviselőjeként foglalt helyet az országgyűlésben. A *Kakas Márton* tehát a könyvén keresztül közvetve a kiegyezéspárti Berzeviczy személyét támadta. Rákosi Viktor és munkatársai igen kreatívnak bizonyultak a gúnyolódásban. Szerintük például a szabadkai fegyházban az *Itáliát* csak azért nem olvastatják el a letartóztatott gonosztevőkkel, mert törvény tiltja a rabok kínzását.⁴⁸⁰ 1911 októberében a parlamenti obstrukció letörésére azt tanácsolták, hogy Berzeviczy házelnök fenyegetse meg az ellenzéket: vagy beszüntetik az országgyűlési munka akadályozását, vagy a Ház jegyzőivel felolvastatja az *Itáliát*.⁴⁸¹ Fél évvel korábban pedig, amikor Berzeviczy egy képviselőházi küldöttséggel Rómában járt, karikatúrát tettek róla közzé, melyen Berzeviczy összefont karokkal szemléli az „örök várost”, miközben eltűnődve azt mondja: „Ez hát a szépséges Itália, a melyről annyit összeírtam!”⁴⁸² A kép készítői azt próbálták sugallni, hogy az amúgy dilettáns Berzeviczy a nélkül írt korábban Olaszországról, hogy valaha is járt volna ott.

Röviddel az után, hogy az *Itália* első részeit a *Budapesti Szemlé*ben publikálta, Berzeviczyt tagjává választotta a Kisfaludy Társaság. Az 1836-ban létrejött szervezet a magyar kultúra egyik meghatározó fóruma volt, alakítója az irodalmi közízlésnek és hazai szépirodalom támogatásának. Berzeviczy felvételét az 1898. november 30-i ülésen a Társaság titkára, a konzervatív szellemiségű irodalomtörténész és akadémikus, Beöthy Zsolt ajánlotta. Három új tagot lehetett felvenni, így annak ellenére, hogy a legtöbb szavazatot (25) a szintén Beöthy Zsolt által ajánlott Alexander Bernát filozófus-esztéta kapta, a művészettörténészként bemutatott Berzeviczy (24), valamint Ambrus Zoltán író (16) is felvételt nyertek.⁴⁸³

Egy korábbi államtitkár taggá választása megtiszteltetést jelentett a Kisfaludy Társaságnak. Ez állhatott a háttérben annak, hogy az 1900. február 4-én tartott tisztújításon Berzeviczyt

⁴⁷⁷ Itália. *Vasárnapi Ujság*, 1899. január 8., 29-30.

⁴⁷⁸ R. L.: Itália. *Erdélyi Múzeum*, 22. évf. (1905), 3. sz., 161-163.

⁴⁷⁹ „Kakas Márton” eredetileg Jókai Mór írói álneve volt.

⁴⁸⁰ Raszkolnyikov. *Kakas Márton*, 1909. május 30., 8.

⁴⁸¹ A legalkalmasabb közvetítő. *Kakas Márton*, 1911. október 15., 2.

⁴⁸² Szemtől-szemben. *Kakas Márton*, 1911. április 23., 5.

⁴⁸³ *A Kisfaludy-Társaság Évtapjai*. XXXIII. kötet [1898-1899]. Budapest, 1901, Franklin-Társulat, 41-43.

Hegedűs István klasszika-filológus, illetve Szász Károly drámaíró-műfordító és református püspök javaslatára az egyesület alelnökévé választották.⁴⁸⁴ 1907-ben Berzeviczy a Társaság Shakespeare-bizottságának elnöke lett. A bizottság célul tűzte ki a világhírű angol drámaíró műveinek jegyzetekkel és bevezetőkkel ellátott újrakiadását, továbbá a Shakespeare-kutatást és népszerűsítést.⁴⁸⁵

A századfordulón a Kisfaludy Társaság mellett a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) kapuja is megnyílt Berzeviczy Albert előtt. 1825-ben a magyar tudományos élet fellegvárának megalapítására gróf Széchenyi István birtokai egyéves jövedelmét (60 ezer forintot) ajánlotta fel. Az általa létrehozott köztestület 1830-ban kezdte meg a működését, első elnökévé Teleki József történetírót, Erdély későbbi kormányzóját (1842-1848) választva. Teleki utóda a sárosi származású közgazdász, gróf Dessewffy Emil lett, akit a kiváló író és államtudós, Eötvös József követett az elnöki székben. Őutána a politikus-publicista Lónyay Menyhért, a politikai pályafutása előtt számottevő közgazdaságtani munkásságát kifejtő Trefort Ágoston (Eötvös sógora), valamint Eötvös Lóránd fizikus – Eötvös József fia – álltak az Akadémia élén. Ők mindhárman Eötvös József nyomdokain haladtak, elnökségük alatt az MTA irányadó eszméi a tudomány egyetemessége, a művelődés prioritása és a vizsgálódás szabadsága voltak.⁴⁸⁶

Az Akadémia működésében az elnökök mellett kiemelt szerep jutott a főtitkároknak is. Az MTA első főtitkára Döbrentei Gábor költő volt, akit a neves irodalomtörténész, Toldy Ferenc követett, majd Szalay László történetíró, 1870 és 1879 között pedig Arany János. Arany után a történettudós főpap, Fraknoi Vilmos, Szily Kálmán fizikus, illetve a pozitivisták szellemiségű irodalomtörténész, Heinrich Gusztáv foglalták el a főtitkári pozíciót.

Berzeviczyt az MTA II. Osztályának (bölcsezet-, társadalom- és történettudományok) tiszteleti tagjává 1904 tavaszán Kautz Gyula jogtudós-közgazdász ajánlotta. Kautz szerint Berzeviczy jeles politikai szónok, publicista és esszéíró. Esztétikai és művészettörténeti munkáiban „alapos tanulmány, kiváló tehetség és szakképzettség bizonyosságait szolgáltatta”. Személyével az Akadémia egy olyan tagot nyerne, akitől „dísze és java öregbedését” méltán várhatja.⁴⁸⁷ Kautz érvei meggyőzőnek bizonyultak, mert 1904. május 13-án, az Akadémia 64. nagygyűlésén, 35 szavazattal 3 ellenében, a művészettörténész-publicistaként bemutatott

⁴⁸⁴ *A Kisfaludy-Társaság Évtárlapjai*. XXXV. kötet [1900-1901]. Budapest, 1902, Franklin-Társulat, 306.

⁴⁸⁵ *A Kisfaludy-Társaság Évtárlapjai*. XLII. kötet [1907-1908]. Budapest, 1908, Franklin-Társulat, 145.

⁴⁸⁶ Hanák Péter: A tudomány egyetemessége és nemzeti jellege. In: Lackó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890-1945*. Budapest, 1994, MTA Történettudományi Intézete, 50. (továbbiakban: Lackó, 1994)

⁴⁸⁷ *Tagajánlások 1904-ben*. Budapest, 1904, Horánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 13-14.

Berzeviczyt az Akadémia tiszteleti tagjává választották.⁴⁸⁸ A dualizmus idején elfogadottnak számított, hogy vezető politikusok – példának okáért a két Tisza, az Andrássy vagy Apponyi Albert –, esetleg hivatalban lévő kultuszminiszterek jelentős tudományos tevékenység nélkül is az Akadémia tiszteleti tagjai lettek, s ezért Berzeviczy megválasztása sem volt kivételesnek mondható.

Berzeviczy még az 1904-ben helyet kapott az Akadémia Igazgatótanácsában is. Az év augusztusában ugyanis elhunyt Császka György kalocsai érsek, a tanács tagja. Utódául 1904. december 11-én az Igazgatótanács titkos szavazáson egyhangúan – tizből tíz vokssal – Berzeviczyt választotta.⁴⁸⁹ Íratlan szabály volt ugyanis üresedés esetén közoktatási minisztereket tisztelni meg az igazgatótanács tag címmel. Így került korábban az Igazgatótanácsba már miniszterként Pauler Tivadar, Trefort Ágoston, Csáky Albin és Wlassics Gyula, 1908-ban pedig Apponyi Albert.⁴⁹⁰ Csáky és Wlassics részt vettek azon az ülésen is, amelyiken Berzeviczyt az Igazgatótanácsba beválasztották, szavazatukkal támogatták őt, akárcsak Kautz Gyula, Beöthy Zsolt és Fraknói Vilmos, akik Berzeviczyvel mindannyian személyes jó viszonyt ápoltak.

A XIX. század második felében a Nyugat-Európában is tért nyerő antiliberális szellemiség az Akadémián is megjelent. Eötvös József utódai közül többek a műveltséget már nem a kiművelt emberfők szaporításának és felemelkedésének, hanem a nemzeti fölény biztosításának eszközeként értelmezték. Trefort Ágoston szerint ha „a magyar elem mérvadó és uralkodó” akar maradni az országban, akkor „a nemzetnek a cultura magasabb fokára kell emelkedni”. Az erősödő nacionalista irányvonallal azonban az MTA-n belül nem mindenki értett egyet. Közéjük tartozott az elnöki tisztséget 1889 óta betöltő Eötvös Lóránd, aki 1905 októberében arra hivatkozva köszönt le posztjáról, hogy a zavaros politikai közállapotaink és a „túlzott nacionalizmus” miatt Európa vezető kultúrnemzeteivel meglazultak a magyarság kapcsolatai, ami könnyen oda vezethet, hogy ezeknek a népeknek „az irántunk táplált rokonszenvüket elveszítjük”.⁴⁹¹

Eötvös távozását követően az Akadémiának gondoskodnia kellett az utódlásáról. Ekkor vélhetően egy tágabb kör – amely Trefort fentebb idézett álláspontját tette a magáévá, Eötvös Lóránd véleményével szemben – informálisan határozott arról, hogy kultúrpolitikusként az

⁴⁸⁸ Szily Kálmán (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XV. kötet [1904]. Budapest, 1904, MTA, 311.

⁴⁸⁹ Heinrich Gusztáv (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XVI. kötet [1905]. Budapest, 1905, MTA, 75. (továbbiakban: Heinrich, 1905)

⁴⁹⁰ Vörös Antal: A dualizmus évtizedei 1867-1918. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825-1975*. Budapest, 1975, Akadémiai Kiadó, 160. (továbbiakban: Pach, 1975)

⁴⁹¹ Lackó, 1994, 51-52.

addig mindvégig a magyar szupremácia és „kultúrfőlény” elkötelezett hívének bizonyuló Berzeviczyt kell az intézmény élére állítani. Ezzel magyarázható, hogy az MTA 1905. november 27-én tartott ún. „elegyes” ülésén⁴⁹² Berzeviczy Albertet választották a Magyar Tudományos Akadémia elnökévé. Az egykori kultuszminister a leadott 49 voksból 35-öt szerzett meg, maga mögé utasítva ezzel Radvánszky Béla művelődéstörténészt (11), Fraknói Vilmost (2) és Kautz Gyulát (1).⁴⁹³

Azzal vélhetően Berzeviczy is tisztában volt, hogy megválasztásánál elsődlegesen nem a tudományos teljesítménye számíthatott, mert az elnöki kinevezését követő rövid beszédében önkritikusan – és egyben udvariasan – Fraknóiékra utalva elismerte, hogy „az Akadémiának fényesebb nevek, nálamnál sokkal érdemesebb tudósok között volt választása.” Bevallotta azt is, hogy „tétovázva lép” nagyszerű elődei nyomdokába. Amellett viszont egyértelműen síkra szállt, hogy vezéreszméje a nemzet nagy kultúrhivatásába vetett rendíthetetlen hite lesz. Az egyetértés, a kölcsönös megbecsülés és a nemes verseny szellemében fog törekedni arra, hogy „a szolgálat, melyet az Akadémia a tudomány művelése által a nemzetnek tesz és az érdeklődés, és áldozatkészség, melyet a nemzet az Akadémia iránt tanúsít, egymást táplálva, egymást növelve mindkettőnek felvirágozásához vezessenek.”⁴⁹⁴

Elnökké választását követően többen is gratuláltak Berzeviczynek. A Stuttgartban élő művészettörténész, Fabriczy Kornél például azt írta neki, hogy ismerve az ő művészettörténeti munkásságát, „érezni s teljes mérvben méltányolni tudom e megtiszteltetés fölötti örömét és meglegedését.”⁴⁹⁵ Legőszintébb jókívánságaikat fejezték ki a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium elnökségi tagjai is, a Berzeviczy „íránt érzett legmélyebb tiszteletünk és igaz ragaszkodásunk jeléül”.⁴⁹⁶ Bártfa szabad királyi város nevében pedig Rhody Alajos polgármester és Fekete Elemér főjegyző tolmácsolták a sárosi település „legbenszöbben érzett szerencsekívánatát [...] buzgón kérve a Mindenhatót, hogy díszes állásához erőt és kitartást adjon, hogy újabb fényt árasztthasson Nagyméltóságod a magyar tudomány, a magyar szellem fejlődésére”.⁴⁹⁷

Az MTA 1869-ben elfogadott – és 1945-ig érvényben lévő – működési szabályzatának 40. paragrafusára szerint az elnök „az összes Akadémia élén áll; képviseli hatóságok és magánosok

⁴⁹² Az ún. „elegyes” ülésen az Akadémia tiszteleti, rendes és igazgatósági tagjai vettek részt. Ezen alkalmakkor választották az elnököket és a főtitkárokat, továbbá döntöttek az alapszabályok módosításáról.

⁴⁹³ Heinrich, 1905, 695-696.

⁴⁹⁴ Heinrich, 1905, 696.

⁴⁹⁵ Fabriczy Kornél levele Berzeviczy Alberthez, 1905. december 23. ETÁL, RB, 38. doboz, 71. jelzet.

⁴⁹⁶ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium elnökségének levele Berzeviczy Alberthez, 1905. november 30. ETÁL, RB, 38. doboz, 71. jelzet.

⁴⁹⁷ Bártfa városának levele Berzeviczy Alberthez, 1905. december 29. ETÁL, RB, 38. doboz, 71. jelzet.

irányában, ügyeit közvetlenül vezérli, szabályai pontos megtartása és határozatai végrehajtása fölött őrökdi.”⁴⁹⁸ Az elnököt az elegyes ülés választotta a belső tagok közül, három esztendőre, titkos szavazással, egyszerű szótöbbséggel. Személyét az uralkodó erősítette meg. Az Akadémia ügyeinek végrehajtója – lényegében a tényleges ügyintézés vezetője – a főtitkár volt, akit szintén az elegyes ülés választott meg, titkos szavazással, egyszerű szótöbbséggel. A király megerősítő jogköre a főtitkára nem terjedt ki.⁴⁹⁹

Berzeviczy az Akadémia helyzetéről és feladatairól részletesebben először 1906. március 25-én értekezett, az MTA közgyűlésén elmondott megnyitó beszédében. Felszólalása első felében az Akadémia alapítását és a korábbi elnökök tevékenységét ismertette. A tudós társaság felállítását „nagy nemzeti reformmú”-nek nevezte, melynek az alapító gróf Széchenyi István kettős szerepet szánt: a magyar nyelv művelését, valamint a tudományos művek magyar nyelven történő írásának és kiadásának elősegítését. Széchenyinéél még a nyelvművelés volt az elsődleges, ami szorosán összekapcsolódott a nemzeti irodalom megteremtésével. Később viszont ezzel egyenrangú lett a második célkitűzés is. Berzeviczy szerint báró Eötvös József elnök volt az, aki felismerte, hogy az MTA tevékenysége nem korlátozódhat kizárólag irodalmi feladatokra, hanem fel kell karolnia más tudományágakat is.

Berzeviczy úgy vélte, hogy az 1870-es évek közepétől a Magyar Tudományos Akadémia presztízse jelentősen csökkent a magyar társadalom szemében. A nyilvános üléseket egyre kevesebben látogatták, az Akadémia számára felajánlott pénzadományok mértéke kisebb lett, és a sajtóérdeklődés is mérséklődött. Ezt azonban szerinte nem lehet azzal magyarázni, hogy a magyar irodalom és tudomány leszálló ágba került a régi nagy alakok, Toldy Ferenc, Eötvös József vagy Arany János elvesztése után. Hiszen az MTA továbbra sem hanyagolja el a nyelvművelést – például oklevél-szótárakat és nyelvemlék-szótárakat ad ki –, nagy gondot fordít a klasszikus irodalom magyar nyelven való megjelentetésére, a legújabb történelmi, régészeti és természettudományi eredmények publikálására, továbbá 70 ezer kötetes könyvtárával úgyszintén hozzájárul az ismeretterjesztéshez. Az Akadémia minden számba vehető magyarországi tudós szakemberrel együttműködésre törekszik, de „nem teremthet erőket, sőt mint testület tulajdonképpen tudományos műveket sem”. Az az egyetemek feladata lenne, miközben egyetemeink számát tekintve „még ma is a világ művelt nemzetei között legszegényebbek vagyunk”. Mindezekon túl az Akadémia anyagi gazdasága egy „legenda”: a

⁴⁹⁸ Fraknoi Vilmos (szerk): *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*. Budapest, 1880, Athenaeum R. Társ. Nyomdája, 121.

⁴⁹⁹ Kardos József: A Magyar Tudományos Akadémia autonómiája (1827-1949). *Múltunk*, 55. évf. (2010), 1. sz., 32.

6 millió koronás vagyons részét az MTA palotája és alapítványa adják, személyi kiadásra pedig évről-évre kevesebb pénzt tudnak fordítani.

A népszerűségvesztés oka Berzeviczy szerint abban keresendő, hogy az Akadémia a magyar nyelv „szilárd megalapítása” és a nemzeti irodalom alapjainak lerakása után főképp tudományművelő feladatokra koncentrált, ami a társadalmi közérdeklődéstől távol állt. Nézete szerint ugyanakkor az Akadémia a nemzeti nyelv és irodalom művelését sosem hanyagolhatja el teljes egészében, mert ez a legfontosabb összekötő kapocs az intézmény és a magyar társadalom között.

Beszéde végén arra kérte a közgyűlésen megjelenteket, hogy azt a megbecsülést és érdeklődést, melyet a társadalomtól várnak, először ők maguk adják meg az Akadémiának. Hivatásuk követését azzal a „zarándoki komolyság”-gal végezzék, mellyel Széchenyi István egész életét hazája szolgálatának szentelte. Higgyenek a nemzeti műveltség államalkotó erejében, hiszen a hit az, ami felemel, „törpéket óriásokká, maroknyi népet hódító phalanxszá növeszt”. Csak a hit képes és jogosít vezetésre, „mert követni csak azt lehet, a ki maga hisz a czélban; a haza jövőjébe, nemzetünk nagyságába vetett hit volt elődeink győzelmének záloga, az jövődő feladatainkban való sikerünknek is föltétele: e hit nevében hívom föl munkára az Akadémiát s Akadémiánk iránti bizalomra és szeretetre a nemzetet!”⁵⁰⁰

Berzeviczy kezdetektől fogva az Akadémia anyagi helyzetének javítására törekedett. Mivel az MTA 1906. évi adósságállománya több mint 104 ezer koronát tett ki, ezért 1907 februárjában az Igazgatótanács a tudományos célokra fordított összegek csökkentéséről határozott. Első ütemben összesen 6.000 koronányi támogatást vontak meg a Természettudományi Társaságtól és az Orvosi Könyvkiadó Vállalattól.⁵⁰¹

A vezetőség lépései az Akadémia III. Osztályán (matematika és természettudományok) elégedetlenséget szültek. Az ellenvéleményeknek Wartha Vince kémikus adott hangot 1909. május 2-án, amikor másodelnökként megnyitotta az Akadémia 69. közgyűlését. Beszédében Berzeviczyt egy olyan orvoshoz hasonlította, aki a tünetek alapján rosszul állapította meg a diagnózist. Megítélése szerint, ahogyan Nyugat-Európában, úgy Magyarországon is illúzió azt várni, hogy a laikus közönség nagy számban látogassa az MTA száraz, szaktudományos előadásait. Erre csak akkor van lehetőség, ha azokon szenzációs felfedezések bemutatásáról esik szó. S éppen az anyagilag meggyengített Természettudományi Társaság rendezvényei a

⁵⁰⁰ Berzeviczy Albert elnöki bemutatkozó beszédét lásd itt: Heinrich Gusztáv (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XVII. kötet [1906]. Budapest, 1906, MTA, 219-229.

⁵⁰¹ Heinrich Gusztáv (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XVIII. kötet [1907]. Budapest, 1907, MTA, 122-124.

legkiválóbb példák erre, ahol a röntgensugár felfedezéséről vagy éppen a levegő cseppfolyósításáról szóló ülésekre telt ház előtt került sor.

Az Akadémia működése iránti érdeklődés növelésére Wartha azt javasolta, hogy az intézmény támogasson közérdeklődésre számot tartó tudományos projekteket. Ahogyan azt a Francia Akadémia tette Louis Daguerre és Nicéphore Niépce esetében is. A két kutató a francia tudós testület (pénzügyi) segítségével fejlesztette ki a dagerrotípiát, útjára indítva ezzel a fényképezés tudományát. Ráadásul sok esetben aránylag csekély pénzbeli felajánlásra lenne szükség, amit könnyen ki lehetne gazdálkodni az Akadémia által tudományos és irodalmi célokra éves szinten előirányzott 230 ezer koronából, melyet az állam évente további 99 ezer koronával egészít ki.⁵⁰²

A manapság megszokottól merőben eltérően Berzeviczy tényleges tudományos és írói pályafutása az MTA elnökévé választását követően indult meg. Ennek első lépéseként 1906-ban könyvet írt *A cinquecento festészete és szobrászata (Tekintet nélkül Velenczére)* címmel.⁵⁰³ A kötet alapját 1902-ben, a Budapesti Népszerű Főiskolai Tanfolyam elnevezésű szabadegyetemen hat részletben elmondott művészettörténeti előadásai adták, melyek még abban az évben egy rövid broszúra formájában jelentek meg nyomtatásban.⁵⁰⁴ Beöthy Zsolt, a Kisfaludy Társaság elnöke olvasta Berzeviczy fejtegetéseit, és felkérte őt, hogy a szerkesztése alatt álló, *A művészetek története* című többkötetes összefoglaló munkában vállalja el az érett olasz reneszánszról szóló rész megírását.⁵⁰⁵ Berzeviczy igent mondott, az írás közben viszont arra a következtetésre jutott, hogy témája annyira érdekes és sokrétű, hogy érdemes lenne önálló műben is feldolgozni. Ekképpen született meg 1906-ban a XV. század végének és a XVI. század első felének itáliai művészetét bemutató könyve. Ebből azonban hiányzott az egyik legfontosabb korabeli művészeti központ, Velence szobrászatát és iparművészetét bemutató fejezet, amit a kötet második, 1909-es kiadásában⁵⁰⁶ (akárcsak a Beöthy-féle művészettörténeti áttekintésben) Divald Kornél írt meg.

⁵⁰² Wartha Vince: Elnöki megnyitó beszéd. In: Heinrich Gusztáv (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XX. kötet [1909]. Budapest, 1909, MTA, 293-298.

⁵⁰³ Berzeviczy Albert: *A cinquecento festészete és szobrászata (Tekintet nélkül Velenczére)*. Budapest, 1906, Franklin-Társulat.

⁵⁰⁴ Berzeviczy Albert: *A cinquecento festészete és szobrászata. (Tekintet nélkül Velenczére)*. Budapest, 1902, Markovits és Garai Ny.

⁵⁰⁵ Berzeviczy Albert: *A cinquecento festészete, szobrászata és művészi ipara*. In: Beöthy Zsolt (szerk.): *A művészetek története*. III. kötet. Budapest, 1912, Lampel R. Könyvkereskedése, 195-355.

⁵⁰⁶ Berzeviczy Albert: *A cinquecento festészete, szobrászata és művészi ipara. A Velenczéről szóló fejezetekkel kiegészítette: Divald Kornél*. Budapest, 1909, Franklin-Társulat.

A cinquecentóról szóló művét Berzeviczy a XV. század, az ún. quattrocento végén kezdte, Leonardo da Vinci és Michelangelo Buonarroti színre lépésével. Véleménye szerint a quattrocento „az emberi szellem művészi erejét a leghatalmasabb képesség, a legnagyobb lendület s egyúttal a legmagasabb célok határához hozta.” A félsziget szellemi központjává ebben az időben Firenze vált, a gazdag és művészetkedvelő Medici-családnak köszönhetően. A toszkán város szerepét a XVI. században Róma vette át, II. Gyula és X. Leó pápák idejében, akik szintén a művészetek bőkezű mecénásai voltak. Róma mellett meghatározó volt Velence is. Berzeviczy úgy ítélte meg, hogy a quattrocento stílusát „naiv, kedélyes, részletekbe merülő” realizmus jellemezte, míg a cinquecentóét „összefoglaló, abstraháló, a lényegesnek kifejezésére szorító, a konkrét egyéniség egy tökéletes típusba átgúró” idealizmus.

Berzeviczy a cinquecento művészetét a bőséges illusztráción túl a nevesebb alkotók életén és művein keresztül mutatta be. Leonardo da Vincivel és az őt követő lombardiai iskolával indított, mert számára Leonardo volt az, akiben „tetőződik az olasz renaissance szellemi universalitása”. Őt követte a többek között a vatikáni Sixtus-kápolna mennyezetfreskóját megfestő Michelangelo, „a minden kortársait elhomályosítani hivatott csodálatos művészi tehetség”. Külön fejezetet szentelt a két nagyszerű festőnek Raffaello-nak és Tiziano Vecellio-nak. Utóbbi kapcsán a kötet Divald Kornél által írt részei behatóan foglalkoztak a Tiziano-Paolo Veronese-Tintoretto triásszal, akik a velencei érett reneszánsz legkiemelkedőbb képviselői voltak.

Berzeviczy könyve egy igen alapos, a magyar mellett a nyugat-európai – német, olasz, angol és francia – művészeti kutatások eredményeit is magába foglaló munka volt. Megírása során olyan, az érett olasz reneszánszsal korábban foglalkozó szerzők műveire támaszkodott, mint a neves angol művészettörténész, John Addington Symonds, vagy a híres francia pozitivisták történet-sz-filozófus, Hippolite Taine. Kettejük hatása több helyen is tetten érhető a kötetben. Példának okáért Taine *Az olasz művészet bölcselete* című művében ugyancsak kiemelkedő időszakként tekint a cinquecentora, ami szavai szerint „dicső korszak, melyet általában az olasz művészi alkotások legszebb idejének tartanak”.⁵⁰⁷ Symonds pedig Berzeviczyhez hasonlóan úgy vélte, hogy (a festő Antonio Allegri-vel kiegészülve) Leonardo, Michelangelo és Raffaello voltak azok, akikben „a renaissance erejének és szabadságának teljessége” megnyilvánult.⁵⁰⁸ Közülük is kitűnt Michelangelo, „a renaissance profétája vagy látnoka”.⁵⁰⁹

⁵⁰⁷ Taine, Hippolite: *Az olasz művészet bölcselete*. Budapest, 1886, Franklin, 5.

⁵⁰⁸ Symonds, John Addington: *Renaissance Olaszországban*. III. kötet. Budapest, 1886, MTA, 273.

⁵⁰⁹ Uo. 300.

Láthatjuk tehát, hogy Berzeviczy Albert munkájának állásfoglalásai nem minden esetben számítottak újszerűnek már a maga idejében sem. Éber László művészettörténész-műfordító a Magyar Történelmi Társulat 1867-ben indított *Századok* című folyóiratában a művet egyszerűsége és áttekinthetősége okán mégis méltán ajánlotta a szélesebb olvasóközönség figyelmébe.⁵¹⁰ A neves magyar művészettörténész, Lyka Károly szerkesztette *Művészet* című folyóiratban pedig, melyben a kor elismert kritikusai, művészeti és művészi írói publikáltak, egy ismeretlen recenzens azt a – megítélésünk szerint kissé túlzó – megállapítást tette, hogy Berzeviczy kötetét olvasva „úgy látjuk Olaszországot, mint egy mesteri ékszert, amelynek fejedelmi gyémántja a Cinquecento művészete.”⁵¹¹

Egy évvel *A cinquecento* megjelenése után adta ki Berzeviczy a többször már általunk is idézett *Régi emlékek 1853-1870* című könyvét, amiben a gyermek- és ifjúkorát mutatta be, kitekintéssel a neoabszolutizmus és a kiegyezés időszakának Magyarországra. Az önéletrajzi és főképpen művészettörténeti jellegű könyvei után az első igazán figyelemre méltó történeti munkáját Berzeviczy 1908-ban adta közre, *Beatrix királyné (1457-1508). Történelmi élet- és korrajz* címmel. E kötet napjainkig megkerülhetetlennek, az egyik legfontosabb alapműnek számít a királynét illetően. Magyar nyelven ugyanis Berzeviczy könyve óta sem népszerűsítő, sem tudományos jelleggel nem született jobb és alaposabb áttekintés Beatrixról.⁵¹²

Berzeviczy műve megírására azért vállalkozott, mert úgy látta, hogy a nápolyi születésű Aragóniai Beatrix volt történelmünk egyik leggyűlöltebb alakja. A magyar történetírás ugyanis őt tette felelőssé mindazon problémákért, melyek Mátyás király 1458 és 1490 közötti uralkodásának utolsó évtizedében jelentkeztek. Nem bocsátották meg neki, hogy nem szült gyermeket Mátyásnak, ezáltal pedig nem sikerült megalapítaniuk a Hunyadi-dinasztiát.⁵¹³ Berzeviczy célja az volt, hogy nagyrészt kiadatlan okmányok és egykorú forrásművek felhasználásával a lehető legteljesebb képet adja a királyné életéről. Mivel nem tartotta magát sem a képrombolás, sem pedig a szerencsenmosdatás hívének, ezért megfogalmazása szerint az írás közben igyekezett „a szigorú történeti igazsághoz” – pontosabban ahhoz, amit ő annak gondolt – tartani magát.

⁵¹⁰ Éber László: Berzeviczy Albert, A cinquecento festészete, szobrászata és művészi ipara. A Velenczéről szóló fejezetekkel kiegészítette Divald Kornél. *Századok*, 44. évf. (1910), 7. sz., 596-602.

⁵¹¹ A cinquecento festészete és szobrászata. *Művészet*, 5. évf. (1906), 2. sz., 138.

⁵¹² Horváth Richárd, az MTA BTK Történettudományi Intézet tudományos munkatársának szíves szóbeli közlése.

⁵¹³ Mátyás királynak Corvin János néven született házasságon kívül fia, Edelpeck Borbála boroszlói osztrák polgárlánytól. Apja akarata ellenére azonban az ország legbefolyásosabb főurai mégsem Corvin Jánost, hanem II. Ulászlót fogadták el Mátyás utódául. Corvin János trónigényét Beatrix sem támogatta, mivel maga szerette volna elfoglalni férje trónját.

Berzeviczy a királynét művelt, a férjét tisztelő, ugyanakkor babonás és rendkívül pazarló életet élő személyiségként ábrázolta. Az anyjától, Chiaromontei Izabellától két dolgot örökölt: mély vallásosságot és makacs kitartást. Nápolyban apja, I. Ferdinánd király színvonalas nevelést biztosított számára. Egyebek mellett Vergiliust és Cicerót is olvasott. Mátyás udvari történetírója, a szintén olasz származású Bonfini, százada legbölcsebb asszonyának tartotta Beatrixet. A „tudományos eszmecserét többre becsülte a csengő rímeknél vagy hangzatos distichonoknál” – írta róla Berzeviczy. Ha nem is tökéletesen, de jól beszélt magyarul, mert az őt közvetlen közletről ismerő szerzetes, Giacomo Filippo Foresti (latinul Jacobus Philippus Bergomensis) feljegyezte róla, hogy akár latin, akár német, esetleg magyar nyelven fordultak hozzá a követek és a főurak, ő mindhárom nyelven készséggel és könnyen válaszolt nekik. De bármennyire is olvasott volt, a környezete mégis képes volt elhiteni vele, hogy meddőségét Mátyás törvénytelen fiának, Corvin Jánosnak az anyja, Edelpeck Borbála okozta gonosz varázslattal.

Beatrix kedvelte a zenét és a táncot, valamint szívesen járt vadászni, mert annak öröméhez még kislányként hozzászokott. Magyarországra Itáliából hozatott magának kertészeket, szőlőműveseket és szakácsokat. Javarészt a Nápolyból érkezett udvartartásával érintkezett. A pénzzel rosszul gazdálkodott, mert nővérének, Aragóniai Eleonóra modenai hercegnének gyakran panaszkodott pénzhányra leveleiben, s arra, hogy tartozásait alkalmanként unokaöccse, Estei Hippolit esztergomi érsek fedezte.

Berzeviczy úgy vélte, hogy Mátyás „szenvedélyes vonzalmat” érzett Beatrix iránt, aki ugyan szerette a királyt, és „mindig hódoló tiszteletet mutatott neki”, valójában azonban a „férje iránti érzelve soha a becsvágyával és önérdekével való összeütközés próbáját ki nem állotta volna”. Az uralkodót Berzeviczy erőskezű emberként festette le, aki kíméletlenül számolt le ellenségeivel, és keményen megadóztatta népét. Ám indokolt esetben tudott kíméletes is lenni, a gyengébbeket megvédeni az erősebbtől, így érdemelve ki az „igazságos” jelzőt.

A nápolyiak rohamos térnyerésére féltékenyen tekintettek a magyar főurak. Mátyás 1490-ben bekövetkezett halála után ezért a királyné megbuktatására törekedtek. A trónkövetelő Corvin János hadait viszont a Beatrix hívei legyőzték, ő pedig feleségül ment a gyengekezű II. Ulászlóhoz. Ulászló csak kényszerből, a trón megszerzése érdekében házasodott össze az özvegy királynéval, minek okán a nászéjszaka előtt faképnél hagyta újdonsült hitvesét. Ezen felül az őket titokban összeeskető Bakócz Tamás győri püspök – később esztergomi érsek – a szertartás szövegében szánt szándékkal formahibát vétett.

Ulászló a pápához fordult a válás kimondásáért, ami különösen lassú folyamat volt. A házasság érvénytelenítését csak 1500 tavaszán mondta ki a Szent Péter trónján VI. Sándor

néven ülő Rodrigo Borgia. A válás erkölcsileg és anyagiilag is tönkretette Beatrixt, aki Nápolyba visszaköltözve rokonai kegyelemkenyerén élt. Berzeviczy szerint a királyné személyes tragédiája az volt, hogy az összes testvérét túlélte, 1501-ben pedig tanúja lehetett Nápoly francia kézre kerülésének, és családja bukásának.

Berzeviczy könyvében közel negyven képet (domborműveket, mellszobrokat és festményeket) közölt Beatrixról. A királyné életének bemutatása mellett azonban sikerült egy színes korrajzot is adnia a XVI. századi Itáliáról és Magyarországról. Szakavatott művészettörténészként hűen és elevenen ábrázolta az Aragóniaiak nápolyi, valamint Mátyás visegrádi reneszánsz udvarának hangulatát. Véleményünk szerint a Hunyadiak korának egyik legkiválóbb kutatója, Csánki Dezső ezért nem tévedett akkor, amikor azt írta, hogy a kötetet olvasva „valóságos olasz levegőben élünk Beatrix környezetében”.⁵¹⁴

Alexander Bernát a Tisza István által alapított *Magyar Figyelő* című közéleti lapban Berzeviczy több évtizedes politikai tapasztalatainak tulajdonította, hogy a politikai és diplomáciai tárgyalásokat, vagy éppen az udvari intrikákat olyan életszerűen ábrázolta, mintha memoárt írt volna. A szerző egyik fő érdemének azt nevezte, hogy a hatalmas forrásanyagot, melyet feldolgozott, „mint vaskezü kormányos ügyesen vezeti át az embert”. A könyv kifejezésmódját letisztultnak és könnyen befogadhatónak tartotta, ami szerinte írója személyiségéből következett, aki ha nem politikai, hanem tudományos pályára ment volna, akkor bizonyosan nagyhírű professzor vált volna belőle. Mert „a professzor két fontos adományával rendelkezik, a világos gondolattal és a gondolat legplasztikusabb kifejező erejével”. Meglátása szerint a *Beatrix királyné* magas szintű művészi igényességgel lett megírva, az *Itáliához* hasonlóan, mely e tekintetben Berzeviczy legjobb könyve. „Micsoda melegség van ebben a könyvben! Az ember úgy érzi magát, mint júniusban, a nagy hőségek beállta előtt, a tavaszi viharok végleges elbucsuzása után. Állandó szép, meleg idő. A nap mindig süt, sohasem perzsel. Ha a mi utazóink olvasni szeretnének, mindig magukkal vinnék az olasz utjukra ezt a könyvet.” – lelkesedett Alexander Bernát.⁵¹⁵

Alexander Bernátnak a *Beatrix királyné* stílusára és nyelvezetére vonatkozó meglátásait nem osztotta Babits Mihály, aki a *Nyugatban* úgy fogalmazott, hogy „Berzeviczy stílusa inkább nehézkes, mint művészi, nem is éppen magyaros, s ahol költőiségre tör, gyakran szólamokig süllyed.” A mű adatgazdagságát viszont ő is méltatta, mondván, „a könyv sok része valóságos renaissance-lexikon benyomását teszi”. Számára Berzeviczy egy érdekes kor és személyiség

⁵¹⁴ Csánki Dezső: Beatrix királyné. Történelmi élet- és korrajz. *Századok*, 43. évf. (1909), 7. sz., 581-588.

⁵¹⁵ Alexander Bernát: Berzeviczy Albert. *Magyar Figyelő*, 2. évf. (1912), II. kötet, 474-479.

nézőpontjából világított rá a magyar történelem örökös problémájára: viszonyunkra Európa műveltségéhez, az örökös küzdelemre e műveltségért és ellene. Beatrix a Nyugat és a Kelet között kettévált magyar lélek folytonos harcának ütközőpontjává vált. Népszerűtlensége a nyugati kultúra népszerűtlenségének jelképe, bukása Merániai Gertrúdéhoz hasonlítható. A könyv emiatt a kérdés miatt „oly izgató, hogy olvasását nem lehet abbahagyni”.⁵¹⁶

Úgy véljük, hogy Alexander Bernát és Babits Mihály közül utóbbinak volt inkább igaza Berzeviczy írói stílusával kapcsolatban. Merthogy Berzeviczy írásainak és beszédeinek nyelvezete többségében nehézkes, szerzőjük a művészi hatást erőltetett módon próbálja meg elérni bennük. Könyvei ezért annak ellenére, hogy a témaválasztásukat illetően rendszerint alapos forrásfeltárásról, precizitásról, valamint nagy szakértelemről tesznek tanúbizonyságot, száraz és körülményes hangvételük miatt a szélesebb olvasóközönség számára nem feltétlenül jelentenek élvezetes olvasmányokat. Véleményünk szerint leginkább lényegre törően Herczeg Ferenc, a Horthy-korszak egyik ünnepezt írója foglalta össze Berzeviczy előadásmódját: „Kitűnő szónok, de inkább szabatos, mint szárnyaló; ékesszólásával meggyőzni akarja a hallgatóit, nem elragadni. Pedig a tömeg lélektanának kutatói alkalmasint igazat mondanak, amikor azt állítják, hogy a tömeg szívesebben győztesen magát színes képek, mint érvek által.”⁵¹⁷

A *Beatrix királyné* néhány évvel a magyarországi kiadás után Franciaországban,⁵¹⁸ és Spanyolországban⁵¹⁹ jelent meg, majd 1931-ben Olaszországban.⁵²⁰ Mivel a könyv terjedelme nem tette lehetővé, hogy írója függelékben közölje a királynőhöz kapcsolódó legfontosabb kiadatlan okmányokat és szövegeket, ezért Berzeviczy azokat 1914-ben egy külön kötetben publikálta.⁵²¹ Gerevich Tibor művészettörténész és Jakubovich Emil paleográfus segítségével összesen 375 darab olasz, latin és német nyelvű okiratot tett ebben közzé. Az 1463 és 1508 között keletkezett forrásokat Berzeviczy e két szakemberrel együtt magyar, osztrák, olasz, belga, német és francia levéltárak anyagaiból gyűjtötte egybe.

Mielőtt a képviselőház elnöksége, és az első világháború forгатaga miatt évekre letette volna a tollat, 1910-ben Berzeviczy még két könyvet jelentetett meg. A rövidebb elsőnek A

⁵¹⁶ Babits Mihály: *Beatrix királynő. Nyugat*, 2. évf. (1909), 10-11. sz., 601-602.

⁵¹⁷ Herczeg Ferenc: Berzeviczy Albert útja. In: *Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak, a M. T. Akadémia elnökének, tiszteleti taggá választása harmincadik évfordulója alkalmából*. Budapest, 1934, Franklin-Társulat Nyomdája, 5.

⁵¹⁸ Albert de Berzeviczy: *Béatrice d'Aragon, reine de Hongrie (1457-1508)*. I-II. Paris, 1911-1912, Honoré Champion.

⁵¹⁹ Alberto de Berzeviczy: *Beatriz de Aragón, reina de Hungría*. Madrid, 1912, La España moderna.

⁵²⁰ Alberto Berzeviczy: *Beatrice d'Aragona*. Milano, 1931, Edizioni „Corbaccio”.

⁵²¹ Berzeviczy Albert: *Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*. Budapest, 1914, A M. Tud. Akadémia Kiadása.

természetfölötti elem Shakespeare színműveiben címet adta,⁵²² és ez utóbb Franciaországban is megjelent.⁵²³ Shakespeare Berzeviczy egyik kedvenc drámaírója és költője volt, akinek munkásságát behatóan tanulmányozta. Könyvében kifejtette, hogy a természetfeletti jelenségek szerepeltetése egyidős a drámairodalommal. A görögök közül Aiszkülosz és Arisztophanész színműveiben gyakran találkozunk istennel, félistenekkel és szellemekkel, akárcsak Euripidész munkáiban. A görög drámaszerkesztés elengedhetetlen kellékei a jóslatok és átkok, az isteni harag, a fátum és a nemezis. A rómaiak esetében Senecánál jelennek meg legtöbbször „az elhaltak árnyai”. A középkori drámákban a művészi hatás helyett az erkölcsi-vallási szempont válik elsődlegessé, így a túlvilági lények a misztériumjátékokban jelennek meg. Berzeviczy szerint Shakespeare művészetében mindezek a hatások ötvöződtek, és „csodálatos zürzavarban olvadtak össze akkor a mythologiai alakok a keresztény vallás vagy az ősi néphit fogalmaival és képzeteivel s a népies symbolikával.”

A történeti áttekintést követően Berzeviczy részletesen ismertette a Shakespeare műveiben megtalálható misztikus jelenségeket. A *Szentivánéji álomban* tündérekkel találkozhatunk, többek között Oberon tündérkirállyal és Titania tündérkirálynéval. Emellett a drámában Ámor római szerelemisten eltévedt nyila sebezte meg azt a virágot, melynek nedvétől az angol néphagyomány szerint az emberek szerelembe esnek. A varázslat és babona, a csillagjóslás valamint a természeti elemekbe vetett babonás hit számos más darabban is feltűnnek. A *Vihar* című komédiában Prospero a varázsló, Milánó törvényes hercege. A *IV. Henrikben* Owen Glendower. A *Macbethben* jóslatok, szellemek és boszorkányok szerepelnek. Az ókori Rómában játszódó *Titus Andronicus* című véres és erőszakos drámában is van szellemjárás. A *Vízkereszt, vagy amit akartok* elnevezésű vígjátékban egy grófi udvarmesterről, Malvólió-ról pedig azt hiszik, hogy megszállta az ördög. Az *Othello*-ban a bűbáj tűnik fel, amikor a velencei dózse tanácsosa, Brabantio azzal vádolja meg uránál a mór Othello-t, hogy varázslattal szerezte meg lánya, a szépséges Desdemona szerelmét. A drámák transzcendens alkotóelemeit számba véve Berzeviczy arra a következtetésre jutott, hogy természetfölötti jelenségek „fölgazdálkodásával Shakespeare drámaírói működésének minden korszakába találkozunk, ép úgy mint színműveinek majdnem minden fájában is”.

A shakespeare-i drámák szereplői mellett Berzeviczy *A tájképfestés a XVII. században* címen⁵²⁴ a XVII. századi tájképfestésről is jelentetett meg könyvet 1910-ben. Művét a téma történelmi előzményeinek bemutatásával kezdte. Álláspontja szerint tájképbázis már az

⁵²² Berzeviczy Albert: *A természetfölötti elem Shakespeare színműveiben*. Budapest, 1910, Franklin-Társulat.

⁵²³ Albert de Berzeviczy: *Le surnaturel dans le théâtre de Shakespeare*. Paris, 1913, Fontemoing et Cie.

⁵²⁴ Berzeviczy Albert: *A tájképfestés a XVII. században*. Budapest, 1910, MTA kiadása.

ókorban és a középkorban is létezett. Ennek alátámasztására a bizánci és ókeresztény mozaikképeken látható tájelemekre hivatkozott. Úgy vélte, hogy a XVII. század tájképfestészete „a középkori keresztény ábrázoló művészetből és az emberrel veleszületett természeti hajlamokból keletkezett.” Kialakulásában a protestáns Hollandiának jutott vezető szerep, ahol a protestáns művészet puritanizmusa, a szentek kultuszának tilalmával karöltve szűkre szabta a vallásos festészet témáját. Berzeviczy szerint a holland festők ennek következtében „ösztönszerűen” fordultak a természet ábrázolása felé.

Az újabb művészettörténeti kutatások, amelyek a XVII. századi holland festészetben alapvetőnek tartják a protestáns befolyást, alátámasztják Berzeviczy állítását. Ezek a munkák kiemelik, hogy a városokat, tájakat és tengert ábrázoló képeken meglevenedett a korabeli Hollandia élete, és látható volt rajtuk az ország gazdagságának forrása, ami azért volt fontos, mert a művészek e képeket többnyire állami megrendelésre, vagy a tehetős protestáns kereskedőréteg számára festették.⁵²⁵

Berzeviczy megítélése szerint a jeles holland tájképfestők első képviselője Rubens volt, aki „a flandriai festészet legnagyobb dicsősége s a XVII. század egyik legerősebb és mindenestre legegységesebb művészi talentuma.” Nagyon hasonlóan vélekedett Rubens-ről a németalföldi művészetről közreadott munkájában Hippolite Taine is.⁵²⁶ Rubens-t követte Rembrandt, Jacob van Ruijsdael, Salomon van Ruysdael, Willem és Adriaen van de Velde, Aert van der Neer, valamint Jan van Goyen. Spanyolországban Diego Velázquez és Francisco Collantes, Itáliában Domenico Feti valamint Salvatore Rosa, míg Franciaországban Nicolas Poussin illetve Claude Lorrain voltak a legnevesebb tájképfestők. Közülük Berzeviczy meglátása alapján Jacob van Ruijsdael (más változatban Ruisdael) és Claude Lorrain emelkedtek ki. Előbbi a sötét, hideg és szegény Észak festője volt, akit csak az ragadott meg a témaválasztás terén, ami a saját fájdalomtól terhelt lelkével összhangban volt. Vele szemben Claude Lorrain viszont a boldog és derűs Dél festőjének számított, aki a békében és a harmóniában találta meg a szépséget.

Berzeviczy úgy gondolta, hogy a XVII. század hatása a tájképfestésben egészen a XIX. század közepéig kimutatható volt, ezért könyve utolsó fejeztében a XVIII-XIX. századi tájfestészetet tárgyalta. Ebben a részben már megjelentek magyar alkotók is. A szerző az ún. „idealisztikus irányú” tájképfestészet hazai képviselői közé id. Markó Károlyt, Ligeti Antalt és Telepy Károlyt sorolta, míg a „realista” tájképfestők közé Spányi Bélát, Pállik Bélát, Kézdi Kovács Lászlót, továbbá Tölgyessy Artúrt. A „neo-idealizmus” irányzatának követői közül

⁵²⁵ Mary Hollingsworth: *Egyetemes művészettörténet*. Budapest, 2008, Napraforgó Könyvkiadó, 337-341.

⁵²⁶ Taine, Hippolite: *A németalföldi művészet bölcselete*. Budapest, 1897, Franklin, 109.

Mednyánszky Lászlót nevesítette Berzeviczy. Megállapításai e tekintetben is helytállóan bizonyultak, mert napjainkban a XIX. századi magyar tájképfestészet tekintélyét megalapozó Markó Károly művészeti ismereteit és ízlését Claude Lorrain-hez, a francia klasszicizmus nagy mesteréhez kötik (Ligeti Antal és Telepy Károly Markó Károly követői voltak), Mednyánszky Lászlóét pedig többek között Jacob van Ruijsdael-hoz és Rembrandthoz.⁵²⁷

1911-re Berzeviczy Itáliával kapcsolatos művészettörténeti munkásságát már nemcsak itthon, hanem Olaszországban is figyelemmel kísérték. Azon év áprilisában Berzeviczy a felesége és több képviselőtársa kíséretében Rómába utazott, hogy az 1911-es római világkiállítás magyar pavilonját megtekintse, illetve az olasz egység kikiáltásának 50. évfordulóján tisztelgő látogatást tegyen az olasz fővárosban.⁵²⁸ Mérey Kajetán osztrák-magyar római nagykövet közbenjárására április 14-én délben III. Viktor Emánuel, Olaszország királya háromnegyed óras magánkihallgatáson fogadta Berzeviczyt rezidenciáján, a Quirinale-palotában. A meghallgatás után Berzeviczy a *Budapesti Hírlap* tudósítójának nagy örömmel nyilatkozott arról, hogy az uralkodó igen elismerően beszélt neki az olasz irodalmat és kultúrát érintő munkásságáról, továbbá élénken érdeklődött a cinquecento művészetéről írt könyve iránt.⁵²⁹

Röviddel az után, hogy Rómából hazaérkezett, Berzeviczy nyitotta meg április 30-án a Magyar Tudományos Akadémia 1911. évi közgyűlését. Beszédében előrelépésnek nevezte az Akadémia anyagi helyzetében bekövetkezett pozitív változásokat. 1910-ben az MTA éves költségvetése még csak 377 ezer korona volt – 18 ezres deficittel –, melyet azonban 1911-re alapítványi és állami támogatások révén sikerült 52 ezer koronával növelni.

Csalódottságának adott hangot viszont a tekintetben, hogy megítélése szerint a sajtóban és a közvéleményben nem sikerült az Akadémia megítélésén javítani, amit már négy évvel korábban is hangoztatott az elnöki megnyitójában. További megoldandó feladatnak nevezte a rohamosan gyarapodó akadémiai könyvtár új épületbe költöztetését, a magyar nyelv nagy szótárának elkészítését, a népszerű magyar irodalmi alkotások idegen nyelvre fordítását, a szomszédos balkáni népek földrajzi, történeti, nyelvészeti és néprajzi viszonyainak tanulmányozását, illetőleg ókortörténeti kutatások elindítását. Ez utóbbi terén „becsületbeli kötelességünk”-nek tartotta a Pannónia területén húzódó római kori limes feltárását és leírását, valamint görög és egyiptomi ásatások finanszírozását.

⁵²⁷ Szabó Júlia: A 19. század képzőművészete. In: Beke László – Gábor Eszter – Prakfalvi Endre – Sisa József – Szabó Júlia: *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*, Budapest 2002, Corvina Kiadó, 139-199.

⁵²⁸ Berzeviczy, é. n. [1920], 184.

⁵²⁹ Magyar képviselők Rómában. *Budapesti Hírlap*, 1911. április 15., 7.

Felszólalásában külön kiemelte, hogy az olvasóközönség megnyerése érdekében az MTA kiadványait közérthető és világos stílusban kell megírni. A tudomány méltóságán ugyanis nem esik csorba, ha a könyveket nem száraz, nehezen befogadható nyelvezettel írják. Véleménye szerint „a jó irodalmi styl a tudomány udvariassága, mely méltóságának sérelme nélkül szerez neki barátokat”.

Legvégül arra kérte az Akadémia tagjait, hogy próbálják meggyökereztetni maguk között a testületi szellemet, mert ő úgy érzi, hogy a tagság nagy részét „semmi valódi, érezhető kötelék sem csatolja egymáshoz s az Akadémiához”. Meglátását arra alapozta, hogy az intézményt a sajtóban ért támadások után nem védtek meg a tagjai, ami szerinte azt jelenti, hogy az Akadémia tagjává választatni ugyan megtiszteltetést jelent, de azt követően „sokan tekintik magukat az őket keblébe fogadó Akadémiával szemben úgyszólván minden kötelességtől föloldozottaknak.” Berzeviczy az Akadémia közgyűlését annak öröndetes reményében nyitotta meg, hogy a jövőben ezt a problémát is sikerül majd orvosolni.⁵³⁰

Az elkövetkezendő években az Akadémia költségvetését nagyjából sikerült egyensúlyban tartani a vezetőségnek. Az 1911-es év még 4 ezer korona hiánnyal zárult,⁵³¹ az 1912-es ugyanakkor már 3 ezres aktívummal,⁵³² az 1913. évi büdzsé pedig gyakorlatilag nullszaldós volt.⁵³³ Az Akadémia bevételei többek között alapítványi és állami támogatásokból, könyveladásból, a bérbe adott épületek után befolyt összegekből és értékpapírok kamataiból származtak. Kiadások a személyzeti járandóságokból, az ingatlanok fenntartásából, adókból és tiszteletdíjakból, az akadémiai kiadványok (helyesírási szabályzat, *Akadémia Almanach*, *Akadémiai Értesítő* stb.) megjelentetéséből és a magyar irodalom külföldi megismertetésének költségéből adódtak. 1914. december 31-én a Magyar Tudományos Akadémia vagyonmérlege – ingatlanok, értékpapírok stb. – 7.699.346 korona és 73 fillért tett ki.⁵³⁴

A szomszédos balkáni népek Berzeviczy által javasolt behatóbb megismerése érdekében 1914-ben alakult meg az MTA Balkáni Bizottsága. Néprajzi, gazdaság- és földrajztudományi munkák megírásával, valamint szótárak kiadásával a testületnek nem titkolt célja volt elősegíteni „politikaink és közigazdánk munkásságát a Dunától délre eső országok és

⁵³⁰ Berzeviczy elnöki megnyitó beszédét lásd itt: Heinrich Gusztáv (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XXII. kötet [1911]. Budapest, 1911, MTA, 305-310.

⁵³¹ Heinrich Gusztáv (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XXIII. kötet [1912]. Budapest, 1912, MTA, 170.

⁵³² Heinrich Gusztáv (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XXIV. kötet [1913]. Budapest, 1913, MTA, 241. (továbbiakban: Heinrich, 1913)

⁵³³ Heinrich Gusztáv (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XXV. kötet [1914]. Budapest, 1914, MTA, 197. (továbbiakban: Heinrich, 1914)

⁵³⁴ Heinrich Gusztáv (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XXVI. kötet [1915]. Budapest, 1915, MTA, 162-163. (továbbiakban: Heinrich, 1915)

tartományok szellemi és gazdasági meghódítása körül” – ahogyan Heinrich Gusztáv főtitkár fogalmazott.⁵³⁵

1913-ban az Akadémia két korábbi jeles tagjának századik születésnapját ünnepelte. Egyaránt 1813 született ugyanis az MTA élén 1866 és 1871 között álló báró Eötvös József, és az intézmény főtitkári feladatait 1861-től 1864-ig ellátó Szalay László. Április 27-én az Akadémia 73. közgyűlését rájuk emlékezve nyitotta meg Berzeviczy.

Előadásában számot adott arról, hogy az egymással szoros barátságot ápoló két centralista politikust egykoron ellenfelek „magyar doktrinerek”-nek gúnyolták, mert úgy tartották róluk, hogy ezek a sokoldalú, képzett és művelt emberek Magyarország társadalmi és politikai problémáit elvontan, a tudomány álláspontjáról vizsgálták, a gyakorlati megoldások számbavétele helyett.⁵³⁶ Szalay László életművét Berzeviczy csak egészen röviden ismertette. Méltatta a büntetőjog és a történetírás terén kifejtett munkásságát, mely biztosította számára „a halhatatlanságot a magyar tudományos irodalomban.” Ezt követően Eötvös Józsefről szólt, aki szerinte mind íróként, mind pedig politikusként becsületes, elvhű ember volt. Berzeviczy úgy látta, hogy Eötvös politikusként és államtudósként is a magyar kultúra előre vitelén fáradozott.

Eötvös József államférfiúi kvalitásai Berzeviczy szerint a nemzetiségi kérdés körül kristályosodtak ki a legtisztábban. A hazai nemzetiségeket illetően ő a szabadság és egyenlőség elveire támaszkodva a magyarokkal való teljes egyenjogúsítás pártján állt. Az általa 1868-ban alkotott nemzetiségi törvény megakadályozta az ország etnikai alapon történő föderalizálását, amit 1867-et megelőzően egyes nemzetiségi vezetők szorgalmaztak, és amelynek megghiúsulását Berzeviczy a „még csak fejlődő magyar államiságunk szempontjából nem csekély vívmánynak” tekintett. Berzeviczy azon az állásponton volt, hogy a törvény „a testvéri összesimulást hiába váró magyarság” számára csalódást keltett, mert a nemzetiségek a be nem tarttatására hivatkozva sérelmi politizálásba kezdtek. Ám ezt Eötvös az 1871-ben bekövetkezett halála miatt már nem érthette meg.

Eötvös Józsefet oktatáspolitikusként ugyanakkor már lényegesen sikeresebbnek tartotta Berzeviczy. Eötvös ugyanis népiskolai törvényt alkotott. Felkarolta a tanítóképzést, és az ő minisztersége alatt alapították a *Néptanítók Lapját* (1868). A középiskolák számának gyarapítását hangoztatta, és támogatta az egyetemi építkezéseket. 1870-ben törvényjavaslatot terjesztett be a kolozsvári egyetem megalapításáról.

⁵³⁵ Heinrich, 1914, 398.

⁵³⁶ Lásd erről Beksics Gusztáv *A magyar doctriinairek* című munkáját. (Budapest, 1882, Rudnyánszky Ny.)

A báró íróként, tudósként és politikusként is példátlan összhangban képviselte a „tudománynak megbecsülését s ebből folyó szabadságát, a szellemi és erkölcsi felsőbbség egyedül hódító voltának elismerését, a szellemi haladásnak, művelődésnek nemzeti politikánk első céljául való kitűzését”. Berzeviczy szerint a magyar nemzeti kultúrpolitika jövőbeni sikere attól függ majd, hogy vezetőit milyen mértékben fogja áthatni báró Eötvös József szellemisége.⁵³⁷

1913 végén a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalata egy fiatal, addig szinte ismeretlen történész, Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi* című munkáját⁵³⁸ jelentette meg. A könyv II. Rákóczi Ferenc életének 1715 és 1735 közötti utolsó húsz évét mutatta be. Szekfű addig jórészt feldolgozatlan forrásokra alapozva szakított a függetlenségi szellemű történetírás által kialakított, idealizált Rákóczi-képpel, melynek egyik megteremtője Thaly Kálmán történész, függetlenségi párti parlamenti képviselő, a nemzeti-romantikus történelemszemlélet függetlenségi irányzatának idolja és emblematikus alakja volt. A szabadságharcos Rákóczi kultusza, és a kuruc romantika a Függetlenségi Pártnak érzelmi-ideológiai támaszt jelentett.⁵³⁹ Szekfű művében nem állított valótlanúságot Rákócziról, ellenben leplezetlenül írt életének olyan momentumairól, melyeket korábban hallgatás övezett. Ilyen volt például a gyengébb nem iránti intenzív vonzalma akkor, amikor a felesége, Sarolta Amália hesseni hercegnő gyermekágyban feküdt, és akkor, amikor az 1703-ban kirobbant szabadságharc már vesztesre állván, „szép lengyel asszonyok” társaságában múlatta az időt a Beszkideken túl. Franciaországi emigrációjának kezdetén, a versailles-i udvarban pedig „egyszerre két előkelő asszonynak is udvarolt gyengéd figyelmességgel”, holott „már nem jól állott neki az amoroso szerep”. Szekfű azt sem hallgatta el, hogy párizsi házában a „Sáros grófja” („Comte de Charoche”) címmel illetett Rákóczi titkos játékbarlangot rendezett be, ami „szerencselovagok és félvilági hölgyek reményeinek vált czégérévé”. A házat *Hôtel de Transylvanie*-nek nevezte el, és a bevételeiből finanszírozta udvartartását valamint kedvteléseit az egykori fejedelem. Szekfűnek mindezeknél súlyosabb és fontosabb állítása az volt, hogy az emigráns Rákóczit elhagyta a realitásérzéke, és 1717-ben a török portával együttműködve, bujdosó kuruc és más segédcapatok élén hajlandó lett volna betörni Erdélybe, hogy fejedelemségét visszaszerezze, és a török elleni felszabadító háború sikeres befejezését akadályozza.⁵⁴⁰

⁵³⁷ Berzeviczy Albert: Báró Eötvös József mint kulturpolitikus. In: Heinrich, 1913, 541-553.

⁵³⁸ Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Budapest, 1913, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása.

⁵³⁹ Hatos Pál: Szekfű Gyula és *A száműzött Rákóczi*. *Kortárs*, 57. évf. (2013), 12. sz., 60-64.

⁵⁴⁰ Romsics Ignác: *Clió bűvöletében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011, Osiris Kiadó, 279-280. (továbbiakban: Romsics, 2011)

1914 tavaszára Szekfű neve országosan ismertté vált, mert márciusban sajtó- és politikai botrány robbant ki a könyve körül. Először a kormány német nyelvű félhivatalos lapja, a *Pester Lloyd* támadta, majd a Függetlenségi Párt *Magyarország* című napilapja, továbbá a Katolikus Néppárt *Alkotmány* című újságja. Rákóczi-gyalázással és Thaly Kálmán történészi munkásságának becsmérlésével vádolták. Polónyi Géza függetlenségi párti képviselő 1914. március 18-án amellelt érvelt a parlamentben, hogy Szekfű könyve fegyver a magyarországi nemzetiségek kezében, mert nemcsak gyengíti a magyar öntudatot, hanem érvet szolgáltat a történelmi jog semmibe vételére. Hiszen azt állítja, hogy nemcsak a magyar nemzet, de még a legnagyobb hősei sem kiválóak. Polónyi szerint a munka nyilvánvalóan „bécsi sugalmazásra” jelent meg.⁵⁴¹

Március 19-én Berzeviczy Albert napirend előtt kért szót a képviselőházban. Az Akadémia elnökeként visszautasította Polónyi rágalmait, és a leghatározottabban kijelentette, hogy „az Akadémia semmiféle kiadványával soha semmiféle politikai tendenciát nem követ, [...] semmiféle politikai kormánykezmozgásokat nem támogat, [...] semmiféle bécsi inspirációk alatt nem áll.” Véleménye szerint csak az állíthatja, hogy Szekfű a művében Rákóczit gyalázza, „aki a könyvet magát nem olvasta, [...] csak a rávonatkozó hírlapi közleményeket ismeri, amelyek nem minden esetben igazságosak és tárgyilagosak.” Úgy vélte, hogy az olvasó azért hiheti azt, hogy Szekfű le akarta rombolni a fejedelem tekintélyét, mert kötete addig ismeretlen történelmi tényeket és forrásokat állított előtérbe, miközben elhanyagolta Rákóczi azon oldalának bemutatását, amit a korábbi történetírók inkább kihangsúlyoztak. Szekfű tehát „igenis elhibázta Rákóczi alakjának történelmi beállítását és színezését.”⁵⁴²

Berzeviczy Rákóczival kapcsolatban a függetlenségi szellemű történetírás idealizált képét tette magáévá. 1903 szeptemberében, az eperjesi Széchenyi-kör Rákóczi-ünnepségén a fejedelmet egy önzetlen, európai műveltséggel bíró, a Habsburgok által elnyomott magyar nép felszabadítását élete egyetlen céljának tekintő embernek nevezte, aki „mint ember emlékeztet a görög mythos Olympusának és hősregéinek alakjaira”, továbbá „alakja az emberi nagyság legeszményibb mértékét megüti.”⁵⁴³ Rákóczi Ferenc hamvainak 1906. október 29-én, Kassán történt újratemetése (ami az átmenetileg megerősödött és hatalomra jutott függetlenségi politika egyik fontos szimbolikus eseménye volt) előtt egy nappal pedig a *Pester Lloyd*-ban közölt cikket Rákócziról. Írásában Magyarország vezérlő fejedelmét egy olyan nemes lélekként ábrázolta,

⁵⁴¹ Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Pozsony, 2015, Kalligram Kiadó, 94-98. (továbbiakban: Dénes, 2015)

⁵⁴² *Képviselőházi napló*, 1910. XXIII. kötet, 152-153.

⁵⁴³ Berzeviczy Albert: Rákóczi és kora. In: Berzeviczy, 1905b, 463-471. Idézetek a 466. oldalon.

aki képes volt szembefordulni saját gyermekkori gyámjával, Kollonich Lipóttal, amikor felismerte, hogy Kollonich püspök a Habsburg abszolutista centralizáció híveként, illetve az erőszakos ellenreformáció képviselőjeként a magyar állam önállóságának korlátozására és németesítésre törekszik a Habsburgok uralma alá került országban.⁵⁴⁴ A Rákóczi-ról kialakított véleményén közel három évtizeddel később sem módosított, mert 1935-ben, Rákóczi halálának kétszázadik évfordulóján úgy fogalmazott az Akadémián, hogy Rákóczi „a legtisztább, legteljesebb megtestesülése volt azoknak a nemzeti erényeknek, melyeket mi a legnagyobbra tartunk”. Úgymint a „haza odaadó, önzetlen szeretete s az iránta való határtalan áldozatkészség, mellyel Rákóczi mindenről lemondott, hogy a célt, az eszmét, melyért küzdött, fel ne adja.”⁵⁴⁵

Az Akadémia 1914. március 30-i összes ülésén⁵⁴⁶ a testület egy nyilatkozatot fogadott el, melyben az MTA cáfolta, hogy a könyvet osztrák kormányzati nyomásra adta volna ki. Azt azonban nyilvánvalóvá tette, hogy megítélése szerint Szekfű Gyula munkája „nem egy tekintetben ellenszenves munka”. A szerző ugyanis a tárgyilagosságra törekedve „túlságosan hűvösen áll szemben hőisével és nincs kellő érzéke egy nemesszívú és fennkölt szellemű nagy férfúnak szerencsétlensége iránt, mely nem fölényes tárgyalást és hideg mérlegelést, hanem mély rokonszenvet, emberi megértést és lelki nagyságánál fogva őszinte csodálatot követel.” A közlemény kijelentette továbbá azt is, hogy Riedl Frigyes irodalmár, az MTA Könyvkiadó Bizottságának előadója hibát vétett, amikor előzetes lektorálás nélkül adott engedélyt a kézirat publikálására.⁵⁴⁷

Berzeviczy az ülésen nem volt jelen, mert két nappal korábban feleségével Szicíliába utazott pihenni. Az ellenzéki sajtó arról kezdett cikkezni, hogy Berzeviczy elmenekült a Szekfű-ügy következményei elől, és az Akadémiát cserbenhagyta a támadásokkal szemben.⁵⁴⁸ Berzeviczy a vádakát a szicíliai Agrigento-ból a *Budapesti Hírlap*nak írt olvasói levelében utasította vissza, melyben az egész Szekfű-kérdést egy „tisztán személyek ellen irányult politikai hajsza”-nak nevezte.⁵⁴⁹ Távollétében Heinrich Gusztáv lehetőséget adott Szekfűnek, hogy áprilisban az őt ért vádakra az *Akadémiai Értesítő* mellékletében válaszoljon⁵⁵⁰ (mivel a kiadványt a mindenkori főtítkárszerkesztette). A historikus ellenfelei számára úgy tűnt, mintha ezzel a

⁵⁴⁴ Albert von Berzeviczy: Rákóczi. *Pester Llyod*, 1906. október 28., 2.

⁵⁴⁵ Berzeviczy Albert: II. Rákóczi Ferenc emlékezete. *Budapesti Szemle*, 237. kötet (1935), 691. sz., 257.

⁵⁴⁶ Az ún. „összes ülésre” általában havonta egy alkalommal került sor. Az üléseken javarészt emlékbeszédeket tartottak, tisztviselőket választottak, új pályatételeket írtak ki és az akadémiai jutalmak odaítéléséről döntöttek. (Pach, 1975, 145.)

⁵⁴⁷ Heinrich, 1914, 248.

⁵⁴⁸ Lásd: Berzeviczy Albert eltűnt. *Magyarország*, 1914. április 2., 6.

⁵⁴⁹ Berzeviczy Albert: A Szekfű-ügy. *Budapesti Hírlap*, 1914. április 11., 3-4.

⁵⁵⁰ Szekfű Gyula: Felelet a száműzött Rákóczi dolgában. In: Heinrich, 1914, 251-260.

lépéssel az intézmény azonosította volna magát Szekfű véleményével. Az április 27-én megtartott akadémiai összes ülésen ezért az Olaszországból hazatért Berzeviczy előbb sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy „a közlés jóhiszemű félreértésekre adott okot”, majd világossá tette, hogy az Akadémia ez ügyben továbbra is szilárdan tartja magát a március végi, Szekfűt elmarasztaló határozatához.⁵⁵¹

Az Akadémia a Szekfű-kérdést hivatalosan a Könyvkiadó Bizottság május 20-i ülésén zárta le. Riedl Frigyes lemondott előadói tisztéről, Heinrich Gusztáv pedig tervezetet nyújtott be a könyvbírálati rendszer jövőbeni szabályozásáról. Berzeviczy a tanácskozáson felszólalva elmondta, hogy ha *A száműzött Rákóczi* tartalmát a kiadása előtt ismerte volna, nem ajánlotta volna közlésre. Zárszavában mégis hozzáfűzte: „egyébiránt teljesen meg vagyok győződve arról, hogy a Szekfű könyve, mely kétségkívül súlyos hibákban szenved, végeredményében csak a Rákóczi-irodalom fellendülésére fog vezetni és hogy a Rákóczi lelki nagysága, küzdelmeinek nemzetünk fennállása és szabadsága szempontjából elvitázhatatlan becse és fontossága ebből az újabb irodalomból is csak még tisztább fényben fog kiviláglani.”⁵⁵²

A Szekfű-ügy hullámai még 1914 őszére sem simultak el teljesen. Ám az Akadémia és a képviselőház ülései után *A száműzött Rákóczi* elleni támadások színterei egyre inkább a napilapok és folyóiratok hasábjai, valamint a különböző társadalmi szervezetek és törvényhatóságok állásfoglalásai lettek.⁵⁵³ Berzeviczy Albert és Szekfű Gyula pályája először 1914 tavaszán keresztezte egymást, és ez a találkozás korántsem zárult pozitív végkicsengéssel. Kettejük viszonya a későbbiekben is hűvös maradt.

⁵⁵¹ Heinrich, 1914, 381.

⁵⁵² Heinrich, 1914, 471-473. Idézet a 472. oldalon.

⁵⁵³ Dénes, 2015, 102.

6. Vissza a politikába

A Tisza-kormány 1905-ös bukását követően a Szabadelvű Párt gyorsan bomlásnak indult. 1905 augusztusában Berzeviczy arra figyelmeztette Tiszát, hogy a párt hanyatlását nem lehet megállítani, és ezért még az is kérdéses, hogy képes lesz-e akár ellenzéki pártként tovább tevékenykedni.⁵⁵⁴ Tisza a geszti kastélyából augusztus 6-án Berzeviczynek küldött levelében abbéli reményét fejezte ki, hogy a párt, „mint elveiben intact tömör phalanx” egyben tartható lesz, és képes lehet ismét hatalomra jutni.⁵⁵⁵

Kettejük közül előbbinek lett igaza a szabadelvűek sorsát illetően. Az egykor büszke kormánypárt olyan rohamosan és megállíthatatlanul hullott szét, hogy nemcsak a hatalomba visszakerülni, de meghatározó ellenzéki párttá válni sem maradt ereje. A párt feloszlását, és saját visszavonulását az aktív politikai élettől 1906. április 11-én jelentette be Tisza István. Emlékirataiban Berzeviczy – annak ellenére, hogy 25 éven át volt a tagja – mindössze fél sort szentelt a Szabadelvű Párt megszűnésének. Ellentétben párttársával, Mikszáthtal, aki tömény pátozzsal emlékezett meg róla: „Soha még párt, mióta parlamentek vannak, nem volt a maga állhatatosságában tiszteletreméltóbb, szinte fönséges. Lehet megróni multját, hibáit, szemére lehet hányni, hogy a gyámolatlansága miatt pusztult el, lehet élesen megbírálni, hogy élni nem tudott, vagy hogy visszaélt, de az a mód, amellyel meghalni tud, expiálja⁵⁵⁶ őt és megszerzi neki a márvány-obeliszket a történelemben, amelyre rá lehet vésetni: »A halálával tette magát érdemessé, hogy éljen.«”⁵⁵⁷

A Fejérváry-kormány annak érdekében, hogy az ellenzék által a kabinet ellen meghirdetett „nemzeti ellenállást” feloldja, előkészületeket tett a választójog kiszélesítésére, és a titkosság bevezetésére. Az ellenzéki vezetők ettől megrettentek, és régi programjukat feladva egy titkos paktumban (melyben lemondtak a magyar vezényleti nyelvről és több más katonai követelésről, az önálló vámterületről, illetve a kereskedelmi szerződések törvénybe iktatásának megtagadásáról) behódoltak az uralkodónak. Ferenc József mindezért cserébe 1906 áprilisában az ellenzéki koalíció kezébe adta a kormánypalcát. Miniszterelnöknek azonban a bizalmát élvező, a '67-es rendszer rendíthetetlen hívének tartott Wekerle Sándort nevezte ki. A második Wekerle-kormány április végére országgyűlési választásokat írt ki, melyen megerősítést nyert.

⁵⁵⁴ Vermes, 2001, 143.

⁵⁵⁵ Tisza István levele Berzeviczy Alberthez, 1905. augusztus 6. A Szalay-Berzeviczy család tulajdona.

⁵⁵⁶ Jóvátesz, megbűnhődik, vezekel. (latin)

⁵⁵⁷ Mikszáth Kálmán: A klub alkonya. In: Uő.: *Az én kortársaim*. I. kötet. Budapest, 1908, Révai Testvérek Irodalmi Intézet R.-T.,77.

A szinte ellenfél nélküli szövetkezett ellenzék pártjai a szavazatok közel 90%-át gyűjtötték be. A Függetlenségi Párt 253, az Alkotmánypárt 89, a Néppárt pedig 33 mandátumot szerzett.⁵⁵⁸

Az 1906-tól 1910-ig hatalmat gyakorló nemzeti koalíció ellentétes érdekű társadalmi rétegeket egyesített. Ebből, valamint az uralkodónak tett titkos ígéretekből kifolyólag eredeti céljai közül gyakorlatilag semmit sem tudott megvalósítani. Gazdasági téren sem a független magyar jegybankot, sem Magyarország önálló vámterületté alakulását nem sikerült elérnie. A választójog demokratikus reformjától a koalíció nagy többsége idegenkedett. Az 1905-ben még megvetett Tisza István népszerűsége úgy nőtt fokról-fokra, ahogyan a klasszikus nemzeti jelszavakat hangoztató, de tényleges változtatásokat felmutatni képtelen koalíciós tábor támogatottsága csökkent.⁵⁵⁹ Tekintélye 1909 őszére régi hívei, sőt részben ellenfelei körében is magasabbra ívelt, mint korábban bármikor. Esélyeit növelte, hogy a koalíciós pártok nemcsak politikai hibák sorát vétették, hanem szétfeszítették őket a belső ellentéteik is. 1909 novemberében kettészakadt a Függetlenségi Párt, Justh Gyula és Kossuth Ferenc frakcióira. 1909/1910 fordulóján az addigi legegységesebb koalíciós irányzat, a Néppárt is bomlásnak indult. Ferenc József előbb Tisza István pénzügyminiszterét, Lukács Lászlót, majd magát Tiszát kérte fel kormányalakításra. Lukács azonban a király számára elfogadhatatlan követeléseket (önálló jegybank, a választójog kiszélesítése) támasztott feltételül, Tisza pedig még nem tartotta megfelelőnek a helyzetet arra, hogy nyíltan átvegye az ország irányítását. Az uralkodó végül a régi szabadelvűeket 1906 óta összefogó Nemzeti Társaskör egyik vezetőjét, a miniszterelnökként 1903-ban már megbukott Khuen-Héderváry Károlyt bízta meg 1910 januárjában a kabinetalakítással.⁵⁶⁰

A második Khuen-Héderváry-kormány megalakulása után napirendre került egy olyan új párt megalapítása, amelyik nyíltan hatvanhetesnek vallja magát, és a Szabadelvű Párt korábbi politikusait tömöríti. Az egykori szabadelvűek 1910. február 14-én a kormányfőnél szűkebb értekezletet tartottak, ahol elhatározás született a pártalapításról. A tanácskozáson Berzeviczy is jelen volt, és memoárja szerint az ő javaslatára vette fel a párt a „Nemzeti Munkapárt” nevet.⁵⁶¹ A párt hivatalos alakuló ülésére február 19-én került sor. A tagságot elsődlegesen a Nemzeti Társaskör adta, valamint a velük egyesülő Alkotmánypárt nagyjából 40 politikusa (gróf Zichy János, Návay Lajos stb.). Khuen-Héderváry az alakuló ülésen főbb vonalakban

⁵⁵⁸ Gratz, 1934b, 115-127.

⁵⁵⁹ Romsics, 2005, 73-74.

⁵⁶⁰ Dolmányos István: A koalíciós kormány válsága és bukása. In: Mucsi Ferenc (szerk.): *Magyarország története 1890-1918*. II. kötet. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó, 779-784. (továbbiakban: Mucsi, 1983b)

⁵⁶¹ Berzeviczy, é. n. [1920], 179-180.

ismertette a párt programját: a bankügy rendbetétele, a közigazgatás módosítása, katonai reformok véghezvitele, a választójogi törvényjavaslat elkészítése, a vallásfelekezeti béke ápolása, a nemzeti kultúra védelme, illetve a nemzetiségi és szociális bajok orvoslása.⁵⁶²

A Nemzeti Munkapárt első számottevő megmérettetésére a történelmi Magyarország utolsó, 1910-es országgyűlési választásain került sor. Berzeviczy ezúttal nem a Józsefvárosban indult, mivel pártja Budapest II. kerületét (Víziváros) jelölte ki számára. Ezzel némi zavart okoztak a kerületben, ahol a Munkapárt helyi szervezete eredetileg Lendl Adolf zoológust, a Fővárosi Állat- és Növénykert későbbi igazgatóját (1911-1919) kívánta indítani.⁵⁶³

Berzeviczy a választási programbeszédét 1910. április 24-én mondta el a Budai Vigadó Corvin téri épületében. Már a legelső mondataiban leszögezte, hogy komoly politikai ambíciói nincsenek, pusztán a kötelességérzete parancsát követte, amikor az ország véleménye szerint rendkívül súlyos és válságos helyzetében elvállalta a képviselőjelöltséget.

Bírálta a koalíciós kormányt, amiért az szerinte őszintétlen volt, és miután szétfeszítették a belső ellentétei, képtelenné vált az ország irányítására. Úgy vélte, hogy a Függetlenségi Párt tévesen állítja magáról azt, hogy '48-as programot képvisel, mivel politikája nem azonos az 1848-as törvényhozás törekvéseivel. '48 belpolitikai reformjaira (népképviselői országgyűlés, polgári jogegyenlőség, közteherviselés) utalva pedig kijelentette, hogy „mindnyájan negyvennyolcasok vagyunk”. A közjogi kérdés ügyében Berzeviczy elismerte, hogy az áprilisi törvények nem rendezték az Ausztriához való viszonyt, de hozzátette, hogy a reformok a Pragmatica Sanctio alapján álló független Magyarország megteremtésére irányultak. Ezért aztán „az 1867-iki kiegyezés semmi egyéb, mint a negyvennyolc alapgondolatának teljesebb kifejtése és a gyakorlati lehetőség szerinti megvalósítása.”

A Nemzeti Munkapárt programjáról elmondta, hogy „nem tartalmaz csillogó ígéretek és meglepő vívmányokat”, de lehetőséget teremt az ország alkotmányos életének helyreállítására és a termékeny nemzeti alkotómunka alapjainak lefektetésére. Gazdasági téren támogatandónak nevezte az agrárnépesség egzisztenciális viszonyainak rendezését. A zömében baloldali érzelmű gyári munkásság anyagi helyzetének javítását a dolgozók „hazafias szellemű művelésé”-vel kívánta összekötni. Mindez szerinte azért szükséges, mert ez az osztály nagy súllyal esik a latba a választójogi reform kérdésében.

A választójog demokratizálása kapcsán kifejtette, hogy az általános szavazati jog pártján áll, de csak úgy, hogy „az ország magyar nemzeti jellege biztosítva maradjon.” A választójog

⁵⁶² Vida, 2011, 92.

⁵⁶³ Választási mozgalom. Berzeviczy a II. kerület hivatalos jelöltje. *Budapesti Hírlap*, 1910. április 3., 5.

rendezését (megelőzőleg a házszabályok szigorításával) a legelsőként megoldandó feladatok egyikének nevezte. Ugyanakkor figyelmeztetett arra, hogy a választójog reformjának higgadt és körültekintő megoldásával csak azt követően lehet érdemben foglalkozni, miután megalakult egy új munkaképes parlament.⁵⁶⁴

Három nappal a programbeszéd elmondását követően a II. kerület munkapárti választói 400 terítéses pártvacsorát rendeztek képviselőjelöltjük tiszteletére a Budai Vigadóban. A párt több vezető politikusa is megjelent itt, köztük Hieronymi Károly kereskedelemügyi miniszter, Hazai Samu honvédelmi miniszter, továbbá Tisza István. Az eseményen Hieronymi és Tisza is rövid beszédet mondtak, melyek végén a Berzeviczyre történő voksolásra biztatták a híveket. Tisza abbéli reményének is hangot adott, hogy a főváros összes kerületében képes lesz diadalmaskodni a Munkapárt a „félműveltség radikalizmusa” felett. Soraiban Berzeviczy Alberttel, akinek „az egész élete a komoly, produktív hazafias munka és az igazi, mély valódi kultúra ápolásában merül ki.”⁵⁶⁵

Május 27-én a Vigadó ismét munkapárti pártvacsorának adott otthont. A rendezvényen Láng Lajos egykori kereskedelemügyi miniszter és Lukács László pénzügyminiszter mellett részt vett Khuen-Héderváry miniszterelnök is. A kormányfő rövid felszólalásban kérte a szavazókat Berzeviczy támogatására, és ugyanígy tett Láng Lajos is. Utóbbi megemlékezett arról, hogy a „régisabados pártoknak nagy dicsősége volt, hogy valahányszor egy újabb országgyűlés összejött, előre tárgyalgatták, hogy melyik fiatalemberből lesz valami. Mikor Berzeviczy Albert mint fiatal ember megjelent az országgyűlésen, még a leghátsósabb öreg urak is megegyeztek abban, hogy be fogja váltani fényesen azt a várakozást, a mellyel feléje tekintettek. És valóban, Berzeviczy Albert olyan pályát futott meg, a mely büszkesége minden magyar embernek.”⁵⁶⁶

A vízivárosi választásokra 1910. június 1-jén került sor. A Függetlenségi Párt Kállay Frigyes, Kállay Béni korábbi közös pénzügyminiszter fiát indította Berzeviczyvel szemben. Ellenzéki színekben jelöltette magát az eredetileg munkapárti Lendl Adolf is. A Budai Vigadó nagytermében rendezett voksolás különösebb izgalmak nélkül ért véget. Berzeviczy 1.185 szavazatot kapott, Lendl Adolf 537-et, Kállay Frigyes pedig 447-et. Az igazi bonyodalmak akkor kezdődtek, amikor a győztest a Vigadóba szállító automobilt az ellenzéki szavazók

⁵⁶⁴ *Programbeszéd. Elmondotta Berzeviczy Albert v. b. t. t. volt vallás- és közoktatásügyi miniszter, a budapesti II. kerületi képviselőjelöltje. 1910. április 24-én a Corvintéri Vigadó nagytermében és az április 27-iki pártvacsorán elmondott beszédek.* Budapest, 1910, May János Könyvnyomdája, 3-17.

⁵⁶⁵ Berzeviczy választói között. *Budapesti Hírlap*, 1910. április 28., 3-4.

⁵⁶⁶ Berzeviczy mellett. *Budapesti Hírlap*, 1910. május 28., 4.

megdobálták, betörték az ablakát, és a rendőrségnek kellett szétoszlatnia a zavargókat. Berzeviczy nem sokkal éjfél után vette át mandátumát, amiért röviden köszönetet mondott a választóinak. Beszéde végén hívei babérkoszorút nyújtottak át neki. S miután a választási bizottság elnöke, a szintén Berzeviczy-szavazó Henney Vilmos (1910-ben még csak címzetes, 1912-től azonban már tényleges) posta-főigazgató a választási eljárást befejezettnak nyilvánította, a II. kerület munkapárti támogatói a győztest éltetve tértek nyugovóra.⁵⁶⁷

Röviddel a választások után, június 9-én, Berzeviczy a családjával együtt Berzevicére utazott nyaralni. Másnap este azonban táviratot kapott Khuen-Hédervárytól, aki fontos ügyben sürgősen Budapestre hívta. Memoárja szerint Berzeviczy rögtön sejtette, hogy mit szeretne tőle a miniszterelnök: a képviselőház elnökének kérte fel.⁵⁶⁸ Berzeviczy elfogadta az ajánlatot, és a Ház június 30-i ülésén nagy többséggel elnökké választották. 211 képviselőtársa adta rá a voksát, szemben Apponyi Alberttel, aki csupán 78 szavazatot kapott. A két alelnök a 196 voksot begyűjtő Kabós Ferenc, a balavásári kerület munkapárti képviselője, valamint a tőle egy szavazattal elmaradó Návay Lajos, Temesvár városának úgyszintén munkapárti – korábban alkotmánypárti – képviselője, lett.⁵⁶⁹

Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelméhez hasonlóan a házelnöki működéséről is egy mindmáig kiadatlan kéziratban emlékezett meg Berzeviczy.⁵⁷⁰ Memoárjában feljegyezte, hogy szándékosan kérte fel alelnöknek az egykori alkotmánypárti Návay Lajost, mivel a személyével akarta megnyerni az ellenzéki jóindulatát. Ez utóbb hibás döntésnek bizonyult, mert Návay nem támogatta Berzeviczy házelnöki politikáját, és a naplójában⁵⁷¹ Berzeviczyt több helyütt hiú és nagyképű emberként jellemezte.

Berzeviczy a megválasztását követően hosszabb bemutatkozó beszédet tartott a Házban. Felszólalásában elmondta, hogy alelnökeivel együtt hűséges és lelkiismeretes őre kíván lenni a házszabályoknak és a képviselőház alkotmányos jogainak. Védője a kisebbség jogainak, mivel tevékeny ellenzék nélkül nincs eredményes parlamenti munka sem. Egyúttal azonban szigorúan érvényt próbál majd szerezni a képviselőház tekintélyének és méltóságának. Meglátása szerint a parlamentáris államforma világszerte súlyos válságba került, Magyarországon viszont nem lehet ennek a kormányzati módszernek más alternatívája. Hiszen ez „az egyedüli

⁵⁶⁷ II. Víziváros. *Budapesti Hírlap*, 1910. június 2., 3-4.

⁵⁶⁸ Berzeviczy, é. n. [1920], 180.

⁵⁶⁹ *Képviselőházi napló*, 1910. I. kötet, 13-14.

⁵⁷⁰ Berzeviczy Albert: *A képviselőházi elnökségről való lemondásom története*. Kézirat, é. n. [1913], OSZKK, Quart. Hung. 2956. (továbbiakban: Berzeviczy, é. n. [1913])

⁵⁷¹ *Návay Lajos politikai jegyzetei (1910-1912)*. Közreadják Gilicze János, Vígh Zoltán. Békéscsaba – Szeged, 1988, Csongrád Megyei Levéltár. (továbbiakban: Návay, 1988)

alkotmányforma, a mely közjogi önállóságunkat és államunk nemzeti jellegét biztosítani képes.” Úgy vélte, hogy az ország vészterhes idők elé néz, mert a magyarság a germán és szláv népek között etnikailag elszigetelt, nemzetközi megítélése rossz, ellenséges államok veszik körül (Oroszország, Szerbia, Románia), és belső ellentétek gyötrik. Az ország ebben a nehéz helyzetben csakis a nemzet és a király kölcsönös bizalmára támaszkodhat. A magyar nép előtt tornyosuló sötét felhők eloszlatása érdekében arra kérte a képviselőház tagjait, hogy „[e]gyesüljünk a hazaszeretletben, a parlamentárizmus tiszteletében és a komoly, céltudatos törvényhozói munkában.”⁵⁷²

Elnökké választása mellett Berzeviczyt 1910-ben még egy komoly elismerés érte. Ferenc József decemberben „a közpályán szerzett kiváló érdemei elismerésül” az Osztrák Császári Vaskorona-rend I. osztályával tüntette ki.⁵⁷³ A Vaskorona-rend egy 1815-ben alapított, három osztályú, katonai és polgári személyeknek egyaránt adományozható, magas rangú kitüntetés volt.

A házszabályok betartásához mindenkifelett ragaszkodó Berzeviczy szempontjából a Ház elnöki székében töltött első hónapok gyakorlatilag eseménytelenül teltek. Emlékiratában még említést is tett arról, hogy „eleinte minden pompásan ment”. A nehézségek azután kezdődtek, miután 1911. május 23-án Hazai Samu honvédelmi miniszter benyújtotta a véderőreformról szóló előterjesztéseit. Beadványában Hazai a 3 éves szolgálati időt ugyan 2 évre kívánta csökkenteni, a hadi kiadásokat azonban évi 220 millió koronáról 345 millióra emelni. Növelni szeretette volna a közös hadsereg újonclétszámát is: 159 ezer főre, amelyből 68 ezer magyarországi sorozású lett volna.⁵⁷⁴ Az ellenzéki vezérek közül sem Apponyi, sem pedig Andrassy nem voltak a katonai költségvetés módosításának elvi ellenségei. Ám az újoncok számának és a kiadásoknak a növelését a nélkül nem voltak hajlandóak megszavazni, hogy a vezényleti nyelv, a katonai oktatás nyelve, valamint a zászló és más szimbólumok kérdésében engedményeket értek volna el.⁵⁷⁵ Az ellenzék obstrukcióba kezdett, melynek élén a Függetlenségi Párt új választójogi törvényt követelő, Justh Gyula vezette szárnya állt.

Berzeviczy memoárja szerint az obstrukció letörése érdekében Tisza a véderőtörvény letárgyalása előtt a házszabályok szigorítását kívánta keresztülvinni. Berzeviczy viszont ezt nem támogatta, így a kormánypárti képviselők őt megkerülve a Tisza kezdeményezését felkaroló Návayval egyeztettek. Khuen-Héderváry e kérdésben Berzeviczy álláspontjára

⁵⁷² *Képviselőházi napló*, 1910. I. kötet, 14-15.

⁵⁷³ Berzeviczy Albert kitüntetése. *Pesti Napló*, 1910. december 22., 11.

⁵⁷⁴ Romsics, 2005a, 74.

⁵⁷⁵ Vermes, 2001, 166-167.

helyezkedett, míg Tisza – emlékezett vissza Berzeviczy – „a megindulásig consternálva⁵⁷⁶ volt kijelentésemtől. Azt mondta, hogy ez életének egyik legfájdalmasabb csalódása, mert ő éppen tőlem, tekintélyemtől, egyéni kvalitásaimtól várta parlamentarismusunk rákfenéjének elszánt és gyökeres kiirtását.”⁵⁷⁷

Berzeviczy egészen szeptemberig reménykedett abban, hogy a véderőjavaslat elfogadását az ellenzék technikai obstrukciója képtelen lesz megakadályozni. Akkor azonban Bécsben Franz von Schönaich közös hadügyminisztert Moritz Auffenberg von Komarów váltotta. Schönaicht Berzeviczy szerint a trónörökös, Ferenc Ferdinánd buktatta meg, aki a véderőről szóló törvényjavaslat pénzügyi részét kevesellte. Az új hadügyminiszter Ferenc Ferdinándhoz hasonlóan támogatta a katonai kiadások emelését, ezáltal pedig szembehelyezkedett a magyar parlamenti ellenzék álláspontjával.⁵⁷⁸

Khuen-Héderváry Auffenberg-et egy népszerűséghajhász, szerepelni vágyó, ugyanakkor veszélytelen, és komolyan nem vehető politikusnak tartotta. A miniszterelnök véleményével Berzeviczy nem értett egyet. Ő a kormányfő hozzáállását az új hadügyminiszterhez nagyon felelőtlennek érezte, hiszen „a magyar miniszterelnök meg volt elégedve azzal, hogy oly rettentő komoly helyzetben, a minőben a véderőkérdés akkor jutott, a hadügyminiszteri széket egy komolyan nem vehető ember foglalta el! Ez is csak azt a tulajdonságát Khuennak domborította ki, a melynek ő a Felségnél való nagy kedveltségét s látszólag sziklaszilárd positióját köszönhette, hogy t. i. mindig mindent vállalt és soha semmit sem követelt! Rendkívül kellemes és kényelmes jellemvonása ez egy vezető államférfiúnak egy elaggott uralkodó szemében, kinek nem csak két birodalmának örökös conflictusait kell mindig elsimítania, hanem még azonfölül trónutódjának velleitásaival⁵⁷⁹ is küzködni.”⁵⁸⁰

Berzeviczy és Khuen-Héderváry harmonikusnak nem nevezhető viszonyát nemcsak a fenti idézet példázza, hanem Návay Lajos 1911-es naplóbejegyzése is, amiben a Ház alelnöke úgy fogalmazott, hogy a Berzeviczy „nincs Khuennel valami jó, semmi esetre sem bensőbb viszonyban, amint ezt már kezdettől tapasztaltam.”⁵⁸¹ Ennek egyik oka az volt, hogy augusztus 30-án Berzeviczy közölte két alelnökével: ha a technikai obstrukciót nem tudja leszerelni, akkor rövid időn belül lemond, arra hivatkozva, hogy az ellenzék harcmodora lehetetlenné tette a képviselőházi munka normális vezetését. Návay megosztotta a kormányfővel Berzeviczy ezen

⁵⁷⁶ Megdöbbsent, elképedt. (latin)

⁵⁷⁷ Berzeviczy, é. n. [1913], 7-8. Idézet a 8. oldalon.

⁵⁷⁸ Uo. 20-26.

⁵⁷⁹ Törekvéseivel, szándékaival, becsvágyával. (francia)

⁵⁸⁰ Berzeviczy, é. n. [1913], 25-26.

⁵⁸¹ Návay, 1988, 142.

elhatározását, aki nem tulajdonított komolyabb jelentőséget a házelnök szavainak, s ezért nem is sietett lebeszélni őt a távozásról. Berzeviczy hiúságát azonban sértette a miniszterelnök közönye.⁵⁸²

Szeptember közepén Berzeviczy pár napra Berzevicére utazott pihenni. 19-én itt foglalta össze írásban az érveit az ellenzékkel való megegyezés mellett, és az erőszakos házszabályok ellen. Úgy látta, hogy ha a véderőtörvény elfogadása olyan törvénytelen módon menne végbe, mint az 1904-es „zsebkendőszavazás”, akkor az amellet, hogy alkotmányellenes, még erkölcsileg aggályos is lenne. Kellemetlen helyzetbe sodorná nemcsak a kormánypártot, de utóbb a főrendiházat és az uralkodót is. A memorandumát két nap múlva ismertette Kabóssal és Návayval, akik közül utóbbi azt állította, hogy teljes mértékben egyetért vele, miközben informálisan már felajánlotta magát Vojnits Istvánnál, a Nemzeti Munkapárt alelnökénél a képviselőház élére.⁵⁸³

Október elején az ellenzéki vezetők – Károlyi Mihály, Kossuth Ferenc és Baross János – megállapodtak abban, hogy tárgyalásokat kezdeményeznek a kormánypárttal, melyek előkészítésére és vezetésére Berzeviczyt kéri fel. Berzeviczynek egy álmatlan éjszakára volt szüksége ahhoz, hogy megszövegezze a négy pontból álló békefeltételeit:

1. Az ellenzék a házelnök közvetítésével tárgyal a kormánypárttal.
 2. Nem vonják vissza a véderőjavaslatot, továbbá kizárják a tárgyalásokból a véderőtörvény és a választójogi reform együttes kezelését.
 3. Az értekezletek fő célja olyan reformok vagy megállapodások elfogadása, melyekkel a véderőjavaslat békés parlamenti vitát követően emelkedhet törvényi erőre.
 4. A választójogi kérdés csak a házszabály-revízióval együtt kerülhet a tárgyalások anyagába.
- Berzeviczy béketerveit Khuen-Héderváry elfogadhatatlannak tartotta, mert meglátása szerint nem nyújtottak kellő alapot az ellenzékkel való megegyezésre. Tisza úgyszintén nem fogadta el Berzeviczy elképzeléseit, és figyelmeztette őt arra, hogy a képviselőház elnökének az a kötelessége, hogy a renitens ellenzékiekkel szemben a házszabályokat teljes szigorral szerezzen érvényt. A maga részéről Berzeviczy házelnökségét befejezettnek tekintette.⁵⁸⁴

Az ellenzék vezéralakjai viszont a Berzeviczyvel való tárgyalások mellett foglaltak állást. Október első felében Justh Gyula, Kossuth Ferenc, ifjabb Andrássy Gyula, Károlyi Mihály és gróf Zichy Aladár, a Katolikus Néppárt elnöke is megfordult a képviselőház elnökének dolgozószobájában. Október 11-én Berzeviczy még optimistán nyilatkozta azt a *Budapesti*

⁵⁸² Návay, 1988, 142.

⁵⁸³ Berzeviczy, é. n. [1913], 23-24., 82-85.

⁵⁸⁴ Uo. 31-43.

Hírlapnak, hogy bár nem tudja, a megbeszélések meddig fognak eltartani, de bízik a sikerben, mert azt tapasztalta, hogy „a békére való törekvés egyformán erős az ellenzéken és a kormánypárton elenyésző csekély kivétellel.”⁵⁸⁵

Végül azonban Tisza és a kormányfő csökönysége mellett maguk az ellenzékiek voltak azok, akik miatt a megegyezés meghiúsult. Október végén ugyanis átadtak Berzeviczynek egy 22 pontos kívánságlistát a véderővel kapcsolatban. Ebben egyebek mellett az újonclétszám csökkentését, a kétéves szolgálati idő betartását, illetve magyar tannyelvű altiszti iskolák felállítását akarták elérni. Követeléseiket a kormánypárt nem fogadta el, a Nemzeti Munkapártban pedig innentől fogva rohamosan nőtt a házszabály-reviziót követelők tábora. Az egyeztetéseket a korábbi platformja alapján folytatni kívánó Berzeviczy helyzete ezt követően komolytalanná és egyéni színezetűvé vált. A munkapártiak jelentős része most már csak egy jó szándékú magánkezdeményezésnek tekintette a házelnök akcióját.⁵⁸⁶

Berzeviczy béketárgyalásait Návay Lajos is elítélte. Elhamarkodottnak és naivnak tartotta. Az október 27-i naplóbejegyzésében említést tett Berzeviczy küszöbön álló lemondásáról, aki érezte, hogy a Munkapártban elfogyott körülötte a levegő. Ekkora már általánossá vált, hogy a miniszterelnök „nem rokonszenvezett Berzeviczyvel, elnöklési módját pedig kifogásolta, s hol bosszankodott miatta, hol pedig (és ez volt a rendes hangulat) »viccelődött« felette.”⁵⁸⁷ Mindezek ellenére Khuen-Héderváry november 3-án még felkereste Berzeviczyt a lakásán, és arra kérte, hogy ne mondjon le, hanem – szembemelve addigi politikájával – alkalmazza szigorúbban a házszabályokat. Berzeviczy visszautasította „a meglehetősen szemérmetlen kívánság teljesítését, melynek egyébiránt csak szócsöve volt Khuen, de értelmi szerzője Návay, ki már alig várta, hogy örökömbe beülhessen”.⁵⁸⁸

A kormányfő sikertelen látogatásának másnapján a *Budapesti Hírlap* vezércikke kész tényként kezelte a békeakció és Berzeviczy kudarcát. „A béke virágát, ezt az üvegházi növényt, melyet nagyképű kertészek heteken át zárt falak közt dédelgettek és ápoltak, megcsípte a dér. A gyönyörű palánta egyszerre minden levelét elhullatta, minden színét elvesztette abban a pillanatban, a mint Berzeviczy a Héderváry gróf gomblyukába akarta illeszteni. Kiderült róla, hogy nem is virág, csak egy száraz kóró, a melyen nem sikerült rügyet fakasztani a három keleti

⁵⁸⁵ A béke-kísérlet. *Budapesti Hírlap*, 1911. október 12., 5.

⁵⁸⁶ Pölöskei Ferenc: *Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910-1914*. Budapest, 1970, Akadémiai Kiadó, 57.

⁵⁸⁷ Návay, 1988, 153-161.

⁵⁸⁸ Berzeviczy, é. n. [1913], 45.

büvölőknek. [...] A békeharcból Berzeviczy Albert izzadtan, porosan és elfulladva került ki, kezében egy se-szinü zászlóval, a mely valaha fehér volt.”⁵⁸⁹

November 5-én Tisza a miniszterelnöki hivatalban kijelentette, hogy elérkezett az idő az obstrukció letörésére. Khuen-Héderváry támogatta az álláspontját. A munkapárti értekezleten senki sem szegült szembe Tiszával, ami egyértelművé tette Berzeviczy számára, hogy az általa képviselt mérsékelt politika, amely közvetíteni próbált a saját pártja és az ellenzék között, teljes kudarcot vallott.⁵⁹⁰ Nem halogathatta tovább a lemondását.

Lemondó levelét másnap fogalmazta meg. Návay Lajosnak címezte, és a képviselőház november 7-i ülésén olvasta fel Mihályi Péter jegyző. Az üzenetben Berzeviczy elcsüggedve adott számot arról, hogy megválasztásakor még hitt abban, hogy ha elnökként szigorú lelkiismeretességgel, pártatlansággal és teljes függetlenséggel viszonyul minden parlamenti párthoz, akkor az összes szereplő ugyanilyen lelkiismeretességgel fogja követni a Ház írott és íratlan szabályait. Ebben csalódnia kellett. A kicsinyes országgyűlési küzdelmek gúny tárgyává tették a parlamentáris rendszert. Bukását az ellenzék obstrukciójának tulajdonította, mondván: „az obstrukció molochja, mely már annyi elnökelődömet fölemésztette, újabb áldozatot követel”. Levelét azzal az óhajával zárta, hogy „vajha a józan hazafiúi belátás fölülkerekedése megóvná alkotmányunkat attól a legsúlyosabb veszélytől, mellyel a parlamenti anarchia fenyegetheti!”⁵⁹¹ A november 7-i ülésen az ellenzéki Kossuth Ferenc, Holló Lajos és Rakovszky István is arra kérték Berzeviczyt, hogy vonja vissza a lemondását. Ő azonban hajthatatlan maradt, és november 8-án újabb levelet küldött Návaynak, melyben tudatta, hogy döntése végleges és megmásíthatatlan.⁵⁹²

Berzeviczy utóda – ifjabb Andrassy Gyula közbenjárására – Návay lett. November 8-án a kormánypárt és az ellenzék közötti tárgyalásokon döntő áttörés következett be. A két félnek sikerült megállapodni abban, hogy az új házelnök a továbbiakban eltűri az obstrukciót, melyet az ellenzék nem használ fel az állami költségvetés letárgyalásának megakadályozására. Mindezt az ellenzékiek egy Andrassy, Károlyi, Kossuth és Rakovszky által a következő napon aláírt titkos jegyzőkönyvben rögzítették.⁵⁹³ Aznap Berzeviczy még egyszer tárgyalt Khuen-

⁵⁸⁹ A béke-konfúzió. *Budapesti Hírlap*, 1911. november 4., 1-2.

⁵⁹⁰ Vermes, 2001, 169.

⁵⁹¹ Berzeviczy Albert levele Návay Lajoshoz, 1911. november 6. MNL OL, K 2. fond, 336. csomó, A. I. 5. 1896-1922, Fol. 190-191.

⁵⁹² Berzeviczy Albert levele Návay Lajoshoz, 1911. november 8. Uo. Fol. 192.

⁵⁹³ Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Budapest, 1978, Kossuth Könyvkiadó, 106. (továbbiakban: Hajdu, 1978)

Héderváryval a helyzetről. Az ellenzékkel létrejött megegyezés hírére próbált volna visszakozni a lemondásától, amit a miniszterelnök azonban már nem fogadott el.⁵⁹⁴

A képviselőházi elnökségről történt lemondásával véget ért Berzeviczy aktív képviselőházi pályafutása. A következő években már csak ritkán szólalt fel az országgyűlésben. Távozását követően a parlamenti nyugalom a vártnál rövidebb ideig tartott. Justh Gyula ugyanis továbbra is ragaszkodott a választójogi reform mielőbbi véghezviteléhez. 1912. február-márciusában Khuen-Héderváry vállalkozott az ellenzékkel való közvetítésre. Áprilisra azonban kudarcba fulladtak az egyeztető tárgyalásai. Helyét ezért pénzügyminiszterének, Lukács Lászlónak adta át.⁵⁹⁵ A miniszterelnök-cserét követően májusban a képviselőház elnöki székében is változás történt: Návay Lajost gróf Tisza István váltotta. Tisza világosan látta, hogy a történelmi Magyarország ellenségeivel való leszámolás órája késhet ugyan, de el nem múlhat. Már 1889-ben, az első nagyobb parlamenti beszédében – 25 évvel az első világháború kitörése előtt (!) – figyelmeztetett arra, hogy „folytonosan kísért bennünket egy nagy európai háború veszélye és szelleme”. Váteszként jósolta meg ekkor, hogy ez az összecsapás döntő, élet-halál harc lesz nemcsak a Monarchia, hanem a magyar állam szempontjából is.⁵⁹⁶ Így tehát a Ház elnökeként, érezve a közeledő világháború előszelét, sürgetőnek tartotta a véderő fejlesztését, akár a hárszabályok erőszakos módosítása árán is.

1912. május 23-án politikai sztrájk robbant ki Budapesten Tisza házelnöki kinevezése miatt. A munkásság és a rendőrök között súlyos, több halálos áldozatot követelő összetűzésekre került sor. Ez volt az ún. „vérvörös csütörtök”. Június 4-én Tisza házelnökként nem adta meg a képviselőknek a felszólalás jogát, a renitenskedőket a parlamenti őrséggel kivezettette, a teremben maradt kormánypárti képviselőkkel pedig elfogadtatta a véderőtörvényt. Hasonló módon iktatták törvénybe a kormánynak rendkívül tág teret biztosító törvényt a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről (statáriális ítélezés, internálás, gyülekezési jog korlátozása stb.), illetve a hadiszolgáltatásokról szóló törvénytervezetet.⁵⁹⁷

Tisza erőszakosságával Berzeviczy nem értett egyet. Augusztus 11-én terjedelmes levelet küldött a grófnak, melyben leírta, hogy az utóbbi hónapokban nem akart nyilvánosan szembehelyezkedni vele, ezért inkább egy időre visszavonult a politikai életből. Megjegyezte, hogy személyétől elszakadni nem akar, és nem is fog. Mégis elveivel és meggyőződésével ellentétes az, amit Tisza házelnökként tesz. Politikai elvbarátai ebben a helyzetben nem is

⁵⁹⁴ Návay, 1988, 172.

⁵⁹⁵ Mucsi, 1983b, 802.

⁵⁹⁶ *Képviselőházi napló*, 1887. VII. kötet, 291.

⁵⁹⁷ Gergely, 2005, 524.

kívánhatnak tőle mást, minthogy félrevonuljon. „Inkább eliminálom, mint nullificáltatom⁵⁹⁸ magamat” – írta.

Berzeviczy arra kérte Tiszát, hogy jól fontolja meg a hárszabályok szigorítását, főképpen azt az elképzelését, melynek értelmében bíróságra küldené, és börtönnel sújtaná a Ház rendjét leginkább felforgató képviselőket. Érvelése szerint ezzel az ellenzék „értékes” tagjait a lelkiismeret nélküli demagógiai karjaiba taszítaná, rákényszerítve arra, hogy „a parlament garázdálkodó parasytái”-val azonosítsák magukat.

Emlékeztette Tiszát arra, hogy „Te egész igazságodat törhetetlenül érvényesíteni igyekszel; csak hogy, kedves Istvánom, hidd el, a politika nem az egész igazságok, hanem – mi tűrés-tagadás benne – a megalkuvások mestersége; a politikában az egész igazságok falnak viszik az embert.”

Levele végén elmondta, hogy nagy figyelemmel olvasta Tiszának a *Magyar Figyelő* 1912. évi 11. számában írt, *Sadowától Sedanig* című tanulmányát, a gróf akadémiai székfoglaló beszédét. Ebben Tisza az 1866-os porosz-osztrák háborúban győztes Poroszország előrelátását méltatta a konfliktust lezáró prágai békében. Mondván, békefeltételeivel Poroszország „[e]gy gyógyíthatatlan sebet sem üt, egy olyan engesztelhetetlen ellenséget sem csinál magának, a kivel ne egyesülhetne, vagy szövetségre ne léphetne a közel jövőben.”⁵⁹⁹ Berzeviczy arra kérte Tiszát, hogy ne folytassa az agresszív házelnöki irányvonalat, hanem próbáljon meg ő is a poroszokhoz hasonló bölcsességet és nagyvonalúságot tanúsítani.⁶⁰⁰

1913 nyarán Lukács László egy személyét érintő súlyos korrupciós ügy miatt lemondásra kényszerült. Június 10-én Ferenc József pedig Tisza Istvánt bízta meg kormányalakítással. A két kormány között személyi összetételben kevés változás történt. 1913 februárjától mindkét kabinetben Jankovich Béla közgazdász-oktatáspolitikus töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot. Berzeviczy az emlékirataiban szót ejtett arról, hogy Tisza a második kormányalakítása alkalmával ismét neki ajánlotta fel a kultusztárca vezetését. Ő azonban elutasította a felkérést, mert úgy vélte, hogy a Tisza-adminisztráció a parlamentben uralkodó feszült és kiélezett helyzet miatt gyors bukásra van ítélve.⁶⁰¹

Házelnökként és kormányon Tisza általában az erős kéz politikájának híve volt. Az első világháború árnyékában viszont a nemzetiségi kérdésben az engedményeket és a békét tartotta

⁵⁹⁸ Érvénytelenít, hatálytalanít, eltöröl, megsemmisít. (latin)

⁵⁹⁹ Tisza István: *Sadowától Sedanig*. *Magyar Figyelő*, 2. évf. (1912), II. kötet, 337-360. Idézet a 357. oldalon.

⁶⁰⁰ Berzeviczy Albert levele Tisza Istvánhoz, 1912. augusztus 11. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban: RZSL), 44. fond (Tisza István iratai), 23. csomó, 47. jelzet, Fol. 101/1-2.

⁶⁰¹ Berzeviczy, é. n. [1920], 192.

célravezetőbbnek. Nemzetiségi politikájának középpontjába a hazai románság ügyét helyezte. Már 1910-ben engedményeket helyezett kilátásba a számukra, kormányra kerülve pedig 1912 végén tárgyalásokba kezdett az erdélyi Román Nemzeti Párttal. Külpolitikai téren Románia tartós semlegesítése volt a célja, míg belpolitikai szempontból a kiegyezés rendszerének megszilárdítása, és a dualizmust bomlasztó erők visszaszorítása. 1913 januárjára a románok kidolgozták a követeléseiket: a tanszabadság elvének biztosítása, a román nyelv használata az állami és községi tanintézményekben, a románok lakta vidékeken a román nyelv használata a közigazgatásban, vallásszabadság, a felekezeti egyenjogúság tiszteletben tartása, a román egyházak autonómiája, valamint gyülekezési- és sajtószabadság. A későbbiekben a Román Nemzeti Párt újabb igényeket támasztott: ötven román többségű választókerület kialakítását, román főispánok kinevezését, és több minisztériumban román államtitkárok alkalmazását.⁶⁰²

Tisza István gróf a legtöbb kérést visszautasította, és az 1913/1914 fordulóján újrakezdett tárgyalások sem vezettek eredményre. Az egyeztetéseket a magyar parlamenti ellenzék – Bethlen István, Károlyi Mihály, Apponyi Albert, Polónyi Géza stb. – élesen bírálta, mert a magyar nemzet elárulását, Erdély kiárúsítását látták benne.

Berzeviczy 1914. március 12-én szólt hozzá a képviselőházban a román tárgyalásokról kialakult vitához. Elmondta, hogy Tisza kormányfőként nem térhetett ki egy olyan súlyú ügy rendezése elől, mint a magyarországi románság helyzete. Az egyeztetések megkezdésének időpontját azonban nem tartotta szerencsésnek. Románia ugyanis megerősödve került ki az 1912/1913. évi Balkán-háborúból, nemzetközi tekintélye jelentékenyen emelkedett, ami megnövelte a hazai román ajkú lakosság önérzetét, és arra ösztönözte őket, hogy merészebb követeléseket fogalmazzanak meg.

Egykori művelődéspolitikusként kifejtette véleményét az oktatásra vonatkozó román igényekről. Nem értett egyet azzal, hogy a nemzetiségi diákok a magyar tannyelvű középiskolákban a hittant anyanyelvükön tanulhassák. Szerinte ezzel az a látszat keletkezne, hogy az illető valláshoz tartozó tanulókat mesterségesen elválasztják társaiktól, ami az intézmény belső életében káros lehet. Az állami elemi népiskolákban ugyanakkor fontosnak nevezte az anyanyelv tanítását, különösen az anyanyelvi hit- és erkölcsstan órákat. Ezt követően felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzetiségi vidékek iskoláiban tanuló kisebbségi magyar diákok magyar nyelvű és magyar nemzeti szellemű oktatásáról megfelelő módon kell gondoskodni.

⁶⁰² Gergely, 2005, 527-528.

Beszédében az 1868. évi Eötvös-féle nemzetiségi törvényről is megosztotta a gondolatait. A törvényre szerinte a nemzetiségek Magna Charta-ként hivatkoznak, és annak betartását kéri számon minden kormányzaton, miközben ők maguk állnak elő a jogszabály szellemével ellentétes követelésekkel. Például akkor, amikor nemrégiben egy korábbi erdélyi román parlamenti képviselő, Vasile Goldiș román tannyelvű egyetem felállítását szorgalmazta Magyarországon, holott a nemzetiségi törvény kimondja, hogy az egyetemek tannyelve a magyar.

Sajnálatosnak nevezte, hogy a külföldi közvéleményben Magyarországról egy hamis, a nemzetiségeit elnyomó állam képe él. Véleménye szerint a nem magyar anyanyelvű lakosság erőszakos asszimilációjára hazánkban senki sem törekszik, mivel mindenki tisztában van a lehetetlenségével. Nagy veszélyt látott a német és olasz egyesítéssel az 1870-es években kezdődő, modern, nacionalista alapú államépítésben. Elrettentésül a Balkán-háborúkkal említette, ahol a nemzetiségi és etnográfiai viszonyok megváltoztatásához vérrel és vassal láttak hozzá. Attól tartott, hogy a balkáni példa követőkre talál majd a magyarországi szerb és román nemzeti kisebbségek között. A szeparatista törekvésekre korabeli európai példákat hozott: Belgiumban vallon, míg Svájcban olasz elszakadási irányzatok tapasztalhatók. Nagy-Britanniában az írek részéről figyelhetők meg függetlenedési tendenciák. De Németország is hasonló kihívással néz szembe az elzászi franciákat, Posen (Poznań) tartomány lengyeljeit és schleswig-holsteini dánokat illetően.

Felszólalása végén Berzeviczy lándzsát tört amellett, hogy a nyelvi különállásnak nem lehet következménye a politikai elkülönülés. El kell fogadni, hogy az etnikai nemzet és a politikai állam fogalmi nem minden esetben fedik teljes egészében egymást. Ennélfogva meg kell találni a módját annak, hogyan lehet egy államban a leghatékonyabban biztosítani minden népcsoport nyelvi és kulturális jogait úgy, hogy azok az államnyelvet közvetítő nyelvként elfogadják, és a többségi nemzettel együtt békében éljenek. Amint erre megoldás születik, az eltérő etnikumok közti konfliktusok – szavai szerint – „játszva el lesznek oszthatók.”⁶⁰³

Berzeviczy parlamenti beszédének elhangzásakor már tudvalévő volt, hogy a románokkal folytatott értekezletek eredménytelenül zárultak. A bécsi udvar, valamint az 1882-ben létrejött német-olasz-osztrák-magyar hármas szövetség számára Romániát megtartani igyekvő Ferenc Ferdinánd biztosította az erdélyi román vezetőket arról, hogy a románság helyzetét rendezni fogja, függetlenül attól, hogy megegyeznek-e Tisza Istvánnal, vagy sem. A trónörökös

⁶⁰³ Berzeviczy felszólalását lásd itt: *Képviselőházi napló*, 1910. XXII. kötet, 532-539.

kezdeményezése miatt tehát elbukott az utolsó kísérlet is, amely megpróbálta volna integrálni a rományságot a magyar politikai életbe.⁶⁰⁴

A nemzetiségi kérdés, ami Berzeviczy Albertet még 1914-ben is élénken foglalkoztatta, a történelmi Magyarország egyik nagy, megoldatlan problémája maradt. A XVIII. század végén megjelenő modern nacionalizmus, ami a Monarchiát délről és keletről körülvevő új államok irredenta politikáját áthatotta, olyan veszélyes törekvést jelentett, amely az első világháborús vereséget követően darabjaira szaggatta szét nemcsak a Habsburgok birodalmát, de a sok évszázados magyar államot is.

⁶⁰⁴ Szász Zoltán: Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában. In: Uő. (szerk): *Erdély története*. III. kötet. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó, 1686-1687.

7. Sportvezető és a MOB elnöke

Berzeviczy Albert rendkívül sokszínű egyéniségének bemutatása nem lenne teljes, ha nem kerülne említésre az a meghatározó sportvezetői karrier, amelyet az első világháború előtti magyar sport és olimpiai mozgalom életében betöltött.

Berzeviczy sosem volt egy kimondott sportember,⁶⁰⁵ és nem áll rendelkezésünkre információ arra vonatkozóan, hogy bármit is (főképp versenyszerűen) sportolt volna. A kultusztárca államtitkáráként viszont az ő hatáskörébe tartozott az iskolai testnevelés ügye. Ennek keretében számos olyan rendelet szerzője lett, amely a comeniusi ún. „schola ludus”-t (játsszó iskola) kívánta megvalósítani, ahol a játék az iskolai túlterhelés megelőzésének egyik eszköze volt. 1890 januárjában, az országgyűlés képviselőházában elmondott beszédében – angol és francia példákra hivatkozva – igyekezett felhívni a figyelmet a testnevelés fontosságára, a szellemi túlterheltség enyhítése érdekében. Felszólalásában ugyanakkor helyet kapott az olimpiai gondolat is: „Nekem, tisztelt Ház, meggyőződésem, hogy előbb-utóbb vissza kell térnünk az olympiai és pythiai játékok szép korára, a mikor a testi és szellemi erők, úgyszólván, mint egyenrangú tényezők küzdtek a versenypályán s a mikor a költőre nézve nem tartották lealázónak azt, hogy homlokára ugyanazon szent olajfáról szakítottak olajágot, a melynek lombjával a legügyesebb diskoszdobót koszorúzták meg.”⁶⁰⁶

Berzeviczy és Csáky Albin révén került be a középiskolák – részben a budapesti polgári és népiskolák – tanterveibe a korcsolyázás, a kötelező uszodalátogatás, valamint a rendkívüli tárgyként oktatható vívás. A testnevelés oktatásának hatékonyabbá tétele érdekében a tanárok számára továbbképző tanfolyamokat rendeltek el.⁶⁰⁷ Berzeviczy érdeme volt az 1812/1890. számú rendelet is, amelyben Csáky a diákok országos tornaversenyeinek meghonosítását írta elő. Számos európai országban ekkortájt az általános hadkötelezettség bevezetésével az iskolákban a torna mellett rendes tantárgyként megjelentek a katonai rendgyakorlatok és fegyvergyakorlatok. Magyarországon ennek pótlására szolgáltak Berzeviczyék tervei szerint az ifjúsági tornaversenyek, „amelyek nemcsak formális tornamutatványokra, hanem az ifjúság nevelésének körébe illő sportnemekre és testedző játékokra” is kiterjedtek.⁶⁰⁸

⁶⁰⁵ Berzeviczy Albert. *Sport hírlap*, 1919. január 13., 1.

⁶⁰⁶ *Képviselőházi napló*, 1887. XV. kötet, 345.

⁶⁰⁷ Kun László: A Habsburg önkényuralom és a kiegyezés időszakának testkultúrája (1849-1918). In: Földes Éva – Kun László – Kutassi László: *A magyar testnevelés és sport története*. Budapest, 1977, Sport Lap- és Könyvkiadó, 177.

⁶⁰⁸ Siklóssy László: *A magyar sport ezer éve*. III. kötet. Budapest, 1929, Országos Testnevelési Tanács, 167-168. (továbbiakban: Siklóssy, 1929)

Az első ifjúsági tornaversenyre 1891-ben került sor a budapesti Városligetben, 60 város 101 iskolájának több mint háromezer diákja részvételével. A következő évben szintén a főváros adott otthont az eseménynek, ami után a kultuszminisztérium kerületi tornaversenyek megrendezése mellett döntött. 1894-ben ezért négy (Kassa, Kolozsvár, Pozsony, Szeged), 1895-ben pedig három (Besztercebánya, Debrecen, Győr) városban került sor a versenyekre. A résztvevők száma azonban vidéken csökkent, 400 és 2.000 fő között ingadozott.⁶⁰⁹ Ezek az erőpróbák főbb vonalakban az antik olimpiák és a pánhellén játékok menetét követték. A legnagyobb szabású tornaversenyt 1896. június 2-3-án, a millennium évében rendezték meg Budapesten, a Stefánia út mellett felállított versenytéren. Az ezredéves versenyek irányítására alakult meg az Országos Testnevelési és Sportbizottság (OTSB), melyet Berzeviczy Albert vezetett.⁶¹⁰ A 4.800 tanulót felvonultató megmérettetést személyesen tekintette meg az uralkodó – a *Vasárnapi Ujság* tudósítója szerint igen jó hangulatban –, aki miután kezét rázott Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterrel, kijelentette: „Valóban páratlanul szép látványos felvonulás volt. A fiuk nagyon jól tartották magukat. Igen meg vagyok elégedve.”⁶¹¹

Berzeviczy ugyanakkor hazánk sportéletében nemcsak államtitkárként, hanem szervezetvezetőként is letette a névjegyét. 1885-ben részt vett a Magyarországi Tornaegyletek Szövetségének (MOTESZ) megalapításában. A testületnek két ízben, 1896 és 1903 között,⁶¹² majd 1910-től 1923-ig volt az elnöke.⁶¹³ 1895-től kezdve három éven át pedig a Nemzeti Torna Egylet (NTE) elnöki tisztségét is betöltötte. Mindezek fényében érthető, hogy miért őt választották az 1895 decemberében megalakult Magyar Olimpiai Bizottság első elnökévé.

Magyarországon az olimpiai gondolat már évszázadokkal Berzeviczy színre lépése előtt felbukkant. Első írott forrása a XV. századból származik. A késő reneszánsz idején az olimpia értelmezése az egyoldalú szellemi képzéssel szemben a kiegyensúlyozott fizikai és intellektuális nevelést jelentette. A XIX. században összekapcsolódott a nemzeti függetlenség ügyével, valamint a testgyakorlatok testneveléssé és sporttá korszerűsödésének folyamatával. Berzsenyi Dániel például 1830 februárjában egy gróf Széchenyi Istvánnak írott levelében az ókori olimpiai játékok felújítását javasolta, mert szerinte a zene és a gimnasztika harmóniája

⁶⁰⁹ Siklóssy, 1929, 173.

⁶¹⁰ N. Pál József: Hajrá magyarok! Sporttörténeti vázlat. *Kortárs*, 52. évf. (2008), 5. sz., 69-86.

⁶¹¹ Az ország ifjúsága Budapesten. *Vasárnapi Ujság*, 1896. június 7., 383-384.

⁶¹² Wlassics, Berzeviczy. *Herkules*, 1903. november 15., 1-2.

⁶¹³ A magyar tornasport megpróbáltatásai és révbeérkezése. *Nemzeti Sport*, 1933. március 15., 70.

nélkül az emberi szervezet diszonzanciája alakul ki. Levelében Berzsenyi Széchenyit úgy köszöntötte, mint az ógörög kultúra eszméinek meghonosítóját és továbbvivőjét.⁶¹⁴

Az olimpiai játékok feltámasztásában a francia Pierre de Coubertin mellett a délvidéki születésű magyar pedagógus, Kemény Ferenc játszott kulcsszerepet. Kettejük kapcsolata Kemény 1884-es párizsi tartózkodása alatt kezdődött, amikor is Kemény csatlakozott Coubertin 1889 óta hangoztatott kezdeményezéséhez, mely az antik világ négyévenkénti versenyeinek felújítását tűzte ki céljául. Francia barátja terveiről Kemény 1894 tavaszán tájékoztatta a magyar kormányköröket, akik közül Berzeviczy szívesen fogadta az ókori görög kultúra emlékeihez való visszatérés gondolatát, de Csáky kultuszminiszter sem idegenkedett tőle, mivel jól tudta, hogy a közelgő millenniumi sportversenyek iránti érdeklődést felkeltheti az olimpiai játékok megvalósulása.⁶¹⁵

Még ugyanebben az évben került megrendezésre az Országos Közegészségügyi Egyesület szervezésében Budapesten a VIII. Nemzetközi Közegészségügyi és Demográfiai Kongresszus, melyre Coubertint is meghívták, ám ő ezen egy görögországi útja miatt nem tudott részt venni. A kongresszus iskola-egészségügyi szakosztályának ülésén Berzeviczy elnökölt, és *A testi nevelés kérdéséről* című, francia nyelvű előadásában elismerően szólt Coubertin pedagógiai módszereiről. Szerinte a személyiség fejlesztése szempontjából a testedző játék a leghatékonyabb módszer, mert az izomzat átmozgatása mellett erősíti a jellemet azzal, hogy kitartásra, türelemre, figyelemre és önuralomra nevel, ezáltal pedig önzetlenségre és önfeladásra tanít.⁶¹⁶

Miután Athénban az első modernkori olimpia megrendezése – elsősorban anyagi okokból – súlyos nehézségekbe ütközött, 1894-ben felvetődött annak a gondolata, hogy az ezredéves ünnepekre készülő Budapest adhatna otthont a játékoknak. Erről Coubertin és Kemény levelezést is folytatott, ám Keménynek a kultuszminiszteri székben Csákyt váltó Eötvös Lórándnál, majd utódjánál, Wlassics Gyulánál sem sikerült támogatást elérnie. Az írásbeli nemleges válasz indoklása úgy hangzott, hogy az olimpia megrendezése igen komoly terhet róna az államháztartásra, valamint ha egy olyan komoly sportmúlttal bíró nemzet, mint a görög,

⁶¹⁴ Kutassi László (szerk.): *Magyarország olimpiai mozgalmának krónikája*. Budapest, 1995, Magyar Olimpiai Bizottság, 11-12. (továbbiakban: Kutassi, 1995)

⁶¹⁵ Keresztényi József: *A MOB története*. I. kötet. Budapest, 1971, Testnevelési Tudományos Tanács, 11-17. (továbbiakban: Keresztényi, 1971)

⁶¹⁶ Berzeviczy Albert: *A testi nevelés kérdése I.* In: Berzeviczy, 1905a, 315-328.

bizonytalan ez ügyben, akkor Magyarországnak végképp nem szabad egy ilyen kockázatos dologba belevágnia.⁶¹⁷

Magyarország azonban az olimpiai részvételről nem akart lemondani, s emiatt Berzeviczy 1895. június 6-án értekezletet hívott össze az NTE-ben, ahová szakértőként Kemény Ferencet is meghívta. A választmányi ülés kívánatosnak tartotta az athéni olimpián való magyar szereplést, valamint azt, hogy erről más sportszervezetekkel is párbeszédet folytassanak. Az NTE ezért az olimpiai játékok előkészületei miatt körlevelet intézett a budapesti testedző- és tornaegyletekhez, melyben az érintett egyesületek képviselőinek nevét kérte a jövőben rendezendő megbeszélés kapcsán.⁶¹⁸ A felkészülés ügyében összehívott bizottság alakuló ülése azonban a válaszlevelek lassú beérkezése miatt folyamatosan csúszott, a kultusztárca pedig csak szeptemberben döntött véglegesen arról, hogy az ország hivatalosan is képviselteti magát az olimpiai játékokon. Ráadásul a kultuszminisztérium a tervezett háromezer forint helyett csak ezret ajánlott fel a sportolók támogatására.⁶¹⁹

Végül a Berzeviczy révén a kultusztárcával közvetlen kapcsolatban álló NTE Szentkirályi utca 26. szám alatt található tanácstermében tartották meg 1895. december 19-én az Olimpiai Játékokat Előkészítő Magyar Bizottság, azaz a MOB alakuló ülését. A komoly sportvezetői múlttal bíró Berzeviczyt választották a bizottság elnökévé, alelnökké pedig Magyar Athletikai Club (MAC) agilis főemberét, dr. Gerenday Györgyöt. A titkári pozíciót Kemény Ferenc töltötte be.⁶²⁰

Az elkövetkezendő hetekben és hónapokban Berzeviczy az előkészületek ügyében sűrű levelezést folytatott a kultuszminiszterrel, illetve a hazai atlétikai- és tornaegyletekkel. Sikerült elérnie, hogy a kultuszminisztérium által felajánlott ezer forinton felül a MAC és a Budapesti Torna Club (BTC) további 100-100 forinttal járuljanak hozzá saját versenyzőik kiküldéséhez a görög fővárosba. Emellett Wlassicsnál kijárta, hogy Keménynek 400 forint útisegélyt, és egyhavi fizetett szabadságot engedélyezzen.⁶²¹ Az áprilisban megrendezett Első Nemzetközi Olimpiai Játékokon a magyar sportolók két első (Hajós Alfréd kétszer), egy második (Dáni Nándor) és két harmadik helyezést (Kellner Gyula, Szokolai Alajos) értek el. Találónan állapította meg tehát az ismert sporttörténész, Takács Ferenc: „Azt hogy méltó kezekbe került

⁶¹⁷ Szikora Katalin: Kemény Ferenc, a Nemzetközi Olimpia Bizottság első magyar tagja. In: Szabó Lajos - Szóts Gábor (szerk.): *Kemény Ferenc és kora*. Budapest, 2011, Magyar Sporttudományi Társaság. 29-30. (továbbiakban: Szabó - Szóts, 2011)

⁶¹⁸ Kutassi, 1995, 16-17.

⁶¹⁹ Keresztényi, 1971, 22.

⁶²⁰ Takács Ferenc: *Az olimpiák*. Budapest, 2012, Magyar Olimpiai Bizottság, 74. (továbbiakban: Takács, 2012)

⁶²¹ Kutassi, 1995, 19-20.

a honi olimpizmus gyepelője azt az első újkori olimpián – meg a többiekén – elért eredményeink bizonyítják. Berzeviczy és Kemény olyan duót alkotott, amely rögtön az olimpiák indulásánál aranyérmeket és aranyat érő helyezéseket hozott országunknak, ami kiváltotta a világ csodálatát.”⁶²²

Említést érdemel, hogy Timoleon Philéon az Olympiai Játékok Hellén Bizottságának főtitkára – Athén korábbi polgármestere – 1895 tavaszán személyre szóló meghívót küldött Berzeviczynek a görög fővárosban megrendezésre kerülő játékokra, ám ő azt az elfoglaltságai miatt kénytelen volt visszautasítani. Két évvel később úgyszintén nem tudott részt venni a franciaországi Le Havre-ban megrendezett olimpiai kongresszuson. Annak ellenére sem, hogy a meghívólevelét maga Pierre de Coubertin írta. A modernkori olimpiai játékok atyjának küldött válaszában távolmaradását a magyar képviselőház nyárba nyúló ülészakával indokolta, ahonnan a Ház alelnökeként nem hiányozhat. Ugyanakkor biztosította Coubertint arról, hogy „ha meg nem jelenhetnék, akkor is igaz érdeklődéssel és a legjobb kívánatokkal fogok részt venni oly magasztos célra irányzott buzgó működésökben.”⁶²³

Mivel Berzeviczy a MOB-nak állandó jelleget nem tulajdonított, ezért a szervezet az athéni olimpiát követően befejezettnek nyilvánította munkáját, és feloszlott. A következő, párizsi olimpiára való felkészülés így a MAC irányításával kezdődött meg. 1899. szeptemberi levélváltásukban Berzeviczy arról tájékoztatta Keményt, hogy nem tartja magát illetékesnek a MOB összehívására, de ígéretet tett egy értekezlet megrendezésére. Szeptember utolsó napján ült össze Berzeviczy elnökletével a MOB újjáalakításának „előértekezlete”, november 10-én pedig az NTE székházában szerveződött újjá a MOB. Elnökké ismét Berzeviczy Albertet választották, alelnöknek gróf Széchenyi Imrét, míg a titkár Kemény Ferenc, a Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) tagja, maradt.⁶²⁴

A MOB vezetősége az értekezletet követően látott hozzá az olimpiai részvétel költségeinek előteremtéséhez. A méltó szereplés anyagi háttérének biztosítása érdekében Berzeviczy 1900. március 21-én, a kultuszminisztérium éves büdzséjének képviselőházi tárgyalásán 2.000 forint támogatást kért sportolóink számára. Véleménye szerint „az az ország, a mely százezreket áldozhat lóversenyekre, talán áldozhat 2000 forintot arra is, hogy ifjúsága a testedzés terén megállja a helyét a nemzetközi versenyekben.”⁶²⁵

⁶²² Takács, 2012, 77.

⁶²³ Berzeviczy levélváltásait Philéon-nal és Coubertinnel lásd itt: ETÁL, RB, 38. doboz, 71. jelzet.

⁶²⁴ Kutassi, 1995, 26-27.

⁶²⁵ *Képviselőházi napló*, 1896. XXVIII. kötet, 89.

Április végén a kultuszminisztérium arról értesítette Berzeviczyt, hogy az olimpiára 3.000 korona segélyt biztosítanak a MOB-nak, amelyet 1.000 koronával egészít ki a párizsi világkiállítás magyar kormánybiztosa.⁶²⁶ Párizsban ugyanis a világkiállítással párhuzamosan rendezték meg az olimpiai játékokat. A MOB külföldön élő magyaroktól és szervezeteiktől is kapott felajánlásokat. Az olimpiai előkészületekben azonban némi szervezetlenség volt tapasztalható: Keményt a *Magyarország* című ellenzéki napilap azzal vádolta meg, hogy a levelezgetésein túl érdemben szinte semmit sem tesz hozzá a szervezéshez, Berzeviczy maga pedig egyébként sem volt tájékozott hivatali és más jellegű tevékenységei miatt a felkészülés menetét illetően.⁶²⁷ A hátráltató tényezők ellenére májusban, Párizsban a magyar sportolók mégis egy arany- (Bauer Rudolf), két ezüst- (Halmay Zoltán kétszer) és három bronzérmét (Gönczy Lajos, Halmay Zoltán kétszer) szereztek.⁶²⁸

Az olimpiát követően felvetődött annak gondolata, hogy a MOB a továbbiakban állandó szervezatként funkcionáljon, szemben az addig követett gyakorlattal, melynek értelmében az csak az olimpia előkészítő szakaszában, majd a versenyek ideje alatt működött, azt követően viszont feloszlatta önmagát. Ennek munkálatai két esztendőn keresztül zajlottak, ám még mielőtt elfogadásra került volna a szervezeti szabályzat, 1904 januárjában a harmadik alakuló ülését is megtartotta a MOB. A legfontosabb személyi változás Berzeviczyhoz kapcsolódik, aki nem vállalta tovább az elnöki tiszteletet, mert 1903 novemberétől vallás- és közoktatásügyi miniszter volt. Utóda a korábbi alelnök, Széchenyi Imre lett. A MOB 17 paragrafusból álló szervezeti szabályzatát viszont még Berzeviczy adta ki 1904. május 4-én, a 24.098. számú miniszteri rendeletként. A szabályzat ugyan nem minden pontjában felelt meg a NOB előírásainak, a magyar olimpiai mozgalom számára mégis lényeges előrelépésnek számított.⁶²⁹

Az amerikai St. Louis-ban 1904 nyarán megrendezett játékokra induló magyar csapatot a Berzeviczy vezette kultuszminisztérium minden korábbinál magasabb összeggel, 6.000 koronával támogatta. Ez mégsem volt mindenre elegendő, mert Kiss Géza úszó kiutazására pénzszerző akciót kellett kezdeményezni, a küldöttség menedzsere pedig a saját költségén lett Muzsa Gyula sportdiplomata. A világkiállítással ugyancsak egybekötött St. Louis-i olimpián Halmay Zoltán két arannyal, Kiss Géza pedig egy ezüsttel és egy bronzal gazdagította a magyar éremkollekciót. Novemberben Berzeviczy levélben köszönte meg Keménynek az 1904.

⁶²⁶ Az Osztrák-Magyar Monarchia 1892-ben tért át az ezüstalapú forintról az aranyalapú koronára. Egy korona fél forintot ért, de a forint továbbra is megmaradt elfogadott fizetőeszköznek. A dualista állam egyetlen hivatalos pénzneme 1900-tól lett a korona.

⁶²⁷ Keresztényi, 1971, 32-33.

⁶²⁸ Kutassi, 1995, 27.

⁶²⁹ Keresztényi, 1971, 34-35. és Kutassi, 1995, 29.

évi olimpia magyarországi előkészítésében, és a magyar delegáció részvételében vállalt munkáját.⁶³⁰

Berzeviczy 1904-es távozását követően Kemény a tornamozgalom és az atlétika pártolói között dúló háború áldozata lett, amely a magyar sport egészének vezetéséért folyt. A nemzeti elvű, polgári tornamozgalom állt szemben a modernista, arisztokrata vezetésű atléták szövetségével. A MAC körül szerveződő csoport már az 1890-es évek végén megindította a harcot az olimpiai vonal vezetéséért, és kikezdték az egyleten kívüli, formálisan az NTE-hez sorolható, zsidó polgári származású tanárt. Kemény 1907 áprilisában, levélben mondott le a magyar sportban betöltött szerepéről és NOB-tagságáról.⁶³¹

Berzeviczy sportvezetői karrierje Kemény dicstelenül végződő pályafutásával szemben 1907 után is folytatódott. Az Akadémia elnökeként engedélyt adott arra, hogy 1911 májusában a NOB ötnapos, 12. teljes ülésének az MTA székháza adjon otthont.⁶³² Május 25-én, a kongresszus harmadik napján Berzeviczyt a MAC tiszteletbeli tagjává választották. Az utolsó előtti napon pedig ő ismertette négy szemközt Coubertinnel Kemény NOB-ból való kilépésének hátterét. Aznap a gyűlésen nagy taps fogadta azt a magyar kérést, hogy az 1916. évi olimpia rendezésének jogát Budapestnek ítéljék oda.⁶³³

Berzeviczy önmagát a budapesti olimpiarendezés hívének tartotta, és bízott abban, hogy a főváros 1920-ban ötkarikás játékoknak adhat otthont.⁶³⁴ 1913. szeptember 14-én az újonnan alakult Országos Testnevelési Tanács elnökeként – a pozíciót tíz évig töltötte be – a magyar testnevelés reformjáról szóló előadásában méltatta a modern olimpiai játékok eszméjét, és szót ejtett olyan infrastrukturális fejlesztésekről is, amelyekről úgy vélte, hogy alapot teremhetnek arra, hogy idővel Budapesten is olimpiát lehessen rendezni. Úgy mint egy nagy, nemzeti stadion felépítése, amelynek Hajós Alfréd által készített tervei elnyerték a tetszését, sőt egyes források alapján ő maga kérte fel Hajóst az utóbb soha fel nem épült stadion terveinek elkészítésére.⁶³⁵ Szavai szerint: „Mint reánk váró s már most megjelölhető teendőkre, a melyeknek szükségessége iránt nézeteltérés aligha lesz közöttünk, utalhatni vélek különösen a tornatanárképzés gyökeres reformjára, egy országos tornatanárképző felállításával és szervezésével

⁶³⁰ Kutassi, 1995, 30-31.

⁶³¹ Szabó Lajos: A torna-atlétika háború nagy vesztese. Kemény Ferenc lemond(at)ása. In: Szabó - Szóts, 2011, 48.

⁶³² Az olympiai kongresszus. *Nemzeti Sport*, 1911. május 28., 13-15.

⁶³³ Kutassi, 1995, 47.

⁶³⁴ Berzeviczy Albert dr. a Testnevelési Tanácsról. *Sport hírlap*, 1913. augusztus 11., 6.

⁶³⁵ Zeidler Miklós: A Nemzeti Stadiontól a Népstadionig. In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából XXVI*. Budapest, 1997, Budapesti Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, 72.

együtt; lehetőleg képzővel kapcsolatosan itt, Budapesten egy nagy, állandó stadion létesítése is szükséges, mely az országos nagy versenyek, testedző- és sportünnepélyek színtere lehessen s majdan az Olympiás itteni rendezését is lehetővé tegye.”⁶³⁶

A budapesti olimpia 1920-ban történő megrendezésének tervét reális alternatívaként kezelték a Nemzetközi Olimpia Bizottságban. Mivel azonban az Osztrák-Magyar Monarchia, és benne a történelmi Magyarország az első világháború után felbomlott, és rendkívül mély gazdasági válsággal küzdött, a világegést követő első nyári olimpiai játékokat a belgiumi Antwerpenben rendezték meg a trianoni békeszerződés évében.

⁶³⁶ Berzeviczy Albert: A magyar testnevelés reformja. *Budapesti Szemle*, 156. kötet (1913), 442. sz., 137.

8. Egy kultúrpolitikus magánélete és mindennapjai

Egy életrajz megírásánál indokolt, hogy – amennyiben a források lehetővé teszik – a szerző művében ne csak „hőse” közéleti pályáját, de a mindennapjait és egyéniségét is bemutassa olvasóinak. A Berzeviczy gyermek- és ifjúkorát taglaló fejezetekben már megismerkedhettük egy felvidéki dzsentricsaládból származó fiatalember magánéletével. Képet kaphattunk egyebek mellett az életkörülményeiről, szüleihez és rokonaihoz fűződő viszonyáról, kedvenc olvasmányairól, gyermeki születéséről, valamint arról, hogy kikapcsolódásként mivel töltötte legszívesebben az idejét. Arról azonban, hogy az 1881-ben történt országgyűlési képviselővé választása milyen változásokat hozott számára e téren, csak kevés szó esett.

Képviselőként Berzeviczy a családjával együtt érkezett a fővárosba, ahol kezdetben a VI. kerületi Dalszínház utcában bérelt lakást. 1887-es államtitkári kinevezése után, jobb anyagi lehetőségeinek köszönhetően költözött át az Oktogonhoz, az Andrássy út 50-be. Függetlenül attól, hogy 16 évig volt a Józsefváros képviselője az országgyűlésben, sosem lakott a VIII. kerületben. A városrészben ennek ellenére a képviselőségen túl is komoly közéleti szerepet vállalt. 1894-től egy évtizeden át például elnöke volt a Józsefvárosi Jótékony Nőegyesületnek. Az egyesület karitatív feladatokat látott el, többek között telente meleg ruhát gyűjtött a rászoruló gyermekeknek.⁶³⁷

1881-től Berzeviczyék „kétlaki” életmódot folytattak. Az országgyűlés ülészeit alatt a fővárosban tartózkodtak, a parlament nyári szüneteiben viszont hazautaztak Berzeviczére. Falusi vakációik hossza rendszerint attól függött, hogy a szóban forgó nyáron a családfő felesége és a barátai társaságában felkeresett-e (külföldi) fürdő- és üdülőhelyeket, vagy sem? Amikor lányai még fiatalabbak voltak, távolléteik alkalmával Berzeviczy a szülei vagy az anyósa, Kósch Kamilla gondjaira bízta Editet és Liliant.⁶³⁸

Berzeviczy ugyanis pihenés és egészségmegőrzés céljából gyakran járt fürdőbe. Eleinte a Felvidék fürdőhelyeit látogatta: Lublófürdőt, Bártfafürdőt, Ótátrafüredet vagy Vihnyét. A XIX. század második felében ezeket a helyeket igen színes társadalmi élet jellemezte. A vendégeknek a fürdés és relaxálás mellett lehetőségük nyílt kirándulásokra, sportra, műkedvelő előadásokra, bálokra, valamint az ismeretszerzésre. A gyógyulást a felvidéki, magaslati üdülőhelyeken (főleg a Tátrában) a korszerű hideg vizes gyógykezelés mellett a tiszta hegyi levegő is segítette. Kikapcsolódás céljából a divatosabb fürdőhelyeken, a fürdőházakon és gyógytermeken kívül

⁶³⁷ Szegény gyermekek felruházása. *Pesti Napló*, 1896. december 24., 6.; Téli ruha. *Budapesti Hírlap*, 1899. december 11., 4.

⁶³⁸ Berzeviczy, é. n. [1920], 74.

szállodák és családi nyaralók, vendéglők, bazársor, zenepavilonok és színházak is épültek.⁶³⁹ Országgyűlési képviselőként Berzeviczy már azt is megengedhette magának, hogy külföldi fürdőkbe utazzon. 1884 nyarán például szamárköhögése miatt orvosai tanácsára egy hónapig az ausztriai Graz városa mellett található Eggenberg hideg vizes gyógyfürdőjében tartózkodott. Három évvel később pedig az erős fejfájását a hollandiai Scheveningen tengeri fürdőjében kúrálta ki.⁶⁴⁰ Gyakran fordult meg hidegvízű fürdőkben, mert a parlamenti munkával járó stressz és idegi kimerültség ellen az orvosai általában a hideg vizes kúrát javasolták neki. 1893 nyarán, az egyházpolitikai küzdelmekről kimerülve, ezért feleségével, illetve Hegedüs Sándor szabadelvű képviselővel és nejével a belgiumi Blankenberge északi-tengeri üdülőjébe utazott. Mivel az egyházpolitikáról még a vakációja alatt sem tudott megfeledkezni, tréfásan azt írta a báró Wlassics Gyulának küldött levelében, hogy „az egyházpolitikát itt is eszembe juttatják néha – ha mások nem: a papok, a kik reverendásan és breviáriummal a kezükben sétálnak a plageon; – véletlenül rendesen olyankor, a mikor [a] legtöbb nő fürdik... [...] Szilágyi Dezső majdnem idejött volna a tengerpartra, csak véletlenül beszélte le róla Pázmándy Dénes.⁶⁴¹ Valódi szerencse, mert ha idejön, engem okvetlenül elátkozott volna; én t. i. azt mondtam neki, hogy a tengerparton mindig friss a levegő, ezidén pedig minden hája elolvadt volna. Mi lett volna akkor a polgári házasságból?”⁶⁴²

Az Északi-tengert Berzeviczy az 1890-es évek második felétől Olaszországgal váltotta fel. Itáliai útjai nem kizárólag az üdülésről szóltak, hanem folyamatosan gyűjtötte az anyagot az olasz témájú műveihez is. Az Appennini-félszigetet kezdetben nejével és barátaival, például a hozzá hasonlóan italoofil Beöthy Zsolttal járta be. Idővel aztán csatlakoztak hozzájuk felnőtté vált lányai is, a férjeik társaságában.

Külhoni tartózkodásai alkalmával Berzeviczy akkurátusan útinaplókat vezetett, melyekben feljegyezte a látottakat, és tételesen elszámolta a költségeit. Ugyanis fiatal korától jellemző volt rá, hogy pedánsan számon tartotta a pénzügyeit. Már 20 éves korában, amikor Bécsbe utazott az 1873-as világkiállítás megtekintésére, szüleinek címzett levelében az utolsó forintig beszámolt arról, hogy mennyibe került az étkezése, a kiállítás belépői, a színházjegyek vagy az orvosságai.⁶⁴³ Ezen a szokásán a későbbiekben – amikor anyagi körülményei már jóval meghaladták egy húszéves fiatalemberét – sem változtatott. Útinaplóiból ezért megtudhatjuk,

⁶³⁹ Kósa, 1999, 43-46.

⁶⁴⁰ Berzeviczy, é. n. [1920], 70-79.

⁶⁴¹ Pázmándy Dénes (1848-1936), függetlenségi párti országgyűlési képviselő.

⁶⁴² Berzeviczy Albert levele Wlassics Gyulához, 1893. augusztus 23. MNL OL, P 1445. jelzet, 7. doboz, 26. tétel, Fol 18.

⁶⁴³ Berzeviczy Albert levele Berzeviczy Tivadarhoz, 1873. június 19. ETÁL, RB, 69. doboz, 224. jelzet.

mennyit költött Belgiumban cukrászdára, Olaszországban borbélyra, esetleg Görögországban vonatjegyre.

Parlamenti képviselőként, majd államtitkárként illetve miniszterként Berzeviczy rendezett anyagi körülmények között élt. Az 1890-es évek második felétől kezdődően ráadásul több, elsősorban gazdasági jellegű társaságban töltött be vezető tisztségeket, melyek úgyszintén javadalmazással jártak. Elnöke volt például a Budapesti Politechnikai Egyesületnek, elnökségi tagja a fiumei Nemzetközi Tengerjogi Magyar Egyesületnek, továbbá igazgatósági tag a Magyar Agrár- és Járadékbank Rt.-ben, a Rigler József Ede Papírneműgyár Rt.-ben és a Schoenischen-Hartmann-féle Magyar Hajó, Gép- és Kazán Rt.-ben is. Jelenlegi ismereteinek szerint a műszaki vagy gazdasági végzettséggel nem rendelkező Berzeviczy igazgatósági és elnökségi tagságai nem jártak konkrét tevékenységgel. Esetében inkább arról lehetett szó, hogy a fentebb felsorolt egyesületek és vállalatok megszerezték egy kormánypárti politikus nevét valamint befolyását, melyért cserébe ő tisztes juttatást kapott.

Szinyei Merse Amália 1888-ban, majd Berzeviczy Tivadar rá egy évre történt halála után a berzevicei ház fiuk tulajdonába került, aki szinte azonnal nekilátott a családi kúria átalakításának. 1890-ben az udvarban lévő gyalogutak kavicsburkolatot kaptak, miközben a szilvafákat kivágatta, és a kert végébe gyümölcsöst telepített. Kertészt fogadott, akinek az udvari fatároló és a kocsiszín egy részét lakássá alakíttatta át. Egy évre rá a régi kamrát és a cselédszobát elbonttatta, helyettük a ház északnyugati részéhez három lakószobát, egy fürdőszobát, egy cselédszobát, valamint egy új kamrát építtetett. Az utca felőli kerítés helyére is újat húzatott fel, ami egészen az istállóig ért. A lakóházat immáron minden oldalról kert szegélyezte. A kert végében található méhes helyére üvegházat emeltetett, és egy kisebb szeszfőzdét is üzembe helyezett. A ház belső berendezését 1892-ben cserélte ki. Ekkor több új bútort, kályhát, képet és egy pianínót is vásárolt, átfestette a szobákat, illetve bevezettette az elektromos áramot.⁶⁴⁴

Mivel Sáros vármegye éghajlati- és talajviszonyai nem kedveztek a mezőgazdaságnak, ezért 1891-ben Berzeviczy Albert erdőtelepítésbe fogott a birtokán. A Fekete-hegyen található legelője erősen lejtős, délkeleti részén több ezer fenyőcsemete ültetésével látott munkához. Uradalma nagyobb részét ugyanakkor bérbe adta, hiszen Berzeviczire csak időszakosan utazott fel Budapestről. 1893-ból származó adatok szerint a településen 192 hold szántó, 47 hold rét, 113 hold legelő, és 3 hold erdő volt a tulajdonában. A szomszédos Balázsvágáson 10 hold

⁶⁴⁴ Berzeviczy, é. n. [1920], 89-95.

szántóval, 8 hold réttel, 2 hold legelővel, és 281 hold erdővel rendelkezett.⁶⁴⁵ Jogi ügyeit Berzeviczy Tivadar egykori eperjesi ügyvédje, dr. Propper Adolf intézte. A családi kúriára távollétében a közeli Darócon élő unokabátyja, Berzeviczy Ignác felügyelt. Berzeviczy figyelme azonban a fővárosból is szinte mindenre kiterjed. Sűrű levelezést folytatott az unokatestvérével, melyben aprólékosan megvitatta az ácsmesterek és kőművesek feladatait, a patakparti fűzfatelepítést, a tehéneladást, vagy, hogy elképzelései alapján a kerti árnyékszék milyen távolságban kerüljön felállításra a gesztenyefáktól. Levélváltásaikból megismerhetjük azt is, hogy Berzeviczy mennyire a szíven viselte a berzevicei óvoda, és a település szegény gyermekeinek sorsát. 1891 augusztusában például 14 darab gyerekruhát küldött Berzeviczy Ignácnak, amit Kuzmik Zsófia, és egy barátnője varrtak. Arra kérte őt, hogy a nejevel együtt válasszanak ki hét nagyobb valamint ugyanennyi kisebb gyermeket a legszegényebbek és legrongyosabbak közül, és ajándékozzák nekik a ruhákat.⁶⁴⁶

A berzevicei nyarak folyamatos vendégjárással teltek Berzeviczy életében. Memoárjában számos alkalommal tett említést arról, hogy kúriájában nagy családi vagy baráti összejövetelt rendezett. 1898. augusztus 18-án például 51 hozzátartozóját és barátját invitálta meg egy nagyszabású kerti mulatságra, melyen kora délutántól másnap reggel hétig eperjesi cigányzenészek húzták a talpalávalót. A büfét a házban rendezték be, az udvaron pedig léggömböt eregettek, lampiont díszítettek, teniszezték (Berzeviczy három évvel korábban építtetett tenispályát a kertjében), táncoltak valamint megtekintették az esti tűzijátékot.⁶⁴⁷

Az igen összetartó sárosi rokonság mellett Berzeviczy több magas rangú személyiséget is vendégül látott falusi otthonában az évek során. Megfordult nála többek között Csáky Albin, Franknoi Vilmos katolikus püspök, valamint több alkalommal Hegedüs Sándor is.⁶⁴⁸ 1897 nyarán, még a Ház alelnökeként ebédre invitálta magához az Ótátrafüreden pihenő Szilágyi Dezsőt,⁶⁴⁹ ám a képviselőház elnöke minden valószínűség szerint nem fogadta el a meghívást, mert Berzeviczy részletesen vezetett memoárjában nem került említésre a neve a vendégek között. Külön kiemelte viszont az emlékiratában, hogy 1910. július 30-án jó barátját, Tisza Istvánt és feleségét fogadta Berzevicén. Legnagyobb sajnálatára azonban a grófék másnap délelőtt tovább utaztak István fiuk és Csáky Ilona eljegyzésére a Szepességbe, holott

⁶⁴⁵ Baross Károly: *Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többet bíró magyar birtokosok névsorsa, a tulajdonukban lévő földterület művelési ágak szerinti feltüntetésével.* Budapest, 1893, Hungária, 545.

⁶⁴⁶ Berzeviczy Albert és Ignác 1889-1914 közötti levelezését lásd itt: MNL OL, P 52. jelzet, 11. doboz, 15. tétel.

⁶⁴⁷ Berzeviczy, é. n. [1920], 123.

⁶⁴⁸ Uo. 138.

⁶⁴⁹ Berzeviczy Albert levele Szilágyi Dezsőhöz, 1897. augusztus 16. MNL OL, P 634. jelzet, 1. csomó, 1. tétel, Fol. 102.

vendéglátójuk pezsgős díszebédet szervezett a tiszteletükre, melyre meghívta a Szmrecsányiakat, a Szinyeieket, valamint az unokatestvérét, Berzeviczy Bélát, aki később Horthy Miklós Nemzeti Hadseregének vezérkari főnöke lett.⁶⁵⁰

Nagyszámú vendége okán Berzeviczy gyakran rendelt Berzevicére – ahol az éghajlati viszonyok nem kedveztek a szőlőtermesztésnek és a borkészítésnek – fehérbort, amit ő maga is előszeretettel fogyasztott. 1894 júliusában például egyenesen 109 litert, a gödöllői királyi uradalom felügyelete alatt álló borászati szövetkezettől.⁶⁵¹ Hosszú éveken át számított Sebestyén Gyula rendszeres vásárlójának is, aki nemcsak neves folklorista, de büszke badacsonyi borosgazda is volt. Tőle elsősorban szintén fehérborokat szerzett be: szerémi zöldet, desszertbornak órizlinget, továbbá a finom és száraz badacsonyi kéknyelút, amit kimondottan csak Badacsonyan és a Balaton-felvidéken termesztenek.⁶⁵²

Berzeviczyt a kortársai többsége hűvös és szenvtelen, minden esetben kimérten viselkedő emberként jellemezte, akinek az arcáról szinte semmiféle érzelmet nem lehetett leolvasni. Sápatag bőrszíne valamint érzelmektől mentes viselkedése miatt „márványarcú ember” néven emlegették. E jelzőt eredetileg Szilágyi Dezső ragasztotta rá,⁶⁵³ de később használta vele kapcsolatban Mikszáth Kálmán és Herczeg Ferenc is. Ellenfelei mindeközben „márványarcú ökör”-nek gúnyolták. Tápay-Szabó László író-hírlapíró röviddel Berzeviczy halála után nekrológot közölt róla a *Pesti Napló*ban, amiben így fogalmazott: „Nem tudom, látta-e valaki Berzeviczy Albertet nevetni? Én sohasem. De látta-e valaki őt haragudni? Én sohasem. Arca soha semmi indulatot nem árult el; sohasem ejtett ki egy szót, mely érzelmet fejezett volna ki, soha nem mondott és nem tett semmit, amit meg nem gondolt volna; soha senkit nem támadott és semmi lehetőséget nem szolgáltatott arra, hogy őt támadják. A hivatásos veszekedők ezért nem szerették; például Szilágyi Dezső egyenesen gyűlölte őt – semmi egyébért, csak azért, mert nem bírt belekötni, és így nem is bírta legyőzni.

Én az ilyen »márványarcú« embereket ismerem és csodálom. Semmivel sem érznek kevesebbet, mint más; öröm és szomorúság, lelkesedés és elkeseredés bennük is éppen úgy viharzik, mint másokban; ők egyszerűen – erősebbek, mint mások, mert mindig elegendő az energiakészletük nemcsak szándékaik megvalósítására, de indulataik fékentartására is. Azt a

⁶⁵⁰ Berzeviczy, é. n. [1920], 181.

⁶⁵¹ MNL OL, P 52. jelzet, 10. doboz, B-1. tétel, Fol. 4.

⁶⁵² Berzeviczy Albert és Sebestyén Gyula levélváltásait lásd itt: Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár, Sebestyén Gyula hagyatéka, EA 13148/B dosszié, V. csomag, Fol. 488-503.

⁶⁵³ Berzeviczy. *Pesti Napló*, 1904. szeptember 11., 1.

hatalmas vadat, melynek neve »én«, állandóan láncraerve tartják, hogy feltétlenül uralkodhassanak felette.”⁶⁵⁴

Berzeviczy Edit szerint atyja egyéniségét a legjobban azok ismerhették meg, akik Berzevicén találkozhattak vele. Édesapja ugyanis a falusi magányában érezte magát a legkomfortosabban, ott tudott csak igazán dolgozni és pihenni. Lánya úgy fogalmazott, hogy Berzeviczy a „kötelességtudás és kötelességteljesítés fanatikusa volt.” Fiatalkora óta céltudatosan osztotta be az idejét és a munkáját, így gyermeke kevés dolgot tanult meg hamarabb, minthogy apja tervszerű, előre meghatározott időbeosztásán változtatni nem lehet. Munkája közben nem zavarta meg szinte semmi, és hiába voltak körülötte családtagjai, gyakorlatilag tudomást sem vett róluk, mialatt dolgozott. Élete alkonyán erősen romló látása miatt már feleségének mondta tollba utolsó írásainak szövegét. Szóban megadott minden írásjelet, és utólag sohasem javította ki magát, mert olyan szabatosan fogalmazott, hogy nyomtatásra kész volt az íromány. Berzeviczy Edit memoárja alapján atyja 1870-ben kezdett komolyabban naplót vezetni, melyet néhány év kihagyás után 1881-től írt rendszeresen, élete végéig. Kezdetben kis noteszekben jegyzett le mindent, majd a naptár napi margóján, rövid és tömör mondatokban. Év végén aztán ezeket évszámmal ellátva egybefűzte, és elrakta. Naplójának írására mindig ugyanabban az időpontban, a reggeli után, a napi posta elintézése előtt került sor.⁶⁵⁵

A kimértség és a szigorú kötelességtudat mellett apja személyiségének volt egy könnyedebb, már-már gyermeki oldala is. Ennek jeleként, minden évben, amikor a Sárlos Boldogasszony napjának (július 2.) környékén a lőcsei búcsúból hazaértek a búcsújárók Berzevicére, és a Berzeviczy-udvarház mellett fordultak be a településre, akkor Berzeviczy rendre ott állt a kert végében a kerítés mellett, és régi emlékeit felelevenítve figyelte őket. Lánya igencsak mókásnak találta azt is, hogy a hatalmas szellemi munkásságot kifejtő Berzeviczy teljesen gyakorlatiatlannak számított, és egyáltalán nem volt kézügyessége. Ha például egy egyszerű csomagot kellett madzaggal összekötöznie, azt „olyan mulatságosan rosszul” csinálta, hogy ki kellett venni a kezéből. Apja egész életében telve volt humorral és kedvességgel, mindenre talált valami tréfás és szellemes megjegyzést.⁶⁵⁶

Az előkelő megjelenésű és finom modorú Berzeviczyt kortársai többsége száraz, humortalan embernek tartotta. Holott magánleveleiben, beszédeiben és írásaiban, számos esetben

⁶⁵⁴ Tápay-Szabó László: A márványarcú ember. *Pesti Napló*, 1936. március 24., 4.

⁶⁵⁵ Berzeviczy Edit, é. n., 20-22.

⁶⁵⁶ Uo. 14-24.

találkozhatunk tréfás – de legalábbis annak szánt – meglátásokkal, szófordulatokkal. Egy Hampel Józsefné Pulszky Polixénának 1912-ben írt üzenetében példának okáért arról számolt be, hogy miközben egy ismerőse levelét olvasta a vonaton, egy jó hírre reagálva akkorát ugrott, hogy majdnem kiverte a vasúti kocsi fedelét.⁶⁵⁷ *Itália* című könyvében pedig, amikor Modena városát ismertette, Berzeviczy az alábbi észrevételt tette: „Az olaszországi városokat tudvalevőleg két osztályba sorolhatjuk; olyanokéba, amelyekben Viktor Emánuel – nem az élő, hanem a márványból vésett vagy broncba [sic!] öntött – lovon ül és olyanokéba, amelyekben gyalogszerrel jelenik meg.”⁶⁵⁸ Utóbbiak közé tartozott Modena is.

Ikerlányai neveltetésére és taníttatására Berzeviczy Albert mindvégig gondosan ügyelt. Gyermekkorukban francia nevelőnőket fogadott melléjük. Olvasmányaikat személyesen válogatta ki, és sokszor olvasott fel nekik, főleg Goethe és Charles Dickens műveiből, ám előfordult, hogy még a saját könyveiből is. Feleségével, Kuzmik Zsófiával haláláig tökéletes összhangban élt együtt, Berzeviczy Edit megfogalmazása szerint: „Soha házasságot ideálisabb harmóniában egymásnak élni nem láttam.”⁶⁵⁹ Kuzmik Zsófia egy találkozásuk alkalmával nagyon kellemes benyomást tett Justh Zsigmond íróra, aki a naplójában azt jegyezte fel róla, hogy férjének „szorgalmas, gondos, értelmes felesége. Azt hiszem az, amit [Berzeviczy] keresett.”⁶⁶⁰

Berzeviczy gyakran járt családtagjai és barátai társaságában a birtokához tartozó erdőbe kirándulni, mert nagyon szerette a fákat. Örömet lelte abban, ha egy kopár hegyoldalt sikerült befásítania, és láthatta felnőni a fenyőket. Legszívesebben a Dluha Dolina nevű völgyben található erdejét kereste fel, amely uradalmi közül a legmesszebb feküdt Berzeviczétől, a Szepesség határában. Ide rendszerint lovas kocsival utazott az egész család. Kosárban vitték magukkal a sűrű gulyáslevest, a völgyben pedig krumplit sütöttek, és aludttejet ittak. A közös piknikezésekhez Berzeviczy a Dluha Dolinában pihenő- és étkezőhely gyanánt fából készült asztalt és lócákat állíttatott fel.⁶⁶¹

Mikor ősszel hűvösebbre kezdett fordulni az idő, vagy „beállott a felvidéki lassú, hosszú eső”, Berzeviczy Edit szerint apja gyakran ült le a kandalló elé. Ilyenkor el-elgondolkodott, esetleg fiatalkori kedves olvasmányait vette elő: Heinét, Goethét és Shakespeare-t. Utóbbi kettőről több tanulmányt írt, és 1932-ben – a nagy német író halálának centenáriuma – a német

⁶⁵⁷ Berzeviczy Albert levele Hampel Józsefné Pulszky Polixénához, 1912. május 17. OSZK Levelestár, Fond VIII/2120, Fol. 4.

⁶⁵⁸ Berzeviczy Albert: *Itália. Úti rajzok és tanulmányok*. Budapest, 1924, Franklin-Társulat Kiadása, 224.

⁶⁵⁹ Berzeviczy Edit, é. n., 23.

⁶⁶⁰ *Justh Zsigmond naplója*. Sajtó alá rendezte Halász Gábor. Budapest, 1941, Athenaeum, 327.

⁶⁶¹ Berzeviczy Edit, é. n., 27.

államfő Hans von Schön budapesti német követen keresztül Goethe-éremmel tüntette ki őt.⁶⁶² Kedvenc zeneszerzői Liszt Ferenc, Giuseppe Verdi, Frédéric Chopin és Ludwig van Beethoven voltak. Annak különösen örült, ha a meleg kandalló mellett egy csészében cukorral összekevert tojássárgáját fogyaszthatott. Mindez a nátha ellen is hatásos orvosság volt. Kúriája kertjébe több hársfát és fenyőfát telepített, és a ház mellett álló gesztenyefák lobjai alatt gyakran étkezett feleségével és lányaival. Vasárnaponként, a mise előtt az udvarában gyűltek össze uradalmának szlovák erdőkerülői, telekbérlői és mások, akik egyrészt jelentést tettek neki, másrészt ügyesbajos dolgaikban kérték ki a tanácsát. Óriási tisztelettel viseltettek Berzeviczy személye iránt, bár néha a furfangos tót atyafiak visszaéltek a jóhiszeműségével. Berzeviczy Edit emlékei alapján atyja „kitűnően bírta a legcikornyásabb tót nyelvet is és mérhetetlen türelemmel hallgatta a véget nem érő, nehézkes ügyefogyott beszédeket.”⁶⁶³

Berzeviczy a szlovákon kívül még legalább három idegen nyelvet beszélt jól. Ezek között ott volt természetesen a német, melyen keresztül kommunikált a dualista állam osztrák feléből származó politikustársaival, továbbá a németajkú értelmiségiekkel. Kulturális kapcsolatok ápolása végett ugyanis többször megfordult, és elő is adott Németországban a Goethe Társaság vagy a Német Shakespeare Társaság meghívására. Az első világháború alatt aztán propagandaelőadásokat is tartott Bécsben és Berlinben. Olaszul az itáliai utazásainak köszönhetően tanult meg, és nyelvismeretét később, amikor a magyar-olasz kapcsolatok egyik vezéralakja lett, továbbá az olasz tárgyú könyveihez gyűjtött anyagot, jól kamatoztatta. Élete során több olasz nyelvű cikket és tanulmányt közölt történelmi, művészettörténeti és irodalmi témákban. A franciát főként a nemzetközi porondon, például az Interparlamentáris Unióban vagy Hágában használta, ahol a beszédei elsősorban francia nyelven hangzottak el. S bár fiatal korában, mint említettük, tanult angolul is, ám nem rendelkezünk pontos információval az angol nyelvtudása valós szintjéről.

Berzeviczy Edíthez hasonlóan legifjabb Szász Károly, Berzeviczy kultuszminisztériumi titkára is kiemelte, hogy Berzeviczy jó kedélyű, kötelességtudó, és egyben rendkívüli retorikai tehetséggel rendelkező ember volt. Szerinte Berzeviczy, „az élőlőzónak valódi mestere”, szépen, lendületesen és nagyon választékosan beszélt, „csinált szóvirágokat nem szórt, üres bombasztokat nem puffogatott soha.” Feladatait és ígéreteit komolyan vette, a léhaságtól tartózkodott, ám egyáltalán nem volt ridegszívű ember, hiszen „hosszú ismeretségünk alatt gyakran láttam őt vidám társaságban fölmelegedni, tréfás beszédet is nem egyszer hallottam

⁶⁶² Berzeviczy Albert ma vette át a Goethe-érmet. *Budapesti Hírlap*, 1932. október 7., 7.

⁶⁶³ Berzeviczy Edit, é. n., 26-29. Idézet a 29. oldalon.

tőle”.⁶⁶⁴ Szász úgy vélte, hogy Berzeviczy személyiségének megértéséhez mindenekelőtt a *Régi emlékek* című könyvét kell elolvasni, ami memoár-irodalmunk – értékelése szerint – egyik legszebb darabja, és benne szerzőjének „végtelenül gazdag érzelemvilága, felfogásának nemessége, szíve kincsesháza itt tárul igazán az olvasó elé.”⁶⁶⁵

Szász Károly visszaemlékezése szerint Berzeviczy fővárosi, Oktogon-téri lakása „boldog családi fészek”, „szinte szentélyszerű kedves családi kör” volt. Ő gyakorlatilag mindennapos vendégnek számított ott, mivel Berzeviczy a titkári óráját reggelente, hivatalba menet előtt, az otthonában tartotta. Ilyenkor Szász Berzeviczy dolgozószobájának – melynek egyik falát egy Kuzmik Zsófiát ábrázoló festmény díszítette – íróasztalánál foglalt helyet, és lejegyezte azoknak a leveleknek a tartalmát, melyeket a főnöke fel-alá járkálva diktált le neki. A reggeli órákban gyakran benézett Berzeviczyékhez a házi orvosuk, az eperjesi születésű dr. Elischer Gyula is, aki jó barátja és páciense egészségi állapota felől érdeklődött.⁶⁶⁶

Az Oktogonról Berzeviczy 1897-ben költözött át az Erzsébet körúti New York-palotába, melynek harmadik emeletén egy hatszobás, nagypolgári lakást bérelt élete végéig. Két közeli barátja is az épületben lakott a századelőn, Alexander Bernát és Beöthy Zsolt. Feljegyzések szerint Berzeviczy otthona „főúri eleganciával” volt berendezve,⁶⁶⁷ dolgozószobáját antik bútorok és értékes festmények díszítették.⁶⁶⁸

Berzeviczy Edit és Szász Károly méltató hangvételű visszaemlékezéseikben nem tesznek említést arról, hogy Berzeviczy – ahogyan Návay Lajos írta a naplójában – minden bizonnyal hiú ember lehetett, aki a nevére és a tekintélyére mindig kínosan ügyelt. Ezt támasztja alá, hogy a Kacziány Gézával történt párbaján túl még több becsületsértési ügye is volt. 1887-ben például előbb a *Pesti Napló*val egy névtelen zszurnaliszta kemény hangvételű cikke⁶⁶⁹ miatt, majd pedig Fenyvessy Ferenc ellenzéki képviselővel. Fenyvessy jó vágású férfiként igen komoly népszerűségnek örvendett a hölgyek körében. Berzeviczyvel azonban nem egy szerelmi kalandja révén került összetűzésbe, hanem azért, mert röpirataiban egyrészt a Csáky Albin vezette kultusztárcát,⁶⁷⁰ másrészt az annak (X. Y. Z. álnéven⁶⁷¹) védelmére kelt Berzeviczyt

⁶⁶⁴ Szász, 1940, 65.

⁶⁶⁵ Szász, 1940, 68-69.

⁶⁶⁶ Uo. 64.

⁶⁶⁷ Lehet-e közeledés a kettészakadt magyar irodalomban? *Prágai Magyar Hírlap*, 1927. február 8., 4.

⁶⁶⁸ Kornitzer Béla: Tizenhárompróbas zsidóbarát vagyok, - mondja a nyolcvanegy éves Berzeviczy Albert. *Egyenlőség*, 1934. november 24., 9.

⁶⁶⁹ A német párt. *Pesti Napló*, 1889. március 8., 1.

⁶⁷⁰ Fenyvessy Ferenc: *Felső oktatásunk reformja*. Budapest, 1889, Révai Testvérek.

⁶⁷¹ *Nemzet*, 1889. október 18., 1.

bírálta.⁶⁷² Mindkét eset azzal végződött, hogy a sértettet a nevében eljáró személyek rábírták arra, hogy elálljon a becsületsértési per megindításától.⁶⁷³

Takáts Sándor író visszaemlékezése szerint a *Budapesti Hírlap*nál – ahol Takáts egykoron állandó szerző volt – történt meg az a mulatságos eset, hogy egy időben az összes társadalmi eseményen, melyen Berzeviczy részt vett, nem tüntették fel a nevét a lapban a megjelentek hosszú sorában. Berzeviczy ezt megelégette, „szörnyű haraggal” ment be a szerkesztőségbe, és „komolyan megsértődve szemrehányást tett” Csajthay Ferenc szerkesztőnél. Csajthay kivizsgálta az esetet, aminek nyomán kiderült, hogy az egyik szedő volt a tettes, akinek a felesége korábban Berzeviczyéknél volt szobalány, de elbocsátották. Bosszúból a szedő a nyomdában minden alkalommal kihúzta Berzeviczy nevét a cikkekből.⁶⁷⁴

Mivel Berzeviczy hosszabb ideig volt vezető beosztásokban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, ezért érdemes néhány gondolatot szánunk a vallásossága kérdésének. A gyermek- és ifjúkorát taglaló fejezetekben már említést tettünk arról, hogy egyházi iskolákban nevelkedett, és édesanya részéről legjobban a vallásossága hatott rá. Mindezek mellett fontos megjegyeznünk, hogy ha lehetősége nyílt rá, vasárnaponként Berzeviczy rendszeresen eljárt az istentiszteletre. A berzevicei templomban ezért neki és a családjának külön ülőpad volt fenntartva.⁶⁷⁵ Miniszteri dolgozószobája egyik falát az akkor hivatalban lévő pápa, X. Pius arcképe díszítette. Ez a tény a *Népszava* egyik újságíróját annyira felháborította, hogy cikkében igaztalanul azt állította róla: „felekezeti miniszter, sötét gondolkozása, papimádó reakcionárius.”⁶⁷⁶ A fentebb idézett Tápay-Szabó László ekképpen emlékezett rá vissza: „ha igaz képet akarok róla rajzolni, meg kell említenem, hogy a »díszmagyaros« ünnepeket kivéve, gróf Apponyi Alberten és Strausz Istvánon⁶⁷⁷ kívül csak egy politikussal találkoztam a templomban: Berzeviczyvel. Sohasem ment előre, sőt sohasem ült le; feleségével mindig a baloldalon, hátul állt a szegények között, s e látogatásai tisztán és kizárólag Istennek szóltak, senki másnak, semmi másnak.”⁶⁷⁸ Bár Tápay-Szabó az írásában nyilvánvalóan túlzott, mert a

⁶⁷² Fenyvessy Ferenc: *Felső oktatásunk reformja. Válasz az „Egyetértés”-nek, a „Pester Lloyd”-nak, a „Budapesti Szemlé”-nek és a „Nemzet”-nek.* Budapest, 1889, Révai Testvérek.

⁶⁷³ Berzeviczy Albert becsületsértési ügyének okmányai. MTAK, Ms 10.251/d.

⁶⁷⁴ Takáts Sándor elmondja ötven éves írói multja kedves emlékeit. *Budapesti Hírlap*, 1929. március 5., 7.

⁶⁷⁵ Berzeviczy, é. n. [1920], 231.

⁶⁷⁶ Felekezeti közoktatás. *Népszava*, 1905. május 12., 5.

⁶⁷⁷ Strausz István (1865-1940), 1922-től a marcali kerület pártonkívüli országgyűlési képviselője volt, ellenzéki programmal. Az első világháború idején megszervezte és vezette a Mária-kongregációk hadikórházát, valamint a szegény hadbavonult katonacsadók gyermekeinek napközi otthonát. Komoly szerepet vállalt a Szent Domonkos Rend budapesti zárdájának és templomának megépítésében is. Csernoch János hercegprímás javaslatára XI. Pius pápa a Nagy Szent Gergely Lovagrend parancsnoki keresztségével tüntette ki.

⁶⁷⁸ Tápay-Szabó László: A márványarcú ember. *Pesti Napló*, 1936. március 24., 4.

kortársai közül egészen biztosan nem csak az általa megnevezett három politikus volt mélyen hívó és gyakorló katolikus, hanem például Teleki Pál is.⁶⁷⁹

Berzeviczy Albert és Kuzmik Zsófia házassága közel hat évtizeden át tartott. 25. házassági évfordulójuk alkalmából 1902. november 8-án tartották az ezüstitakodalmukat a fővárosban. E jeles napra kiterjedt rokoni társaságot hívtak meg, a zenét pedig Banda Marci, a kor egyik ünnepelt cigányprímása szolgáltatta.⁶⁸⁰ Aranylakodalmukat 25 évvel később, 1927. november 8-án és 9-én ünnepelték. November 8-án házasságukat Szmrecsányi Lajos egri érsek áldotta meg újból, a zsúfolásig megtelt egri székesegyházban.⁶⁸¹ Másnap a fővárosi Pannónia Szállóban 28 rokonuk részvételével ülték meg az aranylakodalmukat. E jeles eseményre Kuzmik Lívia szobrászművész egy bronzplakettet készített, ami Berzeviczy és neje arcképét ábrázolta. A zenéről a neves cigányprímás, Radics Béla gondoskodott.⁶⁸² Az ünnepségen fejedelmi, hatfogásos ebédet szolgáltak fel, a végén kávéval, ami mellé ugyancsak hatféle ital került a terítékre.⁶⁸³

Ikerlányait Berzeviczy az első világháború előtt adta férjhez. Elsőként Editet, akinek a kezét 1903 februárjában kérte meg dr. Szalay Gábor kereskedelmi miniszteri fogalmazó.⁶⁸⁴ A leánykérés Berzeviczyt nagy örömmel töltötte el, mivel a Szalay családdal mély barátságot ápoltak. Szalay Gábor apjával, Szalay Imrével, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójával ugyanis már régóta ismerték egymást. Az eljegyzésre március 24-én, Gábor-napon került sor. Az esküvőt november 8-ra tervezték, ám végül Kuzmik Zsófia betegsége miatt tíz nappal később rendezték meg.⁶⁸⁵ Az ifjú párt a VII. kerületi anyakönyvi hivatalban adták össze. Dél előtt 11 órakor innen indult a Szmrecsányi Miklós miniszteri tanácsos vezette násznép a Központi Papnevelő Intézet kápolnájába. A menyasszonyt szülei kísérték az oltár lépcsőjéhez. A szertartást Berzeviczy Edit nagybátyja, Szmrecsányi Lajos egri érsek celebrálta. A

⁶⁷⁹ Ablonczy, 2005, 356.

⁶⁸⁰ Berzeviczy, é. n. [1920], 144-145.

⁶⁸¹ Berzeviczy Albert ötvenéves házasságát ma áldotta meg Szmrecsányi Lajos érsek az egri székesegyházban. 8 *Órai Ujság*, 1927. 1927. november 9., 5.

⁶⁸² Berzeviczy, é. n. [1920], 293.

⁶⁸³ Az 1927. november 9-i ünnepség menükártyája szerint az étek közül elsőként erőlevest szolgáltak fel csészében, sajtos metélttel. Ezt hideg homár követte párizsiasan, remulád mártással. Majd bélszín jött körettel, imperiál módra, valamint kacsasült Rachel-salátával. Végezetül fagyalt és gyümölcskosár, továbbá apró sütemények kerültek a terítékre. Az italok terén sörből, szekszárdi fehér- illetve vörösborból, Törley pezsgőből és kétféle likőrből (Triple Sec, Cordial Medoc) lehetett választani. (A Szalay-Berzeviczy család tulajdonában álló francia nyelvű étlap lefordításában nyújtott segítségéért ezúton is köszönetet mondunk Berzeviczy Albert dédunokájának, Szalay-Berzeviczy Gábornak.)

⁶⁸⁴ Dr. Szalay Gábor (1878-1956), 1912-től báró, 1928 és 1935 között a Magyar Királyi Posta vezérigazgatója.

⁶⁸⁵ Berzeviczy, é. n. [1920], 145-150.

meghívottak közt helyet kapott Perczel Dezső, a képviselőház elnöke, Hegedüs Sándor, Fraknoi Vilmos, Herman Ottó és Beöthy Zsolt is.⁶⁸⁶

A frigy révén a Berzeviczyek két történelmi családdal kerültek rokonságba: a Szalayokkal és a Trefortokkal, miután Szalay Gábor néhai édesanyja Trefort Mária, Trefort Ágoston lánya volt. Szalay Gábor és Berzeviczy Edit házasságából négy gyermek született: László (1904-1972), Albert (1905-1916), Dénes (1917-1953) és Mária (1920-1954). Az 1916-os névegyesítést követően a família vezetékneve Szalay-Berzeviczyre változott.

Berzeviczy nagyobbik lánya, Lilian három évvel később ment férjhez. 1906. március 17-én kérte meg a kezét báró Schell-Bauschlott Ernő huszár főhadnagy, cs. és kir. kamarás, akivel nem sokkal korábban ismerkedett meg Ernő féltestvére, báró Schell Gyula nagyidai kastélyában.⁶⁸⁷ Az esküvőt ezúttal nem Budapesten, hanem Berzevicén rendezték meg. Szeptember 16-án a polgárit, másnap pedig az egyházit. A nászmenetet, amely végigvonult a fellobogózott falun, ezúttal is Szmrecsányi Miklós vezette, az esketést pedig ismételten Szmrecsányi Lajos végezte.⁶⁸⁸ A lakodalmi ebéden mindössze 33 főre terítettek, a tósztokat Szmrecsányi Jenő miniszteri tanácsos és báró Schell Gyula mondták. Az ifjú házaspár az ebéd után rögtön nászútra indultak Raguzába (a mai Dubrovnikba).⁶⁸⁹ Schell-Bauschlott Ernőt utóbb Bonchidán a helyi lovassági csikótelep vezetőjévé nevezték ki. Erdély román uralom alá kerülése után azonban menekülnie kellett. Nejével rövid ideig Berzevicén éltek, majd 1920-ban báró Schell Ferenc bodrogkisfaludi birtokán telepedtek le. Gyermeük nem született.

⁶⁸⁶ A kultuszminiszter leányának esküvője. *Budapesti Hírlap*, 1903. november 19., 8.

⁶⁸⁷ Berzeviczy, é. n. [1920], 160-161.

⁶⁸⁸ Házasság. *Budapesti Hírlap*, 1906. szeptember 21., 8.

⁶⁸⁹ Berzeviczy, é. n. [1920], 166.

III.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS A FORRADALMAK ÉLMÉNYE

1. Az első világháborúban

Alig három hónappal azután, hogy Berzeviczy Albert a román paktumtárgyalások kapcsán felszólalt a képviselőházban, Szarajevóban meggyilkolták Ferenc Ferdinánd főherceget, és feleségét, Chotek Zsófia grófnőt. Az Osztrák-Magyar Monarchia trónörököse egy hadgyakorlat megtekintésére érkezett Boszniába, ahol egy boszniai szerb diák, Gavrilo Princip 1914. június 28-án kioltotta az életét.

Berzeviczy a merénylet napján indult Budapestről vasúton Berzevicére nyaralni. Eperjesen kiszállt az ott időző feleségéért, és mielőtt a délutáni vonattal továbbindultak volna Héthárs felé, az eperjesi főorvos, dr. Holénia Gyula számolt be nekik a szarajevói gyilkosságról. Berzeviczy az első világháború, és az azt követő összeomlás évei alatt vezetett naplójában feljegyezte, hogy a főorvos szavait először valótlannak, de legalábbis túlzónak tartotta, ám nemsokára az egyik sógornője⁶⁹⁰ Eperjesről táviratban megerősítette a hírt. Berzeviczy a trónörökös megölését erkölcsi szempontból megvetendő és gyalázatos cselekedetnek tartotta. Politikai következményeit illetően viszont kedvezőnek vélte Magyarország szempontjából. Ferenc Ferdinánd ugyanis közismert volt a magyarok iránti ellenszenvéről, miközben a Monarchia föderalizálását és területi autonómiát követelő nemzetiségi vezetők trónra lépésétől remélték igényeik teljesítését. Az új trónörökös, Károly főherceg – a majdani IV. Károly – azonban markáns politikai programmal ekkor még nem rendelkezett, és ezért Berzeviczy abban bízott, hogy „ha jó befolyás alá kerül, bizonyára barátunkká lesz.”⁶⁹¹

A Monarchia katonai vezetését évek óta foglalkoztatta egy Szerbiával szembeni preventív háború gondolata. Ferenc Ferdinánd meggyilkolása után pedig elérkezettnek látták az időt arra, hogy leszámoljanak a déli szomszédal, melynek kormányát Bécsben a merénylet kitervelésével vádolták meg. Tisza kezdetben a háború megindítása ellen foglalt állást, mert nagyon kedvezőtlennek tartotta a Monarchia balkáni helyzetét. Úgy vélte, hogy a második Balkán-háborút követően az egykoron szövetséges Románia hűsége elveszett, miközben a pótlásaként egyedül szóba jöhető Bulgária a háborúban elszenvedett veresége miatt még gyenge. Tisza emellett nemkívánatosnak tartotta Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök és az osztrák politikai elit azon szárnyának hadicéljait, melyek komoly balkáni annexiós terveket dédelgettek. Ő ugyanis további szláv területek Monarchiához csatolásában a dualizmus végét

⁶⁹⁰ Kuzmik Zsófiának két lánytestvére volt: Eugénia (Urbán Gyuláné) és Margit (Lakner Árpádné). Fiútestvére Kuzmik Pál sebész-egyetemi tanár volt.

⁶⁹¹ Berzeviczy, 2015, 43.

és a birodalom föderalizációjának egy formáját látta, ezzel együtt a történelmi Magyarország végét.⁶⁹² A dualista állam kormányköreiben a magyar miniszterelnök viszont egyedül maradt a véleményével, és azt követően, hogy Németország nyomást gyakorolt a Monarchiára a Szerbia elleni katonai fellépés érdekében, végül Tisza is a háború mellé állt. Azt azonban a július 19-i közös minisztertanácson sikerült elérnie, hogy háború esetén Bécs minden érintett fél tudtára adja: a katonai szempontból szükséges határmódosításokat leszámítva a Monarchia nem annektál szerb területeket.⁶⁹³

Tisza beleegyezésével már meg lehetett fogalmazni a Belgrádnak küldendő ultimátumot. A szerb királyi kormánynak július 23-án átadott tíz pontos ultimátum igen kemény követeléseket tartalmazott,⁶⁹⁴ melyeket Berzeviczy Szerbiára nézve megalázónak talált, és biztos volt abban, hogy azokat a balkáni ország teljes egészében nem fogja teljesíteni.⁶⁹⁵ Az ultimátum megválaszolására kapott 48 óra után beigazolódta a balsejtelmi, mert a szerbek visszautasították a Monarchia követeléseit, és mindkét állam a hadserege mozgósításába kezdett. Ausztria-Magyarország a hivatalos hadüzenetet július 28-án küldte el Szerbiának.

Az évtizedek óta fegyverkező, és a világot egymás között felosztó nagyhatalmak háborúja sokak szemében már régóta elkerülhetetlennek látszott. Több konfliktuszóna is létezett, mint például a Távol- és Közel-Kelet, Észak-Afrika, valamint a balkáni „puskaporos hordó”. A Balkánon az osztrák-magyar mellett olasz, orosz és török érdekek is ütköztek.⁶⁹⁶ Németország 1914-re úgyszintén szeretette volna a befolyási övezetébe vonni a térséget, dacára annak, hogy négy évtizeddel korábban, amikor 1875-ben előbb Boszniában, majd 1876-ban Bulgáriában robbantak ki törökellenes felkelések, és felvetődött egy esetleges német katonai beavatkozás lehetősége a félszigeten, akkor Otto von Bismarck kancellár azt az elhíresült kijelentést tette a német birodalmi gyűlésben, hogy számára a Balkán még egy pomerániai gránátos csontjait sem éri meg.⁶⁹⁷ A világháború előestéjén Szerbia mögött az az Oroszország állt, amelyik egy

⁶⁹² Romsics, 2005a, 104.

⁶⁹³ Ifj. Bertényi Iván: Tisza István és az I. világháború. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 35-49.

⁶⁹⁴ A szerbeknek többek között kötelezettséget kellett volna vállalniuk arra, hogy a szerb közoktatásból késedelem nélkül kiküszöbölnek mindent, ami az Osztrák-Magyar Monarchia elleni propaganda eszköze lehet. A hadseregből és a közigazgatásból eltávolítják a Monarchia-ellenes személyeket. Mindezeket túl pedig elfogadják az osztrák-magyar hatóságok közreműködését Szerbiában, a Monarchia területi integritásával szemben irányuló mozgalmak elfojtására. Ennek keretében a cs. és kir. szervek bevonását a szarajevói merénylet szerb földön tartózkodó elkövetői ellen indítandó vizsgálatba.

⁶⁹⁵ Berzeviczy, 2015, 46.

⁶⁹⁶ Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó, 153-164.

⁶⁹⁷ Ludwig, Emil: *Bismarck. The Story of a Fighter*. New York, 1927, Little, Brown, and Company, 511.

szövetségi tömbbe (antanthatalmak) tartozott Franciaországgal és Nagy-Britanniával, míg Ausztria-Magyarország Németországgal együtt alkották az ún. központi hatalmakat. A Monarchia és Szerbia lokálisan tűnő konfliktusa ezért az élesedő világhatalmi ellentéteket miatt rövid időn belül világháborúvá szélesedett.

Berzeviczy ugyan a fegyveres konfrontációt a kezdetektől fogva ellenezte, ám a magyar közvélemény többségének eufóriája a háború elején rá is hatással volt. Augusztus elsején, amikor a berzevicei háza udvarában álló kis dombra felment, és végigtekintett otthonán, meghatódva jegyezte fel naplójában, hogy „bizony magam is képes volnék deres fejemmel fegyvert ragadni, s utolsó csepp véremmel védelmezni ezt a földet.”⁶⁹⁸ Két héttel később pedig könnybe lábadt a szeme a miskolci pályaudvaron, a sapkájukon nemzetiszínű kokárdát viselő, és az orosz frontra a reggeli napsütésben a Kossuth-nótát énekelve vonuló magyar honvédek láttán. Úgy érezte, hogy a háború magával temeti majd a régi világot, annak minden problémájával együtt, melyektől megszabadulva egy új Magyarország fog születni.⁶⁹⁹ Miután azonban a harctérről az első sebesültekkel teli vonatok visszatértek, és a nagyobb vasútállomások már nem a gyors győzelemben bizakodó, hanem a súlyosan sérült katonákkal teltek meg, a hátország pedig közvetlenül is szembesült a harcok borzalmaival, úgy csökkent fokozatosan Berzeviczy és a közvélemény lelkesedése a háború iránt. A sebesültek ápolásának költségeire, valamint a hadbavonultak családjainak támogatására 1914. október 5-én Berzeviczy bejelentette az Akadémián, hogy a vezetése alatt álló intézmény 20 ezer koronát ajánl fel a Magyar Vöröskereszt számára.⁷⁰⁰ Ezen felül az MTA Igazgatótanácsának november 22-i ülésén a háborús erőfeszítésekhez történő hozzájárulás céljából 200 ezer korona hadikölcsön jegyzésére tett javaslatot, az Akadémiának a Magyar Földhitelintézetnél lévő folyószámlája terhére. Előterjesztését az Igazgatótanács élénk helyeslés mellett fogadta el,⁷⁰¹ az Akadémia pedig az elkövetkezendő években még hét hasonló összegű hadikölcsönt jegyzett.⁷⁰²

Berzeviczy meglehetősen korán, már két hónappal a háború kitörését követően – amikor Olaszország, Törökország, Bulgária, Románia vagy éppen az Egyesült Államok még nem is léptek hadba – felismerte, hogy „ez a háború nemcsak méreteinél fogva legnagyobb és leggyilkosabb valamennyi eddigi között, hanem minden tekintetben a legborzalmasabb is.”⁷⁰³

⁶⁹⁸ Berzeviczy, 2015, 51.

⁶⁹⁹ Uo. 57.

⁷⁰⁰ Heinrich, 1914, 657-658.

⁷⁰¹ Uo. 700.

⁷⁰² Pach, 1975, 185.

⁷⁰³ Berzeviczy, 2015, 70.

Világosan látta azt is, hogy az első világháború lesz az emberiség történetében az első olyan összecsapás, amelyben nem a katonák száma, és egyéni bátorsága, hanem a hadseregek mögött álló anyagi erő fogja eldönteni a harcok kimenetelét.⁷⁰⁴

A háború kitörése után Berzeviczy nem látogathatta a nagy nyugat-európai levéltárakat, könyvtárakat és múzeumokat. Ezért nem tudta folytatni az 1914-et megelőző évtizedben kifejtett, meglehetősen termékenynek mondható művészettörténeti munkásságát. Ehelyett a világegés éve alatt főleg háborús tematikájú propaganda- és ismeretterjesztő előadásokat tartott. Eleinte csak Magyarországon, később azonban a szövetséges államok fővárosaiban – Bécsben, Berlinben és Szófiában⁷⁰⁵ – is. Felszólalásainak egyik közös motívuma volt, hogy a háború kirobbantóiként nem a központi hatalmakat, hanem az antantot nevezte meg, amely aztán sajtója hazug propagandája révén Németországra és a Monarchiára hárította annak felelősségét. Magyarország szempontjából a világháborúra egy védekező küzdelemként tekintett, mert az ország nem területszerzés reményében szállt harcba. Véleménye szerint a magyar hadtörténelem legdicsőségesebb eseményei egytől egyig védekező harcok voltak: Kenyérmező (1479), Drégely (1552), Eger (1552), Szigetvár (1566), valamint az 1849-es tavaszi hadjárat.⁷⁰⁶

Művelt, a tudományok és művészetek iránt érdeklődő emberként Berzeviczy elborzadva figyelte, hogy a háború miként írta felül az addig egyetemesnek tartott szellemi-erkölcsi értékeket és normákat. Meggyőződése volt, hogy „[b]ármekkora tisztító és megváltó hatása lesz talán ennek a háborúnak politikai tekintetben, az nem fogja ellensúlyozni azt a rombolást és pusztítást, amelyet példátlan brutalitásával az emberiség erkölcsi javaiban véghezvisz. Ma már nincs nemzetközi jog, tisztesség, becsület, emberiesség, sok olyan igazság sem, amelyet mindenki elismerne. Ma csak az jogos, tisztességes és igaz, amit a nemzetek határtalan és könyörtelen önzése magára nézve hasznosnak talál. Elszomorító látni, hogy a külföldi szellemi élet kitűnőségei hogy lesznek egymásután rabjaivá a legvadabb és legvadabb gyűlölködésnek. Már tudományban, művészetben, irodalomban sincs tárgyilagos ítélet, amit az emberiség szellemi közkincsének tartottunk, azok nagy része elveszti elismert értékét napjainkban. Már nincs emberiség, nincsenek a civilizációban versengő nemzetek, a népek egymást kölcsönösen fölfaló különböző fajú farkasfalkákká változtak.”⁷⁰⁷

⁷⁰⁴ Berzeviczy, 2015, 112.

⁷⁰⁵ Berzeviczy Albert: A bolgárok és Magyarország. (Szófiában 1918. március 8-án tartott előadás.) *Budapesti Szemle*, 174. kötet (1918), 496. sz., 1-16.

⁷⁰⁶ Berzeviczy Albert: Küzdelem az igazságért: a Bajtársi Szövetség ülésén, Berlinben nov. 11-én tartott előadás. *Budapesti Szemle*, 168. kötet (1916), 480. sz., 458-470.

⁷⁰⁷ Berzeviczy, 2015, 118-119.

Az első háborús évben Szerbia gyors legyőzésének reménye az osztrák-magyar hadvezetés taktikai hibái, a hadsereg felkészületlensége, Oroszország gyors mozgósítása és a rendkívül nehéz terepviszonyok miatt már 1914 októberének elejére szertefoszlott. Az orosz fronton a túlerőben lévő ellenség pedig a Kárpátok vonalán állt, miközben egyes alakulatai betörték Sáros, Zemplén és Ung vármegyékbe. Berzeviczy ekkor a naplójában azt jegyezte fel, hogy bár nem annyira borúlátó, hogy „teljes megveretésünktől, a birodalom dobra kerülésétől” tartana, mégis úgy sejti, hogy a Monarchia nem arathat teljes győzelmet a háborúban. Márpedig az szerinte elengedhetetlen lenne ahhoz, hogy Ausztria-Magyarország a nemzetiségei szeparatista törekvéseit letörje, tekintélyét a Balkán-félszigeten helyreállítsa, megfelelő mértékű hadikárpótlást kapjon a legyőzött államoktól, továbbá a tartós béke alapját megteremtse.⁷⁰⁸

A Kárpátokban és Északkelet-Magyarországon a cári hadsereg elleni harc késő ősszel és télen is folytatódott. December elsején orosz kézre került Sáros vármegye északi részén Bártfa városa, ami után Berzeviczy több rokona – köztük a lánya, Lilian – is a fővárosba menekült. Ezekben a napokban Berzevicén a közös hadsereg katonáit szállásolták el, a Berzeviczy-kúriában és annak udvarán például lengyel dzsidásokat. Mivel az orosz előőrsek ekkor már mindössze néhány kilométerre jártak a településtől, Berzeviczy Budapestről a csechoszlovák Fekete Madonna képét küldte el kertészének, meghagyva, hogy akassza ki a berzevicei házukban, mert úgy értesült, hogy az orosz katonák megkímélik azt a házat, ahol ez, a Szűz Máriát a gyermek Jézussal a karján ábrázoló ikon függött.⁷⁰⁹ A családi fészket végül nem a Szűzanya, hanem a limanovai csata mentette meg a feldúlástól, ahol a győztes osztrák-magyar csapatok megállították, és visszavonulásra kényszerítették az oroszokat.

Az átmeneti siker ellenére az oroszok december utolsó napjaiban ismét betörték Sárosba, Galíciában pedig 1915 elején sorozatos kudarcok érték a Monarchiát. A közös hadseregnek nem sikerült felmentenie a november eleje óta orosz ostromgyűrűbe zárt Przemysl erődjét, amelyet az akkori Európa egyik legnagyobb és legkorszerűbb erődjeként tartották számon, és stratégiai fontosságú volt. A körülvárást és az ostromot a kiéheztetett védők 1915. március 22-ig bírták. Aznap 120 ezer – köztük számos magyar – katona esett orosz hadifogságba.⁷¹⁰ Przemysl elestének súlyos morális következményei voltak: a Monarchia hadseregében háborús pesszimizmus uralkodott el, valamint a hatalmas orosz ellenfél látszólagos

⁷⁰⁸ Berzeviczy, 2015, 72-73.

⁷⁰⁹ Berzeviczy, é. n. [1920], 201-202.

⁷¹⁰ Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914-1918*. Budapest, 2014, Osiris Kiadó, 127-131. (továbbiakban: Hajdu – Pollmann, 2014)

legyőzhetetlenségének nyomasztó gondolata.⁷¹¹ A csalódottság Berzeviczy naplója szerint a fővárosban is érzékelhető volt, melyre meglátása szerint villámcsapásként hatott a kapituláció híre, felkészületlenül érve a lakosságot. Ő maga ekkor a maradék optimizmusát is elvesztette, mert március 23-án arra kérte Tiszát, járjon közben Bécsben azért, hogy a Monarchia mihamarabb béketárgyalásokat kezdjen a status quo alapján. Szavai szerint minél később köttetik meg a béke, „annál rosszabb lesz, az ország pedig belepusztul ebbe a háborúba.” Tisza nem osztotta régi barátja véleményét. Azt felelte neki, hogy a hadiszerencse változásában bízva még nem látja elérkezettnek az időt a béketárgyalások megkezdésére.⁷¹²

Berzeviczy ezidőtájt élénken foglalkoztatta a Monarchia, és benne a történelmi magyar állam jövője. A reménybeli háborús győzelem utáni legfontosabb belpolitikai intézkedésekről alkotott konkrét elképzeléseit 1915. március 30-án ismertette az Országos Hadsegélyező Bizottságban. Ezeket a következőkben foglalta össze:

1. Véderőfejlesztés.
2. A Monarchián belül megjutalmazni vagy megbüntetni mindent és mindenkit, attól függően, hogy a háború alatt a dualista állam érdekeiért, esetleg az ellen küzdött.
3. A testnevelés felkarolása annak céljából, hogy jövőbeni katonáink jobban ellenálljanak majd a háborús megpróbáltatásoknak.
4. A köznevelésben a hazafias, vallásos, erkölcsös nevelés előtérbe helyezése, ami a nemzeti összetartozás érzését, illetve a hazához való feltétlen hűséget erősíti meg a diákokban.⁷¹³

1915 áprilisában a háború alakulása a Tisza által remélt módon történt. Galíciába német csapatok érkeztek August von Mackensen vezérezredes vezetésével, aki alá a József Ferdinánd főherceg vezette osztrák-magyar csapatokat is beosztották. Május 2-án a központi hatalmak hadereje Gorlicénél áttörte az orosz frontot, és az ellenséget üldözve sorozatos győzelmeket aratott. Június folyamán sikerült felszabadítaniuk Przemysl-t, valamint Galícia központját, Lemberget (a mai Lviv városát Ukrajnában).⁷¹⁴ A hadi helyzet látványos javulása miatt május elején az oroszoknak ki kellett vonulniuk Sáros és Zemplén vármegyékből is. A december vége óta megszállva tartott sárosi területeken az oroszok pusztítottak, elhajtották a lábasjóságot, főleg a zsidó lakossággal szemben sokat erőszakoskodtak, és óriási fosztogatást vittek végbe. A katonai tudósítók szerint a zempléni Homonna felszabadítása után például a város határában

⁷¹¹ Pollmann Ferenc: Az orosz front. In: Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, 2010, Kossuth Kiadó – Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 67. (továbbiakban: Romsics, 2010)

⁷¹² Berzeviczy, 2015, 92-94.

⁷¹³ Berzeviczy Albert: A háború eddig mérlege. *Budapesti Szemle*, 162. kötet (1915), 461. sz., 175-176.

⁷¹⁴ Hajdu – Pollmann, 2014, 131-132.

nagy területet borítottak be a szétszórt bútorok, ruhák és edények, melyeket a menekülő kozákok már nem tudtak magukkal vinni.⁷¹⁵

Berzeviczy május 11-12-én Szinyei Merse István sárosi főispán és Novák István eperjesi püspök társaságában automobilon járta be az oroszoktól felszabadított sárosi településeket. Tapasztalatairól az *Elhagyott harctereken* című cikkében⁷¹⁶ számolt be a *Budapesti Hírlapban*. Ebben megírta, hogy a háború által érintett területek borzasztó látványt nyújtottak. Teljesen elpusztultak a bevetett szántóföldek, míg a mezőkön javarészt lövészárkokat, ágyúállásokat és gyalogsági fedezékeket lehetett találni. Az erdőkben a gránátok kitepték a földből a fákat, a mezőgazdasági művelés alá vont területeket pedig használhatatlanná tették a gyalogsági csizmák és a tüzérségi lövedékek. Az utak mentén rengeteg konzervdobozt, ruhafoszlányt, kötszert, fegyvert és muníciót hagytak a harcoló felek. A pusztítás mértékét látva, Berzeviczy írását azzal a gondolattal zárta, hogy az államra és a magyar társadalomra vár az a feladat, hogy Sárosban az élet mihamarabbi újrakezdésének feltételeit megteremtsék.

Javaslatát a magyar társadalmon belül gyorsan követőkre talált. Az alföldi városok jelentős összegeket gyűjtöttek az orosz betörés károsultjainak. Az *Est* című napilap a zempléni menekültek számára pénzgyűjtést szervezett. A sárosi születésű Szinyei Merse Pál kezdeményezésére pedig Eperjesen művészeti kiállítást rendeztek, melyre 350 művész 350 képet ajánlott fel, 300 ezer korona összértékben.⁷¹⁷ Mindezek mellett Berzeviczy Albert elnöklete alatt Budapesten megalakult „Az orosz betörés által sújtott sárosi népet segítő bizottság”, mely céljából tűzte ki egy többszerzős emlékalbum kiadását, ami a háború borzalmainak bemutatásán túl a vármegye történelmét és emlékhelyeit is szeretne volna megismertetni az olvasókkal. A kiadványból befolyt összeget az orosz megszállás sárosi kárvallottjainak segélyezésére kívánták fordítani.⁷¹⁸

Az *Emlékalbum az orosz betörés által sújtott sárosi nép fölsegítésére* címet viselő kötet⁷¹⁹ 1916-ban jelent meg, Baán Achilles sárosi ügyvéd szerkesztésében. Műfajilag meglehetősen sokszínű képet mutatott a háborús fényképekkel, illetve az orosz betöréssel kapcsolatos korabeli újsághírekkel és politikusi nyilatkozatokkal illusztrált emlékalbum. Berzeviczy az *Elhagyott harctereken* című cikkét ajánlotta fel újraközlésre, míg az ismertebb szerzők közül

⁷¹⁵ Kónya Péter: Az orosz betörés Sáros és Zemplén vármegyébe 1914-1915-ben. In: Püski Levente – Kerepeszki Róbert (szerk.): *A „Nagy Háború” és emlékezete*. Debrecen, 2015, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 92-93. (továbbiakban: Kónya, 2015)

⁷¹⁶ Berzeviczy Albert: Elhagyott harctereken. *Budapesti Hírlap*, 1915. május 29., 1-3.

⁷¹⁷ Kónya, 2015, 95.

⁷¹⁸ Berzeviczy Albert levele Vargha Gyulához, 1915. augusztus 1. MTA, Ms 1016/63.

⁷¹⁹ Baán Achilles (szerk.): *Emlékalbum az orosz betörés által sújtott sárosi nép fölsegítésére*. Budapest, 1916, A Sárosi Népet Segítő Bizottság (Pápai Ny.).

Beöthy Zsolt a magyar irodalom Sáros-képét taglalta (*Sáros az irodalomban*), Divald Kornél művészettörténeti tanulmányt írt (*Sárosmegye műemlékei és az orosz invázió*), Alexander Bernát pedig a vármegye népét mutatta be a nagyközönségnek (*A sárosiak*). Szabolcska Mihály költő egy rövid, melankolikus versét tette benne közzé (*Viharban*), míg Csernoch János hercegprímás felhívást a sárosiak megsegítésére (*Segítsük Rákóczi népét*). A könyvben helyet kapott még Tormay Cécile (*Éjszaka és virradat*), Ignotus (*Az alkony elhozta a háborút*) és Hatvany Lajos (*A jótékonyosság philosophiája*) egy-egy kisebb, háborús tematikájú irodalmi alkotása is.

1915 májusának végén Berzeviczyben a szülőföld felszabadulása miatt érzett örömet és megkönnyebbülést csalódottság és letargia váltotta fel, mert Olaszország az antanthatalmak oldalán belépett az I. világháborúba. Az olaszok ugyan 1882 óta egy szövetségi rendszerbe (hármasszövetség) tartoztak Németországgal és Ausztria-Magyarországgal, ám az már jóval a háború előtt ismeretes volt, hogy Olaszország jogot formál a Monarchia részben olaszok lakta déli tartományaira. A háború kezdete óta az olasz diplomácia többoldalú titkos tárgyalásokat folytatott a központi hatalmak és az antant képviselőivel is az ország hadba lépését illetően, melynek ára az olasz területi igények kielégítése volt. 1915 áprilisában Olaszország a londoni titkos egyezményben garanciát kapott az antanttól a főképpen az adriai térségre vonatkozó követeléseire, amit követően kilépett a hármasszövetségből, és május 23-án hadat üzent a központi hatalmaknak.⁷²⁰

Olaszország történelmének és kultúrájának szerelmeseként Berzeviczy Albert rendkívül elkeseredett az olasz hadüzenet hallatán. Naplójában megtörve adott számot arról, hogy az olaszok ellenséggé válása „nekem egészen személyes fájdalom, csalódásom, lelki válságom. Úgy érzem, mintha egy hozzám legközelebb álló lényt veszítettem volna el, vagy halála vagy – ami még rosszabb – becstelensége által. Mintha ki volnék ezentúl tiltva egy hajlékból, amelyben mindennap üdülni, örülni, megnyugodni jártam. Ez a tapasztalás nemcsak a jövőmet rabolja el, melytől már úgysem várhatok sokat, hanem még legszebb emlékeimbe is mérget vegyít.”⁷²¹

1915 nyarán a Monarchia három fronton állt háborúban: Szerbiában, Olaszországban és az oroszokkal szemben. Az olaszoknak azonban június-július folyamán, az első isonzói csatában nem sikerült áttörést elérniük, keleten pedig a gorlicei diadal lendületét kihasználva a német és osztrák-magyar csapatok július végén már Orosz-Lengyelországban harcoltak. A sikerek

⁷²⁰ Hajdu – Pollmann, 2014, 136-137.

⁷²¹ Berzeviczy, 2015, 104-105.

Berzeviczyben azt az elhatározást érelték meg, hogy július 29-én ismét felkeresse Tiszát a béketárgyalások megkezdése érdekében. A miniszterelnöknél arra hivatkozott, hogy azért lenne érdemes mielőbb békekonferenciát szervezni, mert a kedvező harctéri helyzetet kiaknázva a Monarchia most jobb feltételekkel foglalhatja helyét a tárgyalóasztal mellett, mint korábban. Berzeviczy felajánlotta, hogy amennyiben szükséges, koppenhágai bizalmi emberén, a norvég származású Christian Lous Lange-n (az Interparlamentáris Unió főtitkárán) keresztül felvennie a kapcsolatot a norvég kormánnyal azért, hogy ők semleges államként indítványozzák a békekonferencia összehívását. Tisza megértéssel fogadta Berzeviczy okfejtését, ám a béketárgyalások megindítását még annak ellenére sem tartotta időszerűnek, hogy meglátása szerint a hadviselő felek közül a Monarchia állt a legközelebb a végkimerüléshez. Inkább ígéretet tett Berzeviczynek arra, hogy szeptemberben visszatérnek a kérdés megvitatására.⁷²²

Szeptemberben Berzeviczy Tisza helyett Bécsben a közös külügyminiszterhez, Burián Istvánhoz fordult a skandináv békeközvetítésre vonatkozó gondolatával. Burián azonban határozottan ellenezte azt, mert meg volt győződve a sikertelenségéről. Véleménye szerint, ha a központi hatalmak béketárgyalásokat kezdeményeznének, az az antant szemében a gyengeségük jeleként tűnne fel, és a háború folytatásához vezetne. Burián azon az állásponton volt, hogy béke csak akkor lesz, ha Szerbiát és Franciaországot sikerül térdre kényszeríteni. Mivelhogy Angliát a szigetországi jellege, Oroszországot pedig a hatalmas kiterjedése miatt lehetetlen teljesen legyőzni. Reményei szerint Oroszország hamarosan megkapja „a végső, döntő csapást”, amely után legalább fél évig képtelen lesz ellenoffenzívára. Németország és a Monarchia ez idő alatt számolhat le Szerbiával és Franciaországgal.⁷²³

Berzeviczy kételkedett abban, hogy a háború a Burián által felvázolt forgatókönyv szerint fog befejeződni, és úgy hitte, hogy a konfliktus még sokáig el fog húzódní. Ebben pedig igaza is lett, mert az elkövetkezendő fél évben az oroszokra nem sikerült döntő vereséget mérni, és Szerbia valamint Franciaország közül is csak a kis balkáni államot tudták legyőzni. Mégpedig azt követően, hogy Bulgária 1915 szeptemberében a központi hatalmak oldalán belépett a háborúba, és August von Mackensen parancsnoksága alatt egy túlerőben lévő közös bolgár-német-osztrák-magyar hadseregcsoport november végére megtörte a szerbek ellenállását. A szerb hadsereg maradványait az antant hajói Korfura menekítették.⁷²⁴

1916 elejére Szerbia kapitulációja, a gorlicei áttörést követő sikerek, valamint a központi hatalmak oldalán álló Törökország győzelme az antantcsapatok felett a Gallipoli-félszigeten,

⁷²² Berzeviczy, 2015, 113-115.

⁷²³ Uo. 125-126.

⁷²⁴ Hajdu – Pollmann, 2014, 168-174.

egyaránt bizakodással töltötték el Berzeviczyt. Optimizmusának hangot is adott, amikor 1916. január 1-jén a Nemzeti Munkapárt újév alkalmából testületileg köszöntötte Tisza Istvánt a miniszterelnökségi palotában, és ő emelkedett szólásra. Beszédében kiemelte, hogy a harctéri helyzet most lényegesen kedvezőbb, mint egy évvel korábban. Az osztrák-magyar haderő ugyanis minden fronton ellenséges területen áll, szemben az előző évvel, amikor Galícia nagy részét az oroszok tartották megszállva, Szerbiát pedig ki kellett ürítenie a közös hadseregnek a szerbek ellentámadása miatt. Dicsérte, hogy a nemzet a társadalmi, vallási és nemzetiségi különbségek ellenére is mindeddig egységesen állt helyt a háborúban. Különösképpen a horvátok, akik „a Zrínyiek korára emlékeztető” módon bizonyultak a dinasztia és a Monarchia támaszának. Tisza válaszában szintúgy elismerte a horvátok háborús erőfeszítéseit, és a megjelentek között élénk tetszést váltott ki, amikor a nemzetiségekkel kapcsolatban kijelentette, hogy láthatóan „az évezredes magyar állam nemcsak tízmillió magyarnak, hanem húszmillió magyar állampolgárnak szeretett hazája.”⁷²⁵

A második háborús év végéhez közeledve, valamint az 1916-os esztendő első felében Berzeviczy bizakodása nemcsak a szavak szintjén volt tetten érhető. A háború kedvező befejezésének reményében ugyanis az általa vezetett Akadémiával kapcsolatban igen jelentős, nemzetközi szintű elképzelései voltak a közeljövőre vonatkozóan. Berzeviczy és az MTA vezetése körében ekkortájt ugyanis igen népszerű volt a déli és keleti irányú békés expanzió gondolata, ami háborús győzelem esetén Magyarország fokozottabb balkáni és közel-keleti szerepvállalásával számolt. A magyar politikai gondolkodásban a birodalmi gondolat a XIX. század elején jelent meg, ám akkor még mindössze egy pontatlanul körvonalazott elképzelés volt, amiből konkrét politikai program 1848/1849-ben született. A magyar nagyhatalmiság vágyképe később a kiegyezéspárti elit – ahová Berzeviczy is tartozott – körében élt tovább, és az I. világháború éveiben jutott tetőpontra.⁷²⁶

Berzeviczy a közel-keleti gazdasági-kulturális térnyerés szellemében 1915 augusztusában levelet írt Jankovich Béla kultuszminiszternek, melyben eredménytelenül próbálta meg elérni, hogy a kultusztárca 30 ezer koronával támogasson kis-ázsiai magyar régészeti kutatásokat, valamint 10 ezer korona éves költségvetéssel Athénban alapítson magyar régészeti intézetet.⁷²⁷ A birodalmi ábrándok jegyében karolta fel Berzeviczy Fraknói Vilmos azon (utóbb szintén meg nem valósult) 1916. márciusi kezdeményezését is, ami Belgrádban és Varsóban a királyi

⁷²⁵ Tisza István újévi beszéde. *Az Ujság*, 1916. január 2., 5-7.

⁷²⁶ Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: Uő.: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Budapest, 2004, Osiris Kiadó, 121-144.

⁷²⁷ Heinrich, 1915, 497-499.

palotákon, Berlinben pedig az osztrák-magyar követség épületén a magyar történelem dicsőséges pillanatait megörökítő márvány emlékművek elhelyezését szorgalmazta. Belgrádban Hunyadi János 1456-os nándorfehérvári diadalának tervezett domborművet állíttatni Fraknói, Varsóban Báthory István erdélyi fejedelem meghívásának a lengyel trónra (1575), míg a német fővárosban az osztrák-magyar-német szövetségnek, amit egy idősebb gróf Andrassy Gyulát és Otto von Bismarckot közösen ábrázoló alkotás szimbolizált volna.⁷²⁸

1916. május 2-án – a bolgár és török szövetségesek felé tett külpolitikai gesztusként – az Akadémia üléstermében megalakult a Magyar Keleti Kultúrközpont, ami egyebek mellett a bolgár-török kapcsolatok ápolását, a gazdasági terjeszkedés elősegítését, valamint a bolgár és török diákok magyarországi fogadását és tanítását tűzte ki céljául.⁷²⁹ A kultúrközpont egyik alelnöke az a gróf Teleki Pál lett, aki az MTA Balkáni Bizottságának tagjaként a testület nevében 1915/1916 fordulóján egy Balkáni és Előázsiai Földrajzi Intézet alapításáról szóló tervezetet nyújtott be a kultuszminiszternek. Teleki az intézet felállítását azzal indokolta, hogy a háború kitörése óta a magyar tudomány, gazdaság és társadalom érdeklődése a „Keletre magyar!” jelszava alatt a korábbinál erősebben és egyértelműbben fordult a Balkán felé. Anglia, Franciaország illetve az Egyesült Államok már évek óta élénk gazdasági és diplomáciai kapcsolatot ápol a Közel-Kelettel és Kínával, ami a háború után példaként szolgálhat Magyarország számára is. Teleki szerint „föl kell ismernie társadalmunknak, politikai vezetőinknek és tudományos intézményeinknek, hogy egyszerűen létfenntartásunk követeli erőteljes térfoglalásunkat a Balkánon és a Keleten!”⁷³⁰

Teleki Pál tervét végül éppen az MTA Balkáni Bizottsága vetette el, mert a háborús körülmények között finanszírozhatatlannak ítélték. Ám ettől függetlenül még a déli és keleti terjeszkedés eszméje az Akadémiát élénken foglalkoztatta. Mindezt nemcsak az a tény szemlélteti jól, hogy 1914-ben a Balkáni Bizottság Berzeviczy javaslatára alakult meg, hanem Heinrich Gusztáv főtitkár 1916. évi beszámoló beszéde is. Heinrich ebben a Balkán-félszigetre és az Oszmán Birodalom kis-ázsiai területeire utalva úgy fogalmazott, hogy a „világháború ez országokat közvetlen érdeklődésünk körébe hozta és mind politikai mind gazdasági érdekeink okvetetlenül szükségessé teszik, hogy déli és keleti szomszédainkkal tudományosan is foglalkozunk. Mert az Akadémiában csupán tudományos célokról és föladatokról lehet szó:

⁷²⁸ Heinrich Gusztáv (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XXVII. kötet [1916]. Budapest, 1916, MTA, 296-297. (továbbiakban: Heinrich, 1916)

⁷²⁹ Ablonczy, 2005, 106.

⁷³⁰ Heinrich, 1916, 149-153. Idézet a 153. oldalon.

munkásságunknak a politikai és gazdasági gyakorlat terén való alkalmazása és kihasználása az államférfiak dolga.”⁷³¹

A keleti orientációval és a turanista gondolattal, amely a magyarság hagyományos, Kárpát-medencére tekintő hatalmi törekvéseit szerette volna politikai és gazdasági vonatkozásban keleti – és részben déli, balkáni – irányba kiterjeszteni, Berzeviczy már a korábbi években is szimpatizált. Mindennek jelenként tagja lett – többek között Teleki Pállal, Tisza Istvánnal és Károlyi Mihállyal együtt – az 1910 decemberében alakult Turáni Társaságnak (a Magyar Keleti Kultúrközpont elődjének), amely a turanista eszme iránt érdeklődőket fogta össze.⁷³²

Berzeviczy derűlátása 1916 júniusának elejéig tartott, amikor is Alekszej Bruszilov orosz tábornok a keleti fronton nagy erejű támadást intézett a vele szemben álló német és osztrák-magyar erők ellen. Az utóbb Bruszilov-offenzívaként emlegetett hadműveletben az orosz csapatok tíz nap alatt 40 kilométer szélességben és 60 kilométer mélységben szakították át a frontot.⁷³³ Az orosz támadás intenzitása nemcsak Berzeviczyt lepte meg, hanem Ferenc Józsefet is. Mindezt a király június közepén közölte Berzeviczyvel, amikor Bécsben fogadta őt audiencián. A magánkihallgatáson Berzeviczy az uralkodó megjelenését dicsérte, és reményét fejezte ki, hogy „ezekben a nehéz időkben” még sokáig ő fogja irányítani a Monarchiát. Naplója szerint a király erre azt felelte neki, hogy „öreg vagyok már, nem élhetek soká, de legyen nyugodt, utódom igen derék fiatalember, igazán örömöm telik benne!” Mikor Berzeviczy szóba hozta, hogy Károly főhercegnek, a trónörökösnek már vannak harctéri sikerei, Ferenc József helyeselt, majd magyarul hozzátette: „És igen jól beszél magyarul!”⁷³⁴

A Bruszilov-offenzíva megállítása érdekében az osztrák-magyar hadvezetésnek jelentős erőket kellett elvonni az olasz frontról, amit az olaszok augusztus folyamán ki is használtak, és elfoglalták a Doberdó-fennsíkot. Berzeviczy ebben a hónapban gondterhelten jegyezte fel a naplójában, hogy Ausztria-Magyarország annak ellenére sem tervez békét kötni, hogy minden fronton defenzívába szorult. A központi hatalmak erői ráadásul szerinte csekélyebbek, mint az antanté, „és mindig jobb békét köt az, akinek a háta mögött még van tartalék, mint az, aki már utolsó embereit viszi harcba.”⁷³⁵

Augusztusban a Monarchia ellenségeinek tábora újabb taggal, Romániával gyarapodott. Mivel Románia 1883-ban a hármas szövetség kültagja lett, ezért Olaszországhoz hasonlóan

⁷³¹ Heinrich, 1916, 540.

⁷³² Ablonczy, 2005, 90-91.

⁷³³ Hajdu – Pollmann, 2014, 220-221.

⁷³⁴ Berzeviczy, 2015, 158.

⁷³⁵ Uo. 159.

eredetileg a románok is a központi hatalmak szövetségeseinek számítottak. Ettől függetlenül igényt formáltak a történelmi Magyarország románok lakta területeire (is), ami miatt a Monarchia vezető körei tudták, hogy Románia szövetsége csupán papíron létezik. Berzeviczy a háború kitörése óta több alkalommal is – elsőként 1914 augusztusában⁷³⁶ – felhívta Tisza István figyelmét arra a veszélyre, hogy Románia Magyarország ellen fordulhat. Kiváltképpen azután, hogy 1914 októberében meghalt a német Hohenzollern-Sigmaringen dinasztiából származó I. Károly román király, akit Berzeviczy Ausztria-Magyarország egyetlen barátjának tartott Romániában.⁷³⁷ Az uralkodó német származása okán haláláig kiállt a hármasszövetség mellett, szembenelve ezáltal a román közvéleménnyel és a saját kormányával.⁷³⁸ Utódának, I. Ferdinándnak a központi hatalmak a háborús támogatásért cserébe jószerével csak az 1812-ig a román fejedelemségekhez tartozó besszarábiai orosz területeket ígérhették, miközben az antanttól Bukovina és Erdély mellett további magyar területek megszerzését remélhették. Végül 1916. augusztus 17-én – az antanthatalmakkal kötött bukaresti titkos szerződés után⁷³⁹ – a románok úgy döntöttek, hogy hadat üzennek a Monarchiának. Előőrseik tíz nappal később azzal egyidejűleg lépték át a határt, amint Edgar Mavrocordat, Románia bécsi követe átnyújtotta a hadüzenetet Burián István közös külügyminiszternek. Berzeviczy feldúltan jegyezte fel másnap a naplójában, hogy „a vasgyűrű, mely körülfog, teljes, és teljes diplomáciánk kudarca, mely semmit elhárítani és semmit előre látni nem tudott. Mert ha úgyis csak ezt várhattuk Romániától, akkor hiba volt rajta nem ütni, mikor jobb erőben voltunk”.⁷⁴⁰

Miután az osztrák-magyar vezérkarnak elsősorban az orosz és az olasz frontokon volt szüksége katonákra, ezért Erdélyt csekély létszámú és minőségű erők védték. A többszörös túlerőben lévő románok mégis óvatosan nyomultak előre. A betörő ellenséges alakulatok elől a polgári lakosság tömegével menekült. Berzeviczy szerint az erdélyi menekültek hulláma miatt szeptember első napjaiban általános elkeseredés és megdöbbenés volt jellemző a magyar parlamentre. Többekben ekkor tudatosodott, hogy a tét immáron az ország területi integritása. Tisza a tőle megszokott optimizmussal – de valójában hasztalanul – próbálta biztatni az erdélyi képviselőket, Berzeviczy pedig eltűnődött azon, hogy ha a Monarchiának arra sem volt ereje, hogy Erdélyt megvédje, miként akarja onnan kiűzni a románokat? Tudniillik, egy offenzíva

⁷³⁶ Berzeviczy, 2015, 53.

⁷³⁷ Uo. 73.

⁷³⁸ Hajdu – Pollmann, 2014, 24.

⁷³⁹ A szerződésben az antanthatalmak a hadba lépésért cserébe háborús győzelem esetén Romániának ígérték Magyarország kárára Erdélyt, Máramarost és a Bánátot, a Tisza vonaláig tolva ki az új román állam határait.

⁷⁴⁰ Berzeviczy, 2015, 164.

mindig nagyobb erőket igényel, mint egy határvonal védelme. Ráadásul megérzése szerint az ellentámadás során „fél Erdély” elpusztulna.⁷⁴¹

Pesszimizmusára alaposan rácsáfolt a központi hatalmak hadvezetése, mert szeptember-október folyamán az Erich von Falkenhayn vezette német és osztrák-magyar csapatok rövid időn belül felszabadították Erdélyt a román megszállás alól. Az erdélyi román lakosság rokonszenvezett a román hadsereggel, melynek kiűzése után nagyszámú román fiatal szökött át a határon.⁷⁴² Ezek a tények tovább erősítették Berzeviczyben azt a meggyőződést, melyet már 1914 novembere óta vallott, miszerint a magyarországi nemzetiségek „viselkedése a háborúban – köztudomás szerint – nem volt mindenütt és minden esetben kifogástalan.”⁷⁴³ Éppen ezért már a kezdetektől ellenezte Tisza Istvánnak azt az 1914-es elképzelését, amely a közös hadsereg román nemzetiségű katonáinak harctéri helytállása okán engedményeket helyezett volna kilátásba a hazai románságnak, egyebek mellett az oktatásügy, a hivatali adminisztráció és a választójog terén.⁷⁴⁴

1916 októberének második felében Berzeviczy a császárvárosba utazott, hogy köszönetet mondjon Ferenc Józsefnek, amiért az uralkodó szeptember 5-én elfogadta Berzeviczy Edit és férje, báró Szalay Gábor családnév egyesítési kérelmét.⁷⁴⁵ Szalay Gábor 1903 novemberében vette feleségül Berzeviczy Editet, és az 1904-ben született fiuk, László volt az első, aki a Szalay-Berzeviczy családnevet viselte. A névegyesítésről rendelkező díszes oklevél, Ferenc József aláírásával ellátva, benne a Szalay-Berzeviczyek „In labore fortitudo” („Munkában az erő”) jelmondatát viselő címerével, 1916. november 15-én kelt.⁷⁴⁶ Berzeviczy az októberi audiencia alkalmával látta utoljára a királyt, aki 1916. november 21-én hunyt el.

Ferenc József halálának alkalmából az Akadémia november 24-én rendkívüli elegyes ülést tartott. Az értekezleten Berzeviczy rövid beszédben emlékezett meg a királyról. Felidézte, hogy az uralkodó magánéletét tragédiák sora hálózta be: felesége, Erzsébet királyné merénylet áldozata lett, testvérét, Miksát a mexikói polgárháborúban végezték ki, elsőszülött gyermekét, Zsófia Friderikát kétéves korában vesztette el, egyetlen fia, Rudolf 1889-ben máig tisztázatlan körülmények között hunyt el, Ferenc Ferdinándot pedig Szarajevóban gyilkolták meg. Hatalmas lelki ereje azonban nem engedte meg, hogy mint egy egyszerű ember, összeroskadjon

⁷⁴¹ Berzeviczy, 2015, 165.

⁷⁴² Hajdu – Pollmann, 2014, 224.

⁷⁴³ Berzeviczy, 2015, 75.

⁷⁴⁴ Erről bővebben lásd: Metianu János v. b. t. t. görög kel. érsek-metropolitának. 1914. szeptember 22. In: *Gróf Tisza István összes munkái*. II. kötet. Budapest, 1924, Franklin-Társulat, 272-275.

⁷⁴⁵ Berzeviczy, é. n. [1920], 209-210.

⁷⁴⁶ Az oklevél a Szalay-Berzeviczy család tulajdona.

a sorscsapások súlya alatt, hanem élete utolsó napjáig népei szolgálatában állt. Berzeviczy szerint csak a halálos ágyán vallotta magát fáradtnak. Ferenc József kiemelkedő érdemének azt nevezte, hogy felismerte a neoabszolútizmus rendszerének tarthatatlanságát, és a kiegyezést követően „bölcességével és igazságosságával megalapítója lett nemzetünk egy új, szebb korszakának, mely a polgári és politikai szabadság, a nemzeti önállóság szilárd alapjain egyesíti az anyagi fejlődés és szellemi haladás minden föltételeit s népünknek múltjához méltó tisztességet szerzett az emberiség legmagasabb javaiért versenyző művelt nemzetek társaságában.”⁷⁴⁷

Az új uralkodó, IV. Károly december 28-án, két nappal magyar királlyá koronázása előtt magánkihallgatáson fogadta Berzeviczyt Budapesten, ifjabb Andrássy Gyula, Apponyi Albert és Khuen-Héderváry Károly társaságában. A király itt nyíltan beszélt vele minden fontosabb kül- és belpolitikai kérdéstről. Elmondta neki, hogy bízik a trónra kerülése után indított békekezdeményezése sikerében – amely a németek ellenállása miatt később megghiúsult –, és szót ejtett a hadseregnek a békét követően történő leszereléséről is. Berzeviczy úgy látta, hogy a király „[n]em teszi jelentékeny ember benyomását, de fiatalos, vidám nyájassága és fesztelensége megnyerő.”⁷⁴⁸

A koronázás alkalmából kitüntetettek névsorát Berzeviczy Albert is gyarapította. Schulek Frigyes építésszel, Herczeg Ferencsel, valamint az unokatestvérével, Szinyei Merse Pállal együtt „Pro Litteris et Artibus” díszjelvényt kapott,⁷⁴⁹ ami egy Ferenc József által alapított, rangos osztrák-magyar tudományos és művészeti érdemrend volt.

1917. február 11-én újabb komoly elismerés érte Berzeviczyt: IV. Károly élethossziglan a magyar országgyűlés főrendiházának tagjává nevezte ki.⁷⁵⁰ Berzeviczynek a főrendiházi tagság érdekében be kellett nyújtania lemondását a képviselői mandátumáról. Ezt február 24-én tette meg a képviselőház elnökségénél. Aznap nyílt búcsúlevelet intézett II. kerületi választóihoz, melyben kifejtette, hogy már régóta eltökélt szándéka volt megválni a képviselőségtől. Az 1915-re tervezett választásokon (melyeket a világháború kitörése miatt végül nem rendeztek meg) ezért nem is tervezte jelöltetni magát. Úgy érezte, hogy a kisebb megszakítással 1881 óta tartó képviselőházi karrierje a továbbiakban már nehezen lehetne összeegyeztethető az Akadémia elnökeként vállalt feladataival, ami mellett egy nagy történelmi munka megírásába

⁷⁴⁷ Heinrich, 1916, 742-743.

⁷⁴⁸ Berzeviczy, 2015, 179-181. Idézet a 179. oldalon.

⁷⁴⁹ Epilógus. *Budapesti Hírlap*, 1917. január 20., 1-2.

⁷⁵⁰ *Főrendiházi napló*, 1910. IV. kötet, 305.

fogott.⁷⁵¹ Az ő korában pedig műve befejezését csak úgy remélhette, ha ideje és energiája nagy részét az írásnak szenteli. Levele végén köszönetet mondott választóinak mindazért a bizalomért, melyet képviselősége alatt a személyébe fektettek.⁷⁵²

A kitüntetések sora azonban még ezzel sem ért véget, hiszen a király 1917. augusztus 16-án úgy döntött, hogy Berzeviczy Albertet „a háboru tartama alatt teljesített buzgó szolgálata elismeréseül” I. osztályú polgári hadi érdemkereszttel tünteti ki. A még Ferenc József által alapított kitüntetést azok a polgári személyek kapták, akik a háborús hátorszáiban az államélet és közigazgatás terén kimagasló munkát végeztek.⁷⁵³

Az 1917-es esztendőben jelent meg Berzeviczy egyetlen számottevő írói alkotása a háború alatt, a címe *Délen. Útirajzok és tanulmányok* volt.⁷⁵⁴ Művét az 1916-ban alig 11 esztendő korában elhunyt unokájának, Szalay Albertnek ajánlotta. Berzeviczy az *Itáliához* hasonló útirajzot egyben búcsúnak szánta Olaszországtól is. Könyve előszavában ugyanis megírta, hogy az antant oldalára állt Olaszországgal „a legújabb események szinte lehetetlenné teszik az érintkezés megújítását, arra pedig öreg vagyok, hogy az idő és a viszonyok gyökeres megváltozását bevárjam”. A kötetben az újabb olaszországi mellett görög úti leírások is helyet kaptak, méghozzá Berzeviczy 1912-es görögországi útja nyomán. Akárcsak az *Itáliában*, úgy javarészt a *Délen*-ben is inkább az építészeti, szobrászati és művészeti örökséget tárgyalta a szerző, szemben az olasz és görög tájak és népcsoportok bemutatásával.

A könyv első része, melyben észak- és közép-olaszországi városok (Velence, Modena, Bologna, Róma stb.) szerepeltek, sok új információval nem szolgált az *Itália* korábbi kiadásaihoz képest. A második, Görögországról szóló nagy tematikus egység szintén a már Berzeviczytól jól megszokott művészettörténeti jelleget hordozta magán. Athén általa temperamentumosnak nevezetett lakosságáról keveset írt, ellenben az Akropoliszról és a Pantheonról, valamint a Tézeusz- és Niké-templomokról annál többet. A görög főváros után megjelent a műben Mükéné oroszlános kapuja, az egykori mükénéi királyszerű társaságában, a híres epidauroszi színház, továbbá Delphoi is, ami az antik Hellász legismertebb jóshelye volt. Berzeviczy műve utolsó fejezeteiben visszatért Olaszországba, és a Vatikánnal illetve Szicíliával, „a kúszó virágok honával” ismertette meg olvasóit. A Messináról, Palermóról és Szirakúzáról közölt tényanyagot többek között akkor gyűjtötte egybe, amikor 1914 tavaszán, a Szekfű-ügy kellős közepén, a szigeten járt.

⁷⁵¹ Ez a munka a két világháború között megjelent *Az absolutizmus kora Magyarországon 1849-1865* volt.

⁷⁵² Berzeviczy Albert választóihoz. *Budapesti Hírlap*, 1917. február 25., 4.

⁷⁵³ Berzeviczy Albert kitüntetései, kinevezési okmányai. MTAK, Ms 10.251/b., Fol. 6.

⁷⁵⁴ Berzeviczy Albert: *Délen. Útirajzok és tanulmányok*. Budapest, 1917, Franklin-Társulat.

A korábbi Berzeviczy-művekhez hasonlóan a 136 képpel illusztrált *Délen* is egy széles forrásbázison alapuló, adatgazdag munka volt. E tekintetben Divald Kornél az *Itáliával* állította párhuzamba, és úgy vélte, hogy „[a] kiknek a nagy háború után alkalmuk lesz Olaszországba utazni, azoknak e két könyv bizonyára sok-sok éven át legmegbízhatóbb tanácsadójuk és meghitt kísérőjük lesz.”⁷⁵⁵

Báró Hatvany Lajos író az általa alapított *Eszkendő* című szépirodalmi folyóiratban viszont nem volt ennyire elragadtatva Berzeviczy könyvétől. A *Délen*-ről írt recenziójában hosszasan bírálta Berzeviczy írói stílusát, amit Babits Mihályhoz hasonlóan szürkének és közhelyesnek tartott. Egyértelműen kijelentette: „Berzeviczy rossz író”, függetlenül attól, hogy „egy-két találkozásunk alkalmával igazán szeretetre méltó úri embernek volt szerencsém megismerni.” Emellett kemény kritikával illette azért is, mert véleménye szerint művének megállapítása nem igazán voltak újtóak. Szigorú kritikája szerint „a kegyelmes szerző könyvében nincs egy új adat, egy fölfedezés, sőt mi több, semmi sincs benne, ami ne volna régi, kopott, útszéli lilium, csupa közkeletű közhelyes igazság.”⁷⁵⁶

Hatvany éles kritikájával szemben Négyessy László irodalomtörténész állt ki Berzeviczy mellett, egy *Budapesti Szemlének* címzett olvasói levelében. Írása személyeskedő volt, akárcsak Hatvanyé. Szerinte a hiú és becsvágyó báró célja a recenzió megírásával az volt, hogy tönkretegy Berzeviczy írói és tudományos reputációját. Cikke éppen ezért „nem bírálat, hanem lerántás; okulást nem nyújt egyebet, mint azt, hogy hová jut el egy jól indult, de elkapott és mindenáron vezérszerepre törekvő író, ha nincs vágyaihoz mért tehetsége s nincs önuralma és felelősségérzete.”⁷⁵⁷

A dúsgazdag Hatvany és Berzeviczy közötti ellentét részben abból eredt, hogy előbbi az egyik alapítója volt 1908-ban a *Nyugat* című folyóiratnak, ami a modern polgári liberalizmus eszmevilágát képviselte, szemben a Berzeviczy-féle konzervativizmussal. Berzeviczy később sem tartozott a báró kedves barátai közé. 1919 januárjában például az akkor Hatvany Lajos tulajdonában álló *Pesti Napló*ban Berzeviczyt „Tisza-csatlós elnök”-nek nevezték, az általa irányított Akadémiát pedig alkalmatlan intézménynek ítélték arra, hogy „érintetlenül mentsék bele a régi loyális Magyarországból a modern Magyarországra.”⁷⁵⁸

⁷⁵⁵ Divald Kornél: Berzeviczy Albert: *Délen*. *Századok*, 52. évf. (1918), 7-8. sz., 424.

⁷⁵⁶ Hatvany Lajos: Berzeviczy Albert. *Eszkendő*, 1. évf. (1918), 1. sz., 101-112.

⁷⁵⁷ Négyessy László: Világáramlatos kritika. (Levél a szerkesztőhöz.) *Budapesti Szemle*, 173. kötet (1918), 495. sz., 475-480. Idézet a 476. oldalon.

⁷⁵⁸ Akadémiai integritás. *Pesti Napló*, 1919. január 4., 6.

1917 tavaszán élénk belpolitikai élet zajlott Magyarországon. Az ellenzék a választójog kiterjesztéséről és Tisza István belpolitikájáról nagy vitát kezdeményezett a képviselőházban. Míg gróf Károlyi Mihály általános és titkos választójogot követelt, addig a miniszterelnök mereven szembehelyezkedett a választójog bárminemű demokratizálásával. Apponyi és Andrassy az uralkodónál jártak közben, hogy menessze Tiszát. IV. Károly hajlott erre, mert ő is szívesen látta volna a békepolitikáját nem támogató, és a magyar közvélemény szemében a háború elhúzódása miatt népszerűtlenné vált kormányfő távozását.⁷⁵⁹

Tisza helyére ifjabb Andrassy Gyula pályázott, aki Berzeviczy távozását a képviselőházból nagyon fájlalta, mert eredetileg neki szánta volna azt a szerepet, hogy Tisza bukása esetén a teljes Munkapártot, de legalábbis egy részét az Andrassy-kormány mellé állítsa.⁷⁶⁰ Berzeviczy közről látta a Tisza és Andrassy személye között régóta feszülő ellentéteket, melyekről fél évvel korábban azt írta a naplójában, hogy Tisza esetében „[m]indenféle kiegyenlítésnek közte és Andrassy közt fő akadály a mélyreható, személyes antagonizmus, mely e két ember elválasztja. Nemcsak gyűlölik, hanem – egészen indokolatlanul – kicsinylik is egymást, majdnem megvetéssel beszélnek egymásról. Andrassy egyáltalán nem ismeri el Tiszát nagy kaliberű embernek”.⁷⁶¹

A hatalomhoz ragaszkodó Tisza, hogy kormánya életét meghosszabbítsa, 1917. április 12-én bizonytalan időre elnapoltatta az országgyűlést. Az uralkodó a belügyi helyzet rendezése érdekében április 28-án királyi leiratban utasította Tiszát népjóléti intézkedések bevezetésére és a választójog reformjára. Válaszában a kormányfő ugyan ígéretet tett bizonyos népjóléti rendelkezések meghozatalára, ám a választójogot illetően csak az 1913-as választójogi törvény apróbb módosításaira volt hajlandó. Mivel elhatározásáról Burián István sem tudta lebeszélni, ezért az uralkodó május 23-án lemondásra szólította fel Tiszát, aki ennek eleget is tett.⁷⁶²

A második Tisza-kormány bukását Berzeviczy a naplójában három körülménynek tulajdonította: 1. a miniszterelnök makacs ellenállásának a választójog kérdésében, amivel az ellenzék teljes egészében maga ellen fordította 2. a kormányfő merev és erélyes politikája következtében kiéleződött parlamenti helyzetnek, melyben érdemleges vitát a Ház elé került kérdésekről a megítélése szerint nem lehetett folytatni 3. a Tisza és IV. Károly közötti, „már régóta érezhető ellentétnek”.⁷⁶³

⁷⁵⁹ Galántai József: Magyarország az első világháborúban. In: Mucsi, 1983b, 1151-1152.

⁷⁶⁰ Berzeviczy, 2015, 190.

⁷⁶¹ Uo. 166.

⁷⁶² Vermes, 2001, 224-225.

⁷⁶³ Berzeviczy, 2015, 193.

IV. Károly az új kormány élére nem akarta a közismerten németbarát Andrássyt állítani, aki 1906-1910 között belügyminiszterként egyszer már ellenezte a választójog kiterjesztését. Inkább Andrássy hívét, a fiatal Esterházy Móric grófot bízta meg a kormányalakítással, amibe Andrássy is beleegyezett, mert úgy hitte, hogy a politikában járatlan grófot ő irányíthatja majd a háttérből. Esterházyt támogatta az 1917. június 6-án Károlyi Mihály vezetésével megalakult ún. Választójogi Blokk is, melynek legfőbb célja az általános és titkos választójog kivívása volt.⁷⁶⁴

Esterházy kinevezését Berzeviczy elhibázott lépésnek tartotta. Úgy vélte, hogy a gróf „igen nagy véleménnyel van magáról”, programja pedig, aminek legfőbb eleme a választójog reformja, „a kiegyezhetetlen abszurdumok halmaza”.⁷⁶⁵ Utóbb a memoárjában sem volt róla jobb véleménnyel, mert úgy fogalmazott, hogy Esterházyval „az ország legválságosabb helyzetében miniszterelnökké egy semmi tapasztalattal nem bíró, de önmagától annál inkább eltelt” embert választották.⁷⁶⁶

A választójogi reformot a parlamenti többséggel bíró Munkapárttal szemben Esterházy nem volt képes keresztülvinni, aminek következtében 1917. augusztus 20-án lemondott. Utóda a harmadszorra is a miniszterelnöki bársonyszékbe ülő Wekerle Sándor lett. Wekerlétől Berzeviczy azt várta, hogy szakítani fog elődje politikájával, amiben csalódnia kellett, mert a régi-új kormányfő annak folytatója lett.⁷⁶⁷ Kabinetjébe átvette Esterházy minisztereinek nagy részét, és miniszterelnöki bemutatkozó beszédében ígéretet tett arra, hogy ha a többség megakadályozza a választójog kibővítését, akkor kérni fogja IV. Károlytól a képviselőház feloszlását.⁷⁶⁸

Az 1913-as választójogi törvény reformjának kérdésében Berzeviczy Albert 1917. október 30-án beszédet mondott a főrendiházban. Ebben kifejtette, hogy a választójog ügyét a kormány és az ellenzék között tárgyalásos úton kell rendezni, nem pedig a képviselőház feloszlásával és új választások kiírásával, melyen nem tudnának részt venni azok a fronton harcoló katonák, akik választójoggal rendelkeznek. Felszólalásában elmondta, tart attól, hogy a kormány esetlegesen visszaélne a választások során a hatalmával, és példának okáért a frontszolgálat alól felmentettek szavazatait azzal próbálná megszerezni, hogy a harctérre küldéssel fenyegetné őket. Az általános választójog bevezetését csak a képviselőház házszabályainak szigorítása,

⁷⁶⁴ Hajdu – Pollmann, 2014, 245.

⁷⁶⁵ Berzeviczy, 2015, 203.

⁷⁶⁶ Berzeviczy, é. n. [1920], 212.

⁷⁶⁷ Berzeviczy, 2015, 206.

⁷⁶⁸ Hajdu – Pollmann, 2014, 258.

valamint bizonyos közigazgatási reformok meghozatala után tekintette indokoltnak. Aggodalmát fejezte ki ugyanis azzal kapcsolatban, hogy ha a vármegyei közigazgatásban az általános választójog alapján delegálnának bizottsági tagokat, akkor a határszéli, zömmel nemzetiségek által lakott vármegyékben a nemzetiségi jelöltek kerülnének túlsúlyba a magyarok helyett, ez pedig ott, „ahol a közigazgatási tisztviselők megbízhatóságán fordul meg a hadviselés egész érdeke”, végzetes következményekkel járna. Expozéjában a nemzetiségek kapcsán Apponyi Albert kultuszminisztertől azt kérte, hogy módosítsa az 1907-es közoktatási törvényt, mert az a meggyőződése, hogy a jogszabály nem biztosít a kormány számára megfelelő eszközöket a nemzetiségi vidékeken épült „felekezeti intézetekbe beférkőző államellenes tendenciák kiirtása” céljára. Azt a félelmet azonban nem osztotta, hogy az általános választójog bevezetésével túlságosan megnőne a nemzetiségek politikai szerepe, mert szilárdan hitt abban, „hogy nincs olyan radikális választójog, amely a magyarság tényleg meglévő numerikus túlsúlyának érvényesülését a törvényhozásban absolute megakadályozná, ha a magyarság a nagy nemzeti kérdésekben, a nagy nemzeti érdekek védelmében egyetérteni és kezét fogni tud”.⁷⁶⁹

A választójogot illetően az egyetlen komoly reformjavaslatot a Wekerle-kormány igazságügyi minisztere, Vázsonyi Vilmos terjesztette a képviselőház elé, 1917. december 21-én.⁷⁷⁰ A munkapárti parlamenti többség ezt nem volt hajlandó megszavazni, Wekerle pedig nem tartotta be az ígérteit a képviselőház feloszlatásával kapcsolatban, hanem 1918. január 23-án inkább lemondott a kormányával. Ez azonban csak formalitás volt, mert IV. Károly két nappal később ismét egy Wekerle vezetett kabinetet nevezett ki.⁷⁷¹

Ezt követően a kormányfő egy olyan új választójogi törvényt igyekezett kidolgozni, amit a Munkapárttal képes lehet elfogadtatni. Tiszta a korábbi hajthatatlanságával lépett fel ez ellen, mert arra számított, hogy a kormány ebben a kérdésben előbb-utóbb kapitulálni fog. Terve bevált, mert április közepén a kormány – nem vállalva a képviselőház feloszlatását – ismét lemondott, és amikor május elején a király újfent Wekerlét bízta meg a kormányalakítással, addigra már Wekerle megegyezett Tiszával az új, mérsékeltebb választójogról, kihagyva kabinetjéből – Apponyi Albert és Esterházy Móric mellett – Vázsonyi Vilmost.⁷⁷²

⁷⁶⁹ Berzeviczy beszédét lásd itt: *Főrendiházi napló*, 1910. V. kötet, 45-52.

⁷⁷⁰ A Vázsonyi-féle választójogi törvény szavazati joggal kívánta felruházni a frontharcosokat, a 24 éven felüli írni-olvasni tudó, legalább 4 elemit végzett vagy 10 korona adót fizető férfiakat, továbbá a 24 éven felüli, polgárit végzett nőket, továbbá az írni és olvasni tudó hadiözvegyeket. A választók száma így 3 millió 600 ezerre emelkedett, ami az 1910-es választói létszám háromszorosát, az 1913-asnak pedig a dupláját jelentette volna. (Romsics, 2005a, 111.)

⁷⁷¹ Hajdu – Pollmann, 2014, 260.

⁷⁷² Mucsi, 1983b, 1192.

Az alaposan megnyirbált választójogi törvénytervezet vitája július közepén zárult le a képviselőházban. Ennek alapján a 24. életévüket betöltött, írni-olvasni tudó férfiak lettek volna szavazásra jogosultak. A Vázsonyi-féle eredeti javaslattal szemben a jogszabályból kimaradt a nők szavazati joga, és négy elemi helyett hathoz, vagy legalább 10 koronányi adóbefizetéshez kötötték a szavazati jogot. A Wekerle-adminisztráció ezáltal 3,6 millióról 2,7 millióra csökkentette a választójoggal rendelkezők számát.⁷⁷³

A képviselőház által elfogadott törvényt 1918. július 24-én kapta meg a főrendiház, ahol Berzeviczy – mint a közjogi és törvénykezésszügyi bizottság elnöke – július 31-én szólalt fel. Beszédében azt javasolta, hogy a főrendiház a törvénytervezetet módosítás nélkül fogadja el, mert megítélése szerint „talán soha még törvényjavaslat oly gondos, alapos és kimerítő előkészítés után nem került a törvényhozás asztalára, mint ez a javaslat”, ami egy „becsületes kompromisszum szüleménye”.

Kiállt a műveltségi cenzus hat elemre történő emelése mellett, és támogatandónak nevezte azt is, hogy a törvény értelmében nemcsak a magyarul, hanem a „más hazai élő nyelven” beszélők is szavazati jogot kapnak. Nézete szerint ezzel egyrészt elkerülhető az erőszakos magyarosítás vádja, másrészt pedig az 1907-es népiskolai törvény szigorú és következetes végrehajtása remélhetőleg előbb-utóbb ügyis tárgytalanná teszi majd ezt a kérdést, mert a népiskolából kikerülők tudni fognak magyarul. A nők választójogát illetően úgy fogalmazott, hogy „a kérdés a megoldásra még meg nem ért”, és annak rendezését „nyugodtan bizthatjuk a jövőre s egyelőre igyekeznünk kell, sine ira et studio, előkészíteni annak lehető legjobb megoldását.”

Elképzelhetőnek vélte, hogy a hosszú háború arra fogja majd kényszeríteni a magyarságot, hogy átértékelje az addigi politikai, gazdasági és szociális szempontjait, valamint a jogi és erkölcsi alapvetéseit. Egy dolognak azonban – hangsúlyozta – érintetlenül és gyarapodva kell kikerülnie a világégésből: a magyar hazának. Berzeviczy szemében a haza sorsa nem lehet személyes- vagy pártérdekek, koreszmék és ideológiai jelszavak tárgya. A haza védelmében elesettek emlékének is adózva emiatt a magyar nép kötelességének tartotta az arról történő gondoskodást, hogy „ez az ország a maga régi és nemzeti jellegéből soha ki nem vetköztetve, mindig magyar haza maradjon.”

Beszéde végén baljóslatúan figyelmeztette képviselőtársait: „körülöttünk egy egész világ merül el, mely soha többé úgy, ahogy volt, visszatérni nem fog.”⁷⁷⁴

⁷⁷³ Varga Lajos: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916-1918*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó, 225-260.

⁷⁷⁴ Berzeviczy felszólalását lásd itt: *Főrendiházi napló*, 1910. V. kötet, 206-211.

A Berzeviczy által támogatott törvényjavaslatot még aznap elfogadta a főrendiház, IV. Károly pedig szeptember 11-én szentesítette az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1918. évi XVII. törvénycikket.

Berzeviczy főrendiházi felszólalásának egyik figyelemre méltó eleme volt, hogy még alig három hónappal a soknemzetiségű történelmi Magyarország összeomlása előtt is bízott a nemzetiségi kérdés megnyugtató rendezésében. A nemzetiségek kapcsán vallott nézeteit ugyanis továbbra sem változtatta meg. Egy hónappal korábban, egy bécsi előadásában is amellet érvelt, hogy:

1. A nemzetiségi különállóság nem minden esetben jogosít fel állami önállóságra.
2. A nyelvi rokonság nem feltétlenül követeli meg a közös nyelvet beszélő népek állami összetartozását.
3. Tudomásul kell venni – és ezt már az 1914-es román paktumtárgyalások alatt is hangoztatta – azt a realitást, hogy az etnikai nemzet és a politikai állam fogalmi nem minden esetben fedik le teljes egészében egymást. Éppen ezért módot kell találni arra, miként lehet biztosítani minden nép nyelvi és kulturális jogait úgy, hogy azok más nemzetiségekkel együtt békében éljenek, és az adott állam területi integritását ne veszélyeztessék.

Beszédében a Woodrow Wilson amerikai elnök által hangoztatott népek önrendelkezési jogát egyszerű propagandafogásnak minősítette, mellyel valójában az antant csak az Ausztria-Magyarország feldarabolására vonatkozó erőszakos terveit akarta palástolni.⁷⁷⁵

1918. szeptember 7-én Berzeviczy Albert levelet intézett az olasz fronton tartózkodó Tisza Istvánhoz. Tisza ekkor a debreceni 2. számú honvéd huszárezred parancsnokaként a Piave mellett szolgált, annak a Svetozar Borojević tábornagnak a hadseregcsoportjában, akit a korabeli háborús propaganda az olaszországi hadi sikerei nyomán „az Isonzó oroszlánja” névvel illetett. Ebben leírta, hogy a háború a végéhez közeledik. Az összes hadviselő fél közül véleménye szerint a Monarchia áll legközelebb a végkimerüléshez, miközben az agresszív német külpolitika a maradék semleges államokat is Ausztria-Magyarország ellenségeinek táborába tereli.

Ezekben a válságos időkben egy olyan karizmatikus külügyminiszterre van szükség, aki képes imponálni a németeknek, azzal együtt is, hogy ha szükséges, értésükre adja, „sunt certi denique fines”,⁷⁷⁶ továbbá befolyással bír nemcsak a magyar, hanem az osztrák politikai vezetésre is. Berzeviczy ezt a személyt Tiszában vélte felfedezni (bár levelében eltekintett

⁷⁷⁵ Berzeviczy Albert: A nemzetiségi kérdés és a háború. *Budapesti Szemle*, 175. kötet (1918), 501. sz., 331-333.

⁷⁷⁶ „Van határa a dolgoknak.” – Horatius (latin)

ennek a felismerésnek a megindokolásától), akit arra kért, hogy vegye fontolóra a közös külügyminiszteri poszt elvállalását. Berzeviczy írásában arról biztosította a grófot, hogy mind Magyarországon, mind pedig Ausztriában nagyon sokan támogatnák, hogy Burián István örökébe lépjen.⁷⁷⁷

Levelében Berzeviczy az eltökélten németbarát Tisza előtt önmagát a németekkel való szövetség egyik tántoríthatatlan híveként jellemezte. Azt írta, hogy Németország „szövetségét senki sem értékeli jobban, mint én s a kikkel szemben az elszakadásnak még csak [a] gondolatát is kizártnak tartom.” Ezzel szemben viszont a világháborús naplójában 1915 decemberében még azt jegyezte fel, hogy „Németország kíméletlenül kihasznál bennünket imperialisztikus tervei érdekében, hogy aztán – megtörvén erőnk e háborúban – velünk is éreztesse hatalmát.”⁷⁷⁸ A német sajtót a háború alatt Ausztria-Magyarországgal szemben tapintatlannak tartotta,⁷⁷⁹ míg a német diplomáciát mesterkéltnek, mert úgy érezte, hogy sokszor még a saját szövetségésük előtt is titkolták valódi szándékaikat és hajlandóságaikat.⁷⁸⁰ A Berzeviczy levelében és naplójában található ellentmondás arra világít rá, hogy Berzeviczy nem osztotta teljes mértékben Tisza német orientációját, ám régi barátjának és politikai szövetségésének ezt nem hozta a tudtára.

Néhány nappal azután, hogy Berzeviczy a levelét megírta, Tiszát a király tényfeltáró körútra küldte a Monarchia délszláv területeire, ahol ekkora már csaknem valamennyi politikai csoportosulás kisebb vagy nagyobb mértékben, nyíltan vagy kevésbé nyíltan, de magáévá tette egy önálló délszláv állam megteremtésének a programját. Szeptember 21-én Tisza Szarajevóban Stjepan Sarkotić vezérezredes, Bosznia-Hercegovina kormányzójának társaságában helyi szerb és horvát politikusokkal találkozott, akik egy memorandumot nyújtottak át a grófnak, amiben a délszlávok egységét és önrendelkezéshez való jogát hangsúlyozták. A kormányzó igyekezett meggyőzni Tiszát arról, hogy nem érdemes politikai vitába bonyolódnia velük, ő azonban ezt figyelmen kívül hagyta. Tárgyalópartnereivel közölte, hogy ragaszkodik a status quo-hoz, és figyelmeztette őket arra, hogy Magyarország képes még a bukása előtt megsemmisíteni az ellenségeit, ha arra kerülne sor. Az utolsó szavaknál – nem éppen a legbölcsebb külügyminiszteri erényeket csillogtatva – felemelte hangját, és öklével az asztalra csapott.⁷⁸¹

⁷⁷⁷ Berzeviczy Albert levele Tisza Istvánhoz, 1918. szeptember 7. RZSL, 44. fond, 20. csomó, 41. jelzet, Fol. 8/1-2.

⁷⁷⁸ Berzeviczy, 2015, 132.

⁷⁷⁹ Uo. 91.

⁷⁸⁰ Uo. 99.

⁷⁸¹ Vermes, 2001, 459-461.

Tisza tehát még bő egy hónappal a háború vége előtt is kitartott a Monarchia dualisztikus struktúrájának fenntartása mellett, és ezt az álláspontot támogatta Berzeviczy is. Ezért miután Tisza hazatért a balkáni kiküldetéséről, találkozott Berzeviczyvel. Kettejük között ismét szóba került a gróf külügyministerségének kérdése. Tisza elárulta neki, hogy IV. Károly és az osztrák vezető politikai körök – akik nem zárkóztak el egy Monarchián belüli nagy délszláv államalakulat révén a dualizmus trializmussá alakításától – a legfőbb akadályai az ő ministerségének, melynek gondolatától nem idegenkedett, mert kijelentette Berzeviczy előtt, hogy „tekintettel a haza válságos állapotára, kötelességének tartja minden állást, amit rábíznak, elkezdve a falusi bakterségen, elvállalni.”⁷⁸²

Tisza délszláv körútjának első napjaiban értesült Berzeviczy arról, hogy Burián István közös külügyminiszter szeptember 14-én békejegyzéket küldött valamennyi hadviselő félnek, melyben kompromisszumos békét ajánlott, a Woodrow Wilson amerikai elnök által 1918 januárjában meghirdetett ún. „14 pont” alapján. Burián felhívását olvasva az az 1915. szeptemberi eset ötlött az emlékezetébe, amikor Buriánnak egy kedvezőbb harctéri helyzetben azt javasolta, hogy skandináv közvetítéssel kezdeményezzen tárgyalásokat a békéről. A külügyminiszter akkor elutasította Berzeviczy elképzelését, három évvel később viszont ő maga volt kénytelen békejegyzéket küldeni az egymással hadban álló államoknak. Berzeviczy biztos volt abban, hogy az antanthatalmak vissza fogják utasítani a Monarchia javaslatát,⁷⁸³ amit pontosan látott, mert előbb az angolok, majd a franciák, végül pedig az 1917 áprilisa óta hadban álló Egyesült Államok részéről érkezett rá elutasító válasz.

1918 szeptemberének derekára az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása a küszöbön állt. Burián István békejegyzékének elküldése előtt IV. Károlyt a katonai vezetők arról tájékoztatták, hogy elkerülhetetlenné vált a hadsereg felbomlása. A fronton szolgáló katonák komoly hiányt szenvedtek lőszerben, élelmiszerben és ruhaneműben. A kilátástalan helyzetet jól szemlélteti, hogy az olasz hadszíntéren egy osztrák-magyar parancsokság a neki alárendelt legénység átlagsúlyát mindössze 50 kilogrammra számította. A dezertálások tömeges méretűvé váltak, a hátszágban pedig egymást érték a katonalázadások. 1918-ban előbb Bécsben, majd Budapesten törtek ki sztrájkok a hadiüzemekben.⁷⁸⁴ Berzeviczy, aki 1915 áprilisában még érdekességképpen jegyezte fel egy bécsi látogatását követően a naplójában, hogy a magyar fővárostól eltérően ott már bevezették a kenyérjegyet,⁷⁸⁵ 1917/1918 fordulóján tanúja lehetett

⁷⁸² Berzeviczy, 2015, 221.

⁷⁸³ Uo. 219-220.

⁷⁸⁴ Hajdu – Pollmann, 2014, 308-357.

⁷⁸⁵ Berzeviczy, 2015, 98.

annak, hogy Ausztria mellett Magyarországon is leszállították a jegyre kapható élelmiszerek fejadagját, miközben a minőségük fokozatosan romlott.⁷⁸⁶

Október elején Berzeviczy egy komor hangvételű naplóbejegyzésében azt írta, hogy az „események a katasztrófa felé látszanak fejlődni.”⁷⁸⁷ A hónap első felében ugyanis Ausztria-Magyarországon sorra alakultak meg a különböző nemzetiségek nemzetiségi tanácsai, melyek semmiféle közösséget nem vállaltak a Monarchiával, és önrendelkezési jogot követeltek maguknak. Október 18-án Wilson elnök nyíltan elkötelezte magát a Monarchia nemzetiségeinek önállósága mellett. Két nappal korábban pedig IV. Károly szövetségi állammá nyilvánította birodalma osztrák felét, míg ugyanazon a napon Wekerle Sándor bejelentette Budapesten a perszonáluniót, ezáltal a dualizmus rendszerének végét.⁷⁸⁸ Ausztria és Magyarország öt évtizeden át fennálló államszövetsége, melyben Berzeviczy politikai értelemben szocializálódott, és amelyben elismerésre méltó közéleti pályát futott be, nem létezett többé. Szétesett az a birodalom, aminek két feléről a világhírű osztrák író, Robert Musil utóbb *A tulajdonságok nélküli ember* című regényében ironikusan azt írta, hogy „úgy illett egymáshoz, mint egy piros-fehér-zöld kabát egy fekete-sárga nadrághoz”.⁷⁸⁹

A háború végére Berzeviczy kezdeti jó véleménye IV. Károlyról megváltozott. A bölcs és megfontolt Ferenc József ellentétének látta, aki hajlamossá vált a kapkodásra és megszedítette a hatalom,⁷⁹⁰ továbbá felelőtlen tanácsadókkal vette körül magát, akik kihasználták a könnyen befolyásolható természetét.⁷⁹¹ Negatív állásfoglalásaiban az is szerepet játszott, hogy egyáltalán nem nézte jó szemmel az uralkodó és Tisza István közötti kiélezett viszonyt sem, miközben ő kitartott a gróf mellett azt követően is, miután Tisza október 17-én elismerte a képviselőházban, hogy Magyarország a világháborút elveszítette.

⁷⁸⁶ Romsics, 2005a, 112.

⁷⁸⁷ Berzeviczy, 2015, 220.

⁷⁸⁸ Romsics, 2005a, 112.

⁷⁸⁹ Robert Musil: *A tulajdonságok nélküli ember*. I. kötet. Budapest, 2013, Európa Könyvkiadó, 509.

⁷⁹⁰ Berzeviczy, 2015, 177.

⁷⁹¹ Uo. 194.

2. A forradalmak alatt

Azt követően, hogy Tisza István 1918. október 17-én beismerte a képviselőházban a háborús vereséget, felgyorsultak az események a magyar politikai életben. Október 23-án a helyzet kilátástalanságát és a saját tehetetlenségét felmérve – immár sokadszorra – lemondott a Wekerle-kormány. Két nappal később gróf Károlyi Mihály és pártja, karöltve a Jászi Oszkár vezette polgári radikálisokkal, valamint a szociáldemokratákkal, megalakították a Magyar Nemzeti Tanácsot. Károlyiék 12 pontos kiáltványt bocsátottak ki, melyben az ország teljes függetlensége mellett azonnali békét, a német szövetség felmondását, és radikális demokratikus változásokat sürgettek.⁷⁹²

A főváros lakossága lelkesen fogadta Károlyiék programját, és azt várta, hogy IV. Károly az antanttal jó viszonyt ápoló politikus hírében álló Károlyit kéri majd fel kormányalakításra. Október 28-án ennek nyomatékosságára nagy tömegdemonstráció volt Budapesten. A forradalmi átalakulástól tartó uralkodó Károlyi helyett gróf Hadik Jánost bízta meg kabinetalakítással, aminek hírére másnap a budapesti gyárak fél órára leálltak, munkásaik pedig fegyverkezni kezdtek.⁷⁹³ Október 28-án a saját népszerűtlenségével tisztában lévő Tisza Habsburg József főhercegnek Károlyi miniszterelnökké történő kinevezését javasolta, abban bízva, hogy Károlyi talán képes lesz feltartóztatni a forradalmi lavinát.⁷⁹⁴

Károlyi esetleges megbízását Berzeviczy aggódva figyelte. Ő Károlyit már a háború alatt bírálta, amiért szerinte a gróf a választójog kiterjesztéséért folytatott vitában szélsőséges álláspontot képviselt az általános szavazati jog bevezetésének követelésével. A kormányfői pozíció betöltésére alkalmatlan személynek tartotta, és úgy vélte, hogy „Károlyi Mihályból Tisza csinált nagy embert, minden alkalommal elsősorban ellene intézett vehemens támadásával”.⁷⁹⁵

Berzeviczy azonban nem volt abban a helyzetben, hogy Károlyi Mihály miniszterelnöki kinevezését megakadályozza. Október 30-án ismét hatalmas tömegek lepték el a fővárost, akik Károlyit és a Nemzeti Tanácsot éltették. Kitört a forradalom. József főherceg – aki ekkor Budapesten, mint „homo regius”, azaz a király magyarországi megszemélyesítője, tartózkodott – engedett az utca nyomásának. IV. Károly beleegyezésével október 31-én visszavonta Hadik

⁷⁹² Hajdu, 1978, 275-278.

⁷⁹³ Hajdu Tibor: *Ki volt Károlyi Mihály?* Budapest, 2012, Napvilág Kiadó, 97-99. (továbbiakban: Hajdu, 2012)

⁷⁹⁴ Vermes, 2001, 473.

⁷⁹⁵ Berzeviczy, 2015, 209.

megbízását, és miniszterelnökké nevezte ki Károlyi Mihályt.⁷⁹⁶ Aznap tisztok és katonák egy csoportja a Hermina úton bérelt villájában meggyilkolta Tisza Istvánt. A gróf halálhíre lesújtotta Berzeviczyt. Szomorúan jegyezte fel a naplójában: „Tisza István halálának tragikumát mélyen megrendített volna, ha nem is fűződött volna hozzá szoros, személyes barátság. Olyan ez, mint egy görög végzetdráma, mert nyilvánvaló, hogy Tisza nem akarta elkerülni, s nem is kerülhette el ezt a sorsot. A tragikumot betetézi az, hogy neki két ideálja volt: a magyar katona és a magyar nép. S magyar katonák ölték meg, és a magyar nép – az ő geszti népe –, mint több felől hallottam, temetésekor mogorva részvétlenséggel fordult el koporsójától. A mi szerencsétlenségünkhöz tartozik az is, hogy legkiválóbb elméink aránylag mindig csak keveset használhatnak a hazának.”⁷⁹⁷

Az október utolsó napján hatalomra jutott Károlyira sorra esküdtek fel a régi Magyarország reprezentánsai. Csernoch János hercegprímás körlevélben szólította fel a katolikus papságot a Nemzeti Tanács támogatására, és az együttműködéséről biztosította Károlyit Habsburg József főherceg, valamint a budapesti pénzintézetek, továbbá a nagytőkés-nagybirtokos osztályok képviselői is.⁷⁹⁸ Berzeviczy és Heinrich Gusztáv november 6-án jelentek meg a Nemzeti Tanács előtt, és egy nyilatkozatot nyújtottak át, melyben reményüket fejezték ki, hogy „a Nemzeti Tanács és az általa támogatott kormány a nemzeti élet és munka zavartalan folyásának biztosítása mellett a tudományos munkásság érdekeit is megvédeni kívánja”. Emellett az MTA a Nemzeti Tanácstól „kéri a maga tudományos működése számára hathatós oltalmát és szívesen ajánlja föl e téren bármikor igénybe veendő közreműködését.”⁷⁹⁹

Jászi Oszkár, a Károlyi-kormány nemzetiségi ügyekért felelős tárca nélküli minisztere a *Magyar kálvária – magyar föltámadás* címmel 1920-ben megjelentetett visszaemlékezésében úgy vélte, hogy Berzeviczy (akit név szerint is megemlített) és a többi befolyásos személyiség azért állt a Nemzeti Tanács mellé, mert „mindenki esküdni és lelkesedni akart a forradalomért és részt venni nagy céljai megvalósításában”.⁸⁰⁰ Ez a megállapítás azonban nem volt igaz, mert Berzeviczy és sokan mások nem feltétlenül lelkesedtek Károlyiért és a forradalom céljaiért. Egyesek karrierizmusból, mások a meglévő pozícióik féltéséből, megint mások a nemzeti

⁷⁹⁶ Romsics, 2005a, 113.

⁷⁹⁷ Berzeviczy, 2015, 229.

⁷⁹⁸ Salamon Konrád: *Nemzeti önpusztítás 1918-1920*. Budapest, 2001, Korona Kiadó, 57-58.

⁷⁹⁹ Heinrich Gusztáv (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XXX. kötet [1919]. Budapest, 1919, MTA, 46. (továbbiakban: Heinrich, 1919)

⁸⁰⁰ Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentőségei és tanulságai*. München, 1969, Aurora könyvek, 52.

katasztrófa küszöbén elengedhetetlennek tűnő összefogás szándékától vezérelve támogatták az új hatalmat.

A forradalom alatt Berzeviczy visszavonultan élt Erzsébet körüti lakásában. Károlyiék nem szántak neki politikai szerepet, de ő maga sem értett egyet a miniszterelnök célkitűzéseivel. Naplójában és memoárjában is keményen bírálta Károlyit, mert szerinte a gróf nem lépett fel kellő eréllyel az ország területi integritásának védelmében, miközben Magyarországot ellenségek sora vette körül, akik csak arra vártak, hogy minél nagyobb részt hajtsanak uralmuk alá a történelmi magyar államból.

Berzeviczy úgy vélte, hogy a miniszterelnök a súlyos következményekkel nem számolva, „hebehurgya” módon leszerelte a frontról visszaérkezett magyar katonákat, ahelyett, hogy hadsereget toborzott volna belőlük a haza védelmére.⁸⁰¹ Berzeviczy nem vette figyelembe, hogy a magyarországi sorozású katonák lefegyverzése az olasz hadszíntérről (rendezetlenül) hazafelé tartva már osztrák és délszláv területeken megkezdődött, ahol az újonnan létrejött hatóságok ezt egyrészt önvédelemből tették, másrészt amiatt, mert a magyarokat ellenségnek tekintették. A katonák leszerelése a magyar határon azért folyt tovább, hogy a háborúba belefáradt, és javarészt teljesen demoralizálódott alakulatok ne fegyverrel a kezükben széledjenek szét. Nagy részük ráadásul román és szláv nemzetiségű volt, akik együtt maradva veszélyesek lehetnek volna.⁸⁰² Számosan azonban azok közül, akik Olaszországból, vagy a megszállt Ukrajnából fegyveresen tértek vissza, atrocitásokat követtek el. Raboltak, fosztogattak, és önhatalmúlag végeztek a nekik nem tetsző személyekkel: csendőrökkel, zsidó kereskedőkkel, vagy éppen a háború alatt a hatalmukkal sok esetben visszaélő jegyzőkkel. A rendbontókat nemegyszer a csendőrség mellett a reguláris katonaságnak kellett megfékeznie, esetenként szabályos ütközetekben. Mindezt Berzeviczy is látta, mert a visszaemlékezésében „forradalmi jellegű fosztogatások és erőszakoskodások” is szerepelnek. Naplójában az október 31-i eperjesi zavargást külön is megemlítette, ahol az orosz hadifogságból hazatért katonák a helyőrség tagjaival együtt rabolni és fosztogatni kezdtek, s amit másnap katonai járőrök fékeztek meg. Elrettentésül 34 embert statáriális bíraskodás után kivégeztek.⁸⁰³

Károlyiék tisztában voltak azzal, hogy a világháborút végigharcolt, elcsigázott és soknemzetiségű katonaság az antant ellenében kevés eséllyel lehetett volna képes sikeresen felvenni a harcot. Új hadsereget szervezni csakis komoly belpolitikai mozgósító programmal lehetett volna velük szemben. Az „ezeréves határok” jelszava nem volt elég. Legfőképpen azért

⁸⁰¹ Berzeviczy, é. n. [1920], 223.

⁸⁰² Hajdu – Pollmann, 2014, 390.

⁸⁰³ Berzeviczy, 2015, 227.

nem, mert 1918/1919-ben még el sem tudták képzelni, hogy mit is jelent majd Trianon. Minden valószínűség szerint a földosztás lett volna megfelelő motiváció, amely szélesíthette volna a kormányzat támogatói bázisát. Erre azonban nem került sor. Hadsereg-felállítási kísérletek azonban mindentől függetlenül is történtek. Károlyiék ugyanis Berzeviczy állításával szemben a leszerelő katonákat nem eresztették szélnek, hanem az arra hajlandóakat a nemzetőrség keretében újra felfegyverezték. A nemzetőrség létszáma 1918 novemberének végére elérte a 90 ezer főt, ami támadó háborúra ugyan nem, de az ország belső rendjének biztosítására alkalmas volt. Emellett támogatták a lokális védekező akciókat, továbbá az Erdélyben szerveződő Székely Hadosztály felszerelését is.⁸⁰⁴

Berzeviczy azért is kritikával illette Károlyit és kormányát, mert úgy ítélte meg, hogy 1918 novemberében „szégyenletes fegyverletételi föltételeket hoztak haza Belgrádból”,⁸⁰⁵ ahol a balkáni antanthadsereg főparancsnoka, Louis Franchet d’Espèrey tábornok úgy beszélt velük, „mint vásott iskolás gyerekekkel”.⁸⁰⁶ A kép viszont, akár csak a hadsereg leszerelésénél, úgy a Belgrádban megkötött katonai konvenció esetében is árnyaltabb volt annál, mint amilyenek azt Berzeviczy lefestette.

A Károlyi Mihály vezette magyar kormányküldöttségnek azért kellett a szerb fővárosban tárgyalásokba bocsátkoznia Franchet-vel, mert a francia marsall érvénytelennek tartotta az 1918. november 3-án aláírt padovai fegyverszüneti egyezményt.⁸⁰⁷ Francia valamint szerb csapataival átkelt a Száván, és megüzente Budapestre, hogy miután a padovai egyezmény csak az olasz frontra vonatkozott, ezért a balkáni fronton érvényes fegyverszünet megkötése érdekében Belgrádba várja a magyar kormány képviselőit.⁸⁰⁸

A november 7-én lezajlott tárgyalásokon Károlyi, és a magyar delegációval tartó Jászi Oszkár visszaemlékezései szerint is gorombán viselkedett Franchet a küldöttség tagjaival. Az ismert amerikai történész, Arno J. Mayer azonban Károlyiék és Berzeviczy véleményével szemben nem talált kivetnivalót a tábornok magatartásában. „Bizonyos, hogy korrekten kezelte

⁸⁰⁴ Gali Máté: Károlyi Mihály „bűnei”: vádak és a valóság. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Mitoszaink nyomában*. Kolozsvár, 2013, Komp-Press Kiadó – Korunk, 210-212.

⁸⁰⁵ Berzeviczy, é. n. [1920], 223.

⁸⁰⁶ Berzeviczy, 2015, 227-228.

⁸⁰⁷ Az olasz Armando Diaz és az osztrák Viktor Weber tábornokok által megkötött padovai fegyverszüneti egyezmény értelmében az osztrák-magyar haderőnek ki kellett vonulnia a háború folyamán az antant által Olaszországnak ígért dél-tiroli, isztriai és dalmáciai területekről. Magyarországnak emellett ki kellett ürítenie Horvátországot is. (Romsics, 2005a, 114.)

⁸⁰⁸ Hajdu Tibor: A padovai fegyverszüneti és a belgrádi katonai egyezmény. In: Romsics, 2010, 172-175.

Károlyit. [...] Ám szemben Károlyival, a francia tábornok nem volt hajlandó elfelejtkezni arról, hogy Magyarország legyőzött ellenség” – mutatott rá egy könyvében Mayer.⁸⁰⁹

Károlyi november 8-án visszautazott Budapestre, így a belgrádi egyezményt november 13-án magyar részről Linder Béla tárca nélküli miniszter írta alá. A 18 pontból álló megállapodás az ország déli részén tisztázta a helyzetet egy demarkációs vonal megállapításával,⁸¹⁰ amelytől délre eső vidékeket a magyar kormánynak ki kellett ürítenie. A katonai egyezmény rendelkezett arról, hogy a szerb-francia és román csapatok által megszállt területeken a polgári közigazgatás a magyar adminisztráció kezén maradhat, ám ezt a megszállók nem tartották be, és a magyar hivatalnokokat szerbekre illetve románokra cserélték. További problémát jelentett, hogy az újonnan megszállt területek nemzetiségi lakossága deklarálta a függetlenségét: 1918. november 25-én, Újvidéken a délvidéki szerbek, december 1-jén Gyulafehérváron pedig az erdélyi románok nyilvánították ki elszakadásukat a történelmi Magyarországtól.⁸¹¹

Három nappal a belgrádi katonai konvenció megkötése után a régi, 1910-ben választott képviselőház néhány tucat képviselője kimondta a képviselőház önfeloszlatását, míg a főrendiházban a tagok egy töredékének jelenlétében Wlassics Gyula elnök – aki nem támogatta az egykamarás országgyűlés bevezetését – a főrendiház üléseinek berekesztését jelentette be.⁸¹² Berzeviczy nem volt jelen a főrendiház utolsó ülésén, és azt követően az Országház téren sem, ahol Károlyiék hatalmas tömeg előtt kiáltották ki az ország új államformáját, a népköztársaságot.

A belgrádi egyezmény nem vonatkozott Felvidékre, mellyel kapcsolatban a csehszlovákok területi igényekkel léptek fel. Budapesti követük, Milan Hodža november végén egy olyan demarkációs vonalban állapodott meg Jászi Oszkárral és Bartha Albert hadügyminiszterrel, amely a szlovák-magyar nyelvi választóvonalnak többé-kevésbé megfelelt. A prágai vezetés számára ez elfogadhatatlan volt, ezért Hodža-t dezavualták, és Párizsban elérték, hogy a békekonferencia december 23-án egy jegyzéket intézzen a Károlyi-kormányhoz, melyben a Felvidék kiürítésére szólítottak fel, az Ung vonaláig.⁸¹³ A további vérontás elkerülése végett Károlyi a jegyzék tudomásul vétele mellett döntött, a csehszlovák katonaság pedig gyorsan

⁸⁰⁹ Mayer, Arno J.: *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles 1918-1919*. New York, 1969, Vintage Books, 526.

⁸¹⁰ A demarkációs vonal a Szamos felső folyásától keletre, valamint a Maros vonalától délre eső erdélyi és bánági területek, továbbá a Szeged-Baja-Pécs-Varasd vonaltól délre található vidékek, azaz a Bácska és a Drávaköz kiürítésére kötelezte a magyar kormányt.

⁸¹¹ Romsics, 2005a, 117.

⁸¹² Püski Levente: *A magyar felsőház története 1927-1945*. Budapest, 2000, Napvilág Kiadó, 12. (továbbiakban: Püski, 2000)

⁸¹³ Romsics, 2005a, 116-117.

birtokba vette a demarkációs vonaltól északra eső területeket. Eperjest december 29-én szállták meg, Berzevicét pedig december 26-án.⁸¹⁴ Az 1919-es esztendő tehát úgy köszöntött Berzeviczyre, hogy szeretett Berzevicéje, ahová felnőttként nyaranta pihenni járt, és ahová a szülői ház mellett megannyi emlék is kötötte, elveszett Magyarország számára.

Berzeviczyt ekkortájt nemcsak az aggasztotta, hogy az ország jelentős területeit tartották megszállva a román, csehszlovák és szerb csapatok, hanem az is, hogy Károlyiékát továbbra is alkalmatlannak tartotta az ország vezetésére. Kiváltképpen az után, hogy 1919. január 19-én a kormányrudat a köztársasági elnökké választott Károlyi helyett Berinkey Dénes, a Károlyi-kabinet egykori igazságügyi minisztere vette át. A polgári radikális nézeteket valló Berinkey a forradalom előtt politikai szerepet nem játszott. Berzeviczy ezért a kinevezése után azt írta a naplójába, hogy ő 38 évnyi közéleti pályafutással a háta mögött sem hallott még soha Berinkey Dénes nevű úrról.⁸¹⁵

Berzeviczyhez kapcsolódva érdekességképpen említést érdemel, hogy nemcsak ő volt az egyetlen, aki Károlyiék személyzeti politikáját fenntartásokkal figyelte. Károlyi anyósa, ifjabb Andrassy Gyuláné Zichy Eleonóra például 1919 februárjában felháborodottan tett említést Ignotusnak, a *Nyugat* főszerkesztőjének arról, hogy a Berinkey-kormány a szociáldemokrata Kunfi Zsigmondot nevezte ki közoktatási miniszterré, akit ő a posztra teljesen alkalmatlannak tartott. Ignotus politikai értelemben konzervatív-liberálisnak számított, ifjabb Andrassy Gyula híve és beszédírója volt, ezért alaposan megdöbbenette Andrassynét, amikor azt felelte neki: „Miért? Nagyon okos ember, van talán olyan eszes és olyan jó miniszter, mint Berzeviczy Albert.”⁸¹⁶

1919 elején Berzeviczy pontosan látta, hogy a „hangulat már kezd erősen a kormány ellen fordulni”.⁸¹⁷ A Felvidék nagyobb ellenállás nélküli átadása miatt a közvélemény előtt megrendült Károlyiék tekintélye. A nyomor és a nélkülözés úgyszintén csökkentette a kabinet befolyását a társadalom általános hangulatára. A nemzetgyűlési választások kiírása folyamatosan késett, akárcsak a demokratikus földreform. Februárban pedig Károlyi öccse, gróf Károlyi József is elítélően beszélt bátyja politikájáról a székesfehérvári megyegyűlésen.⁸¹⁸ Berzeviczy szerint a Károlyi-rezsim ekkorra már „a parlament nélküli felelőtlen önkénynek, a

⁸¹⁴ Berzeviczy, é. n. [1920], 224.

⁸¹⁵ Berzeviczy, 2015, 235.

⁸¹⁶ Simonyi Henri másolatai Andrassy Gyuláné naplójából. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, 704/1. fond (Károlyi Mihály), 373. őrzési egység, Fol. 192.

⁸¹⁷ Berzeviczy, 2015, 236.

⁸¹⁸ Hajdu, 1978, 314-317.; Hajdu, 2012, 112-117.

lelkiismeretlen tékozlásnak, a nemzettagadó internacionalizmusnak és a hatalmi örületnek” a rendszerét tartotta fenn.⁸¹⁹

1919. március 20-án a francia Fernand Vix alezredes, a budapesti antantmisszió vezetője az antant újabb területi követeléseit tartalmazó jegyzéket nyújtott át Károlyi Mihálynak. A dokumentum egy semleges zóna létrehozásáról rendelkezett, melybe beleesett volna Debrecen és az Alföld nagy része is. A kormány ezt nem volt hajlandó elfogadni, mondván ellentétes a belgrádi katonai konvenció rendelkezéseivel, és az ország létérdekeivel. Károlyiékkel ez ügyben kivételesen Berzeviczy is egyetértett, mert véleménye szerint a „jegyzék kétségkívül oly további megnyomorítását jelentené Magyarországnak, amely nemcsak minden magyar ember szívében, hanem mindenkiében, akiben még némi igazságérzet honol, fölháborodást kell, hogy keltsen.”⁸²⁰

Másnap délután, a Berinkey-kabinet utolsó ülésén Károlyi ismertette a Vix-jegyzék tartalmát, továbbá bejelentette saját maga és a kormány lemondását, a hatalmat egy tisztán szociáldemokrata kormány kezébe helyezve. A szociáldemokraták balszárnya azonban nem közölte vele, hogy kormányra kerülve fuzionálni fognak a Kun Béla vezette kommunistákkal. Aznap este Károlyi beleegyezése nélkül egy kiáltvány jelent meg, melyen az állt, hogy a köztársasági elnök lemondott, és átengedte a hatalmat a proletariátusnak.⁸²¹ Későbbi vádlói szerint Károlyi ezzel a lépésével Magyarország irányítását „átadta” a kommunistáknak, és ezért felelősség terheli őt a Tanácsköztársaság létrejöttében. Ezt a vélekedést osztotta Berzeviczy Albert is.⁸²²

A Tanácsköztársaság az államélet, a gazdaság, a társadalom és a kultúra terén gyökeres és gyors, az addigi tradíciókkal szinte minden téren szakító változást eredményezett. Az átalakulás motorja a Magyarországi Szocialista Párt volt, ami a szociáldemokraták és a kommunisták egyesülését követően jött létre. A kommün legfőbb irányító szervének a Forradalmi Kormányzótanács számított, amely egy csaknem teljhatalommal felruházott kormányként működött. Tagjai a miniszteri feladatokat ellátó népbiztosok voltak.⁸²³

A tanácskormány legfontosabb belső célkitűzései egyikének a magántulajdon minél teljesebb felszámolását tartotta. Berzeviczy bankbetéteit ezért az államhatalom már az első napokban befagyasztotta, államkötvényei után nem fizetett hozamot, és a záloglevelei is

⁸¹⁹ Berzeviczy, 2015, 239.

⁸²⁰ Berzeviczy Albert: A bolsevizmus uralma alatt Budapesten. Naplójegyzetek. In: Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Somorja, 2016, Méry Ratio Kiadó, 749. (továbbiakban: Gratz, 2016)

⁸²¹ Hajdu, 1978, 328-332.

⁸²² Gratz, 2016, 779.

⁸²³ Romsics, 2005a, 124.

elvesztették a jövedelmezőségüket.⁸²⁴ Budapesti hatszobás nagypolgári lakása, melyben addig egyedül laktak a nejével, egyre szűkösebb lett számukra. Egy március végi lakásrendelet értelmében ugyanis csak két szobára tarthattak igényt. Kettőbe Lilian lányuk költözött a férjével, akik Bonchidáról menekültek a fővárosba. A fennmaradó kettőbe pedig Berzeviczy maga kérte fel lakónak az egyik rokonát, Berzeviczy Emilt, valamint a ház gépészének egy családtagját, egy tisztességes iparossegédet.⁸²⁵ Öröm volt az ürömben, hogy a berzevicei háza megszállt területen feküdt, így legalább azt nem tudták kommunizálni.

1919. április 8-án elhunyt a Magyar Tudományos Akadémia egykori elnöke, báró Eötvös Lóránd. Az Akadémia köreiben úgy határoztak, hogy az április 11-i temetésen Berzeviczy fogja búcsúztatni Eötvöst, közvetlen elődjét az elnöki székben. A tanácskormány azonban úgy döntött, hogy a ravatalnál Berzeviczy helyett Lukács György közoktatásügyi népbiztos-helyettes, a később világhírűvé vált marxista filozófus mondjon beszédet. Lukács a gyászbeszédében igyekezett kisajátítani Eötvöst a Tanácsköztársaság számára, és a rendszer halottjának nevezte. Berzeviczy szerint Lukács, „a legvadabb bolsevizmus híve”, aznap „a bolsevizmus legelcsépeltebb szólamaiból összetákolt, zagyva politikai beszédet tartott a nagy halott fölött, méltó megbotránkozást keltve a tudományos világ nagy számmal megjelent képviselői körében.”⁸²⁶

A kommunista kultúrpolitika, melyet Lukács György és Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos neve fémjelzett, az Akadémiát „reakciónak”, a hajdani konzervatív-feudális világ egyik támaszának ítélte. 1919. április 14-én ezért a Közoktatásügyi Népbiztosság az MTA működését rendeletileg határozatlan időre felfüggesztette.⁸²⁷ Az MTA palotáját a rendőrséget és a csendőrséget felváltó Vörös Őrség rendelkezésére bocsátották.

Berzeviczy tisztában volt azzal, hogy az Akadémiával együtt annak elnöke is a régi rend hívének, azaz nemkívánatos személynek számít Kun Béláék szemében. A tanácskormány röviddel hatalomra jutása után elvette a lakástelefonját, és ő már akkor biztos volt abban, hogy további retorzióktól kell tartania.⁸²⁸ Az 1919 húsvétvasárnapjáról húsvéthétfőre virradó éjjelen (április 20/21.) aztán Berzeviczyért egy detektív társaságában vöröskatonák érkeztek. Ellenforradalmi szervezkedés (alaptalan) gyanúja miatt letartóztatták, és a Markó utcai törvényszéki épületbe vitték.⁸²⁹ Aznap éjszaka országsszerte politikai érdekből végrehajtott

⁸²⁴ Gratz, 2016, 751.

⁸²⁵ Berzeviczy, é. n. [1920], 225-226.

⁸²⁶ Gratz, 2016, 755.

⁸²⁷ Heinrich, 1919, 220.

⁸²⁸ Gratz, 2016, 754.

⁸²⁹ Uo. 758-759.

túszejtések sora zajlott. Az államhatalom ezzel próbálta elejét venni az ellenforradalmi megmozdulásoknak. A túsok névsorát a lakásjegyzékből, valamint az Országos Kaszinó és a Nemzeti Kaszinó névjegyzékéből állították össze. A listán a bolsevista forradalom előtti elit képviselői szerepeltek: politikusok, hírlapírók, gazdasági vezetők, arisztokraták, egyetemi tanárok stb.⁸³⁰ A rabszállító autóban Berzeviczy mellett például Fényes László újságíró ült, Károlyi Mihály egykori híve, aki korábban *Az Est* című liberális napilap munkatársaként sűrűn bírálta Tisza István politikáját.⁸³¹

Berzeviczy a Markó utcában kezdetben ellenforradalmárnak vélt fiatal katonákkal volt összezárva egy cellában, majd három kisstílusú bűnözővel: egy csempészet miatt előállított idős férfival, egy utcai verekedésért bekerült fiatal cigánygyerekekkel, valamint egy részeges matrózzal. A tömlőcserében Berzeviczy ugyan csak egy vaságy szalmazsákján aludt, ám az otthonról küldött élelmiszert fogyasztotta, így nem volt a rossz minőségű rabkosztra kényszerülve. A második napon az épület egy másik szárnyába szállították át, ahol több régi, szintén rabsorsa jutott ismerősével találkozott. Közöttük volt báró Tallián Béla, Polónyi Géza, Concha Győző és gróf Festetics Pál magyar király főkamarszmester. Berzeviczynek jól esett társalogni velük, később azonban kiderült, hogy többen vannak, mint amennyi fekhely a rendelkezésükre áll. Berzeviczy ezért egy rongyos szalmazsákon feküdt a nyirkos padlón, egy tócsa közelében. Berzeviczy és társai beszélgetéssel, illetve a *Népszava* – a tanácskormány hivatalos lapjának – olvasásával töltötték az idejüket a zárkában. A negyedik nap (április 24.) estéjén egy börtöntiszt lépett a cellájukba és felolvasta többük, köztük Berzeviczy nevét is. A börtönőrök ezután kivezették a listán szereplőket a cellából, majd egy irodába kísérték, ahol közölték velük, hogy szabadok. Erről tanúsítványt is kaptak, melynek átadásakor az ifjú kézbesítőfiú közölte Berzeviczyvel, hogy a kiszabadulását Kunfi Zsigmondnak köszönheti. A kevésbé szerencséseket viszont átszállították a budapesti Gyűjtőfogházba, ahol még hosszú ideig raboskodtak.⁸³²

Berzeviczy megpróbáltatásai a későbbiekben sem értek véget. Május első felében előbb egy lakásrekviráló-bizottság majdnem elvette a maradék két szobájából az egyiket, később pedig a feleslegesnek ítélt fehéreneműit kellett beszolgáltatnia a Vörös Hadsereg számára. Az újabb letartóztatástól tartva családja tanácsára a hónap végén egy hétig sógora, Kuzmik Pál sebész-egyetemi tanár Múzeum körúti lakásában bujkált. A kommünnel kapcsolatos emlékeiről írt

⁸³⁰ Bővebben lásd: Bödök Gergely: Vörös húsvét. A tanáshatalom túsói. *Rubicon*, 26. évf. (2015), 3. sz., 62-75.

⁸³¹ Gratz, 2016, 758.

⁸³² Uo. 759-763.

memoárjában jegyezte fel Berzeviczy, hogy május legvégén úgy érezte, „se éjjel, se nappal nyugtom nincs; éjjel mindig lessük, hogy a körúton száguldó autók valamelyike nem áll-e meg lakásom előtt, nappal pedig minden csengetésre fölrezenünk; vajon nem lakásrekvirálást vagy házkutatást jelent-e?”⁸³³ 1919. június 9-én, pünkösdhétfőn, újabb túszejtésekről értesült Berzeviczy. Fanyar humorral állapította meg, hogy számára úgy tűnik, „a szovjetkormány a kereszténység nagy ünnepnapjait tömeges elfogatásokkal szereti megülni.”⁸³⁴

1919 májusában a tanácskormány hadserege támadást indított az északi fronton, annak érdekében, hogy egyrészt a megszálló cseh és román csapatokat szétválassza, másrészt megteremtse az együttműködés lehetőségét a Kárpátok vonalát 200 kilométerre megközelítő szovjet Vörös Hadsereggel. Az offenzíva kezdetben figyelemre méltó gyorsasággal és sikerekkel zajlott, hiszen több nagyvárost is visszafoglalt az ellenségtől: Miskolc, Salgótarján, Érsekújvár, Kassa, Eperjes, Rozsnyó, Bártfa stb. Berzeviczyt ennek ellenére nem töltötte el lelkesedéssel, hogy Észak-Magyarország, beleértve Sáros vármegyét is, egy részéről sikerült kiűzni a cseheket. Úgy sejtette, hogy az elért eredmények csak átmenetiek lesznek, mivel a békekonferencia nem fog beleegyezni abba, hogy Magyarország megtartsa a visszaszerzett területeket. Sokkal inkább azért aggódott, nehogy szülőföldje illetve birtoka fosztogatások és harcok színterévé váljon.⁸³⁵

Berzeviczy jól mérte fel a békekongresszus szándékait, mert Georges Clemenceau francia miniszterelnök június első felében két jegyzéket is intézett Kun Bélához, melyekben a frissen visszafoglalt területek kiürítését követelte. Cserébe az első jegyzékében felajánlotta, hogy a tanácskormányt meghívják a békekonferenciára, a másodikban pedig ígéretet tett a román uralom alatt álló Tiszántúl átadására.⁸³⁶ Kun Béla – a katonai vezetők és a forradalmi vezérkar ellenében – elfogadta a francia kormányfő második ajánlatát, és parancsot adott a Felvidék kiürítésére. A hír hallatán Berzeviczy úgy érezte, hogy joggal teheti fel a kérdést: „mire való volt hát az egész diadalmas előrenyomulás?”⁸³⁷

Kun Béla álláspontját a forradalom belső ingatag helyzetével magyarázta. Május közepétől június közepéig ugyanis kétszer annyi ellenforradalmi cselekményre került sor, mint az azt megelőző két hónapban. Májusban Arad vármegye és Arad város korábbi főispánja, gróf Károlyi Gyula előbb Aradon, majd Szegeden alakított ellenkormányt. Június elején

⁸³³ Gratz, 2016, 764-768. Idézet a 768. oldalon.

⁸³⁴ Uo. 769.

⁸³⁵ Uo. 770.

⁸³⁶ Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918-1920*. Budapest, 1983, Kossuth Könyvkiadó, 300-305.

⁸³⁷ Gratz, 2016, 776.

vasutassztrájk volt a Dunántúlon, melyet a Bécsben gróf Bethlen István vezetésével megalakított Antibolsevista Comité nevű ellenforradalmi szervezet kezdeményezett. Június derekán, Kalocsa környékén tört ki parasztlázadás, amit a reguláris katonaság és a Lenin-fiúk nevű terrorcsoport közös erővel tudott csak leverni. Megtorlásul Szamuely Tibor mintegy félszáz résztvevőt akasztatott fel. Június 24-én a fővárosban robbant ki katonai felkelés. A Ludovika Akadémia tisztképző növendékei mellett a tanácskormány ellen fordult a dunai flottilla, melynek néhány nemzeti színű lobogóval díszített hajója a Dunáról lőtte a Hungária Szállót – korabeli elnevezésén a Szovjetházat –, ahol a népbiztosok laktak.⁸³⁸ A vöröskatonák többek között az Akadémia székházának erkélyéről viszonzták a tüzet. Az ellenforradalmi megmozdulás napján Berzeviczy a fővárosban tartózkodott. Arra lett figyelmes, hogy „néhány óráig Budapesten minden jobb érzésű ember örömmámorban úszott, várva a vörös terrortól való szabadulást s szemtanuk beszélnek, hogy a Dunaparton járó-kelőknek, könnybe lábadt a szemük a nemzeti színek megpillantásakor.”⁸³⁹

A tanácskormánynak másnapra sikerült felszámolnia a dunai flottilla és a ludovikások ellenállását. Ám Berzeviczyéknek már nem kellett sokáig várniuk arra, hogy a hátszágát vesztett bolsevista Tanácsköztársaság dicstelen 133 napot követően összeomljon. Kun Béla a forradalom mellől elpártoltak visszahódítását egy nagy katonai győzelemmel remélte elérni. A célpont magától adódott, miután Románia még mindig nem ürítette ki Tiszántúlt, holott arra a békekongresszus ígéretet tett. A Vörös Hadsereg offenzívája július 20-án indult meg, azonban a nagy túlerőben lévő román csapatokkal szemben néhány nap alatt összeomlott. A románok ellentámadásba mentek át, és üldözőbe vették a rendezetlenül nyugat felé menekülő, felbomlóban lévő magyar hadsereget.⁸⁴⁰

A Forradalmi Kormányzótanács, helyzete reménytelenségét felismerve augusztus 1-jén lemondott, és átadta az ország irányítását egy mérsékelt szociáldemokrata politikusokból álló kabinetnek, melynek élére a Tanácsköztársaság alatt semmilyen szerepet nem vállaló Peidl Gyula került. A megtorlás elől a kommunista népbiztosok a családtagjaikkal együtt még aznap egy különvonattal Bécsbe menekültek, ahol az osztrák kormány politikai menedékjogot biztosított a számukra.⁸⁴¹ Kun Béla tehát nem repülően távozott az országból, zserbókkal, kincsekkel és ékszerekkel tömött zsebbel, ahogyan Kosztolányi Dezső az elterjedt rémhírt

⁸³⁸ Romsics, 2005a, 131-132.

⁸³⁹ Gratz, 2016, 774.

⁸⁴⁰ Romsics, 2005a, 132.

⁸⁴¹ Uo.

ironikusan idézte az *Édes Anna* című regényében. Még akkor sem, ha legalábbis „a Krisztinában ezt beszéltek.”⁸⁴²

A Gheorghe Mărdărescu tábornok irányítása alatt álló román hadsereg augusztus 3-án és 4-én vonult be Budapestre. Az idegen katonák látványához Berzeviczy már 1918 őszétől hozzá volt szokva, hiszen korábban sem magyar fegyveresek őrizték a budapesti antantmisszió tagjait, és megfordultak a fővárosban a francia Keleti Hadsereg (Armée d’Orient) színes bőrért gyarmati katonái is.⁸⁴³

A megszállás első napjaiban román katonák jelentek meg Berzeviczy lakásán. Eldugott fegyverek után kutattak, majd miután semmit sem találtak, távoztak. Ezt leszámítva azonban a megszállók rekvirálásai és egyéb visszaélései nem érintették Berzeviczyt. Akit ez által némi megnyugvással töltött el a románok jelenléte, mert úgy vélte, hogy nélkülük káoszba és anarchiába süllyedt volna a város.⁸⁴⁴

A kommün bukását követően a Peidl-kormány a polgári demokrácia elveire helyezkedve látott hozzá az ország közállapotainak és hatalmai-politikai viszonyainak helyreállításához. Ennek egyik lépéseként augusztus 6-án a kultuszminisztérium hatályon kívül helyezte az akadémia működésének felfüggesztéséről szóló április 14-i rendeletet.⁸⁴⁵ Berzeviczy az MTA 1919. augusztus 18-ra egybehívott összes ülésén megtartott elnöki jelentésében kárhoztatta a tanácskormányt, amiért az számos jövedelemforrásától fosztotta meg az Akadémiát (értékpapírokat kobozott el, akadémiai épületeket foglalt le, akadályozta a könyvkiadást stb.), akadémiai tagokat tartóztattatott le, az irodalmi, tudományos és művészeti életben pedig megkísérelte a vallásos-erkölcsös illetve a nemzeti-hazafias érzés gyökerestől való kiirtását. Véleménye szerint az intézménynek mihamarabb okulnia kell a Tanácsköztársaság alatt szerzett kellemetlen tapasztalatokból, és résen kell állnia „a szellemi téren csak a bomlasztás és rombolás céljait szolgáló szélsőséges destructiv irányzatokkal szemben és hirdetnünk kell az elfogulatlan és pártatlan, a szabad, igaz és tárgyilagos, de a haza-szeretetet és nemzeti érzést soha meg nem tagadó, a társadalom és állam szilárd alapjait agyrétek kedvéért soha fel nem áldozó tudományt.”⁸⁴⁶

Az ellenforradalmi rendszer eltökélt szándéka volt felelősségre vonni a forradalmak, elsődlegesen a kommün résztvevőit. A terrorlegényeken, vádbiztosokon és vörösörökön kívül

⁸⁴² Kosztolányi Dezső: *Pacsirta – Édes Anna*. Budapest, 2008, Európa Könyvkiadó, 181-182.

⁸⁴³ L. Nagy Zsuzsa: A főváros román megszállás alatt: 1919. augusztus-november. *Budapesti Negyed*, 2. évf. (1994), 2. sz., 105.

⁸⁴⁴ Gratz, 2016, 783.

⁸⁴⁵ Heinrich, 1919, 225.

⁸⁴⁶ Uo. 219-227. Idézet a 227. oldalon.

azonban a vádlottak padjára kerültek azok is, akik érdemben nem támogatták a forradalmakat, esetleg egyszerűen csak rokonszenveztek a törekvéseikkel. A fegyelmi bizottságok tanárok, tanítók, tisztviselők és alkalmazottak százait bocsátották el állásukból. Számos nagynevű alkotó kényszerült ekkor végleg vagy hosszabb időre elhagyni az országot (Moholy-Nagy László képzőművész, Szilárd Leó fizikus, Polányi Károly gazdaságtörténész stb.), míg az itthon maradtak közül Babits Mihályt például megfosztották az egyetemi katedrájától, Móricz Zsigmondot pedig nemcsak kizárták a Kisfaludy Társaságból, hanem rövid időre le is tartóztatták.⁸⁴⁷

A számonkérések érintették a Magyar Tudományos Akadémiát is. Az MTA augusztus 18-i ülésén Pekár Gyula író javasolta, hogy az Akadémia osztályai küldjenek ki 5-5 fős igazoló bizottságokat, amelyeknek az lenne a feladatuk, hogy a testület tagjainak kommun alatti aktív és passzív magatartását megvizsgálják, és kiderítsék, hogy vajon „nincsenek-e oly tagok, a kik nemzethűség szempontjából méltatlanok az akadémiai tagságra”?⁸⁴⁸

Az Akadémia elfogadta Pekár indítványát, és a tagok mellett az akadémiai tisztviselőket is igazoló eljárás alá vonta. Összesen 23 ember esetében merült fel kifogás a bolsevista uralom alatt tanúsított magatartását illetően. Az akadémiai tagságra méltatlannak vélt, vagy többé-kevésbé kifogásolhatónak minősített magaviselet megítélésére három fokozat szolgált: 1. törlés a tagok sorából 2. rosszallás 3. sajnálkozás kifejezése. A hónapokon át tartó igazolási ügymenet végén Éber László művészettörténész-műfordítót, Lendl Adolf zoológust, Asbóth Oszkár mérnököt, Beke Manó matematikust és – az akkor éppen svájci emigrációban lévő – Alexander Bernátot törölték az MTA tagjainak sorából. Őt olyan tudóst, aki egyébiránt semmi érdemi szerepet nem játszott a proletárdiktatúra alatt.⁸⁴⁹ Kövesligethy Radó csillagász-geofizikus és Schmidt József nyelvész esetében a rosszallásukat fejezték ki. A legenyhébb megrovásban Degen Árpád botanikus, báró Harkányi Béla csillagász, Lenhossék Mihály anatómus és Marczali Henrik történész részesültek. Mindezekén túl az Akadémia megvonta anyagi támogatását az *Athenaeum* című folyóirattól, melyben Alexander Bernát helyt adott egy proletárdiktatúra mellett állást foglalo tanulmány publikálásának.⁸⁵⁰

Az Akadémia vezetése mellett 1919 augusztusának nagy részét Berzeviczy azzal töltötte, hogy maga és családja részére utazási engedélyt szerezzen a cseh fennhatóság alatt álló Berzevicére. A tanácskormány úti okmányt nem állított ki számára, ám annak bukása után is

⁸⁴⁷ Romsics, 2005a, 134.

⁸⁴⁸ Heinrich, 1919, 267.

⁸⁴⁹ Ormos Mária: Agyműtét, 1919. Magyar kérdőjelek a 20. század elején. *Múltunk*, 55. évf. (2010), 3. sz., 61-64.

⁸⁵⁰ Tilkovszky Lóránt: Az Akadémiára az ellenforradalom árnya borul. In: Pach, 1975, 267-270.

nehezen jutott papirokhoz. Végül Milan Hodža személyes közbenjárásának köszönhetően kapott útleveleket, aki korábban magyar parlamenti képviselő volt, így ismerte Berzeviczyt. Mivel a csehek több határátkelőt is lezártak, ezért a szokásos Miskolc-Kassa-Eperjes útvonal helyett nagy kerülővel, Pozsonyon és Zsolnán át három nap alatt érték el Berzevicét, 1919. szeptember 1-jén.⁸⁵¹

A falu lakossága barátsággal fogadta őket. A megérkezésüket követő első vasárnapon a templomban lévő régi ülőpadjukat például virágfüzérrel díszítették fel. Berzeviczy másfél hónapig tartózkodott Berzevicén, ahol visszanyerte életerejét és életkedvét.⁸⁵² Úgy tapasztalta, hogy a köznép neheztelt a csehekre a rekvirálások, a számukra érthetetlen cseh nyelven írt rendeletek és a tekintély nélküli, ám könnyen megvesztegethető új hivatalnokaik miatt. Szemében a „csehek egész viselkedése azt a benyomást teszi, mintha maguk sem számítanának hosszú uralomra, s csak mihamarább minél több hasznot akarnának e szegény vidékből húzni.”⁸⁵³

Berzevicei tartózkodása alatt fogott hozzá Berzeviczy a kommün alatti visszaemlékezései megírásához, ami naplószerű formában két évvel később a Gratz Gusztáv által szerkesztett, *A bolsevizmus Magyarországon* című tanulmánykötetben jelent meg.⁸⁵⁴ Memoárját olvasva megállapítható, hogy Berzeviczy a vöröset nemcsak a borból, de a politikai ideológiákból sem kedvelte. Írásában a kommünt egy „terrorisztikus kormányrendszernek” nevezte.⁸⁵⁵ Ideológiáját mindvégig keresztény- és magyarellenesként határozta meg, mélyen elítélve az internacionalista és antiklerikális kommunista eszmeiséget. Feljegyzései szerint amikor meglátta, hogy május 1-re készülve a tanácskormány megkezdte a Hősök terén álló Millenniumi emlékművön található Habsburg királyaink szobrainak eltávolítását, melynek keretében az I. Ferenc Józsefet ábrázoló alkotást súlyosan megrongálták, úgy érezte, hogy „nem is a magyar nemzet cselekedete ez; akik ezt tették, azok lehetnek az Internacionálé tagjai, [de] hogy magyaroknak tekintessenek, arra igényt nem tarthatnak, sőt nem is akarnak tartani.”⁸⁵⁶ Május 1-jén a bolsevisták az egész millenniumi szoborcsoportot vörös drapériával vonták be, Gábrriel arkangyal szobrát pedig obeliszkké alakították, amire Berzeviczy szerint azért volt szükség, hogy „semmi keresztény és magyar jelleg ne maradjon” az emlékművön.⁸⁵⁷

⁸⁵¹ Berzeviczy, é. n. [1920], 229-230.

⁸⁵² Uo. 231.

⁸⁵³ Berzeviczy, 2015, 243.

⁸⁵⁴ Berzeviczy Albert: A bolsevizmus uralma alatt Budapesten. In: Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, 1921, Franklin Társulat, 749-784.

⁸⁵⁵ Gratz, 2016, 765.

⁸⁵⁶ Uo. 755.

⁸⁵⁷ Uo. 764.

A Tanácsköztársaság radikális művelődéspolitikája az oktatásügy terén (is) az egyházak, elsősorban a katolikus egyház szellemi befolyásának megtörésére törekedett. Az államosított iskolákban és tanintézetekben eltörölték a napi kétszeri imádkozást, eltávolították a fészületeket, és sok helyen az iskolai hittanoktatást is eltörölték. A papi és apácarendeket eltiltották a tanítástól.⁸⁵⁸ Berzeviczy szemében mindezek újabb és újabb láncszemek voltak „a bolsevizmus pusztító iskolai és közművelődési rendszerében, mely odairányul, hogy vallást, erkölcsöt, családi és nemzeti érzést, hazafiságot, szóval mindent, ami eddig a lelkeket fölemelni s a társadalmat és államot összetartani tudta, kiirtson a fiatalság kebeléből. Ehhez hozzátartozik a Himnusz kitiltása az iskolából s az »Internacionále« mocskosan gyűlölködő verseivel való helyettesítése, az eddigi tankönyvek kivonása a használatból s olyanokkal helyettesítése, amelyek különösen a történetet a minden nemzeti ideált megtagadott történelmi materializmus alapjára fektetik.»⁸⁵⁹

Berzeviczy a memoárjában teljesen abszurdnak titulálta, hogy a tanácskormány egységesen az „elvtárs” megszólítást tette kötelezővé az addig hagyományos, az emberek közötti rang és címbéli különbségeket kifejező formulák helyett. Megítélése szerint ennél „nagyobb képtelenséget nem produkált a forradalom”. Ennek alátámasztására hivatkozott Wekerle Sándorra, aki a letartóztatását követően az őt elvtársnak szólító vöröskatonának állítólag azt vetette oda: „Ha én a maga elvtársa volnék, akkor most nem volnék itt!”⁸⁶⁰

Összességében Berzeviczy véleménye az volt, hogy a „magyar bolsevisták politikájuknak nemzetellenességében a nemzeti érzés teljes megtagadásában messze túlmentek orosz mintaképeiken. Az orosz bolsevizmus sohasem tagadta meg orosz jellegét [...] [e]lben a mi bolsevistáink, [...] elsősorban internacionálisoknak vallották magukat s csak másodsorban – helyesebben semmiképpen sem – magyaroknak”.⁸⁶¹ Közös volt bennük, hogy rendkívül kapzsi és mohó társaságot alkottak, akiknek „nem volt se lelkiismeretük, se hazafiságuk.”⁸⁶²

A forradalmak időszakában Berzeviczynek a zsidósághoz való viszonya, amely addig a dualizmus korának nemzeti liberális integrációs elképzelései szerint alakult, megváltozott. Ennek előzményei az első világháborúig nyúltak vissza, amikor a társadalmi feszültségek a zsidók és nem zsidók közti ellentéteket kiélezték. A korábbi antiszemita sztereotípiák mellett újabbak jelentek meg: a zsidók tudatosan kivonják magukat a frontszolgálat alól, árdrágítással

⁸⁵⁸ Romsics, 2005a, 126-127.

⁸⁵⁹ Gratz, 2016, 777.

⁸⁶⁰ Uo. 767.

⁸⁶¹ Uo. 781-782.

⁸⁶² Uo. 781.

és uzsorázással szipolyozzák ki a frontharcosok hozzátartozóit stb. A vádoknak az jelentette a valóság alapját, hogy a hadiszállítások lebonyolítói – az addigra kialakult társadalomszerkezetből következően – nagyjából zsidó kereskedők voltak, akiknek ezt a fajta tevékenységét végigkísérte a korrupció.⁸⁶³ 1915 márciusában Berzeviczy is megemlíti a naplójában, hogy számos súlyos visszaélés történt a hadsereg ellátása körül, melyben ugyan magas rangú katonatisztek is érintettek lehetnek, csak hogy „a tulajdonképpeni értelmi szerzők és csábítók majdnem kivétel nélkül zsidók”. Balogh Jenő igazságügyi miniszter ekkor bizalmasan azt mondta neki, hogy ha mindez a háború után kiderül majd, „akkor egy új, igen heves antiszemita mozgalomra lehetünk felkészülve.”⁸⁶⁴

A világháború végén a politikai hatalom kiesett az addig azt szilárdan birtokló történelmi magyar elit – zömében arisztokrácia és dzsentri rétegek – kezéből. A régi uralkodó osztályok néhány képviselője eleinte támogatta a polgári demokratikus forradalmat, melynek vezérkarában a Károlyi Mihályt körülvevő zsidó származású liberális értelmiségiek és a szociáldemokrata munkásvezetők aránya 40-50% körül mozgott, miközben a zsidók száma (az 1910-es népszámlálás adatai alapján) 5% volt, az összlakossághoz mérten.⁸⁶⁵ Ekkor tűnt fel az az antiszemita toposz, miszerint a zsidóság a kulturális és gazdasági hatalom mellé a politikai hatalmat is megpróbálja megszerezni. 1919 februárjában maga Berzeviczy is úgy érezte, hogy a Berinkey-kormány a törvényhatóságok élére a „legtöbb esetben zsidó” kormánybiztost állított.⁸⁶⁶

A kommunista felső vezetésében (népbiztosok, népbiztos-helyettesek) a zsidó származásúak aránya – a munkásmozgalmi vezetők és a baloldali intellektuelek társadalmi összetételéből adódóan – 57 és 68% között volt, a Tanácsköztársaság különböző időszakában.⁸⁶⁷ Az alsóbb szinteken ugyancsak jelentős volt a zsidók, vagy zsidóként azonosíthatók aránya. Mindezek mellett a vörösterroret a legfelsőbb szinteken két zsidó származású fiatal értelmiségi, Szamuely Tibor és Korvin Ottó irányították. A terrorlegények között úgyszintén jelentős számban voltak zsidó származásúként ismert személyek.⁸⁶⁸

Berzeviczynek a kommunista időszakáról írt memoárjában több helyen olvashatunk zsidókkal kapcsolatos benyomásokról, melyek minden esetben negatívak. Nála a „nem nemzeti”, „nem

⁸⁶³ Romsics, 2012, 44.

⁸⁶⁴ Berzeviczy, 2015, 95.

⁸⁶⁵ Romsics, 2012, 46.

⁸⁶⁶ Berzeviczy, 2015, 238.

⁸⁶⁷ Hajdu Tibor: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. *Rubicon*, 23. évf. (2012), 8. sz., 72-75.

⁸⁶⁸ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 104. (továbbiakban: Gyurgyák, 2001)

keresztény” kifejezések sokszor valójában a „zsidó” szinonimái. Amikor Kunfi Zsigmond a budapesti egyetemen több régi tanárt felfüggesztett – példának okáért a zsidó származású Angyal Dávidot – és helyettük új oktatókat nevezett ki, akkor Berzeviczy szerint „majdnem kivétel nélkül zsidókat és majdnem kivétel nélkül ismeretlen embereket” állítottak a helyükre.⁸⁶⁹ Ez viszont nem volt igaz, mert Babits Mihály, Fülep Lajos, vagy éppen a katedrát végül el nem foglaló Szekfü Gyula nem voltak sem zsidók, sem pedig ismeretlenek. Berzeviczy visszaemlékezésében arról az alkalomról is beszámolt, amikor 1919 júniusában egy tüntetésen keresztényellenesnek tartott személyeket ért retorzió. Ezt az államhatalom részéről emlékei szerint „nyomban antisémitizmusnak, pogromnak minősítettek, s kihirdették a statáriumot.”⁸⁷⁰ Amikor pedig a tanácskormány sajtópolitikájának diktatórikus intézkedéseiről, különösképpen a számára addig szokatlan lapbetiltásokról emlékezett meg a feljegyzéseiben, akkor Kun Bélánakra Shakespeare *A velencei kalmár* című színművének egy passzusát alkalmazta: „Köszönöm zsidó, hogy erre megtanítottál!”⁸⁷¹

Berzeviczy az emlékiratai megírásával 1919 októberének közepére készült el. Ekkor tért vissza nejével a fővárosba, hogy részt vehessen az MTA tisztújításán. Az október 23-i elegyes ülésen 33 szavazatból 32-t begyűjtve – Lóczy Lajos földrajztudós kapott egy voksot – ismét a tudós társaság elnökévé választottatott.⁸⁷²

⁸⁶⁹ Gratz, 2016, 754.

⁸⁷⁰ Uo. 774.

⁸⁷¹ Uo. 756.

⁸⁷² Heinrich, 1919, 278-279.

IV.
A KÉT VILÁGHÁBORÚ
KÖZÖTT

1. Útkeresés a megváltozott viszonyok között

A Tanácsköztársaság összeomlását követően nemcsak a Magyar Tudományos Akadémia kezdte meg ismételt a működését, hanem újjászerveződött a kommün alatt betiltott pártélet is. Berzeviczy Albert az új rendszerben nem kívánt visszatérni a politikai életbe. Ezért miután Berzeviczéről hazatért a fővárosba, elutasította az őt 1919 októberének végén felkereső Simontsits Elemér egykori munkapárti és Platthy György korábbi függetlenségi párti képviselők kérését, akik arról szerették volna meggyőzni, hogy fogadja el a nem sokkal korábban alakult Országos Nemzeti Párt nevű, konzervatív-liberális polgári párt elnöki tisztségét. Berzeviczy döntésének egyik legfőbb oka az volt, hogy a párt elnökségében helyet kapott az a Lovászy Márton, aki egy ideig a Károlyi-kormány kultuszminisztere volt, vele pedig nem kívánt egy pártban politizálni.⁸⁷³

A közügyek iránt Berzeviczy azonban továbbra is élenként érdeklődött. 1919. november 1-én ezért részt vett a régi munkapárti politikusokat tömörítő Nemzeti Társaskör ülésén. Lukács László egykori kormányfő itt a Társaskör politikai párttá alakulását kezdeményezte, a Nemzeti Munkapárt régi neve alatt. Berzeviczy e javaslat ellen érvelt, mondván, ilyen névvel egy közelgő választáson nem sok jót remélhetnének. Véleményét többen is osztották, aminek következtében Lukács – ideiglenesen – visszavonta ötletét.⁸⁷⁴

November első napjaiban Berzeviczy találkozott Sir George Clerk brit diplomatával, akit a párizsi békekonferencia 1919 októberében azért küldött Magyarországra, hogy előmozdítsa egy tárgyalóképes magyar kormány megalakítását. Berzeviczy közölte Clerk-kel, hogy ameddig az ország megcsonkítva, a románok, csehszlovákok, szerbek és franciák által részben megszállva, államfő és parlament nélkül áll, addig lehetetlen lesz olyan kormányt alakítani, amelyet a békekonferencia és az egymással acsarkodó magyar pártok is elfogadnának. Magyarország állami szuverenitásának és önrendelkezési jogának visszaszerzése érdekében Berzeviczy azt tanácsolta, hogy az antant nevezzen ki ideiglenes kormányzót Magyarország élére. Lehetőleg idegen származásút, mivelhogy „hazánkban ez idő szerint nincs olyan államférfiú, kinek tekintélye előtt az egész nemzet szívesen meghajolna, s aki az Entente bizalmának is megfelelhethetne.” A kormányzó bízson meg kormányalakítással egy valamennyi jelentős politikai erő képviselőit egybefogó koncentrációs kabinetet. Ez a kormány érje el a román csapatok kivonását az országból, majd az általános szavazati jog alapján írjon ki választásokat,

⁸⁷³ Berzeviczy, 2015, 244.

⁸⁷⁴ Uo. 245.

és kössön békét az antanttal. A választások után összehívott országgyűlés ratifikálja a békét, válasszon új államfőt, és döntsön az államforma kérdésében. Az államformát illetően Berzeviczy kifejtette, hogy a magyar nép mindig is királyságpárti volt, és az is lesz. Az újonnan alakult szomszédos államokra való tekintettel azonban egyelőre jobbnak látná a köztársasági államforma fenntartását. Berzeviczy szerint Clerk nagyon érdekesnek és figyelemreméltónak tartotta okfejtéseit, és ígéretet tett arra, hogy beszámol majd róluk Párizsban.⁸⁷⁵

A mindössze hat napig hivatalban lévő Peidl-kormány bukását követő hetekben három hatalmi-politikai központ létezett Magyarországon:

1. Budapesten a Peidl-kabinetet felváltó, Friedrich István vezette kormány, amelyik a polgári demokratikus forradalom és Tanácsköztársaság szellemiségével is szembefordult. Függetlenül attól, hogy Friedrich István hadügyi államtitkár volt a Károlyi- és a Berinkey-kormányokban.
2. A Tiszántúl mellett az Észak-Dunántúlt és a fővárost is megszállva tartó román hadsereg.
3. A szegedi ellenforradalmi kormány, melynek hadserege élén Horthy Miklós, a Monarchia hadiflottájának utolsó főparancsnoka, az ellenkormány korábbi hadügyminisztere állt.⁸⁷⁶

Horthy komolyabb politikai ambíciókat táplált, ezért önállósította magát a szegedi kormány hadügyminisztériumától, és nem rendelte alá magát a Friedrich-kormányának sem. Hadereje, amely a Nemzeti Hadsereg nevet viselte, élén előbb Szegedről a Dunántúlra vonult, majd miután a román csapatok – Clerk közbenjárása nyomán – megkezdték a megszállva tartott területekről történő kivonulást, fokozatosan közeledett a főváros felé. Budapestre 1919. november 16-án vonult be. Aznap este a Nemzeti Kaszinóban ünnepséget rendeztek a tiszteletére, ahol ezen alkalomból többekkel együtt Berzeviczy is köszöntő beszédet mondott. Felszólalásában úgy fogalmazott, hogy a magyar nemzeti hadsereg háromszor pusztult el, mielőtt Horthy feltámasztotta volna a halottaiból. Elsőként a Monarchia közös hadseregében, idegen vezénylet mellett, idegen érdekekért. Másodszorra a Károlyi-kormány alatt, amelyik kísérletet sem tett az ország határainak védelmére, és legfőbb feladatának a haderő felbomlasztását tekintette. Harmadjára pedig a Tanácsköztársaság idején, amikor arra kényszerítették a magyar katonát, hogy megtagadjon mindent, amit addig a múltban tisztelet övezett: Istent, hazát, erkölcsöt, fegyelmet, engedelmisséget, a feljebbvaló iránti tiszteletet. A háromszori halálból Horthy Miklós, a nagy katona és a még nagyobb hazafi, rendkívüli szervezőtehetséggel és akaraterővel keltette életre a hadsereget. Beszéde végén Berzeviczy kifejtette, hogy a nemzeti hadsereg újjászületésében szimbólumot és próféciaát lát. „Látom a

⁸⁷⁵ Berzeviczy, 2015, 246-248.

⁸⁷⁶ Romsics, 2005a, 133-134.

magyar hadsereg és benne a magyar nemzet csodás regenerálódási képességét és látom a magyar hazaszeretet megváltó és teremtő erejét.”⁸⁷⁷

A Dunántúlon átvonuló Nemzeti Hadsereg legtöbb alakulata fegyelmezetten viselkedett, ám a haderő kötelékébe tartozó tiszti különítményesek gyorsan hírhedtté váltak az általuk elkövetett kegyetlenkedésekről és kivégzésekről. A fehérterrornak nemcsak a kommün alatt szerepet vállalók, hanem baloldali érzelmű személyek, továbbá egyszerű parasztok, cselédek és zsidók is áldozatául estek.⁸⁷⁸ A botozásokkal és akasztással járó terror alapvető oka a „rendteremtés” volt, vagy ahogyan az egyik leghírhedtebb tiszti különítményes, Prónay Pál fogalmazott a naplójában: „álljon helyre a régi jó viszony az uraság és cselédség között.”⁸⁷⁹ A Nemzeti Hadsereget felszabadítóként ünneplő, és a vörösterorról az 1919-es tanulmányában kimerítően értekező Berzeviczy véleménye a fehérterrorról nem ismert. 1930 februárjában egy felsőházi beszédében mindössze annyiról tett említést, hogy a „forradalmak utóhatásképpen” történtek „zavarok, kilengések és túlkapások”, ezeket azonban Horthy Miklós sikerrel fékezte meg.⁸⁸⁰

Horthy bevonulása után Clerk és a magyar politikai elit között tárgyalások kezdődtek egy koalíciós kormány megalakításáról. A brit diplomata leszögezte, hogy a legitimista Friedrich István nem maradhat miniszterelnök, mert a békekonferencia ellenzi a Habsburg-restaurációt. Az új kormányfő ezért Huszár Károly, a Katolikus Néppárt korábbi országgyűlési képviselője lett, aki november 24-én többpárti kabinetet alakított. A Huszár-kormányt a békekonferencia elismerte, és felszólította arra, hogy küldje ki a magyar békedelegációt Párizsba. Ezek a lépések enyhítettek az ország bizonytalan külpolitikai helyzetén, és kedvezőbb feltételeket biztosítottak a belső rend helyreállításához és a politikai konszolidáció megkezdéséhez. Utóbbi folyamat első lépései a nemzetgyűlési választások rendezése és az ideiglenes államfő választása voltak.⁸⁸¹

A román megszállás által nem érintett országrészekben 1920. január 25-26-án tartották meg a nemzetgyűlési választásokat. Berzeviczy egyetlen párt képviselőjében sem jelöltette magát, a választások alatt pedig Berzevicén, csehszlovák területen tartózkodott. Leginkább a Nemzeti Középpárt nevű konzervatív-liberális, parlamenten kívüli polgári párttal szimpatizált

⁸⁷⁷ Horthy, a katona és hazafi. In: *Horthy-naptár az 1920-iki szökő évre. A magyar nemzet újjászületésének emlékére.* Budapest, 1920, Méhner, 42-44. Idézet a 44. oldalon.

⁸⁷⁸ Turbucz Dávid: *Horthy Miklós.* Budapest, 2014, Napvilág Kiadó, 77.

⁸⁷⁹ Pamlényi Ervin – Szabó Ágnes (szerk.): *A határban a Halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál naplójából.* Budapest, 1963, Kossuth Könyvkiadó, 113.

⁸⁸⁰ *Felsőházi napló,* 1927. V. kötet, 96.

⁸⁸¹ Romsics, 2005a, 136.

(olyannyira, hogy később, 1921 decemberében, a párt elnökségébe is beválasztották⁸⁸²). A párt egyik alapítója Lukács László volt, és vezetői között több korábbi nemzeti munkapárti politikus is helyet foglalt. Bázisát nagykereskedők, magas rangú köztisztviselők, egyes nagy- és középtőkés rétegek, városi polgárok, illetve konzervatív értelmiségiek alkották. Programjukban a magyar nemzet egységének fontosságát, a keresztény világnézetet és a Szent Korona kultuszának visszaállítását hangsúlyozták. Elítélték a nagy vagyonok felhalmozását, ami mellett követelték az arányos és igazságos jövedelemelosztást, a kartellek megrendszabályozását, az állami kiadások csökkentését, a földművelők földhöz juttatását, végül a közoktatásban a nemzeti-keresztény elvek megvalósítását és a kötelező vallásoktatás bevezetését. A januári általános, titkos és egyenlő választójog alapján megtartott többpárti választáson azonban a Nemzeti Középpárt nem jutott nemzetgyűlési képviselőhöz.⁸⁸³ Ez jól mutatta a régi elit átmeneti tekintély- és hatalomvesztését. A voksoláson a Nagyatádi Szabó István-féle Országos Kisgazda- és Földműves Párt, valamint a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja nevű keresztény-konzervatív párt aratott győzelmet.

A választások után összeülő nemzetgyűlés első és legfontosabb feladata az államforma megválasztása és az államfői hatalom gyakorlásának rendezése volt. Az államformát illetően a pártok véleménye megegyezett abban, hogy a forradalmakkal összekapcsolódó köztársasági államformát elvetették, és a királyság fenntartásának/visszaállításának hívei voltak. Az antanthatalmak és a környező államok a Habsburgok visszatérését ellenezték, akárcsak a régi politikusok többsége által támogatott, de nyíltan legitimista Apponyi Albert államfővé választását. Az egyetlen reális jelölt így Horthy Miklós maradt, aki egyik párthoz sem tartozott, élvezte az antant – különösképpen Nagy-Britannia – bizalmát, és az ország fegyveres ereje felett rendelkezett. Horthy nem akart király lenni, és elvileg elismerte IV. Károly jogosultságát a trónra. Ezért egy idő után a legitimisták, a keresztény pártok többsége, a magyarországi zsidók országos szövetsége és a törvényhatóságok is mellé álltak.⁸⁸⁴

1920 februárjának utolsó napjaiban Berzeviczy a Nemzeti Kaszinóban találkozott Horthy Miklóssal. Beszélgetésbe elegyedtek a politikai helyzetet illetően, ami után Berzeviczy így adott számot a benyomásairól naplójában: „Horthy általában – úgy látom – derék katona, kétségkívül jeles seregszervező, okos ember és lángoló hazafi, ki bámulatosan meg tudta nyerni a katonaság és a nép bizalmát, de politikai dolgokban tájékozatlan, s alig képes magának azokra

⁸⁸² MTI „könyvatos” Hírek, 1919. december 22. MNL OL, K 428. fond.

⁸⁸³ Vida, 2011, 226.

⁸⁸⁴ Romsics, 2005a, 138-139.

nézve önálló véleményt formálni. Egész programja a bolsevizmus letörésében merül ki, ez szükséges, de nem elég egy lerombolt állam és nemzet fölépítésére.”⁸⁸⁵

Kettejük találkozásakor az már többé-kevésbé eldöntött tény volt, hogy a nemzetgyűlés Horthy Miklóst kormányzóvá választja. Erre hivatalosan 1920. március 1-jén került sor. 141 képviselőből 131 adta Horthy Miklósról a szavazatát, miközben a parlament épületében nyomásgyakorlás céljából Horthyhoz hű katonaság volt jelen.

A Horthy-éra kezdetével a dualizmus és a polgári demokratikus forradalom meghatározó személyiségei helyett az 1918 előtti elit új nemzedéke érkezett a politikába,⁸⁸⁶ két erdélyi származású arisztokrata, Teleki Pál és Bethlen István vezetésével. A megváltozott viszonyok között ugyan Berzeviczy jelentős politikai szerepet már nem töltött be, ám tájékozottsága, kiváló kapcsolatrendszere, valamint az általa továbbra is betöltött magas pozíciók (az MTA és a Kisfaludy Társaság elnöke, az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának vezetője) révén a két világháború közötti időszakban is a magyar közélet egyik komoly figyelmet érdemlő résztvevője maradt.

Az újjászerveződő államélet feltételrendszerét alapvetően szabta meg az 1920. június 4-én aláírt, az I. világháborút hazánk részéről lezáró trianoni békeszerződés. Trianon a magyar történelem egyik legnagyobb sorstragédiája. A történeti magyar állam egyetlen tollvonással elvesztette területének és lakosságának mintegy kétharmadát, miközben 3,2 millió magyar került az újonnan meghúzott határvonalakon túlra, kisebbségi sorba. Mivel a békemegállapodás végleges változata 1920 májusának elejére már ismert volt a honi közvélemény előtt, ezért az Akadémia 1920. május 9-én tartott közgyűlésén Berzeviczy Trianonról és a nemzeti katasztrófáinkról értekezett az elnöki megnyitó beszédében.

Előadásában az ország akkori válságos helyzetét az 1241/1242-es tatárjárással, az 1526-os mohácsi vészt követő másfél évszázados török uralommal, valamint az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc leverése utáni neoabszolutista idősakkal állította párhuzamba. Az aláírásra váró békeegyezményről az volt a véleménye, hogy „a legnagyobb és legsúlyosabb válság, mely életerőnket eddig próbára tette.” Sajnálattal állapította meg, hogy Magyarország, és az Apponyi Albert vezetésével Párizsba küldött magyar békedelegáció a közelmúltban eredménytelenül próbálta meggyőzni „a művelt világot a rajta elkövetett igazságtalanságról, a ráerőszakolt békefeltételek lehetetlenségéről, az ellene szórt vádak alaptalanságáról, a különösen néprajzi és politikai viszonyainkat elferdítő adatok és állítások tarthatatlanságáról”.

⁸⁸⁵ Berzeviczy, 2015, 257.

⁸⁸⁶ Ablonczy, 2005, 169.

Álláspontja szerint a kelet-közép-európai térség békéjét az elhibázott területi rendezések következtében képtelenség lesz hosszabb távon fenntartani. Mivel meglátása szerint a modern kori magyar állam fegyveres hódító háborút sohasem vívott, ezért az elcsatolt országrészeket a magyar „kultúrfölény” segíthet majd visszaszerezni. „Bizonyos, hogy csak szellemi fölénye emelheti föl a magyar nemzetet még egyszer elvesztett nagysága magaslatára. [...] Ha valamivel, ezzel a hódító háborúval nyerhetünk vissza mindent, a mit elvesztettünk” – fogalmazott. Intellektuális téren a legtöbb erőforrást a magyar történelemből kívánta meríteni, melyből szerinte a magyar nép önbizalmat, vigaszt, nemzeti érzést és reményt nyerhet. Ezek lehetnek „egyedüli útmutatóink a rögös ösvényen, melyre nemzetünket balsorsa vezette.”⁸⁸⁷

Berzeviczy Albert felvidéki származású, határon túli birtokokkal rendelkező emberként közvetlenül is szembesült az igazságtalanul meghúzott határok, és a kisebbségi magyar lét problémáival. Korábban említést tettünk arról, hogy 1919 augusztusában milyen bonyodalmak árán jutott útlevélhez, mellyel – nagy kerülővel – Berzeviczére utazhatott. Ennél nagyobb gondot okozott számára, hogy 1920 őszén a csehszlovák földreform keretében a prágai kormány megpróbálta kárpótlás nélkül kisajátítani a berzevicei uradalmát (1911-es adatok alapján Berzeviczynek a községben és környékén 1.128 holdat kitevő birtoka – javarészt szántó és erdő – volt⁸⁸⁸). Vejének, Schell-Bauschlott Ernőnek, és ügyvédjének, dr. Propper Adolfnak határozott fellépésére volt szükség ahhoz, hogy végül meg lehessen menteni 800 holdnyi birtokrészt, majd később visszaigényelni még két erdőrészt.⁸⁸⁹ Egy év múlva pedig a sárosi zsupán (az ispán csehszlovák megfelelője) – Berzeviczy emlékiratai szerint állítólag borgőzös állapotban – 24 órás határidővel kiutasította őt Sárosból. Berzeviczy gróf Bánffy Miklós külügyminiszter és Bethlen István miniszterelnök tudomására hozta az esetet, akik Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszteren keresztül elérték az előljáró menesztését.⁸⁹⁰

Mindezekon túl az elkövetkezendő években sok más egyéb kellemetlenséget is okozott a csehszlovák fennhatóság Berzeviczynek. Példának okáért 1924-ben sárosi birtokai után 200 ezer csehszlovák koronás vagyondézsámat kellett volna befizetnie a prágai államkasszába, amely ellen fellebbezett, és így 1929-ben végül 110 ezer koronára mérsékeltek az egyszeri vagyonszállás összegét. Öröm volt az örömben, hogy az elengedett 90 ezer koronából valójában 80 ezret azoknak a birtokoknak az összértéke tett ki, melyeket a csehszlovák állam

⁸⁸⁷ Berzeviczy Albert: Nemzeti katastrofáink. In: Heinrich Gusztáv (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XXXI. kötet [1920]. Budapest, 1920, MTA, 173-180. Idézetek a 177. és 179. oldalakon.

⁸⁸⁸ Rubinek, 1911, 585.

⁸⁸⁹ Berzeviczy, é. n. [1920], 240-241.

⁸⁹⁰ Uo. 245-246.

korábban már kisajátított tőle, és fizetség gyanánt a kárpótlást levonták a vagyondézmája összegéből.⁸⁹¹ Nyaranta, a csehszlovák hadsereg hadgyakorlatai alkalmával, rendszeresen szállásoltak el berzevicei otthonában katonatiszteket, akikkel az együttélés és az együttműködés nem minden esetben volt problémáktól mentes. A csehszlovák hatóságok mindezekon felül megtiltották Berzeviczyéknek, hogy az augusztus 20-ák alkalmával nyilvánosan is megemlékezzenek a magyar államalapítás ünnepéről. 1924-ben pedig a berzevicei iskola homlokfaláról leszedették Berzeviczy Tivadar márványból készült emléktábláját, amely az intézmény alapítása, 1884 óta díszítette az épületet. Miután tartani lehetett attól, hogy az emléktáblát megsemmisítik, az iskolaigazgató közbenjárásával Berzeviczy a saját házában rejtette el azt.⁸⁹²

A két világháború között a Berzevicén töltött nyarak hossza több okból is fokozatosan csökkent. Egyrészt az Interparlamentáris Unió nyári ülészekai miatt Berzeviczy Albert sokat tartózkodott külföldön, másrészt pedig nejével egyre gyakrabban pihentek meg Lilian lányuk és Schell-Bauschlott Ernő bodrogkisfaludi birtokán. Az új államhatárok körülményessé tették az első világháború előtt megszokott nagy berzevicei családi és baráti összejövetelek megrendezését is, melyeken 1920 után inkább már csak a közvetlen családtagok és a sárosi-szepesi rokonság jelent meg.

A trianoni országcsönkítést követően a magyar közgondolkodást élénken foglalkoztatták a történelmi Magyarország felbomlásának okai. Az erről folyó diskurzust az 1918/1919-es forradalmakat közvetlenül követő években a hatalomra került konzervatív és jobboldali radikális erők reprezentánsai uralták.⁸⁹³ Előbbiek közé tartozott Szekfű Gyula, valamint Tormay Cécile, a korszak sikeres és ismert írónöje, lapszerkesztője. Ők ketten 1920-ban két nagy hatású, a Horthy-korszak szellemi alapvetései közé sorolt művet jelentettek meg.

Szekfű történetpolitikai monográfiájában (*Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*) a magyar történelem 1820 és 1920 közötti időszakát, az utolsó három nemzedék küzdelmeit tárgyalta, melyeket egyértelműen hanyatlástörténetként határozott meg. A dekadencia fő oka Szekfűnél a politikai vezető réteg volt, amelyik a reformkorban fenntartások nélkül vette át a nyugati liberalizmus eszméit. A kuruckodó függetlenségi hagyomány mellett a liberalizmus vált felelőssé 1867-et követően a Budapest és Bécs közötti káros közjogi viszálykodás kialakulásáért, ami háttérbe szorította a magyar társadalom valódi problémáival történő

⁸⁹¹ Berzeviczy, é. n. [1920], 258-301.

⁸⁹² Uo. 262.

⁸⁹³ Romsics Ignác: Trianon okai. A szembenézés narratívái a magyar történelmi gondolkodásban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. évf. (2014), 3. sz., 664. (továbbiakban: Romsics, 2014)

szembenézést, a nemzetiségi kérdés kapcsán vagy éppen a szabad versenyos kapitalizmus visszasságait illetően. A liberális eszme engedte szabadjára a kapitalizmus előretörését, ami romlásba vitte az arra felkészületlen nemességet (részben a nagybirtokos arisztokráciát és a középbirtokosságot), miközben a rohamos tőkés fejlődés következményeként az abban vezető szerepet vállaló zsidóságnak a magyar társadalomban már asszimilálódott rétege mellé tömegével vándoroltak be újak. Szekfű a folyamatos hanyatlás korában az általa „konzervatív reformer”-nek nevezett Széchenyi Istvánt tekintette mintaadónak, akit művében szinte már nem is hús-vér emberként, hanem egy szerinte – lelki- és politikai értelemben – ideálisnak elképzelt megújulás hőseként ábrázolt.⁸⁹⁴

Szekfű munkájáról – melynek liberalizmus-kritikája napjainkig érezteti hatását a magyar közgondolkodásban⁸⁹⁵ – a *Magyar Helikon* című folyóiratban Berzeviczy írt ismertetést 1921-ben, *A lemondás történetfilozófiája* címmel.⁸⁹⁶ Írásában kritikával illette Szekfűt, amiért ő Széchenyi István szellemi hagyatékából, ami Berzeviczy megítélése szerint a szerző „politikai felfogása gerincét” jelentette, csak azokat a megállapításokat igyekezett kiragadni, melyekben Széchenyi bírálta a bomló nemességnek, valamint a mellette kialakuló dzsentri osztályoknak az életfelfogását, illetve mentalitását, és igyekezett háttérbe tolni mindazt, ami a gróftól a nyugati polgáriassághoz fűzte. Elvetette Szekfű azon tételét is, ami szerint Széchenyi konzervatív lett volna, mert az ő véleménye szerint Széchenyi volt az első liberális reformer. Igazságtalannak, de legalábbis kicsinyesnek nevezte, hogy Szekfű a politikai elit romlottságát 1867 után többek között a Tisza Kálmán-féle rendszer korrupszával szemléltette. A *Három nemzedéket* inkább publicisztikai, semmint történeti műnek tartotta, mert – mint fogalmazott – antiliberális szellemisége és motívumai sokkal szorosabban függtek össze a korabeli politikai élet liberalizmus-ellenes jelszavaival, mint a történetírói pártatlansággal és tárgyilagossággal. Berzeviczy úgy látta, hogy könyvében Szekfű kétségbeesést és lemondást hirdetett azáltal, hogy a régi Magyarország bukását belső okokra vezette vissza, és műve üzenete az, hogy a magyarság megérdemelte sorsát. Ez ellen a tétel ellen azonban a magyar lélek, „amíg lesz benne életerő és életösztön, mindig föl fog lázadni.”

⁸⁹⁴ Lackó Miklós: Válságkorszak – válságelméletek. Három alapmű az 1920-as évek magyar szellemi életéből. *Múltunk*, 52. évf. (2007), 3. sz., 18-21.

⁸⁹⁵ Gyáni Gábor: A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai. In: Uő.: *Relatív történelem*. Budapest, 2007, Typotex Kiadó, 114.

⁸⁹⁶ Berzeviczy Albert: A lemondás történetfilozófiája (Megjegyzések Szekfű Gyula könyvéhez). *Magyar Helikon*, 2. évf. (1921), 7. sz., 385-390.

Tormay Cécile 1920/1921 folyamán két részletben adta közre a *Bujdosó könyv* című fiktív naplóját, melyben az 1918/1919-es forradalmak korával foglalkozott.⁸⁹⁷ Könyvében Trianon egyetlen okának, illetve a magyar történelem mélypontjának, Károlyi Mihály és Kun Béla országglását tartotta. Tormay úgy vélte, hogy Magyarország a világháborút nem veszítette el. 1918 októberében még minden menthető lett volna, ha az egyetlen cselekvőképes és kellően határozott magyar államférfit, Tisza Istvánt nem gyilkolják meg. A gróf halála után azok az erők kerültek hatalomra, amelyek nemzetünk romba döntésére szövetkeztek: Károlyi, a hadsereget leszerelő és Belgrádban gyalázatos fegyverszünetet kötő Linder Béla, valamint a magyarokat gyűlölő Jászi Oszkár. Károlyiék „patkányforradalmának” vezetői Tormay szerint túlnyomórészt zsidók voltak, akik számára „ország nincs, haza nincs”, és arra törekedtek, „hogy nekünk se legyen”. A kommün időszakát szintén sötét színekkel festette le Tormay. Annak ellenére, hogy a Tanácsköztársaság az idegen, megszálló hadseregekkel szemben fellépett, a *Bujdosó könyv* szerzője számára a Vörös Hadsereg győzelménél még az „oláh hadsereg győzelme” is jobb volt. Mert előbbi „halált jelent a nemzetnek”, míg utóbbi csak „megaláztatást”, melyből „talpra lehet állni”.⁸⁹⁸

Berzeviczy a *Bujdosó könyvet* a *Budapesti Szemlé*ben 1921-ben közölt recenziójában egy nagy művészi igényességgel megírt műként jellemezte. Felhívta ugyanakkor a figyelmet arra, hogy szerzője több olyan tévedésbe is beleesett, amit rajta kívül számos más kortársa is osztott. Az egyik ilyen például, hogy „Károlyi, Kúnfi, Jászi és később Kún Béláék, bármennyire is megérdemlik a nemzet legsúlyosabb ítéletét, magukban véve sokkal jelentéktelenebb emberek voltak, semhogy az ország romlását egyéni tevékenységökkel előidézni képesek lettek volna.” Berzeviczy szerint 1918/1919-ben Közép-Európában az impériumváltások és a forradalmak (Bécs, Berlin) keltettek igazán változást hozó hullámokat, melyekre Károlyiék és a bolsevikok ideiglenesen ugyan fel tudtak kapaszkodni, ám ezek a hullámok aztán a mélybe is taszították őket. A másik „közkeletű tévedés”-t Berzeviczy „a múlt, a liberalizmus, a zsidóság általános szerepére nézve” állapította meg. Szerinte a történelmi Magyarország összeomlásáért a ’67 utáni magyar nemzeti liberális asszimilációs politikát, és a hazai zsidóságot okolni azért nem helytálló, mert 1918 őszén a Monarchia osztrák fele is darabjaira hullott. Holott a Lajtán túl értékelése szerint kevésbé voltak liberálisak a kormányok, mint Magyarországon.⁸⁹⁹ Nem is

⁸⁹⁷ Tormay Cécile: *Bujdosó könyv. Feljegyzések 1918-1919-ből*. I-II. kötet. Budapest, 1920-1922, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.

⁸⁹⁸ Romsics, 2014, 664-665.

⁸⁹⁹ 1879 és 1893 között gróf Eduard Taaffe miniszterelnökként alapvetően a klerikális-konzervatív csoportokra támaszkodva vezette Ausztriát. Ám nemcsak a gróf kabinetje, de 1893 után általában az osztrák kormányok nem

beszélve arról, hogy 1897 és 1910 között Bécsben a hírhedten antiszemita főpolgármester, Karl Lueger egy „antisemita városi dictaturá”-t valósított meg. Összességében Tormay munkájáról az volt Berzeviczy véleménye, hogy minden hibája ellenére is arra hivatott, hogy az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság időszakáról „nemcsak visszaemlékezésül, hanem emlékeztetésül is” szolgáljon.⁹⁰⁰

Berzeviczy két könyvismertetéséből világosan kirajzolódik, hogy Szekfütől és Tormaytól eltérően ő nem a liberalizmust és a zsidóságot tette felelőssé Magyarország felbomlásáért. A forradalmakat és azok vezetőit viszont már akkor, és a későbbiekben is mélyen megvetette. Károlyi Mihálynak nem bocsájtotta meg, amiért szerinte leszerelte a hadsereget, s ezzel a lépésével az ország területét szabad prédaként vetette ellenségeink ölébe. Még 1930-ban is borzongással emlékezett azokra az időkre, amikor Belgrádban „Franchet d’Espèrey francia generális megleckéztette Károlyit és társait”.⁹⁰¹

Horthy Miklós kormányzóvá választását követően (a külföld elvárásainak megfelelően) nem a diktatúrát követelő híveire, hanem a parlamentarizmus alapján álló konzervatív szövetségeseire kezdett támaszkodni. Ennek jeleként 1920 júliusában gróf Teleki Pált nevezte ki miniszterelnökké.⁹⁰² A Teleki-kormány nevéhez – amellet, hogy határozottan fellépett a radikális jobboldali különítményesek felszámolása érdekében – 1920 őszén két, utóbb igen sokat bírált jogszabály kötődött. Az első az 1871-ben eltörölt botbüntetés visszaállítása volt, a második pedig az 1920. évi XXV. törvénycikk, azaz az ún. numerus clausus. A numerus claususszal Teleki Pál az országosan erős antiszemita közhangulatot igyekezett leszerelni, és részben kielégíteni. Bár a törvényben a „zsidó” vagy „izraelita” kifejezések nem szerepeltek, a rendelet legfőbb célja mégis a zsidó vallású fiatalok diplomás értelmiségivé válásának korlátozása volt, ezáltal pedig a keresztény középrétegekből származó ifjúság felsőfokú képzésének, illetve majdani állásszerzésének megkönnyítése.⁹⁰³ Nem áll rendelkezésünkre dokumentum arra vonatkozóan, hogy Berzeviczy a jogszabályok megalkotásával egyidejűleg felszólalt volna a botbüntetés és numerus clausus bevezetése mellett vagy ellen. Jelenlegi ismereteink szerint egyértelműen és nyíltan elsőként 1927 júniusában, egy felsőházi

nevezték már magukat liberálisnak, ami a korábbiakhoz képest komoly ideológiai fordulatot jelentett. (Ifj. Bertényi Iván szíves szóbeli közlése.)

⁹⁰⁰ B. A. [Berzeviczy Albert]: Bujdosó könyv. *Budapesti Szemle*, 185. kötet (1921), 529-530. sz., 90-92.

⁹⁰¹ *Felsőházi napló*, 1927. V. kötet, 173.

⁹⁰² Romsics, 2005a, 222.

⁹⁰³ Uo. 140.

beszédében tért ki néhány mondatban arra, hogy a két törvény elfogadása többet ártott, mint használt az országnak.⁹⁰⁴

Teleki Pál miniszterelnökségének legnagyobb próbatétele a királykérdés volt. A gróf legitimistaként ragaszkodott IV. Károlyhoz és a Habsburg-házhoz, Horthy kormányzóságát ezért csak átmenetinek tekintette. A szabad királyválasztók ezzel szemben sem királyt, sem pedig ideiglenes kormányzót nem kívántak a Habsburgok közül választani. A királykérdés a kormányzópárt szakadásához vezetett, amely többségében a szabad királyválasztás alapján állt. Teleki Pál távozása a hatalomból ilyen körülmények között elkerülhetetlen volt, amihez az alkalmat 1921 márciusában az első királypuccs szorgáltatta.⁹⁰⁵

A Monarchia összeomlása után IV. Károly Svájcban telepedett le, ám szándékában állt a magyar trón mielőbbi visszaszerzése. 1921. március 26-án az egykori uralkodó állítólag Aristide Briand francia miniszterelnök ígéretében reménykedve lépett ismét magyar földre, aki a francia kormány támogatásáról biztosította a Habsburg-uralom magyarországi helyreállítását illetően. Horthy a kisantant várható támadásától tartva igyekezett távozásra bírni a királyt, ami közel sem volt alaptalan félelem a részéről, mert rövidesen Csehszlovákia és Jugoszlávia is részleges mozgósításba kezdett. Az utódállamok nyomásának engedve a király végül április 5-én elhagyta az országot. A királypuccs alatt Teleki nem állt egyértelműen Horthy mellé, ami miatt kiéleződött viszonya az államfővel. A kormánypártok – a kereszténypártiak és a kisgazdák – szintén elégedetlenek voltak Telekivel a királypuccs során tanúsított magatartása miatt. A miniszterelnök ezért április 13-án, belefáradva a politikai huzakodásba, benyújtotta lemondását.⁹⁰⁶

Berzeviczy nem kelt IV. Károly pártjára az uralkodó első visszatérési kísérlete során, mivel már korábban sem tartotta őt alkalmasnak az államélet irányítására. Memoárjában azt írta, hogy a „lelkiismeretlenül felbízott, tapasztalatlan fiatal” király ugyan megpróbálta visszaszerezni a trónját, ám „a kormányzó és a kormány határozott és erélyes föllépése következtében” végül felismerte vállalkozása reménytelenségét, és „csakhamar visszavonult svájci számkivetésébe.”⁹⁰⁷

Teleki Pál bukása után gróf Bethlen István alakított kormányt. Bethlen 1918 előtt nem tartozott a vezető szerepet vivő politikusok közé. A kommün alatt viszont az ellenforradalom egyik első számú irányítójává vált, 1919 őztől pedig a miniszterelnökség várományosa volt.

⁹⁰⁴ *Felsőházi napló*, 1927. I. kötet, 198-199.

⁹⁰⁵ Ablonczy, 2005, 194-196.

⁹⁰⁶ Uo. 200-202.

⁹⁰⁷ Berzeviczy, é. n. [1920], 242.

Ezt követően arra törekedett, hogy ravasz erdélyi politikával, a különböző érdekcsoportoknak különböző arcait mutatva, igyekezzen elfogadtatni magát minél több érdekkörrel. Így sikerült egyaránt elnyernie Horthy és a kormányzóság körüli szélsőjobboldali radikálisok, valamint a Tisza-párti volt konzervatív-liberálisok bizalmát is.⁹⁰⁸ Utóbbiak közé tartozott Berzeviczy Albert, aki a későbbiekben mindig igen jó véleménnyel volt Bethlen Istvánról.

Berzeviczyben és Bethlenben közös vonás volt, hogy alapvetően mindkettőjük politikai gondolkodása, társadalom- és világgépe a XIX. századi konzervatív-liberális eszmerendszerben gyökeredzett. A más néven nemesi liberalizmusként ismert ideológiát kettejük közül Berzeviczy Albert képviselte következetesebb, Bethlen pedig – érdekeinek megfelelően – pragmatikusabb módon. Ámde még ez a pragmatizmus is sokkal megnyerőbb volt Berzeviczy számára, mint a konzervativizmus antiliberális válfaját képviselő Teleki Pál. Berzeviczy Bethlenben azt az erőskezű és tette kész államférfit vélte felfedezni, aki képes lehet az ország szekerét kihúzni abból a kátyúból, amibe az 1918-as összeomlás, a forradalmak, a vörösterror és Trianon lökték. Számára egyértelműen csalódást jelentettetek a Tanácsköztársaság megdöntése után egymást váltogató, tekintély és befolyás nélküli kormányok.

Az ellenforradalmi rendszer berendezkedésének első két évéről Berzeviczy lesújtó képet festett 1921 októberében, a *Magyarország* című napilapnak adott interjújában. Mint fogalmazott: „Keserves botorkálás és nekimenés minden kínálkozó falnak; a legmagasztosabb jelszavak hangoztatása közben szomorú széthúzás és hatalmi tülekedés, csúnya visszaélésekkel fűszerezve; hízélgés az előzményektől még beteg közhangulatnak oly rendszabályokkal, melyek miatt az egész világ rokonszenve elfordul tőlünk.”⁹⁰⁹ Interjújában felszólalt a határon túli magyar kisebbségek körében tapasztalható áldatlan állapotok miatt is: az utódállamokban rekedt magyarokat az élet számos területén akadályozták az új hatóságok a szabad anyanyelvhasználatban, magyar tannyelvű iskolák sorát zárták be, a megmaradtakban pedig a magyar diákok anyanyelvük helyett új hazájuk hivatalos nyelvén voltak kénytelenek tanulni.

Berzeviczynek a magyar kisebbségekre vonatkozó fentebbi gondolatai már az Akadémia 1921. májusi nagygyűlésén elmondott elnöki megnyitó beszédében is szerepeltek. Akadémiai felszólalásában kökemény kritikával illette az utódállamok kultúrpolitikáját, amely meglátása szerint a magyar kisebbségek kapcsán „a régi hazával való szellemi és érzelmi közösség kiirtását tekinti fő, majdnem egyedüli céljának.”⁹¹⁰

⁹⁰⁸ Romsics Ignác: *Bethlen István*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 165-166. (továbbiakban: Romsics, 2005b)

⁹⁰⁹ Az Akadémia elnöke a kurzus ellen. *Magyarország*, 1921. október 2., 2.

⁹¹⁰ Balogh Jenő (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XXXII. kötet [1921]. Budapest, MTA, 1921, 155.

Elnöki megnyitóját Berzeviczy az elszakított magyarság sanyarú sorsának bemutatása mellett még egy, ámde már jóval öröndetesebb témának szentelte. Beszámolt arról, hogy az MTA működésének anyagi támogatására fél évvel korábban indult társadalmi akció 4 millió koronát meghaladó összeget eredményezett az Akadémia számára. Berzeviczy még 1920 májusában arra kérte báró Korányi Frigyes pénzügyminisztert, hogy emelje fel az intézménynek folyósított évi államsegély összegét, mert az addigi 126 ezer korona a magas inflációs ráta miatt egyre kevesebb feladat ellátását biztosította. 1920. október 15-én az MTA Igazgatótanácsa is úgy határozott, hogy kérvényezni fogja a kormánytól az államsegély felemelését, méghozzá 500 ezer koronára. Mielőtt azonban az államháztartás ingatag helyzete miatta aggódó Teleki-kormány döntést hozott volna a megemelt támogatás folyósításáról, a sajtóban felszólítások jelentek meg az Akadémia megsegítésére. Törvényhatóságok, vidéki iskolák diákjai és a nagy bankházak egyaránt pénzadományokat ajánlottak fel. Pekár Gyula a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank igazgatója 100 ezer koronát adott, Esterházy Pál herceg 250 ezret, a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete egymilliót. Ugyanakkor az Akadémia nem mindenkitől fogadta el a segítséget: Lamm Dezső mérnök ezer koronás adományát például visszafizették, miután kiderült, hogy a proletárdiktatúra alatt tanúsított viselkedése miatt eljárás folyt ellene a Magyar Mérnök- és Építész Egyletben.⁹¹¹

1921 második fele Berzeviczy emlékiratai szerint örömteli és szomorú eseményt egyaránt hozott Magyarország számára. Az örömteli az 1921. október 11-13. között lezajlott velencei konferencia volt, ahol a magyar kormány – Olaszország határozott nyomásának köszönhetően – elérte, hogy Sopron és nyolc Sopron környéki falu hovatartozásáról – amit a Saint-Germain-i békeszerződésben az antanthatalmak Ausztriának ígértek – népszavazás döntsön.⁹¹² Az 1921 decemberében megtartott referendum Magyarország javára dőlt el, aminek nyomán Sopron méltán érdemelte ki a „Civitas Fidelissima”, azaz a „Leghűségesebb város” címet.

A szomorú momentum a második királypuccs volt, ami 1921. október 20-án vette kezdetét. IV. Károly svájci száműzetésében úgy döntött, hogy másodszorra is kísérletet tesz trónja visszaszerzésére. Repülőgépen érkezett a nyugati határtól nem messze található Dénesfára, és legitimista politikusokkal, valamint személyéhez hű katonasággal megindult a főváros felé. Az angol, francia és olasz követek közös tiltakozó jegyzékben kérték a király eltávolítását, és a kisantant országok követei is ellenkeztek, jelezve, hogy országaik hajlandóak fegyveresen is fenntartani Közép-Európa békéjét. Mivel az uralkodó nem szándékozott önként elhagyni az

⁹¹¹ Pach, 1975, 274-275.

⁹¹² Romsics, 2005b, 190-192.

országot, ezért Bethlen és Horthy a katonai ellenállás mellett döntöttek. A kormányerők október 24-én a budaörsi csatában legyőzték a karlista csapatokat. Károly és kísérete fogságba esett. November 6-án a nemzetgyűlés kimondta a Habsburg-ház trónfosztását, a király pedig egy angol hajó fedélzetén végleg elhagyta Magyarországot.⁹¹³

Berzeviczy szerint „a kalandorpolitikustól másodsorra is tévútra vezetett” IV. Károly puccskísérletének „gyászos következménye” volt az uralkodó elfogása, és Madeira szigetére száműzése. A Habsburgok detronizációjáról akkor és később is az volt a véleménye, hogy nem a magyar nemzet szabad akaratából történt, hanem a külső hatalmak „rákényszerítették” a nemzetgyűlésre.⁹¹⁴ Ezen állítása tényszerűen megfelelt a valóságnak, mivel a trónfosztást elsődlegesen a nagyhatalmak és a kisantant követelték. Egyetértésben az itthoni szabad királyválasztókkal.⁹¹⁵

A két királypuccs fokozta Magyarország külpolitikai elszigetelődését a Duna-medencében. 1921 áprilisában, alig néhány héttel IV. Károly első visszatérési kísérlete után, Románia és Csehszlovákia közös védelmi szerződést kötött, ami előírta a két állam Magyarországgal kapcsolatos politikájának összehangolását. Június folyamán Románia Jugoszláviával hasonló feltételekkel állapodott meg egy szövetségi egyezményben. A második királypuccs után 1921 novemberének elején Csehszlovákia és Lengyelország között egy olyan megállapodás jött létre, amely véglegesnek ismerte el a két ország közti határt. 1921 decemberében pedig Ausztria és Csehszlovákia kétoldalú politikai szerződésben kölcsönösen elismerték a versailles-i status quo-t.⁹¹⁶

Berzeviczy 1920/1921 folyamán pontosan mérte fel, hogy a kisantant vasgyűrűje fokozatosan bezárult az ország körül. A kisantant létrejöttének szerinte egyetlen célja volt: Magyarország megfélemlítése. Tisztában volt azzal, hogy a szomszédos országokkal szemben egyedül képtelenek lennének sikeres fegyveres fellépésre. Éppen ezért inkább a kétoldalú kapcsolatok normalizálását szorgalmazta az utódállamokkal, ami szerinte a magyar államnak belpolitikai és gazdasági téren is eredményeket hozhat.⁹¹⁷ Csehszlovákiát tartotta Berzeviczy a kisantant vezető erejének, értelmi szerzőjének pedig Edvard Beneš csehszlovák külügyminisztert. Róla az volt a véleménye, hogy egy „tagadhatatlanul zseniális, példátlanul tevékeny és ambitiosus államférfiú”. Berzeviczy megítélése szerint a magyaroktól való félelem

⁹¹³ Romsics, 2005b, 192-198.

⁹¹⁴ Berzeviczy, é. n. [1920], 246.

⁹¹⁵ Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919-1945*. Budapest, 1988, Kossuth Könyvkiadó, 86-87. (továbbiakban: Juhász, 1988)

⁹¹⁶ Uo. 80-87.

⁹¹⁷ Berzeviczy Albert: A kis-ántántról. *Magyar Külpolitika*, 1. évf. (1920), 27. sz., 1.

készítette Jugoszláviát a kisantanthoz való csatlakozásra, Romániát pedig a pillanatnyi érdekei. Ausztria közeledését a kisantanthoz szintén aktuálpolitikai szándéknak tulajdonította, valamint az ausztriai németiség magyarokkal szemben táplált ellenszenvének, ami állítása szerint a dualista időkben is jól kitapintható volt.⁹¹⁸

A külügyeknek Berzeviczy Albert már 1920 előtt is komoly figyelmet szentelt. Tagja volt a Turáni Társaságnak, az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának, a hágai Állandó Nemzetközi Választott Bíróságnak,⁹¹⁹ továbbá 1918 októberében ő vezette Bécsben a magyar delegáció külügyi albizottságát.⁹²⁰ Tőle eltérően a magyar közvélemény szélesebb rétegei csak az első világháborús vereség után, a várható igen súlyos békefeltételek miatt aggodalomból kezdtek el érdeklődni a külpolitika iránt. 1918 őszétől sorra jöttek létre olyan társadalmi szervezetek, amelyek külügyi kérdésekben is állást foglaltak. Közéjük tartozott az 1920. április 18-án alakult Magyar Külügyi Társaság, amelynek célja a magyar társadalom külpolitikai műveltségének növelése volt, illetve a külföld felé társadalmi szinten is megjeleníteni a magyar tudományosságot és a külpolitikai törekvéseinket. Az alakuló ülésen a Külügyi Társaság elnökévé Apponyi Albertet, társelnökévé – ifjabb Andrássy Gyulával, Teleki Pállal, Wlassics Gyulával és Csernoch János hercegprímással egyetemben – pedig Berzeviczyt választották. A Külügyi Társaság tudományos és ismeretterjesztő tevékenységet is folytatott. *Külügyi Szemle* című folyóiratában Berzeviczy is publikált. Az 1920 őszétől megjelenő *Magyar Külpolitika* nevű hetilapban – ami 1925-től a Magyar Külügyi Társaság és az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának hivatalos lapja volt – Berzeviczy ugyancsak közölt külpolitikai témájú cikkeket.⁹²¹

A Magyar Külügyi Társaság mellett Berzeviczy a két világháború között továbbra is aktív szerepet vállalt az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának munkájában. Korábban már írtunk arról, hogy Berzeviczy részt vett az Unió 1896-os budapesti, 1900-as párizsi, 1903-as bécsi és 1913-as hágai kongresszusán is. Felszólalásaiban többnyire az államok közötti konfliktusok békés megoldásának lehetőségeit latolgatta, és egyike volt azoknak, akik a hágai Állandó Nemzetközi Választott Bíróság felállítását szorgalmazták.

Az Unió 1895 tavaszán alakult Magyar Nemzeti Csoportjának első elnöke 1899-ig Jókai Mór volt, akit posztján Apponyi Albert követett 1912-ig. Apponyi lemondása után az elnöki

⁹¹⁸ Berzeviczy Albert: *A kis-entente fejlődése*. OSZKK, Analekta 624.

⁹¹⁹ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek: 1917. szeptember 13., 11. MNL OL K 27. fond.

⁹²⁰ A magyar delegáció. A külügyi albizottság ülése. *Budapesti Hírlap*, 1918. október 16., 4.

⁹²¹ Zeidler Miklós: A Magyar Külügyi Társaság és folyóirata: a *Külügyi Szemle* (1920-1944). *Külügyi Szemle*, 1. évf. (2002), 1. sz., 152-161.

tisztség betöltetlen maradt. Berzeviczy Albert 1898-ban lett a Csoport alelnöke, és ebbéli minőségében volt tanúja annak, hogy a kommunisták 1919. márciusi hatalomátvételét követően a Csoport felfüggesztette működését.⁹²²

A Magyar Nemzeti Csoport újjáalakulására azt követően került sor, hogy 1921 júniusában Christian Lous Lange, az Unió főtitkára levelet intézett Berzeviczyhez, a Csoport ügyvezető alelnökéhez, melyben meginvitálta a magyar delegációt az 1921 augusztusában rendezendő stockholmi interparlamentáris kongresszusra.⁹²³ Berzeviczy nem tétlenkedett, és június 25-re újjáalakuló ülésre hívta össze a Csoportot. A 25-i összejövetelen Berzeviczy a jelenlévő tagok előtt Apponyi gróft ajánlotta elnöknek, aki azonban „nagyfokú nemzetközi elfoglaltságára” hivatkozva – ideje és energiája nagy részét arra kívánta fordítani, hogy elérje Magyarország felvételét az 1919-ben alakult Népszövetségbe – inkább Berzeviczyt javasolta maga helyett. A Csoport elfogadta Apponyi Albert tanácsát, és egyöntetűen Berzeviczyt választotta elnökké, alelnökké pedig Miklós Ödönt és – Berzeviczy indítványára – Teleki Pált.⁹²⁴

Lange meghívója ellenére a Magyar Nemzeti Csoport nem vett részt a nyári stockholmi konferencián. Erről báró Bornemissza Gyula stockholmi magyar követ tájékoztatta Bethlen Istvánt, aki emiatt levélben kért bővebb felvilágosítást Berzeviczytól. A miniszterelnök véleménye szerint ugyanis az interparlamentáris konferenciákon való részvétel az ország érdeke, kiváló alkalom arra, hogy a magyar delegátusok külföldiekkel érintkezzenek, és élőszóban informálják őket Magyarország helyzetéről, valamint felkeltsék érdeklődésüket országunk iránt. Szavai alapján „egy idegen férfiú magyarbarát beszéde vagy ujságcikkje végtelenül többet használna a magyar ügynek, mint minden más propaganda”.⁹²⁵

Válaszában Berzeviczy saját távolmaradását betegséggel, Miklós Ödönét és Teleki Pálét pedig külföldi utazásokkal magyarázta. Hozzáteve, hogy hármójuk kiválása után az eredetileg kilenc fős magyar küldöttség másik hat tagja is lemondta az utat. Főképpen miután értesültek arról, hogy mivel többen közülük – például Gratz Gusztáv, Lukács György (egykori oktatási miniszter) és Nagy Emil – akkoriban nem voltak parlamenti képviselők, ezért a kormány nem volt hajlandó az utazási költségeik megtérítésénél „nagyobb áldozatot hozni”.⁹²⁶

⁹²² Drucker, 1935, 5.

⁹²³ Christian Lous Lange levele Berzeviczy Alberthez, 1921. június 16. MNL OL, K 604. fond, 1. csomó, Fol. 17/1921.

⁹²⁴ A Magyar Nemzeti Csoport 1921. június 25-én tartott ülésének jegyzőkönyve. MNL OL, K 604. fond, 14. csomó, Fol. 250.

⁹²⁵ Bethlen István levele Berzeviczy Alberthez, 1921. szeptember 12. MNL OL, K 604. fond, 1. csomó, Fol. 28/1921.

⁹²⁶ Berzeviczy Albert levele Bethlen Istvánhoz, 1921. október 1. MNL OL, K 604. fond, 1. csomó, Fol. 29/1921.

Bethlennek szóló levelében Berzeviczy elismerte, hogy a nemzetközi konferenciákon a külföldi politikusokkal folytatott háttérbeszélgetések igen célszerűek lehetnek a magyar ügy képviselete szempontjából. Hiszen világosan látta, hogy Magyarországnak a külpolitikai elszigeteltsége enyhítéséért minden érdekérvényesítési lehetőséget meg kell ragadnia. Az ország negatív külföldi megítélése különösen aggasztotta Berzeviczyt. 1922 júliusában Vargha Gyulának, a Kisfaludy Társaság alelnökének küldött levelében például arról számolt be, hogy unokája, Szalay-Berzeviczy László egy barátja vendége Svédországban, ahol a helyiek felettébb kedvesen bánnak vele. Holott – folytatta levelét – a „mi politikai viselkedésünk mellett igazán csodálni lehet, hogy még vannak külföldön barátaink.”⁹²⁷

Bethlen István hatalomra kerülésétől kezdve a külpolitikai konszolidációval párhuzamosan a belpolitikai stabilitás alapjainak megteremtésére törekedett. Ezt a már meglévő pártstruktúra felbomlasztásával, és a saját konzervatív elképzeléseinek szolgálatában állítható kormánypárt létrehozásával kívánta elérni. 1921 végén kiegyezett a szociáldemokratákkal, 1922 elején pedig a két nagy pártot, az Egyesült Kisgazdapártot és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját sikerült szétbomlasztania, illetve részben összeolvasztania.⁹²⁸ Az új kormánypárt számára Bethlen az egykori munkapártiakat tömörítő Nemzeti Középpártot is megkívánta nyerni, ezért levélben ajánlotta fel a párt vezetőségének – 1921 decembere óta Berzeviczy a párt elnökségi tagja volt – a csatlakozás lehetőségét.⁹²⁹

A Nemzeti Középpárt megosztott volt a belépést illetően. 1922. február 18-án a párt választmánya ezért értekezletet tartott, ahol többek között Lukács László és Heinrich Ferenc a csatlakozás ellen, míg Szász Károly pártelnök, Perényi Zsigmond báró és Berzeviczy Albert a csatlakozás mellett szólaltak fel. Berzeviczy kifejtette, hogy Bethlen rendkívül heterogén, pontosan körvonalazott politikai programmal nem rendelkező ellenzékébe két okból nem tagozódhat be a Nemzeti Középpárt:

1. A legitimista ellenzék – például Apponyi Albert, ifjabb Andrássy Gyula vagy Friedrich István – IV. Károly király visszatérítését akarja, ami pusztán csak egy „fikció”, politikai realitás nélkül.
2. A liberális-demokrata ellenzék – egyebek mellett Rassay Károly illetve Rupert Rezső – Berzeviczy szerint a választójog kérdésében „a legradikálisabb állásponton” állt a Friedrich István-féle, 1919-ben bevezetett választójogi törvény hatályban maradását támogatva.

⁹²⁷ Berzeviczy Albert levele Vargha Gyulához, 1922. július 31. MTAK, Ms. 1016/68.

⁹²⁸ Romsics, 2005a, 226.; Romsics, 2005b, 205-2010.

⁹²⁹ Sipos József: Az Egységes Párt és az 1922-es választások előkészítése. *Múltunk*, 58. évf. (2013), 4. sz., 189.

(Friedrich István rendelete, amely alapján az 1920-as választásokat megrendezték, az ország lakosságát széles körű, titkos, egyenlő és nőkre is kiterjedő szavazati joggal ruházta fel.)

Berzeviczy kijelentette, hogy neki személyes politikai ambíciói nincsenek, nem is kíván egyebet, minthogy elfoglalhassa helyét egy újjáalakított főrendiházban. A kormánypártba nem fog belépni, Bethlen Istvánt viszont támogatja, „mert ismerve multját, tudja, hogy olyan politikát fog követni, a mely lehetővé teszi, hogy megtagadjon minden közösséget azokkal az elemekkel, a melyek most olyan nagyon felajánlják neki támogatásukat és a melyek a jogrend és a felekezeti béke ellen oly sokat vétettek, a melyeket örökségképpen vett át és a melyeknek naggyá tételében az előző kormányok vétkesek.”⁹³⁰

A Nemzeti Középpárt február 18-i értekezlete a párt önfeloszlatásával zárult. A párttagok egy csoportja – Perényi Zsigmond és Ghillány Imre vezetésével – belépett a kormánypártba, az ún. Egységes Pártba (teljes nevén: Keresztény-Keresztyén Kisgazda-, Földműves és Polgári Párt). Lukács László és Heinrich Ferenc követői Nemzeti Polgári Párt néven új pártot alapítottak, ami az 1926-os fennállásáig egy konzervatív-liberális, ellenzéki, de kormánytámogató parlamenti párt volt.⁹³¹ Berzeviczy és mások viszont egyetlen párthoz sem csatlakoztak.

A Friedrich-féle választójogi törvényt nemcsak Berzeviczy, de Bethlen István is túlon túl radikálisnak tartotta. A miniszterelnök azon az állásponton volt, hogy ha a rendeletet érvényben hagyja, akkor a közelgő nemzetgyűlési választásokon nagy valószínűséggel az 1920-as után ismét egy olyan parlament ülne össze, amely nem a kellő mértékben támogatja az ő konzervatív politikáját. 1922. március 2-án ezért Horthy kormányzóval rendeleti úton új választójogot léptetett életbe. Ennek értelmében a 30 éven felüli, az elemi népiskola 6. osztályát elvégzett nők, valamint a két éve egy helyben lakó, 10 éve magyar állampolgársággal rendelkező, az elemi népiskola első négy osztályát teljesítő, 24 éven felüli férfiak kaptak szavazati jogot. A választásra jogosultak száma 750 ezer fővel csökkent a Friedrich-féle rendelethez (3 millió fő) képest. Az iskolázatlan nők kizárásával a legitimista és keresztényszocialista táborra, az iskolázatlan férfiakéval pedig a kisgazdákéra mért csapást Bethlen. A jogszabály Budapest és 10 vidéki törvényhatósági jogú város kivételével visszaállította a dualizmus kori nyílt szavazást.⁹³² A választójog korlátozásával Berzeviczy Albert minden valószínűség szerint egyetértett. Annak ellenére pedig, hogy 1918-ban a főrendiházban még ellenezte a nőknek adandó szavazati jogot, 1922-ben már támogatta azt. Véleménye szerint a magyar nők az első

⁹³⁰ A nemzeti középpárt kimondotta feloszlását. *Az Újság*, 1922. február 19., 1-2. Idézet a 2. oldalon.

⁹³¹ Vida, 2011, 228.

⁹³² Romsics, 2005b, 211-212.

világháborúban a sebesültek ápolása, a hadifoglyok gondozása, és a jótékonyági akcióik terén számos jelét adták kitartásuknak, tettejüknek és lelkesedésüknek, ezáltal szolgálva rá a választójogra.⁹³³

Az Egységes Párt megalakításával és az új választójogi törvénnyel Bethlen István lerakta a belpolitikai konszolidáció alapjait. A szűkített és nagyrészt nyílt választójog alapján megrendezett 1922. május-júniusi választásokon az egységes kormányzópárt abszolút parlamenti többségre tett szert.⁹³⁴ Az ellenforradalmi rendszer politikai struktúrája megszilárdult. Berzeviczy Albertnek ezután még öt esztendeig kellett várnia arra, hogy újból elfoglalhassa helyét a magyar országgyűlés főrendiházában. Igaz, akkorra azt már nem is főrendiháznak, hanem felsőháznak hívták.

⁹³³ Berzeviczy Albert: Néhány szó a magyar nők hivatásáról. *A Magyar Asszony*, 2. évf. (1922), 7-8. sz., 1-3.

⁹³⁴ Romsics, 2005b, 214-216.

2. Az intranzigens konzervatív-liberális

A Nemzeti Középpárt önfeloszlatása után Berzeviczy többé nem töltött be pártpolitikai tisztséget. Visszavonulását egy 1924-ben adott interjújában azzal indokolta, hogy nincs „most olyan párt az országban, amelyikben én, az elveimmel, elférnék.”⁹³⁵ Az ország kül- és belügyi helyzetét továbbra sem érezte megnyugtatónak, ám bizakodással töltötte el, hogy a rengeteg nehézség közepette a miniszterelnöki székéből egy „oly nagy ember magaslik ki, mint Bethlen István, aki talán minden elődjénél hivatottabb a vezéri méltóságra.”⁹³⁶

Berzeviczy a két világháború közötti években is a XIX. század második felének embere maradt. Szemben például Bethlen Istvánnal vagy Károlyi Mihállyal, akiknek a politikai helyi értéke a közéleti pályájuk során többször is módosult Berzeviczy fiatal korától kezdve nem igazán változtatott a politikai nézetein. Bár 1919 után ő is alkalmazkodott a megváltozott viszonyokhoz, alapjában véve élete végéig a dualizmus korának konzervatív-liberális eszmeköréhez volt hű. Ragaszkodott az állampolgári jogegyenlőség, a vallásszabadság, valamint az állam és egyház szétválasztásának elvéhez. Vallotta, hogy a gazdasági és társadalmi folyamatok alakításában az államnak csak korlátozott szerepe lehet. Elítélte az antiszemitizmust és a faji gondolatot. „Liberális felfogásom politikai pályafutásom minden etappjánál csak erősebb lett” – nyilatkozta 1934-ben.⁹³⁷

Az előző fejezetben már érintettük, hogy Berzeviczy Albert a '20-as évek elején tett megnyilatkozásaiban miként vette védelmébe a '67-es rendszert, annak liberális szellemiségét és hogyan helyezkedett szembe az ellenforradalom konszolidációja során általa tapasztalt antiliberális törekvésekkel. Berzeviczyre a későbbiekben is jellemző volt, hogy kiállt azokkal a véleményekkel szemben, melyek a trianoni összeomlásért a liberalizmust, és a dualizmus kori elit hibáit illetve mulasztásait tették felelőssé. Ez annak fényében nem meglepő, hogy Berzeviczy 1918 előtt érdemi politikai szerepet játszott, így értelemszerűen nem fogadta el azokat a kritikákat, amelyek az 1920-ban bekövetkezett katasztróféért a dualista magyar állam vezető köreit okolták. Álláspontját ritkábban a Horthy-korszak sajtójában, legtöbbször pedig – 1927 után – a parlament felsőházában fejtette ki.

⁹³⁵ Szomaházy István: Novellistából politikus, miniszter és az Akadémia elnöke. Beszélgetés a jubiláló Berzeviczy Alberttal. *Az Est*, 1924. december 5., 7.

⁹³⁶ Uo.

⁹³⁷ Kornitzer Béla: Tizenhárompróbás zsidóbarát vagyok, - mondja a nyolcvanegyéves Berzeviczy Albert. *Egyenlőség*, 1934. november 24., 9.

Bethlen István már az Egységes Párt létrehozására irányuló tárgyalásokkal egy időben kísérletet tett arra, hogy visszaállítsa az országgyűlés második kamaráját. A szinte kizárólag arisztokratákból és egyházi főméltóságokból álló főrendiházat nem kívánta újjászervezni, viszont törekedett arra, hogy a felsőház – akárcsak az 1918 előtti főrendiház – a konzervatív ellensúly szerepét töltsse be az alsóházzal szemben. A nemzetgyűlés liberális és demokrata csoportjainak ellenállását látva a kormány végül még a kérdés szavazásra bocsátásával sem próbálkozott meg, ám a főrendiház örökébe szervezett felsőház tervéről a miniszterelnök nem mondott le.⁹³⁸ Az 1922-es, majd az 1926-os választásokat követően a kormánypárti erők már oly mértékben domináltak a nemzetgyűlésben, hogy Bethlennek 1926-ban sikerült elfogadtatnia az új felsőház megalakításáról szóló törvényt (1926: XXII. tc.). A jogszabály értelmében a 249 fős felsőháznak örökös jogon lettek tagjai a Habsburg-Lotharingiai ház állandóan az ország területén lakó, 24. életévüket betöltött férfi tagjai. Méltóság vagy hivatal alapján kapott helyet a második kamarában 31 egyházi vezető – köztük két zsidó főrabbi –, 16 világi főméltóság (koronaörök, a hadsereg főparancsnoka stb.). 40 tagot Horthy Miklós nevezett ki, 152-t pedig a különféle főrendi családok, törvényhatóságok, érdekképviselők, egyetemek és értelmiségi csoportok választottak.⁹³⁹ A Magyar Tudományos Akadémia három tagot delegálhatott választás útján, így került be – Ilosvay Lajos és Szinnyei József mellett – 1927-ben Berzeviczy Albert.⁹⁴⁰ A felsőházat, akárcsak a képviselőházat, megillette a törvénykezdeményezés joga. Vétójoggal nem rendelkezett, de ha a képviselőház által elfogadott törvényjavaslatot nem találta megfelelőnek, két ízben is kezdeményezhette új indítvány betérjesztését. A felsőház abból a szempontból előnyt élvezett a képviselőházzal szemben, hogy utóbbit a kormány Horthyval feloszlathatta, és idő előtti választásokat írhatott ki, míg a felsőház esetében ilyenre nem volt lehetősége. A felsőházi tagságért külön fizetés nem járt, ám a vidéki képviselők az ülések idejére napidíjat igényelhettek. Az oktatás- és külpolitikában egyaránt otthonosan mozgó Berzeviczy 1927-től egy éven át vezette a felsőház közoktatásügyi bizottságát, 1927-től az 1936-os haláláig pedig a külügyi bizottság elnöki pozícióját is betöltötte. A bizottságok létszámát a felsőház állapította meg, melyek három tisztviselelvel rendelkeztek: elnök, jegyző és előadó. A bizottsági ülések többnyire nyilvánosak voltak, viszont az elnök vagy valamely miniszter kérésére zárt ülést is el lehetett rendelni.⁹⁴¹

⁹³⁸ Romsics, 2005b, 207.

⁹³⁹ Romsics, 2005a, 229.

⁹⁴⁰ Megkezdődött a felsőházi tagok választása. *Budapesti Hírlap*, 1927. január 4., 4-5.

⁹⁴¹ Püski, 2000, 152-176.

Az 1927 januárjában összeülő felsőházban Berzeviczy Albert az első beszédét 1927. június 22-én, az 1927/1928. évi állami költségvetésről szóló törvényjavaslat tárgyalása során mondta el. Felszólalásában áttekintette a főrendiház 1918-as megszűnésétől a felsőház megnyitásaig eltelt kilenc esztendő. Elmondása szerint négy és fél évtizednyi közpályával a háta mögött hivatva érezte magát arra, hogy felsőházi szűzbeszédében ezt a témát érintse. Önmagával, és a politikai pályáját a múlt század '80-as éveiben kezdő, de még mindig aktív nemzedékkel kapcsolatban Tacitus római történetíró egy szállóigéjét idézte: „Non modo aliorum sed etiam nostri superstites sumus.” Azaz: nemcsak másokat éltünk túl, hanem önmagunkat is.⁹⁴²

Berzeviczy szerint az országban az 1918-as összeomlás óta a múlttal való szembefordulás volt tetten érhető. Károlyiék a háborús vereségért a régi Magyarország konzervatív uralkodó rétegeit hibáztatták, miközben – állította Berzeviczy – a háború elkerülhetetlen volt, és abba a magyarság „teljes lelkesedéssel, osztatlan lelkesedéssel és egyetértéssel ment bele.” Az ellenforradalom – Berzeviczy következetes szóhasználatával élve: a restauráció – első két évében a liberalizmus lett a bűnbak, holott a magyar nemzet legnemesebb és legmagasztosabb hagyománya éppen Kossuth Lajos, Deák Ferenc és Eötvös József liberalizmusa volt.

Berzeviczy megfogalmazása szerint az ellenforradalomban „a hatalmat majdnem kizárólag olyanok ragadták a kezükbe, akikhez a liberalizmus semmi gyanuja sem fért.” Ők azt állították, hogy a reformkori és 1867-es szabadelvűséget a dualizmus végére egy veszélyes és hamis, az eredeti hagyományaihoz hűtlenné vált liberalizmus váltotta fel. Berzeviczy szerint ugyanakkor ez egyáltalán nem volt igaz. A szabadelvű korszak legnagyobb vívmányának ő az egyházpolitikai reformokat tekintette. Felidézte, hogy a törvényeket az 1890-es években milyen vehemenciával támadta a Katolikus Néppárt. Ám bevezetésük jogosultságát mi sem bizonyította jobban, minthogy a restauráció időszakának első három közoktatási minisztere – Huszár Károly, Haller István, Vass József – az egykori Néppárt soraiból került ki, és mégsem gondolt már egyikük sem a rendeletek megváltoztatására vagy eltörlésére.

A restauráció első éveit Berzeviczy Albert megítélése szerint „tagadhatatlanul bizonyos dilettantizmus jellemezte”, többek között olyan elhibázott rendszabályok bevezetésével, mint a botbüntetés és a numerus clausus. Úgy vélte, hogy a zavaros közállapotokon gróf Bethlen Istvánnak sikerült végül úrrá lennie, akinek azon „a romhalmazon, amelyet az összeomlás hátrahagyott és amelyet a restauráció első korszaka nem tudott rendbe hozni, a mai Magyarországot kellett felépítenie, ami valóban gigászi feladat és munka volt.”

⁹⁴² Az idézet Tacitus *Iulius Agricola élete és erkölcsi* című művéből származik.

Berzeviczy az ország sikeres pénzügyi szanálása miatt dicsérettel illette a kormányfőt. Kritikát fogalmazott meg viszont a tekintetben, hogy a sajtószabadság és a gyülekezési jog korlátozva volt,⁹⁴³ a parlamentben pedig Bethlennek – összefüggésben a választójog módosításával – nem igazán volt számottevő ellenzéke. Azokat az ellenzéki csoportosulásokat viszont, amelyek helyt kaptak az országgyűlésben, a kormány – Berzeviczy szerint – kemény házszabályokkal⁹⁴⁴ könnyedén képes volt féken tartani.

Gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter munkásságáról szólt Berzeviczy a leginkább elismerő hangon. Üdvözölte, hogy a költségvetési egyensúly megteremtése után lehetőség nyílt a kultusztárca büdtségét emelni, továbbá, hogy a minisztersége alatt Klebelsberg több új intézményt – példának okáért 1925-ben a Testnevelési Főiskolát – is alapított. S bár 1927 nyarán Klebelsberg egyik fő művének, az 1926-ban indult népiskola építési programnak még csak a részeredményei látszottak, Berzeviczy mégis úgy összegezte a gróf addigi teljesítményét, hogy az „mindenkiben rokonszenvet kelt, minden magyar hazafit arra kötelez, hogy működését teljes erővel támogassa.”⁹⁴⁵

A dualizmus korának védelmében Berzeviczy a későbbiekben is rendszeresen felszólalt. 1927 októberében a *Budapesti Hírlapban* megjelent *Történelmi défetizmus* című írásában elítélte azokat a publicistákat, akik cikkeikben a dualizmust a tehetetlenséggel, korrupcióval és dekadenciával azonosították. Berzeviczy szerint ugyanis 1867 és 1914 között az ország olyan gazdasági és kulturális fejlődésen ment keresztül, melyhez fogható előtte nem volt a magyar történelemben. Ez cáfolata a dekadenciának. A korrupcióval kapcsolatban pedig úgy fogalmazott, hogy „az akkori politikai erkölcsök nálunk a szüzi tisztaság színében tűnnek föl” ahhoz képest, amit azóta például a világháborúban győztes utódállamokban lehet tapasztalni (és amit ő Csehszlovákiában megtapasztalt). A nemzetiségi kérdésre térve úgy vélte, hogy Magyarország egy nemzetiségének sem adhatott volna több jogot, mint amennyit a horvátoknak biztosított az 1868-as horvát-magyar kiegyezésben.⁹⁴⁶ De minden bizonnyal ez sem menthette

⁹⁴³ 1921 decemberében Bethlen István hatályon kívül helyezte a kivételes sajtóellenőrzés rendszerét. Ettől függetlenül azonban a Belügyminisztérium és az igazságügyi szervek a sajtótermékek engedélyezését és terjesztését megakadályozhatták. A gyülekezési jog tekintetében két korlátozás volt érvényben: új egyesületek a belügyminiszter engedélyével alakulhattak, politikai gyűlések megtartásához pedig a helyi közigazgatás és rendőrhatalóság előzetes hozzájárulása szükségeltetett. (Romsics, 2005a, 234.)

⁹⁴⁴ Az 1924-ben bevezetett házszabály-módosítás bővítette a házelnök addigi jogkörét. Rendelkezett továbbá az általános politikai kérdések feletti viták, valamint egyes felszólalások időtartamának korlátozásáról. A kormány lényegében véve visszaállította az 1912/1913-as, Tisza István-féle házszabályokat. A szigorítással Bethlen célja az ellenzéki obstrukciók letörése volt. (Romsics, 2005b, 243.)

⁹⁴⁵ Berzeviczy beszédét lásd itt: *Felsőházi napló*, 1927. I. kötet, 197-200.

⁹⁴⁶ Az 1868-as horvát-magyar kiegyezés értelmében belügyi, vallási és közoktatási kérdésekben Horvátország önkormányzati jogkört kapott. A törvényhozás joga a zágrábi horvát országgyűlést illette meg, melynek élén a

volna meg a történelmi Magyarországot, hiszen éppen Horvátország volt 1918 őszén az első országrész, amelyik elszakadt tőlünk. A dualizmus idejének liberalizmusát Berzeviczy a „nagyon mérsékelt” jelzővel illette. Meglátását arra alapozta, hogy általános szavazati jog bevezetésére, és földreformra 1918 előtt nem került sor. Mindkettőt utóbb az önmagukat liberálisnak nem nevező kormányok valósították meg. Károlyi Mihály és Friedrich István demokratizálták a szavazójogot, az 1920-as Nagyatádi-féle földreform pedig Teleki Pál miniszterelnökségéhez volt köthető.⁹⁴⁷

A dualista múlt és örökség mellett állt ki Berzeviczy a neonacionalizmus kérdése körül 1928 januárjában megindult vitában is. Gróf Klebelsberg Kunó 1928 január elsején *A magyar neonacionalizmus* címmel vezércikket közölt a liberális szellemiségű *Pesti Napló*ban (melyben a '20-as évektől kezdve Berzeviczy rendszeresen publikált).⁹⁴⁸ A kultuszminiszter szerint a Trianont megelőző négy évszázad magyar nacionalizmusának két fő célja volt: a Habsburgok centralizáló és germanizáló törekvései elleni küzdelem, valamint az egységes magyar állameszme gondolatának elfogadtatása a magyarországi nemzetiségekkel. Azonban 1920 után, amikor már elszakadtunk Ausztriától, és a trianoni békeszerződés következtében az ország viszonylag homogén nemzetállam lett, az új magyar nacionalizmus, a neonacionalizmus elé új célkitűzéseket kell állítani. Méghozzá a nemzeti műveltség minél szélesebb körben történő kiterjesztését, s ezáltal az alsóbb néprétegek kulturális és gazdasági felemelését. A végső cél tehát az, hogy a magyarság művelt és jómódú nép legyen, a gróf szavai szerint „fajsúlyosabb, mint a bennünket környező népek.”

Klebelsberg meglátásaira az elkövetkezendő napokban több közéleti szereplő is reagált, köztük Berzeviczy Albert. Ő Klebelsberg írását „szellemes és érdekes” cikknek nevezte, ám azt vitára érdemesnek tartotta, hogy a neonacionalizmus „szerencsésen konstruált jelszó-e”? A kultuszminiszter gondolatmenetének azon részét pedig kritikával illette, melyben az 1920 előtti és utáni állapotokra egyaránt utalva Klebelsberg azt fejtegette, hogy a magyar nép nem akar többé „félárnyékban ülni [...] mindig nyomorogni és nélkülözni, pusztulni és tengődni”. Berzeviczy szerint a világháború előtti politikát csak mérsékelt formában lenne szabad bírálni,

horvát bán állt. Horvátország területén az autonóm szervek és a közös minisztérium a rendeleteit horvát nyelven volt köteles kiadni. Az autonómia körébe nem eső közös ügyek tárgyalására a horvátok képviselőket delegáltak a budapesti országgyűlésbe, ahol az anyanyelvükön szólalhattak meg. A kiegyezésben biztosított autonómia mindezek ellenére a horvát politikai elit többségét nem elégítette ki. (Katus, 2012, 319-323.)

⁹⁴⁷ Berzeviczy Albert: Történelmi defetizmus. *Budapesti Hírlap*, 1927. október 23., 1-2.

⁹⁴⁸ Gróf Klebelsberg Kuno: A magyar neonacionalizmus. *Pesti Napló*, 1928. január 1., 1-2.

mert máskülönben „be találjuk bizonyítani, hogy Trianon valóságos áldás ránk nézve és akkor előáll a kérdés, hogy miért kívánjuk hát revízióját?”⁹⁴⁹

A kultuszminiszter a cikkével kapcsolatban született reakciókra a *Reálpolitika és új nacionalizmus* című írásában válaszolt, a *Pesti Napló* január 8-i számában. Ebben Berzeviczy észrevételére reflektálva kifejtette: a neonacionalizmust ő nem jelszónak, hanem műszónak szánta. Véleménye szerint, ha egy régi eszme új viszonyok között új tartalommal jelenik meg, akkor indokolt a „neo” előtag használta. Ezt pedig egy olyan szakavatott művészettörténész, mint Berzeviczy tudhatja a legjobban, akinek nem kell bemutatni, hogy mit is takar például a neoklasszicizmus fogalma.⁹⁵⁰

A neonacionalizmus kérdéséről Klebelsberg vitát kezdeményezett a *Budapesti Szemlében* is. A folyóirat állandó szerzőjeként Berzeviczy is megosztotta e témakörben a véleményét az olvasókkal. Jóformán megismételte korábbi álláspontját: elítélte a történelmi defetizmust, a „múlt ócsárlását”, amivel szerinte tulajdonképpen ellenségeinket igazoljuk. Megítélése szerint Trianon után a magyarság legfőbb célkitűzése az kell legyen, hogy bebizonyítsa a világnak, régi hitéből, ideáljaiból és törekvéseiből semmit sem adott fel, magáénak vallja mindazt, amit ezer éven át szellemi téren létrehozott, és a megcsonkított Magyarország népe ugyanaz a nemzet, amelyik korábban sok évszázadon át a nevét „becsülettel írta be a nemzetek történetének könyvébe.”⁹⁵¹

Két hónappal a neonacionalizmus fogalma körül kialakult polémia után Berzeviczy részt vett a numerus clausus módosításáról szóló felsőházi vitában. Az előző fejezetben láthattuk, hogy 1920 őszén Berzeviczy nem foglalt nyíltan állást a numerus clausus bevezetésével kapcsolatban. 1921 végén és 1922 elején azonban, amikor az 1919/1920. évi ingerült közhangulat némileg csillapodott, már tett olyan nyilatkozatokat, melyek arra engednek következtetni, hogy elítélte a felsőoktatási tanulók számát a vallási és nemzetiségi arányaikkal összefüggésben korlátozó jogszabály törvényi erőre emelését. 1921 októberében *Az Akadémia elnöke a kurzus ellen* című interjújában „a beteg közhangulat” megnyerése érdekében bevezetett jogszabályokról beszélt, melyek miatt „az egész világ rokonszenve elfordul tőlünk”. Véleményünk szerint mindez utalás arra, hogy a numerus clausus meghozataláért a magyar kormányt nemzetközi zsidó szervezetek és a Népszövetség részéről is számos kritika érte. 1922 februárjában pedig, amikor felszólalt a Nemzeti Középpárt önfeloszlatásakor, elítélte azokat,

⁹⁴⁹ Magyar neonacionalizmus. Nyilatkozatok gróf Klebelsberg Kunonak a Pesti Naplóban megjelent cikkére. *Pesti Napló*, 1928. január 6., 8.

⁹⁵⁰ Gróf Klebelsberg Kuno: Reálpolitika és új nacionalizmus. *Pesti Napló*, 1928. január 8., 1-2.

⁹⁵¹ Berzeviczy Albert: Nemzeti szellem – nemzeti kultúra. *Budapesti Szemle*, 56. évf. (1928), 604. sz., 429-431.

akik az ellenforradalom konszolidációja során „a felekezeti béke ellen oly sokat vétettek”. Meglátásunk szerint Berzeviczy szavai ez esetben is a numerus claususra vonatkozhattak.

Berzeviczyn kívül a nyilvánosság soraiban elsősorban a zsidó szervezetek és lapjaik, míg a parlamentben a liberális és szociáldemokrata politikusok kezdték el egyre markánsabbak képviselni azt az álláspontot, hogy a numerus clausus tarthatatlan. A magyar kormányra a rendelet megváltoztatása ügyében a Népszövetség, valamint az azon keresztül fellépő nemzetközi zsidó szervezetek gyakorolták a legnagyobb nyomást. A Népszövetségben 1921-ben és 1925-ben is terítékre került a jogszabály kérdése. Hovatovább az utódállamok rendszerint azzal az érveléssel vették védelmükbe a határon túli magyar kisebbségekkel szembeni politikájukat, hogy Magyarország sem bánik jobban a zsidóságával. Bethlen István végül azért döntött 1926/1927 folyamán a törvénymódosítás mellett, mert belátta, hogy annak hiányában a Népszövetség ismét elmarasztalja Magyarországot, s az negatívan érintheti a magyar érdekek képviselőjét a nemzetközi szervezetben.⁹⁵²

A numerus clausus módosításának (melynek értelmében a nemzetiségi kvótát a foglalkozásával váltották fel, ami szintén hátrányos volt a zsidóság szempontjából⁹⁵³) képviselőházi vitájára 1928 februárjában került sor. A parlament első kamarája a törvény megváltoztatását 139:34 arányban fogadta el.⁹⁵⁴ A törvénytervezet ezt követően a felsőházhoz került, ahol elsőként a közoktatásügyi bizottságban vitatták meg, március 7-én. A tanácskozáson Teleki Pál elutasította a törvény módosítását, mondván a numerus clausust megváltoztatni nem ajánlatos. Az ugyanis „nem pedagógiai kérdés, hanem a faji antagonizmus kérdése.”⁹⁵⁵ Telekivel szemben Berzeviczy amellelt érvelt, hogy az eredeti jogszabályt nem módosítani, hanem eltörölni kell, mivel „csak ártalmas volt az országra”. Azon a véleményen volt, hogy az egyetemi felvétel egyetlen kritériuma nem lehet más, mint a tehetség. A közoktatásügyi bizottság a numerus clausus módosítása mellett foglalt állást.⁹⁵⁶

Március 7-én a *Pesti Napló*ban vezércikk jelent meg *Ketten beszéltek...* címmel. Írója úgy fogalmazott, hogy a felsőházi közoktatásügyi bizottságában aznap két ember szólalt fel a

⁹⁵² Paksa Rudolf: A numerus clausus és módosítása. In: *Gróf Bethlen István és kora*. Budapest, 2014, Osiris Kiadó, 145-146. (továbbiakban: Paksa, 2014)

⁹⁵³ Az 1928: XIV. tc. a közalkalmazotti és mezőgazdasági foglalkozásokhoz tartozókat kifejezetten nevesíti, két olyan foglalkozási ágat, amelyből zsidó származású szülők gyermekei szinte egyáltalán nem érkeztek a felsőoktatásba.

⁹⁵⁴ Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920-1945*. Budapest, 2012, Napvilág Kiadó, 200-204. (továbbiakban: Kovács M., 2012)

⁹⁵⁵ A felsőház közoktatásügyi bizottsága elfogadta a numerus clausus módosításáról szóló javaslatot. *Pesti Napló*, 1928. március 7., 6.

⁹⁵⁶ A felsőház közoktatásügyi bizottsága elfogadta a numerus clausus-javaslatot. *Budapesti Hírlap*, 1928. március 7., 5.

numerus clausus kapcsán: Teleki Pál és Berzeviczy Albert. „Egy fiatalabb ember, akinek a jövője már – a háta mögött van és egy öregebb ember, aki világnézetileg közelebb van a holnaphoz, mint a mához.” A liberális Berzeviczy politikai hitvallásától és világszemléletétől távol áll a numerus clausus gondolatisága, szemben gróf Teleki Pállal, „aki régmúlt századok temetőjében keresi ideáljait s akinek számára az 1919-es és 1920-as idők vad tűzijátékaiban gyult ki az új idők »hajnala«.” A névtelen szerző írása végén azt a megállapítást tette, hogy „Teleki Pál politikája *messziről jött*, Berzeviczy Albert politikája *messzire megy*. A Teleki Pál politikájától elbúcsúzott az idő, Berzeviczyé: a jövő, de reméljük, hogy már a jelen is.”⁹⁵⁷

A felsőház március 13/14-én tárgyalta a numerus clausus módosításáról. A felszólalók közül Teleki Pál, Szily Kálmán a műegyetem rektora és Wolkenberg Alajos a budapesti egyetem professzora ragaszkodtak az eredeti korlátozásokhoz. Hármójukkal szemben többek között Mátrai Rudolf a közoktatásügyi bizottság jegyzője és Baltazár Dezső tiszántúli református püspök foglalt állást. Berzeviczy március 13-án emelkedett szólásra. Beszéde elején rögtön leszögezte, hogy fenntarthatatlannak véli az érvényben lévő jogszabályt, s ezért a hatályon kívül helyezését, de legalábbis a megváltoztatását tartja szükségesnek. Elmondta, tartozik a múltjának azzal, hogy a numerus clausust illetően állást foglaljon, s ezzel vélhetően az 1920-ban tanúsított (vagy éppen nem tanúsított) magatartására utalt.

Véleménye szerint azáltal, hogy a numerus clausus a különböző népcsoportokból felvehető hallgatók létszámát – a „nemzethűségen” túl – az országos számarányukhoz viszonyítva százalékos arányban írta elő – a zsidók arányát 6%-ban maximalizálták –, azt idézte elő, hogy sok tehetséges diák kiszorult a felsőoktatásból, miközben a magasabb számarányt képviselő nemzetiségekből jóval több tehetségtelen került be. Emellett bár a törvény főszövegében nem szerepelt a „zsidó” kifejezés (a végrehajtási utasításban azonban már igen), „ennek ellenére mindenki tudja, hogy ennek a törvénynek alkalmazása és végrehajtása tulajdonképpen arra és csakis arra irányul, hogy a zsidóság számát a főiskolákon korlátozza.”

Berzeviczy szerint a jogszabály hatályon kívül helyezését vagy módosítását még további két szempont indokolja:

1. Az 1920-ban bevezetett korlátozások nem csökkentették oly mértékben az egyetemet vagy főiskolát végzett hallgatók arányát, hogy az önmagában is megoldotta volna a diplomás értelmiségiek elhelyezkedési nehézségeit.
2. A numerus clausus engedélyezte a külföldön szerzett diplomák honosítását. Idővel azonban Berzeviczy szerint „egyesek” (példaként említhetjük a fajvédő orvosi, ügyvédi, mérnöki stb.

⁹⁵⁷ Ketten beszéltek... *Pesti Napló*, 1928. március 7., 1.

szakmai szervezeteket) megpróbálták elérni a honosítási eljárás tilalmát. Úgy vélte, komoly hiba lenne a numerus clausus megszorításai miatt külföldön tanuló, de a végzettségét Magyarországon kamatoztatni kívánó diákoktól megtagadni a diplomájuk honosítását. A külföldi egyetemek ugyanis nem ritkán magasabb színvonalúak, mint a magyarországiak, így a diákjaik képzetesebbek a magyar társaiknál. Másrészt, ha megtagadják a magyar hatóságok a honosítást, azzal „bizonyos idegen szellemmel” és keserűséggel töltik el a külföldön végzett fiataljaink szívét.

Berzeviczy rosszállóan szólt ugyanakkor arról, hogy a Népszövetség is a numerus clausus módosítását igyekezett elérni. Szerinte a közösségnek inkább a kisebbségben élő magyarok jogséremléivel, és az utódállamok igazságtalan birtokpolitikájával kellene foglalkoznia (ezzel Berzeviczy állításával szemben foglalkozott is), nem pedig magyar belügyekkel.

Expozéja végén Berzeviczy amellet érvelt, hogy ha a továbbiakban is „a tanszabadság korlátozása szükséges, ha a numerus clausus kell”, akkor a szelekció egyetlen feltétele csakis az egyéni tehetség és képzettség lehet! Meglátása szerint ez hazánk esetében különösen indokolt, „mert a mi megkisebbedett nemzetünknek minden tehetséget meg kell mentenie és fel kell használnia, semmiféle címen igazi tehetséget, igazi szorgalmat és igazi képzettséget pályától eltéríteni és az országból kiszorítani nem szabad.” S bár Berzeviczy Albert a numerus clausus módosított változatával sem értett egyet, arra való hivatkozással, hogy az eredeti törvény „még rosszabb ennél a javaslatnál”, a jogszabály megváltoztatását elfogadta.⁹⁵⁸

A numerus clausus módosításáról az 1928. évi XIV. tc. rendelkezett. A nemzetiségi illetve vallási kvóta helyébe szociális korlátozás lépett, melynek értelmében a felvételi eljárás során az eltartó foglalkozását vették figyelembe. A jogszabály megszüntette a törvényerejű zsidókvótát, és a korábbiaknál nagyobb mozgásteret biztosított az intézményeknek a felvételi válogatás során. Továbbra is fenntartotta ezzel szemben annak lehetőségét, hogy a felvételi bizottságok határt szabjanak a zsidó származású hallgatók létszámának.⁹⁵⁹ Ezt pedig meg is tették, mert statisztikai adatok alapján a zsidó diákok aránya az egyetemeken a későbbiekben csupán néhány százalékponttal emelkedett: az 1928/1929-es 8,8%-ról 1930-ban 9,6%-ra, 1931-ben 10,5%-ra, 1932-ben 12,3%-ra, 1933-ban 12,5%-ra.⁹⁶⁰ Arányuk az első világháború előtt 25% körül mozgott, 1918-ra pedig 30% fölé emelkedett.⁹⁶¹

⁹⁵⁸ Berzeviczy felsőházi exposéját lásd itt: *Felsőházi napló*, 1927. II. kötet, 110-113.

⁹⁵⁹ Paksa, 2014, 147.

⁹⁶⁰ Kovács M., 2012, 205.

⁹⁶¹ Uo. 14.

Az 1920-as évek második felében a numerus clausus mellett a királykérdést illetően is megélénkült a magyarországi közbeszéd. Akkoriban kezdtek el ismételtén aktivizálódni azok a legitimista csoportok, akiket 1921-ben a két elvetélt királypuccs, a Habsburgok trónfosztása, és IV. Károly 1922-es halála háttérbe szorított. Tudvalévő volt, hogy IV. Károly fia, Ottó 1928-ban töltötte be a tizenhatodik életévét, s ezzel reális közelségbe került a „trónképes” nagykorúsága. A legitimisták keménymagja, ifjabb Andrassy Gyula vezetésével, Ottót tekintette a törvényes magyar királynak, ezért a kormánytól Ottó hazahozatalát és királlyá koronázását várta volna el. Számítottak ezt követően Ottó osztrák császárra koronázására, és a régi Monarchia, vagy legalábbis egy osztrák-magyar államszövetség visszaállítására is. A legitimisták Apponyi Albert és gróf Zichy János⁹⁶² körül tömörülő mérsékeltbb és realistább szárnya – Bethlen Istvánhoz hasonlóan – velük ellentétben tudatában volt annak, hogy a nagyhatalmak ellenállása miatt Ausztria-Magyarország feltámasztására nincs lehetőség, és az érdekelt hatalmak előzetes hozzájárulása nélkül Habsburg Ottó magyar királlyá koronázása sem képzelhető el.⁹⁶³

1926. augusztus 29-én Berzeviczy Albert *Legitimizmus és irredentizmus* címmel cikket írt a *Budapesti Hírlap*ba. Írásában arra hívta fel a figyelmet, hogy bár a lelke mélyén számos magyar szimpatizál a legitimizmus gondolatával, annak nincs reális politikai alapja. Ugyanis a „mai európai konstelláció mellett”, tehát a nagyhatalmak akaratával ellentétben, nem lehet az ország trónjára Habsburg uralkodót ültetni, ezáltal elégítve ki a legitimista körök vágyait. Világossá tette azonban azt, hogy „a királykérdésnek a legitimizmussal ellenkező bármily hevenyészett megoldását magam is veszélyesnek és elhárítandónak tartom”.⁹⁶⁴

Bő egy évvel később, 1927 decemberében, Berzeviczy *A legitimizmus kérdéséhez* címmel jelentetett meg vezércikket a *Budapesti Hírlap*ban. Ebben kifejtette, hogy nem tartja magát szabad királyválasztónak, mert a „végcélra nézve” egyetért a legitimistákkal. A Habsburg-házat Magyarország szempontjából „egy történeti adottságnak” tekinti, amihez a magyar nemzetnek ragaszkodnia kell.

Véleménye szerint a királykérdés rendezése érdekében előbb el kell nyernünk legalább egy nagyhatalom támogatását, amelyik később féken tartaná azokat az országokat, melyek minden áron meg akarják akadályozni a királyság visszaállítását Magyarországon. Ezt követően érvénytelennek kell nyilvánítani a Habsburg-ház trónfosztását kimondó törvényt, majd meggyőzni Ottót arról, hogy kizárólag magyar király legyen, az osztrák trónra ne tartson igényt.

⁹⁶² Zichy János gróf (1868-944), a Katolikus Néppárt egykori elnöke, 1910-1913 között kultuszminiszter.

⁹⁶³ Romsics, 2005b, 298.

⁹⁶⁴ Berzeviczy Albert: Legitimizmus és irredentizmus. *Budapesti Hírlap*, 1926. augusztus 29., 1-2.

Berzeviczy nem támogatta sem a perszonáluniót – mert az nézete szerint idővel úgyis reálunióvá alakulna –, sem pedig az osztrák-magyar államszövetség ötletét. Mint fogalmazott, hiába volt 1918 előtt meggyőződéses híve a dualizmus rendszerének, „ma azt mondom, hogy Ausztriához többé – a jó szomszédságon kívül – semmi egyéb közünk ne legyen.” Amellett érvelt, hogy az első világháborút megelőzően Ausztria még egy európai nagyhatalom vezető ereje volt, most viszont csak „egy kis német tartomány”, amely gazdasági problémákkal küzd.

Írása végén javaslatot tett arra, hogy amennyiben Ottó még a nagykorúvá válása előtt foglalná el ősei trónját Magyarországon, akkor ideiglenesen egy kormányzót kellene kinevezni, aki az ország tényleges irányítását a kezében tartaná. A kormányzó kiválasztását viszont nem lehet csupán „az uralkodóház családi tanácsára és házi törvényeire” bízni, mert olyan fontos kérdés, ami csakis a nemzet egészével egyetértésben oldható meg.⁹⁶⁵

Berzeviczy véleménye a királykérdésről a későbbiekben már nem változott. Amikor a felsőházban 1933-ban⁹⁶⁶ és 1934-ben⁹⁶⁷ felszólalt ez ügyben, gyakorlatilag a '20-as években megfogalmazott álláspontjára helyezkedett. Habsburg Ottót végül sem a nagykorúsága előtt, sem azután nem koronázták Magyarország királyává.⁹⁶⁸ Ennek következtében Horthy Miklós helyett sem kellett új kormányzót keresnie a nemzetnek.

Horthy államfői kinevezésének tízéves évfordulójára 1930 márciusában került sor. Február folyamán, a jubileumhoz közeledve, Berzeviczy a felsőházban és az Akadémián is méltatta Horthy érdemeit. Február 21-én a felsőházban arról értekezett, hogy 1920-ban Horthy egy „terhes és fontos” feladatra vállalkozott, amikor a forradalmaktól, a trianoni döntéstől és a Habsburgok detronizációjától megviselt ország irányítását átvette. Horthy a „nemzet jelöltje” volt, akinek megbízatása ideiglenes jelleggel, a királykérdés végleges rendezéséig szólt. Az azóta eltelt egy évtized alatt azonban Berzeviczy szerint a kormányzó tanújelét adta „erre a terhesebb, nagyobb, fontosabb hivatásra és feladatra való szinte gondviselészerű rátermettségének [...] és nemcsak teljesen igazolta azt a bizalmat, amelyet a nemzet belé helyezett, hanem azt évről-évre mindjobban meg is szilárdította.”⁹⁶⁹

Három nappal később Berzeviczy arra emlékeztette tagtársait az Akadémián, hogy Horthy „államférfiúi gondjai közepette mindig meleg érdeklődést és hathatós jóindulatot tanúsított

⁹⁶⁵ Berzeviczy Albert: A legitimizmus kérdéséhez. *Budapesti Hírlap*, 1927. december 11., 1.

⁹⁶⁶ *Felsőházi napló*, 1931. II. kötet, 311-312.

⁹⁶⁷ *Felsőházi napló*, 1931. III. kötet, 259-260.

⁹⁶⁸ Habsburg Ottó magyar királlyá koronázását élesen ellenezte a kisantant, Olaszország és Franciaország. Nagy-Britannia szigorúan elutasító magatartása ugyan 1929/1930-ra már enyhült, ám a királykérdésben a britek sem pró, sem pedig kontra nem kívánták magukat elkötelezni. (Romsics, 2005b, 299-300.)

⁹⁶⁹ *Felsőházi napló*, 1927. V. kötet, 96.

Akadémiánk helyzete, feladata és működése iránt.” S miáltal az MTA is részese „a nemzet egyetemét átható öröm- és hálateljes érzelmeknek”, ezért arra kérte a jelenlévőket, hogy hagyják jóvá az Akadémia elnökségének személyes tisztelgését a kormányzónál. Berzeviczy előterjesztését a megjelentek élénk helyeslés mellett, egyöntetűen fogadták el.⁹⁷⁰

Március 1-jén, a tízedik évforduló napján, Berzeviczy a *Neue Freie Presse* című bécsi liberális politikai napilapban megjelent írásában Horthyt olyan államférfiként mutatta be, akinek „történelmi küldetése” Magyarország életében az első világháborút követően kezdődött. Írásában többször is visszaköszöntek korábbi, a kormányzóval kapcsolatos megnyilvánulásainak elemei. Például az osztrák olvasókat is fontosnak érezte tájékoztatni arról, hogy bár Horthy már tíz esztendeje viseli a kormányzói méltóságot, kinevezését a magyar politikai elit 1920-ban ideiglenesnek gondolta. Amikor pedig az államfő hadseregszervező képességeire tért ki, az 1919 novemberi, Nemzeti Kaszinóbéli felszólalásából idézett: a nemzeti hadsereg feltámasztásáról abból a sírból, ahová először a közös hadsereg, majd a Károlyi-kormányzat, végül a bolsevikok és a háború végének banditái („Desperados des Kriegsendes”) lökték.⁹⁷¹

1930-ban már hazánkban is érezni lehetett az amerikai részvényt piacon 1929 októberében kezdődött recesszió hatásait. Először a mezőgazdaságban majd azt követően az iparban tűntek fel válságjelenségek. A krízis különösen 1931 nyara után mélyült el, amikor a nemzetközi pénzügyi és hitelrendszer összeomlása is elérte Magyarországot.⁹⁷² A gazdasági válság miatt a legfelsőbb uralkodórétegeket leszámítva az összes társadalmi osztály életszínvonala csökkent, és a kormánypárton belül is kiéleződtek a különböző érdekcsoportok ellentétei. Az államcsőd és a fizetésképtelenség elkerülése érdekében Bethlen gyorssegélyt kapott Franciaországtól, és kereskedelmi egyezményeket írt alá Olasz- és Németországgal. Ezek a lépések valamelyest mérsékeltek a válság fokozódását, megszüntetni azonban közel sem voltak képesek. Ahhoz a már korábban meghozott pénzügyi és gazdaságpolitikai megszorítások mellé újabbakat kellett volna bevezetni. A népszerűtlen intézkedések megtételét Bethlen viszont nem vállalta, hanem 1931 augusztusában a kormányával együtt lemondott.⁹⁷³

Utóda gróf Károlyi Gyula, az 1919-es aradi és szegedi ellenkormányok feje lett. Károlyi hiába vezetett be takarékosági programot, képtelen volt úrrá lenni a súlyos pénzügyi és

⁹⁷⁰ Balogh Jenő (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XL. kötet [1929-1930]. Budapest, 1930, MTA, 284-285. (továbbiakban: Balogh, 1930)

⁹⁷¹ Dr. Albert von Berzeviczy: Das Jubiläum Nikolaus v. Horthys. Zehn Jahre Reichsverweser. *Neue Freie Presse*, 1930. március 1., 2.

⁹⁷² Romsics, 2005a, 167-168.

⁹⁷³ Romsics, 2005b, 321-341.

gazdasági problémákon. Helyzetét nehezítette, hogy az Egységes Párt nem állt osztatlanul a merev, taktikátlan politikai irányvonala mögött, és a kormánypárt felett a visszavonulását átmenetinek tekintő Bethlen István továbbra is jelentős befolyással bírt.⁹⁷⁴

Bethlennek az ürügyet Károlyi megbuktatására az 1932 augusztusában lezajlott mezőcsáti pótválasztás jelentette, ahol az Egységes Párt jelöltje vereséget szenvedett Eckhardt Tiborral, a Kisgazdapárt vezérével szemben.⁹⁷⁵ Röviddel a választási kudarc után, szeptember első napjaiban, levelet intézett a miniszterelnökhöz, melyben jelezte: amennyiben a kormány nem szakít az addigi gazdaságpolitikájával, a kormánypárt szembefordul a kabinettel. Önérzetes politikusként Károlyi Gyula erre nem volt hajlandó, ezért szeptember 21-én benyújtotta a lemondását Horthynál.⁹⁷⁶

Tíz nappal Károlyi lemondása előtt Berzeviczy hosszabb vezércikket írt a *Pester Lloyd*ba, *Gibt es eine Krise der Einheitspartei? (Válság van-e az Egységes Pártban?)* címmel. Ebben arról értekezett, hogy Károlyi az Egységes Párton belüli népszerűtlenségét annak köszönheti, hogy reálisnak tartja a válság leküzdése végett az ország vezetését a nemzeti koncentráció alapjára helyezni, azaz a liberális ellenzéki pártokat is bevonni a kormányába. Ezt azonban a kormánypárt ellenzi, a kormánypártot pedig továbbra is Bethlen István tartja a kezében. (Aki a konzervatív parlamentáris kormányzati rendszer megóvása miatt elzárkózott a demokratikus ellenzék követeléseitől: a szabadságjogok kiterjesztésétől és a titkos választójog általánossá tételétől.) Írásában Berzeviczy arra a megállapításra jutott, hogy az Egységes Párt 1932-re válságba került. A párt helyzetét a valamikori Deák-pártéhoz és a Szabadelvű Pártéhoz hasonlította. Véleménye szerint előbbi Deák Ferenc életének utolsó éveiben, utóbbi pedig az obstrukció letörésére tett sikertelen kísérlete után jutott arra a következtetésre, hogy „szerepét eljátszotta, presztízsét elhasználta”. A Deák-párt ezután fuzionált a Balközép Párttal, a Szabadelvű Párt pedig feloszlott. Berzeviczy cikkében Károlyi és Bethlen közül utóbbi pártjára állt, mert mint fogalmazott: „Gróf Bethlen István kétségkívül a legnagyobb parlamenti vezértehetség, aki a háború utáni időkben feltűnt. Szerepét eddig semmi esetre sem játszotta el, az országnak még gyakran lesz szüksége rá.”⁹⁷⁷

Károlyi távozása után nemcsak Berzeviczy Albert, de a hazai közvélemény és a külföldi diplomáciai körök is Bethlen István kormányalakítására vártak. Berzeviczy különösképpen

⁹⁷⁴ Márkus László: Károlyi Gyula kormánya. In: Hajdu Tibor – Tilkovszky Lóránt (szerk.): *Magyarország története 1918-1919, 1919-1945*. I. kötet. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó, 633-640.

⁹⁷⁵ Uo. 660.

⁹⁷⁶ Püski Levente: *A Horthy-korszak szürke eminenciása. Károlyi Gyula (1871-1947)*. Pécs-Budapest, 2016, Kronosz Kiadó-Magyar Történelmi Társulat, 78-86.

⁹⁷⁷ Dr. Albert von Berzeviczy: *Gibt es eine Krise der Einheitspartei? Pester Lloyd*, 1932. szeptember 11., 1-2.

bízott Bethlenben, mert azt tartotta róla, hogy „egyike Európa legnagyobb államférfiainak.”⁹⁷⁸ A gróf azonban – számolva azzal, hogy az ország gazdasági helyzete továbbra is reménytelenül súlyos – nem vállalta a megbízatást. Abba azonban beleegyezett, hogy Horthy Miklós Gömbös Gyulát nevezze ki kormányfőnek, aki 1923 előtt és 1928 után az Egységes Párt jobbszárnyán helyezkedett el, 1923 és 1928 között pedig a Fajvédő Párt vezetőjeként a kormány jobboldali ellenzékéhez tartozott. Bízott ugyanis abban, hogy akárcsak Károlyit, úgy Gömböst is képes lesz majd az Egységes Párt támogatását élvezve irányítani, és ha elérkezik az idő, akkor a helyébe lépni.⁹⁷⁹

Gömbös Gyula jobboldali radikális nézeteket képviselt, s mint ilyen, egy világ választotta el a konzervatív-liberális Berzeviczytól. Nem meglepő tehát, hogy Berzeviczy a gömbösi (bel)politika bírálói közé tartozott. 1933 júniusában például Berzeviczy a felsőházban kérdőre vonta a miniszterelnököt azzal kapcsolatban, hogy vajon miért nevezi pártját a Nemzeti Egység Pártjának,⁹⁸⁰ amikor olyan nyilatkozatokat tesz (példának okáért a parasztság körében azt hirdeti, hogy a múltbéli kormányok semmit sem tettek sorsuk jobbra fordítása érdekében), melyek szítják a társadalmi feszültségeket, és megakadályozzák a nemzeti egység létrejöttét? Említést tett arról is, hogy az országgyűlésben az ellenzék képtelen érdemi fellépésre a kormánnyal szemben, a mandátumok közel kétharmadát birtokló kormánypárt túlsúlya, illetve a szigorú házszabályok miatt. Tapasztalatai szerint „az egész parlamenti gépezet oly kifogástalanul működik, hogy a t. kormánynak valóban semmi nehézségbe sem kerül minden szándékát megvalósítani és minden javaslatát törvényerőre juttatni.” Beszéde végéhez érve arra kérte a „nemzeti újjászületés” jelszavát a zászlajára tűző Gömböst, hogy a megújulás érdekében ne tagadja meg a múltat, a múlt erényeit és a dualizmus korának örökségét, mert – idézte Serédi Jusztinián hercegprímást – „el van veszve az a nemzet, amely a maga multját megtagadja.”⁹⁸¹

Berzeviczy nem értett egyet Gömbösnek az erős állami beavatkozásra épülő, döntően a mezőgazdaságból élő kis- és középegzisztenciák támogatására irányuló gazdaságpolitikájával sem. 1934 márciusában arra panaszkodott a Magyar Általános Köszénbánya Rt. elnökeként egy Pekár Gyulának küldött levelében, hogy érzése szerint a kormány pénzügypolitikája a gazdatársadalmat az ipar „megnyomorításával” szándékozik talpra állítani. Ennek

⁹⁷⁸ Berzeviczy Albert v. b. t. t. az Akadémia jubiláló elnöke nyilatkozik az Ujságnak. *Ujság*, 1935. november 24., 7.

⁹⁷⁹ Romsics, 2005b, 351-352.

⁹⁸⁰ Az Egységes Párt 1932 októberében a Nemzeti Egység Pártja nevet vette fel. Kifejezésre juttatva ezzel, hogy Gömböst a nemzeti egység megteremtésének gondolata vezérelte. Gömbös céljai között szerepelt, hogy az Egységes Pártot egy modern tömegpárttá szervezze át.

⁹⁸¹ *Felsőházi napló*, 1931. II. kötet, 312-313.

alátámasztására beszámolt arról, hogy amíg a részvénytársaság a Gömbös hatalomra kerülését megelőző években 20 millió mázsa szén eladása után 800 ezer pengő adót fizetett, addig Gömbös alatt 13 millió mázsa után már 5 millió pengőt volt kénytelen adózni.⁹⁸²

1935. június 22-én Berzeviczy ismét a felsőházban illetve kritikával a kormányfőt. Ennek előzményeül az 1935 tavaszán megtartott választások szolgáltak, amin a kormánypárt abszolút (69%-os) többséget szerzett. A nagyarányú győzelemhez azonban számos esetben választási visszaélés szükségeltetett, amit egyes képviselők nem hagytak szó nélkül a felsőházban. Válaszul június 21-én Gömbös kijelentette a felsőházban, hogy a felsőházat nem illeti meg a választási csalások bírálatának joga. Másnap Berzeviczy Albert a miniszterelnök szemére vetette, hogy a második kamara esetében „feltétlenül fennáll” annak joga, hogy „a kormányzat működését minden téren, tehát a választások terén is bírálhassa.”

A választásokkal összefüggésben Berzeviczy kitért a választójogi rendszer értékelésére is. Az érvényben lévő ajánlási rendszert⁹⁸³ botrányosnak és megszüntetendőnek nevezte, mert szerinte az ajánlás révén sok esetben „a képviselő nem választtatik, hanem kineveztetik.” A választójog titkossá tételét elkerülhetetlennek vélte, de nem tartotta kizártnak, „hogy a titkos szavazati jog talán bizonyos felforgató törekvéseknek lendületet adhatna.” Szerinte ez ellen a konzervatív kormányzati politika stabilitásának megőrzése érdekében a kabinetnek „bizonyos garanciákról” kellene gondoskodnia.

Felszólalása zárásaként Berzeviczy védelmébe vette a liberalizmust, amit Gömbös Gyula előző nap egy meghaladott és „örökre levitézlett gondolatnak” nevezett. Berzeviczy ellenben amellet érvelt, hogy többek között éppen Deák Ferenc, Eötvös József és a Tiszák liberalizmusa teremtett olyan szilárd alapot az országnak a '67-et követő fél évszázad során, amely nélkül az ország képtelen lett volna átvészelni a trianoni országcsönkítást. A miniszterelnök nem kívánt a liberalizmus kérdésében vitába szállni Berzeviczyvel. Röviden annyit felelt neki, hogy „ha ezt a politikai világnézetet a mi világnézetünkkel szembeállítjuk, akkor órákig kellene az egyes tételeket feszegetni, amire ebben a pillanatban idő nincs.”⁹⁸⁴

⁹⁸² Berzeviczy Albert levele Pekár Gyulához, 1934. március 17. OSZK Levelestár, Fol. 17.

⁹⁸³ Az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1925: XXVI. tc. értelmében ahhoz, hogy valaki képviselőjelölt lehessen, a legfeljebb 10 ezer választót számláló egyéni választókerületekben a választók 10%-ának ajánlását kellett összegyűjtenie. A 10 ezer főt meghaladó egyéni kerületekben pedig ezer ajánlásra volt szüksége. Az ún. „lajstromos” (listás) kerületekben egy-egy pártlista indításához a választók 10%-ának, de legfeljebb 5 ezer aláírásnak a megszerzése volt feltételként a törvényben rögzítve. A választási visszaélések egyrészt abból következtek, hogy az összegyűjthető ajánlások maximális száma (egészen 1937-ig) nem volt meghatározva, másrészt pedig a jelöltek minden választó ajánlását megpróbálták összegyűjteni annak érdekében, hogy az ellenfél jelöltje ne indulhasson. (Hollósi Gábor: Az 1937. évi választójogi novella. *Századok*, 150. évf. [2016], 6. sz., 1483-1512.)

⁹⁸⁴ *Felsőházi napló*, 1935. I. kötet, 138-139.

A választójog reformját Berzeviczy a '30-as évek eleje óta szorgalmazta. 1932. január 3-án a *Pesti Napló*ban közölt cikkében az 1925-ös választójogi törvény⁹⁸⁵ módosítását sürgette, mert szilárd meggyőződése volt, hogy „a ma érvényben levő választójogi törvénnyel s az annak alkalmazása körül kifejlődött gyakorlattal még egyszer választásokba nem mehetünk.”⁹⁸⁶ 1933 karácsonyán viszont már nyíltan megfogalmazta, hogy szerinte be kellene vezetni az általános és titkos szavazati jogot.⁹⁸⁷ Mivel így vélte elkerülhetőnek a szavazások hatósági befolyásolását, figyelmeztetve ugyanakkor arra, hogy a titkos voksolás következtében némely pártok elaprózódhatnak,⁹⁸⁸ a jelenlegi pártstruktúra pedig felborulhat, ami a „parlamentari viszonyok szilárdsága szempontjából” nem feltétlenül kívánatos. Az általános és titkos szavazati jogot Berzeviczy az ajánlási rendszer felszámolása után látta célszerűnek megadni. Álláspontja szerint ugyanis utóbbi érvényben tartása a titkos szavazást „tisztá komédiává alacsonyítaná le.”⁹⁸⁹ Egy 1935 végi interjújában pedig abbéli, rendkívül kemény meggyőződésének adott hangot, hogy a „mostani magyar választási rendszer olyan botrányos, hogy ehhez fogható valóban kevés van a világon.”⁹⁹⁰

Az egykoron fajvédő Gömbös Gyula a '30-as évekre szakított azzal, hogy a politikát a faji eszmeiségnek rendelje alá, és ideális emberi közösségként már nem a „faj”-t, hanem a „nemzet”-et jelölte meg.⁹⁹¹ Nem úgy Méhely Lajos, a magyar fajelmélet és fajbiológia kidolgozója. Méhely eredetileg zoológus volt, és állattani munkássága elismeréseként 1899-ben az MTA tagjává választották. A két világháború között többször is követelte egy magyar fajbiológiai intézet felállítását, ám Klebelsberg Kunó kultuszminiszter még válasza sem méltatta őt ez ügyben.⁹⁹² Amikor pedig 1929-ben Méhely felolvasta az Akadémián *A faji gondolat térhódítása a tudományban* című értekezését, akkor Berzeviczy több tagtársával egyetemben tüntetőleg kivonult az ülésteremből.⁹⁹³ Az akadémia elnökének nézeteivel ugyanis

⁹⁸⁵ Az országgyűlési képviselők választásáról rendelkező 1925: XXVI. tc. értelmében titkosan szavazni csak Budapesten és környékén, illetőleg a hét legnagyobb törvényhatósági jogú városban lehetett. A szavazást a törvény kötelezővé tette ott, ahol titkos volt a választás. Minden más választókerületben nyíltan történt a voksolás. A jogszabály szerint választásra jogosult volt minden 24 évet betöltött, négy elemivel rendelkező férfi, és 30 évesnél idősebb, az elemi iskola hat osztályát elvégzett nő.

⁹⁸⁶ Berzeviczy Albert: A választójogi reform kérdéséhez. *Pesti Napló*, 1932. január 3., 3.

⁹⁸⁷ Berzeviczy Albert: A politikai import ellen. *Pesti Napló*, 1933. december 24., 7.

⁹⁸⁸ Berzeviczy állításával szemben a pártok elaprózódása elsősorban nem a titkos választójogból, hanem a parlamenti küszöb hiányából következett. (Hollósi Gábor jogtörténész szíves szóbeli közlése.)

⁹⁸⁹ Berzeviczy Albert: A választójogi reform. *Pesti Napló*, 1935. március 3., 5.

⁹⁹⁰ Berzeviczy Albert v. b. t. t. az Akadémia jubiláló elnöke nyilatkozik az Ujságnak. *Ujság*, 1935. november 24., 7.

⁹⁹¹ Vonyó József: *Gömbös Gyula*. Budapest, 2014, Napvilág Kiadó, 252.

⁹⁹² Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Budapest, 2012, Osiris Kiadó, 87-94.

⁹⁹³ Gyurgyák, 2001, 402.

a fajelmélet teljességgel összeegyeztethetetlen volt. Méhelÿ az akadémiai tagságáról 1931-ben mondott le, miután összetűzésbe keveredett egy tagtársával, de az Akadémia semmi okot nem látott arra, hogy elégtételt szolgáltatson neki.⁹⁹⁴

Berzeviczy és Méhelÿ Lajos között 1933-ban nyílt összeütközésre került sor. Október 2-án az Akadémia a szeptember 22-én született Herczeg Ferenc 70. születésnapját ünnepelte. Berzeviczy ez alkalomból ünnepi beszédet mondott a népszerű író tiszteletére, melyben kifejtette, hogy a délvidéki sváb családból származó Herczeg ékes bizonyítéka a magyar nemzet példátlan asszimilációs képességének. Őt állította példaként a jelenlévők elé abban a vonatkozásban, hogy a fajelmélet a „mi magyar nemzeti életünkben nem talál igazolást, mert mi minden téren megbecsülhetetlen szellemi értékeket köszönhetünk a múltban és köszönhetünk a jelenben olyanoknak, akiknek ősfája nem magyar eredetre vall.”⁹⁹⁵

Méhelÿ ezt hallva tollat ragadott, és az általa szerkesztett *A Cél* című fajvédő folyóiratban cikket közölt Berzeviczy fajszelemléteéről. Ebben sajnálkozását fejezte ki, amiért Berzeviczy hosszú akadémiai elnöksége alatt az intézmény eltért a nemzeti irányultságtól, és „egész szervezetére rátelepedtek a liberalizmus fojtó párái, megakadályozva a magyar faji génusz kibontakozását és megerősödését.” Szerinte Berzeviczy Albert a liberalizmus bukott és hamis, „a világ népeit megrontó” doktrínáját képviseli, és az általa vezetett intézményben nem lehet a magyar faj életbevágóan fontos kérdéseivel, „a magyar vér megőrzésének és megtisztításának feladataival foglalkozni.” Méhelÿ visszaemlékezett arra, hogy Berzeviczy mindent megtett annak érdekében, hogy a faji gondolat ne hódíthasson tért az Akadémián. Hiába ajánlkozott ő maga három ízben is arra, hogy az Akadémia valamelyik nagygyűlésén vagy összes ülésén beszámolhasson a fajbiológiai gondolatairól, az MTA elnöksége erre egyszer sem biztosított neki lehetőséget. Vélhetően a nemzetiszocialisták németországi győzelmére utalva azonban Méhelÿ kijelentette, hogy a liberalizmussal szemben „egy új életforma bontogatja szárnyát”, amely Nyugat-Európában már sikeresen ostromolja „a liberálizmus omlatag pilléreit.”⁹⁹⁶

A náci fajelméletet Berzeviczy az első pillanattól fogva elutasította. Úgy vélte, hogy bár az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus között számos rokon vonás található, a két rendszer „mégis egészen más”. Többek között éppen azért, mert Hitler nagy jelentőséget tulajdonít a fajelméletnek és az árja származás kizárólagosságának, amit nagy valószínűséggel

⁹⁹⁴ Pach, 1975, 290-291.

⁹⁹⁵ Berzeviczy Albert ig. és t. t. elnök ünnepi beszéde Herczeg Ferenc ig. és t. t. hetvenedik születésnapja alkalmából. In: Balogh Jenő (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XLIII. kötet [1933]. Budapest, MTA, 1933, 315-318. Idézet a 316. oldalon.

⁹⁹⁶ Méhelÿ Lajos: *Berzeviczy Albert fajszelemléte*. Budapest, 1933, Held János Könyvnyomdája. Idézetek a 10. és a 11. oldalakon.

az olaszok „megmosolyognának.” A német diktátor ráadásul a germán árja fajnál alacsonyabb rendűnek tartja nemcsak az olaszokat, hanem a Berzeviczy által a turáni népek közé sorolt magyarokat is. S miután Hitler az „aria-kultúregyedulomból” teljesen kizárná népünket, ezért a magyarságnak nem is lehet más választása, mint a náci fajelmélet megtagadása.⁹⁹⁷

A liberalizmusa miatt a két világháború között oly sokat támadott Berzeviczy politikai gondolatvilágában három személynek volt mindvégig kiemelt szerepe: Széchenyi Istvánnak, Deák Ferencnek és Tisza Istvánnak. Széchenyire liberális reformerként, „nagy, élénk és gazdag szellem”-ként tekintett,⁹⁹⁸ akinek múlhatatlan érdemei voltak hazánk közművelődési viszonyainak fejlesztésében. E téren a gróf legnagyobb teljesítményének a Magyar Tudományos Akadémia megalapítását tartotta 1825-ben. Különösen fontosnak nevezte, hogy Széchenyi a magyar nyelv és irodalom ápolása mellett a tudományok magyar nyelven való művelésének jelentőségét hangsúlyozta, és vallotta, hogy Magyarországon a közigazgatás nyelvének magyarnak kell lennie.⁹⁹⁹ Széchenyi számos könyvét és hírlapi cikkét szentelte Berzeviczy szerint a „nagy nemzeti föladatak és remények” szolgálatának. Írói és hírlapírói munkásságával pedig – a megítélésünk szerint e kérdésben túlzóan fogalmazó Berzeviczy Albert álláspontja alapján – „megalapítója lett a magyar publicistikának”.¹⁰⁰⁰ Berzeviczy úgy gondolta, hogy gróf Batthyány Lajos jó döntést hozott, amikor az általa vezetett első felelős magyar kormányban a grófra bízta a közmunka- és közlekedésügyi tárcát. Széchenyi ugyanis pártolta a vasútfejlesztés ügyét, az ő kezdeményezésére indult meg a balatoni gőzhajózás, épült fel a Lánchíd, és vette kezdetét az Al-Duna szabályozása.¹⁰⁰¹

Deák Ferencet Berzeviczy olyan államférfinak tartotta, aki „tisztaságával, nemességével, önzetlenségével, szilárdságával és bölcsességével szinte példátlanul áll a világtörténelemben.” Legnagyobb művének a kiegyezést tekintette. Megjegyezte ugyanakkor, hogy Deáknak két nagy tévedése volt a jövőt illetően: 1. Úgy vélte, hogy a kiegyezéssel egy német hegemoniájú Ausztria lép szövetségre egy magyar vezetésű Magyarországgal. Idővel azonban Ausztriában a szláv nemzetiségűek kerültek túlsúlyba a politikában, akik az Osztrák-Magyar Monarchia föderalizálását követelték, ami viszont ellenkezett a magyar érdekekkel. 2. Azt hitte, hogy a jogok méltányos és szabadelvű megosztásával a nemzetiségi kérdés hazánkban megnyugtató

⁹⁹⁷ Berzeviczy Albert: A politikai import ellen. *Pesti Napló*, 1933. december 24., 7.

⁹⁹⁸ Berzeviczy Albert: Gróf Széchenyi István halálának 75. évfordulója. *Budapesti Szemle*, 237. kötet (1935), 690. sz., 232.

⁹⁹⁹ Berzeviczy Albert: Széchenyi és a közművelődés. In: Uő. et al.: *Széchenyi eszmevilága*. Budapest, 1919, Franklin-Társulat, 9-18.

¹⁰⁰⁰ Berzeviczy Albert: Megemlékezés gr. Széchenyi Istvánról. *Budapesti Szemle*, 142. kötet (1910), 401. sz., 162.

¹⁰⁰¹ Berzeviczy Albert: *Gróf Széchenyi István*. Budapest, 1907, Lampel R. Könyvkereskedése, 6-28.

módon rendezhető lesz. A történelem mégsem ezt igazolta.¹⁰⁰² Deák minden tévedése ellenére 1867-et követően egy olyan sikerkorszak vette kezdetét Magyarország életében, melyhez fogható Berzeviczy szerint nem nagyon volt a történelmünkben.¹⁰⁰³ Éppen ezért úgy gondolta, hogy Deák Ferenc, „aki a gyötrelmek és szenvedések hosszú évei után a maga alkotásával a nemzetnek egy félszázados alkotmányos, munkás békekorszakot alapított, mindenkorra rászolgált nemzete hálájára.”¹⁰⁰⁴

Széchenyi Istvánnal és Deák Ferencsel ellentétben Tisza Istvánhoz személyes (baráti) viszony fűzte Berzeviczyt. A geszti gróf nemcsak a századelő magyar politikai életének volt az egyik domináns alakja, de 1918. októberi meggyilkolása miatt emlékének ápolása a két világháború között jól illett a Horthy-rendszer forradalomellenes eszmeiségéhez. A '20-as évek elején főként idősebb politikusok, Tisza István egykori munkatársai és hívei részéről indult meg az a törekvés, hogy a néhai kormányfő személye köré kultuszt szervezzenek.¹⁰⁰⁵

Berzeviczy Albert a Tisza-kultusz egyik vezéralakja lett. 1922 októberében választották az 1919-ben alakult Országos Tisza István Emlékbizottság elnökévé, melynek célja Tisza István emlékének ápolása, és kultuszának terjesztése volt.¹⁰⁰⁶ Az Emlékbizottság kezdeményezésére jelentek meg 1923 és 1937 között hat kötetben *Gróf Tisza István összes munkái*, és állítottak előbb 1926-ban Debrecenben, majd pedig 1934-ben a fővárosban szobrot Tiszának. Az Emlékbizottság általában október legvégén, esetleg november elején, Tisza halálának évfordulója környékén tartotta éves emlékünnepeit. A testületben november első napjaiban szokás volt az ún. „geszti zarándoklat” is, melynek keretében a tagság felkereste a néhai miniszterelnök geszti kriptáját, ahol egy kisebb megemlékezést rendezett.¹⁰⁰⁷ 1924 januárjától Berzeviczy a Tisza István Társaskör elnök tisztségét is betöltötte.¹⁰⁰⁸ 1927 novemberében a Társaskör Károly körút 3. szám alatt található székhelyén ünnepélyes keretek között leplezték le Berzeviczy arcképét (Nagy Endre festőművész alkotását), ami a továbbiakban a Deák

¹⁰⁰² Berzeviczy Albert: Deák Ferenc miskolci szobra előtt. *Budapesti Szemle*, 200. kötet (1925), 580. sz., 324-325.

¹⁰⁰³ Berzeviczy Albert: Deák Ferenc és a jelenkor. *Pesti Hírlap*, 1936. február 12., 1.

¹⁰⁰⁴ Berzeviczy Albert: Deák Ferenc 1803-1876. In: Uő. (szerk.): *Deák Ferenc műveiből*. Budapest, 1934, Franklin-Társulat, 20.

¹⁰⁰⁵ Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Budapest, 2015, Országgyűlés Hivatala, 231. (továbbiakban: Püski, 2015)

¹⁰⁰⁶ Horánszky Nándor: Adatok, dokumentumok gróf Tisza István kultuszához II. A Tisza István-émlékbizottság Berzeviczy Albert elnöksége idején. *Trianoni Szemle*, 3. évf. (2011), 3. sz., 42-53.

¹⁰⁰⁷ Ennek előzménye 1919 novemberére nyúlik vissza, amikor is a Tisza-gyilkosság első évfordulója körüli napokban a Nemzeti Társaskör néhány tagja megkoszorúzta az egykori kormányfő sírboltját Geszten. (Küldöttség Tisza sírjánál. *Budapesti Hírlap*, 1919. november 6., 5.)

¹⁰⁰⁸ Tisza István emlékezete. *Budapesti Hírlap*, 1924. január 22., 4.

Ferencet és Tisza Istvánt ábrázoló festmények társaságában kapott helyet az egyesület dísztermében.¹⁰⁰⁹

Az Emlékbizottságban és a Társaskörben elmondott beszédeiben Berzeviczy Tisza Istvánt rendszerint a legpozitívabb tulajdonságokkal ruházta fel, melyek nyomán az lehetett a hallgatóság benyomása, mintha Tisza egy félelem és gáncs nélküli lovag lett volna a maga idejében. Berzeviczy Tiszát az apja révén fiatal kora óta ismerte. Állítása szerint már az első találkozásuk alkalmával feltűnt neki, hogy az ifjú gróf „a maga értékének és erejének teljes tudatában van, s abból semmit elalkudni nem hagy.”¹⁰¹⁰ Tisza három legfontosabb erénye Berzeviczy szerint az alábbi volt: 1. A haza szolgálatába vetett, önfeláldozásig menő önzetlenség. 2. Mindig igazat mondott, és ezért cserébe sok esetben vállalta inkább a népszerűtlenséget is. 3. Az elhatározásaihoz szilárdan, megalkuvás nélkül ragaszkodott, azokból engedni nem volt hajlandó.¹⁰¹¹

Berzeviczy látta, hogy a Tisza-kultusz díszletei mögött a Horthy-rendszer nem volt Tisza liberalizmusának folytatója. Beszédeiben ezért gyakran emlékeztette a hatalmon lévőket arra, hogy a gróf által képviselt konzervatív-liberális eszmeiség szellemében kellene irányítaniuk az országot. 1926. október 17-én, a debreceni Tisza-szobor felavatásán azt a megállapítást tette, hogy Tisza halálában sokkal népszerűbb, mint életében volt. Ez pedig számára nem jelent mást, mint az „ő igazságának diadalát”, és politikája helyességének utólagos igazolását. Tisza nemes lélekként „osztály, faj, vallás szerinti megkülönböztetést nem ismert; szíve elég nagy volt befogadni mindenkit, aki a haza javát szolgálta”.¹⁰¹² 1930 novemberében mindezt azzal toldotta meg, hogy Tisza eszméi és szelleme minden pártra nézve iránymutatásul kell, hogy szolgáljanak, az életéből levont tanulságok pedig segíthetnek egybeforrasztani a magyar társadalmat.¹⁰¹³ Nem ritkán más aktuálpolitikai üzenetek is megfogalmazódtak Berzeviczy Tisza Istvánnal kapcsolatos felszólalásaiban. 1931-ben például az állította, hogy ha a korábbi kétszeres miniszterelnök élne, akkor a területi revízió és a magyar nemzet feltámadásának ügyét támogatná.¹⁰¹⁴

¹⁰⁰⁹ Berzeviczy Albert arcképének leleplezése a Tisza István Társaskörben. *Budapesti Hírlap*, 1927. november 27., 5-6.

¹⁰¹⁰ A Tisza István Emlékbizottság gyászünnepe. *Budapesti Hírlap*, 1922. november 1., 1.

¹⁰¹¹ Tisza István emléke. *Budapesti Hírlap*, 1923. november 1., 5.

¹⁰¹² Berzeviczy Albert ig. és tt. elnök úr beszéde gróf Tisza István debreceni szobra leleplezésénél 1926 okt. 17-én. In: Balogh Jenő (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XXXVII. kötet [1926]. Budapest, 1926, MTA, 246-249. Idézet a 248-249. oldalon.

¹⁰¹³ Tisza szelleme irányt mutat minden pártnak. *Budapesti Hírlap*, 1930. november 14., 3.

¹⁰¹⁴ Ha Tisza István ma élne, a feltámadást hirdetné. *Budapesti Hírlap*, 1931. november 3., 5.

A Tisza-kultusz jegyében Berzeviczy tervei között szerepelt egy budapesti Tisza-emlékmű felállítása, melynek ötletét 1927. október 31-én vetette fel az Emlékbizottságban. A tagság támogatta az elképzelését, és döntés született arról, hogy közadakozásból fogják felépíteni a szobrot. A megvalósításra kiírt pályázatra 35 pályamű érkezett be, melyek közül Zala György szobrászművész alkotása nyerte el a Berzeviczyt is magába foglaló zsűri tetszését. Az elkészült mű felavatására 1934. április 22-én került sor, a Kossuth téren a parlament felsőházi bejárata előtt. A kormányzó betegsége hivatkozva lemondta a részvételt, családja tagjai azonban ott voltak, számos ismert közéleti személyiséggel együtt. Megjelent Gömbös Gyula miniszterelnök is. A főváros nevében Sipőcz Jenő polgármester „vette át” az emlékművet, az avató beszédet pedig Berzeviczy Albert mondta.¹⁰¹⁵

Bevezetéképpen ismertette a szobor felállításának előzményeit és bemutatta, hogy egyes elemei mit szimbolizálnak. Ezt követően tért ki gróf Tisza István három évtizedet felölelő közpályájának értékelésére. Röviden számot adott arról, hogy Tisza a parlamentben mindvégig a történelmi Magyarország integritásának megőrzéséért küzdött. Ennek érdekében igyekezett olykor erőszakos módszerekkel is megfékezni azokat az ellenzéki csoportokat, akik az obstrukció fegyverével élve akarták meggátolni vagy késleltetni a véderő fejlesztését. Hiszen a gróf „világosan látta, hogy a megsemmisítésünkre törő ellenségekkel való leszámolás órája késhetik, de el nem maradhat s nekünk akkorra készeknek és erőseknek kell lennünk.” Az új véderőtörvényt végül 1912-ben, „az utolsó órában” sikerült elfogadtatni. Berzeviczy szerint Tisza az első világháború kitörését megpróbálta elkerülni, majd miután ez nem sikerült neki, 1917-ig kormányfőként „szinte emberfeletti erőt fejtett ki, hogy nemzetét ezen a mindennél nagyobb megpróbáltatáson keresztülvezérelje.” Lemondását követően a frontra utazott, ahol ezrede élén már nem szóval, hanem karddal védte a hazáját. S bár 1918. október 31-én gyilkosság áldozata lett, a nemzetnek nem szabad elfelejtkezni arról, hogy „Legjobbainkat sohase veszíthetjük el egészen, ha hívek maradunk emlékükhöz és példájukhoz. Az, amit ők nekünk élő és írott szóval hátrahagytak, amit erényeikben, tetteikben példaként élénk állítottak, az megmarad mint fénysugár, mely a nemzetélet legsötétebb ösvényeit bevilágítja.”¹⁰¹⁶

¹⁰¹⁵ Tímár Árpád: Kis magyar emlékműtörténet. A Tisza-szobor fogadtatása a korabeli sajtóban [1927–1934]. *Jelenkor*, 57. évf. (2014), 7-8. sz., 856-866.

¹⁰¹⁶ Berzeviczy Albert ig. és t. t. elnök beszéde gróf Tisza István t. t. emléksobrának leleplezésekor Budapesten, 1934. április 22-én. In: Balogh Jenő (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XLIV. kötet [1934]. Budapest, MTA, 1934, 94-98. Idézetek a 96-98. oldalakon. (továbbiakban: Balogh, 1934)

3. A magyar külpolitika szolgálatában

A magyar külpolitika a kommün bukását követő első években nem rendelkezett határozott vonalvezetéssel. A pillanatnyi helyzethez alkalmazkodva próbált meg a szomszédos államok valamelyikével közös nevezőt találni, esetleg a világháborúban győztes nagyhatalmak egyikének támogatását megnyerve jövőbeni együttműködést kialakítani. 1919 őszétől számolt a magyar diplomácia a vesztes államok német vezetés alatti összefogásával és régi határok – vagy az azokhoz közelítő újak – fegyverrel történő visszaállításával is. Ezzel a kettősséggel szakított 1922/1923-ban a Bethlen-kabinet, miután számot vetett a nemzetközi viszonyok stabilizálódásával, az ország teljes elszigetelődésével és a magyar gazdaság nélkülözhetetlen kölcsönös szükségleteivel. Ettől fogva Magyarország a versailles-i békerendszerbe való beilleszkedésre törekedett, a Gustav Stresemann német kancellár által ugyancsak 1923-ban meghirdetett „Erfüllungspolitik”-hoz („teljesítési politika”) hasonlóan.¹⁰¹⁷

A külpolitikai fordulat egyik első jeleként 1922. szeptember 18-án hazánkat felvették a Népszövetségbe. A szervezetnél 1923 elején a magyar kormány nemzetközi kölcsönért folyamodott, melynek feltételeként kötelezettséget vállalt a trianoni határok és a Habsburg-ház trónfosztásának érvényességére, továbbá ígéretet tett arra, hogy törekedni fog baráti kapcsolatok kialakítására a kisantanttal. Bethlen lépése annak fényében indokolt volt, hogy Magyarország a békeszerződés ratifikálása óta a nagyhatalmak katonai ellenőrzése alatt állt, ami a hitel felvétele után a Népszövetség pénzügyi ellenőrzésével párosult.¹⁰¹⁸

A rendkívül szűk mozgástérrel rendelkező magyar diplomácia számára – csakúgy, mint általában a kisállamok esetében – a különféle nemzetközi szervezetek, a Népszövetség és az Interparlamentáris Unió jelentették azt a fórumot, ahol lehetőség nyílt az érdekérvényesítésre. A két testület javarészt állandóan napirenden lévő témái között voltak tartalmi átfedések: kisebbségek, általános leszerelés, nemzetközi béke megőrzése stb. A kettő közül az Unió volt a csekélyebb befolyással bíró szervezet, mert semmiféle döntéshozó jogkörrel nem bírt, csupán egyfajta nemzetközi tanácskozó szintérnek volt tekinthető. Inkább presztízsjelentőségű szervezet volt, ahol tagnak lenni elfogadottságot jelentett nemzetközi téren.¹⁰¹⁹

Berzeviczy Albert a két világháború közötti időszakban mindkét fórumon a magyar ügyek képviselője volt. Azok után ugyanis, hogy 1922 elején a pártpolitikai karrierje véget ért, a

¹⁰¹⁷ Romsics, 2005a, 235-236.

¹⁰¹⁸ Uo.

¹⁰¹⁹ Püski, 2015, 244.

közéleti pályáját a korábbiaknál is aktívabb külpolitikai szerepvállalás jellemezte. A magyar kormány irányvonalával összhangban, a Népszövetségben és az Interparlamentáris Unióban is elsődlegesen két kérdéskörre összpontosított: a határon túli magyar kisebbségek védelmére és a leszerelésre, illetve a fegyverkezési egyenjogúsításra.

Az első világháború után a legyőzött államok kisebbségvédelmi kötelezettségeit a békeszerződések tartalmazták, míg a győztesek sorába emelt kis szövetségesek – Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia (Szerb-Horvát-Szlovén Királyság) stb. – 1919/1920 folyamán külön kisebbségvédelmi kontraktusok megkötésére kényszerültek a nagyhatalmakkal.¹⁰²⁰ Az elviekben elismert kisebbségi jogok gyakorlati érvényesítése azonban a Magyarországgal szomszédos államokban számos esetben nem valósult meg. Az impériumváltásokat követően az új állami hatóságok különböző ürügyekkel megpróbálták tömegesen elmozdítani állásukból a magyar tisztviselőket, megkezdték a magyar iskolarendszer leépítését, eltüntették a magyar feliratokat, megtiltották a magyar helységnevek használatát, eltávolították a magyar emlékműveket, megváltoztatták az utcaelnevezéseket, a kisebbségi magyar sajtónak pedig cenzúrával és anyagi nehézségekkel kellett szembenéznie. Az 1920-as években végrehajtott román, csehszlovák és jugoszláv földreformok rendelkezései szintén hátrányosan érintették a kisebbségi sorsra jutott magyarokat.¹⁰²¹ A nemzetközi szervezetekben a magyar kormány a magyar kisebbségek védelmével hármas célt kívánt elérni:

1. A határon túli magyarokról való gondoskodás demonstrálását.
2. A magyar kisebbségek helyzetének javítását.
3. Az utódállamok elleni jogi és morális bírálatok megfogalmazásával rontani a kisantant pozícióit, ezzel is segítve a magyar revíziós politikát.¹⁰²²

Az első világháborút lezáró békék rögzítették, hogy a legyőzött államok – köztük hazánk – csak olyan szerény méretű haderőt tarthattak fenn, amely még egy külső fegyveres támadás kivédésére sem volt elegendő. Ezzel szemben a győztesek nagy és jól felszerelt hadsereggel rendelkeztek, és nem kívánták saját magukra is kiterjeszteni a Népszövetség Egyezségokmányában előírányzott leszerelést. A tényleges lefegyverzést az antanthatalmak folyamatosan halogatták, amivel Magyarország értelemszerűen elégedetlen volt, főképp annak fényében, hogy a hazánkban működő katonai ellenőrző bizottság eléggé eredményesen

¹⁰²⁰ Zeidler Miklós: A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, 2003, Teleki László Alapítvány, 61.

¹⁰²¹ Tilkovszky Loránt: Magyarország a második világháború előtti években. In: Hajdu Tibor – Tilkovszky Lóránt (szerk.): *Magyarország története 1918-1919, 1919-1945*. II. kötet. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó, 950-951.

¹⁰²² Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009, Kalligram Kiadó, 101. (továbbiakban: Zeidler, 2009)

akadályozta meg mandátumának 1927-es lejártáig a titkos hadsereg-fejlesztési próbálkozásokat.¹⁰²³

Az interparlamentáris kongresszusok sorában az 1922 augusztusában Bécsben rendezett volt az első, amelyre Berzeviczy Albert elnöki minőségében vezette a magyar delegációt. 1922. április 1-jén a Magyar Nemzeti Csoport ülést tartott Budapesten, ahol Apponyi Albert vetette fel azt a gondolatot, hogy a soron következő konferencián a magyar küldöttség tűzze napirendre a határon túli magyar kisebbségek ügyét. Elmondása szerint az első világháború előtt a soknemzetiségű Magyarországnak nem állt érdekében az Interparlamentáris Unióban a nemzeti kisebbségek ügyét feszegetni, 1920 után viszont a helyzet gyökeresen megváltozott, és azóta „vitalis érdekünk” felszínen tartani ezt a kérdést. Akárcsak az egyoldalú lefegyverzés problémáját. A Csoport elfogadta Apponyi javaslatát.¹⁰²⁴

A magyar delegáció augusztus 27-én indult vonattal a Keleti pályaudvarról Bécsbe. A Csoportban a legkülönbözőbb politikai színezetű egyének kaptak helyet: Berzeviczy mellett ott volt a konzervatív Apponyi, a liberális Gratz Gusztáv, a szociáldemokrata Peyer Károly és a keresztényszocialista Giesswein Sándor is. Augusztus 30-án, a konferencia harmadik napján Berzeviczy a lefegyverzés ügyében szólalt fel. Beszédében síkra szállt amellett, hogy a lefegyverzést illetően a győztesek és a legyőzöttek közötti különbségeket meg kell szüntetni. A rosszul megalkotott és szigorú békefeltételekkel szerinte a döntéshozók „csak a jövő viszályok magvát hintették el”. Tarthatatlannak nevezte, hogy amíg a kisantant államok hadseregének létszáma sokszorosán túlta felül Magyarországot, addig mi a békeszerződés értelmében mindössze 35 ezer fős haderőt tarthatunk fenn, nehézfegyverzet és légierő nélkül. Az egyenlőtlen ségek felszámolása és a jogos önvédelem feltételeinek megteremtése érdekében Berzeviczy azt ajánlotta, hogy vagy minden ország vezethesse be, vagy az összes állam törölje el az általános védkötelezettséget. Zárszavában úgy fogalmazott, hogy a „békekötések által elkövetett sok igazságtalanság orvoslását kezdjük meg a lefegyverzés kérdésének igazságos megoldásával, mert e nélkül Európának soha nem lesz igazi békéje.”¹⁰²⁵

A konferencia végén, szeptember 1-jén este a magyar kormány meghívására az Unió 260 képviselője hajón Bécsből Budapestre érkezett. Az Országház kupolacsarnokában Berzeviczy fogadta őket, Huszár Károly, Karafiáth Jenő (a nemzetgyűlés háznagya) és Scitovszky Béla (a nemzetgyűlés elnöke) társaságában. Ezt követően a kupolacsarnok melletti kisteremben József

¹⁰²³ Zeidler, 2009, 101-102.

¹⁰²⁴ A Magyar Nemzeti Csoport 1922. április 1-jén tartott ülésének jegyzőkönyve. MNL OL, K 604. fond, 14. csomó, Fol. 257.

¹⁰²⁵ Berzeviczy a kisantant és Magyarország fegyveres erejéről. *Budapesti Hírlap*, 1922. augusztus 31., 2-3.

főherceg valamint Bethlen István és neje tartottak ünnepélyes fogadást.¹⁰²⁶ A minden bizonnyal országimázs-építés céljából meghívott nagyszámú küldöttség (melynek több mint felét olasz képviselők tették ki) szeptember 3-ig tartózkodott a magyar fővárosban. Ez idő alatt programjaik között szerepelt több nevezetességünk megtekintése: a királyi vár, a Mátyás-templom és a Halászbástya, a Lánchíd és a Szépművészeti Múzeum stb. Szeptember 2-án Bethlen István rendezett búcsúestéjt a külföldi vendégeknek a budavári Sándor-palotában, a kormányfői rezidencián.¹⁰²⁷

Az olasz vendégek magas száma annak fényében nem volt meglepő, hogy Francesco Nitti olasz miniszterelnök 1920-ban kiállt a trianoni magyar békefeltételek enyhítése mellett, és Olaszország, bár győztesként került ki a világháborúból, csekély területi nyereségei miatt elégedetlen volt a Párizs környéki békékkel. 1920/1921 folyamán, kulturális téren az olasz-magyar kapcsolatok elmélyülése volt tapasztalható, melynek egyik főszereplője Berzeviczy volt. 1920-ban Berzeviczy alapító elnöke lett a két ország közötti kulturális érintkezések ápolására alakult Corvin Mátyás Magyar-Olasz Tudományos, Irodalmi, Művészeti és Társadalmi Egyesületnek, 1921 áprilisában pedig Rómába utazott, ahol Corvin Mátyásról tartott előadást. Itáliából hazatérve a *Budapesti Hírlap*nak azt nyilatkozta, hogy az olasz fővárosban több politikussal is alkalma adódott négyszemközt konzultálni, akik élesen bírálták előtte Carlo Sforza külügyminiszter „szlavofil külpolitikáját”. Ők azon az állásponton voltak, hogy országuknak Jugoszlávia és a kisantant többi állama helyett inkább Magyarország felé kellene közelednie. Így lehetne ugyanis elkerülni azt, hogy „a délszlávok a csehekkel és többi fajtestvéreikkel közös blokkot ne alakíthassanak.”¹⁰²⁸

Másfél évvel később, 1922 decemberében Budapesten egy Triesztből érkezett olasz kulturális delegáció járt, amely egyik célkitűzésének az olasz-magyar kulturális kapcsolatok előmozdítását tekintette. Tiszteletükre a főváros díszvacsorát adott a Gellért Szállóban, ahol Gaetano Castagneto herceg, budapesti olasz követ is megjelent. Az összejövetelen Berzeviczy olasz nyelven köszöntötte a küldöttséget, és örömét fejezte ki, amiért az olaszok végre eljöttek, hogy „megrázzák a magyarok baráti jobbát.” Beszédében kitért a trianoni békére is, melyről azt állította, hogy a magyarság annál súlyosabb veszteségeket is elszenvedett már a történelme során. Biztosította azonban a jelenlévő olasz vendégeket arról, hogy a magyar nemzet „Isten segítségével föl fog emelkedni megint s akkor lerója hálóját azok iránt, a kik balsorsában sem fordultak el tőle.” Berzeviczy után Castagneto emelkedett szólásra, aki a poharát Horthyra

¹⁰²⁶ Az Interparlamentáris Unió tagjai Budapesten. *Budapesti Hírlap*, 1922. szeptember 2., 1-2.

¹⁰²⁷ MNL OL, K 604. fond, 9. csomó.

¹⁰²⁸ Berzeviczy Albert olaszországi útjáról. *Budapesti Hírlap*, 1921. április 21., 2.

ürítette, és azt kívánta, hogy a közeljövőben Olaszország és Magyarország gazdasági együttműködése illetve szívélyes jó viszonya segítse felvirágoztatni hazánkat.¹⁰²⁹

Berzeviczy Albert 1921-es római útját 1923 őszén követte újabb, amikor is a Petőfi Sándor születésének 100. évfordulója alkalmából megrendezésre kerülő ünnepekre látogatott el az Appennini-félszigetre. Október 25-én találkozott életében először Benito Mussolinival, aki gróf Nemes Albert római magyar követ közbenjárására rövid magánkihallgatáson fogadta őt. Berzeviczy szerint az olasz miniszterelnök „rendkívül meleg szimpátiával” beszélt előtte a magyar nemzetről és Petőfiről, akinek a költeményeit jól ismerte. Berzeviczyt lenyűgözte Mussolini intellektusa és energikussága. Úgy tűnt számára, hogy Mussolini a villogó fekete szemeit élesen annak a tekintetbe fúrja, akivel éppen beszél. Így próbálja meg zavarba ejteni partnerét, hogy „ha az önfegyelem külső vértjét így levetette vele, annál tisztábban lásson a lelkébe.” Ha azt látja, hogy a látogatója ettől nem jött zavarba, viselkedése sokkal barátságosabb és kedvesebb lesz. „Távozásomkor nagy melegséggel hangsúlyozta az olasz-magyar viszony szilárdsága fölötti örömét, amit meleg kézszorítással pecsételt meg” – emlékezett vissza Berzeviczy.¹⁰³⁰ Mussolini rokonszenves szavait ugyanakkor nem igazolták a tettei, mivel nem mutatott különösebb jóindulatot a népszövetségi kölcsön 1923/1924-es megszerzése során, a feszült román-magyar viszony normalizálása érdekében sem támogatta a hozzá forduló Bethlen-kormányt, a magyar világháborús jóvátételi fizetések teljesítéséhez viszont eltökélten ragaszkodott.¹⁰³¹

Az 1923-as esztendő Berzeviczy visszaemlékezései alapján „az utazások éve” volt.¹⁰³² Olaszországi látogatását megelőzően ugyanis június második felében részt vett a Népszövetségi Ligák Uniójának¹⁰³³ bécsi közgyűlésén, ahol a lefegyverzés általánossá tételét szorgalmazta.¹⁰³⁴ Augusztusban az Interparlamentáris Unió koppenhágai kongresszusára utazott. Dánia fővárosában a Népszövetségi Egyezségokmány 8. cikkelyének – amely a szervezet tagállamai számára előírta fegyverzetük csökkentését – végrehajtását követelte, mondván a vesztes államok lefegyverzése megtörtént, most a győztesek fegyverkezésének kell határt szabni.¹⁰³⁵

¹⁰²⁹ Olasz vendégeink ünneplése. *Budapesti Hírlap*, 1922. december 5., 4.

¹⁰³⁰ Szmrecsányi Anna: Beszélgetés Berzeviczy Alberttel az olaszországi Petőfi-ünnepekről. *Az Est*, 1923. november 1., 4.

¹⁰³¹ Romsics Ignác: Olaszország és a román-magyar meg egyezés tervei, 1918-1938. In: Uő.: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 168-169. (továbbiakban: Romsics, 2005c)

¹⁰³² Berzeviczy, é. n. [1920], 250.

¹⁰³³ Az 1919-ben megalakult nemzetközi szervezet a Népszövetség Egyezségokmányában foglalt eszméket országonként képviselő egyesületek (Magyarországon például a Magyar Külügyi Társaság) szövetségeként működött.

¹⁰³⁴ A népszövetségi ligák VII. közgyűlése Bécsben. *Budapesti Hírlap*, 1923. június 26., 1.

¹⁰³⁵ Az Interparlamentáris Unió konferenciája. *Budapesti Hírlap*, 1923. augusztus 17., 3.

Alighogy Koppenhágából hazatért, Daruváry Géza külügyminiszter közölte vele, hogy az Egyesült Államokba készülõ Apponyi helyett õ lesz Magyarország fõdelegátusa Genfben, a Népszövetség 1923. évi közgyûlésén.¹⁰³⁶ Így hát ismét vonatra szállt, és szeptember 13-án a Népszövetség Tanácsának – ami a testület adminisztratív döntéshozó szerve volt – ötödik bizottságában (szellemi együttmûködés) beszédet mondott az államok közötti békés szellemi együttmûködés lehetõségeirõl. Bevezetésként felsorolta azokat a veszteségeket, amelyek országunkat szellemi téren a békeszerzõdések miatt érték. Az elcsatolt területeken maradtak múzeumaink és oktatási intézményeink. A külföldi tudományos közlemények beszerzése hazánkban nehézkessé vált az anyagi gondok és a korona inflálódása nyomán. Több szomszédos állam pedig – melyek területén magyar kisebbségek éltek – elzárkózott a magyar irodalmi és tudományos mûvek bevitelétõl. Úgy vélte, hogy a világháborút követõen az egykor egymással szembenálló államok között újraindult szellemi érintkezést a kölcsönös bizalmatlanság légköre uralta. Javaslatára szerint a jövõben e helyett inkább bizalommal kellene egymáshoz fordulni e téren is. Meggyõzõdése volt ugyanis, hogy „az írók, tudósok és mûvészek békés munkával helyre fogják állítani az európai társadalom lelkének feldult egyensúlyát”. Felszólalását a bizottság tagjai általános helyesléssel és lelkes tapsal fogadták.¹⁰³⁷ Beszédét utóbb teljes egészében megjelentette a Népszövetség, az 1923-as közgyûlést bemutató kiadványában.¹⁰³⁸

A szellemi együttmûködésrõl tartott elõadásától függetlenül Berzeviczy továbbra is a leszerelés kérdésének maradt a szakértõje a nemzetközi szinten. Az volt a véleménye, hogy a Népszövetségnek a fegyverkezés korlátozásánál „nem lehet fontosabb és nemesebb hivatása”.¹⁰³⁹ Ezért is volt rendkívül csalódott, hogy Genfben sem a lefegyverzés, sem pedig a kisebbségvédelem kérdésében nem történt lényegi elõrelépés. Az 1923-as közgyûlésrõl az volt az általános benyomása, hogy a Népszövetség tekintélye csökkenõ félben van, és rosszul mûködik. Mert ahelyett, hogy az európai államok között fennálló konfliktusokat próbálná meg elrendezni, inkább a háborúban gyõztes országok érdekeit képviseli. A tárgyalásokon pedig a gyõztesek szerinte a békeszerzõdések semminemû kritikáját nem túrik meg.¹⁰⁴⁰ Nem volt jobb véleménnyel Berzeviczy az Interparlamentáris Unióról sem. 1926 októberében csalódottan jegyezte le a *Pesti Napló*ban, hogy tapasztalatai szerint a fegyverkezés korlátozását illetõen „az

¹⁰³⁶ Berzeviczy, é. n. [1920], 250.

¹⁰³⁷ Berzeviczy a szellemi élet szabadságáért. *Budapesti Hírlap*, 1923. szeptember 14., 2-3.

¹⁰³⁸ Berzeviczy Albert genfi beszéde az országok szellemi együttmûködésérõl. *Budapesti Hírlap*, 1923. szeptember 19., 3.

¹⁰³⁹ Berzeviczy Albert: A lefegyverzés és a népszövetségi Unió. *Magyar Külpolitika*, 3. évf. (1922), 43. sz., 1.

¹⁰⁴⁰ Berzeviczy Albert a genfi tárgyalásokról. *Magyar Külpolitika*, 4. évf. (1923), 38. sz., 2-3.

Interparlamentáris Unió sem mutathat föl sokkal nagyobb bátorságot és erélyt, mint a Nemzetek Szövetsége”.¹⁰⁴¹

Emlékirata szerint az 1924-es év is az utazások jegyében telt Berzeviczy számára.¹⁰⁴² Április elején egy hétig Bázelen tartózkodott, ahol egyedül képviselte a Magyar Nemzeti Csoportot az Interparlamentáris Unió Főtanácsának ülésén. A tanácskozáson a csehszlovákok panaszlevelet nyújtottak be, melyben sérelmezték, hogy az interparlamentáris konferenciákon a kisebbségi kérdést „előtérbe tolják”, ami számukra „megnehezíti az együttműködést.” Berzeviczy vitatta ezt az állítást, és emlékeztette a csehszlovákokat arra, hogy a kisebbségek jogait a nemzetközi jog és a Népszövetség is elismeri, ezért ennek a témának a napirenden tartására a magyar delegációk fel vannak hatalmazva. Különösképpen azért, mert tapasztalatai alapján a kisebbségvédelmi szerződésekben foglaltak megsértése egyre gyakrabban fordul elő az utódállamokban. Az Unió Főtanácsa Berzeviczy válasza után napirendre tért az ügy felett.¹⁰⁴³

1924-ben az Interparlamentáris Unió kongresszusának Bern adott otthont. Augusztus 25-én Berzeviczy a főtanácsülésen a magyar kisebbségekkel kapcsolatban szólalt fel. Kifejtette, hogy 1920-ban három és félmillió magyar került kisebbségi sorba. Az elcsatolt területeken a döntéshozók nem írtak ki népszavazásokat az országrészek hovatartozásáról, pedig a soproni példa mutatja, hogy szükség lett volna rájuk. Magyarország ennek ellenére továbbra is kitart amellett, hogy a többségében magyarlakta területek lakói referendum útján dönthessenek a sorsukról. Berzeviczy beszédére az Interparlamentáris Unió főtitkára, Christian Lous Lange reagált, aki sajnálatát fejezte ki a magyarokat ért fájdalmas veszteségek miatt.¹⁰⁴⁴

Két nappal később Berzeviczy a romániai magyar kisebbségek ügyében szóváltásba keveredett két román delegátussal, Mircea Djuvara-val és Petru Dragomirescu-val. A románok azt állították, hogy a magyar kisebbségek azért elégedetlenek a helyzetükkel, mert Magyarországról irredenta szervezetek feszültséget szítanak köreikben. Fényképfelvételeket és okiratokat mutattak be ennek igazolására. A románok vádjait báró Szerényi József azzal igyekezett megcáfolni, hogy „ártalmatlan magánokiratoknak” minősítette az állítólagos román bizonyítékokat. Berzeviczy pedig „energikus beszédben” utasította vissza Dragomirescu és Djuvara szavait, amellet érvelve, hogy a vádaskodások politikája nem segíti a nemzetek

¹⁰⁴¹ Berzeviczy Albert: Az Interparlamentáris Unió és a lefegyverzés. *Pesti Napló*, 1926. október 5., 5.

¹⁰⁴² Berzeviczy, é. n. [1920], 250.

¹⁰⁴³ A Magyar Nemzeti Csoport 1924. április 17-én tartott ülésének jegyzőkönyve. MNL OL, K 604. fond, 14. csomó, Fol. 311.

¹⁰⁴⁴ Az Interparlamentáris Unió teljes ülése. *Budapesti Hírlap*, 1924. augusztus 26., 4.

megbékélésének folyamatát. A románok nem reflektáltak a Szerényi és Berzeviczy által elmondottakra.¹⁰⁴⁵

Szeptember elsején este az Unió 1924. évi konferenciája egy hivatalos bankett keretében ért véget. Az eseményen ünnepi beszédet mondott a szervezet elnöke, a svéd Theodor Adelswärd báró, akinek felkérésére Berzeviczy üdvözölte az Unió nevében a vendéglátó Svájcot. Nagy tetszést váltott ki a jelenlévők között, hogy szónoklatát az ország három hivatalos nyelven (francia, német, olasz) tartotta meg. Másnap reggel a küldöttek a közeli Genfbe utaztak, ahol megnyílt a Népszövetség ötödik közgyűlése. A genfi tanácskozások központi témája a lefegyverzés volt. A közgyűlésben általános helyeslés kísérte Berzeviczy előadását, aki arról értekezett, hogy a világ demokratizálásának leghatásosabb eszköze a lefegyverzés volna, mert nézete szerint „a katonaság az imperializmus fejlesztője.”¹⁰⁴⁶ Svájból hazatérve Berzeviczy úgy nyilatkozott a *Budapesti Hírlap*nak, hogy magyar szempontból elégedett az Unió 1924-es értekezletével, mert a kisebbségek ügyében sikerült visszaverni a románok támadását, míg Genfben a lefegyverzés „szabad és bátor tárgyalása nagyon elütött attól a módtól, a hogy ezt a kérdést a Nemzetek Szövetsége tárgyalni szokta.”¹⁰⁴⁷

1925 októberében Washingtonban és Ottawában került sor az Interparlamentáris Unió konferenciájára. Berzeviczy nem kívánt a tengerentúlra utazni, ezért Apponyi Albertet kérte fel a Magyar Nemzeti Csoport vezetésére.¹⁰⁴⁸ Ő maga csak az Unió áprilisi tanácsulésein vett részt Párizsban, ahol az őszi kongresszus előkészítő munkálatai zajlottak. Hazaérkezve értesült azokról a fővárosi pletykákról, melyek szerint Magyarország római követi állásának legfőbb várományosa lenne. A kinevezés lehetőségét azonban határozottan cáfolta.¹⁰⁴⁹

Olaszországba 1925 májusában, mint tudományos előadó jutott el. Milánóban Türr István tábornokról tartott előadást, aki Giuseppe Garibaldi oldalán altábornagyi rangig emelkedett az olasz függetlenségi háborúban. Beszédében a magyar és olasz nép „hagyományos, lehet mondani történelmi” barátságára való utalás is helyet kapott.¹⁰⁵⁰ Milánóból Rómába utazott, ahol Jókai Mór munkásságát mutatta be olasz közönségnek a római egyetem aulájában. Alessandro Casati korábbi közoktatásügyi miniszter a hallgatóság előtt elismeréssel illette Berzeviczynek a magyar-olasz kapcsolatok terén kifejtett munkásságát, majd felolvasta Luigi

¹⁰⁴⁵ A kis-antant vádaskodása Magyarország ellen az Interparlamentáris Unió ülésén. *Budapesti Hírlap*, 1924. augusztus 28., 2.

¹⁰⁴⁶ A Nemzetek Szövetségének ötödik közgyűlése. *Budapesti Hírlap*, 1924. szeptember 2., 3-4.

¹⁰⁴⁷ Berzeviczy Albert az Interparlamentáris Unió üléseiről. *Budapesti Hírlap*, 1924. szeptember 3., 2.

¹⁰⁴⁸ Berzeviczy, é. n. [1920], 264.

¹⁰⁴⁹ Berzeviczy Albert a párisi interparlamentáris tanácskozásokról. *Budapesti Hírlap*, 1925. május 5., 3.

¹⁰⁵⁰ Türr tábornok centenáriuma. *Budapesti Hírlap*, 1925. május 17., 3.

Federzoni belügyminiszter Gerevich Tibornak, a Római Magyar Intézet igazgatójának címzett levelét. Az üzenetben Berzeviczy, mint „a nemes magyar nemzet nagy fia” került említésre, akinek „Olaszországgal szemben szerzett érdemei oly rokonszenvesen ismertek nálunk”.¹⁰⁵¹

Római tartózkodása alatt Berzeviczy magánkihallgatáson járt XI. Piusz pápánál, a Jókai-előadást követő napon – május 26-án – pedig Benito Mussolininál. Az olasz miniszterelnök „kitüntető barátsággal” fogadta a Magyar Tudományos Akadémia elnökét, és az olasz-magyar barátság elmélyítésének óhajáról beszélt előtte. Berzeviczy részletesen informálta Mussolinit a magyar kulturális viszonyokról, majd hosszasan konzultált Pietro Fedele közoktatásügyi miniszterrel, valamint az olasz politikai és szellemi élet több más tagjával is. Római látogatása alkalmával Berzeviczyt tiszteleti tagjául választotta az 1920-ban alapított római Keleti Intézet (L’Istituto per l’Europa Orientale).¹⁰⁵²

Olaszországból hazatérve Berzeviczy rövid ideig Budapesten tartózkodott, majd felutazott Berzevicére, ahol szeptember végéig a nyarat javarészen töltötte. Október 13-án a Magyar Külügyi Társaság vándorgyűlésére volt hivatalos Nyíregyházán, ahol a magyar külpolitika feladatairól és nehézségeiről tartott előadást. Beszédét azzal kezdte, hogy meglátása szerint a magyar közélet külpolitikai gondolkodását döntően két véglet jellemzi: az egyik a versailles-i rendezés erőszakos megváltoztatását követeli, míg a másik „csüggedt belenyugvás”-sal veszi tudomásul az ország helyzetét. Szerinte az előbbi magatartás semmiképpen sem vezethet eredményre. Sokkal inkább arra van szükség, hogy „okos békepolitikával” elnyerjük Anglia és Olaszország támogatását. Úgy vélte, hogy az utódállamokkal azért nem sikerült hazánknak normalizálnia a viszonyát, mert azok „jobban gyűlölnék bennünket, mint mi őket.” Ezt követően bírálta a Népszövetséget, amiért szerinte a kisebbségvédelem és a fegyverkezés korlátozása terén a közösség az Egyezségokmányában lefektetett elveitől inkább távolodik, semmint közelítene feléjük. Felszólalása végéhez érve kiállt amellett, hogy bármily kevésbé is nyugodhat bele a magyarság a trianoni döntésbe, mégis meg kell mutatnia, hogy képes és akar is élni az új határvonalak között. Bízva abban, hogy „nemzeti életünk mostani sötét éjszakáját új hajnalhasadás fogja követni.”¹⁰⁵³

Külpolitikai elgondolásait Berzeviczy fél évvel később sem változtatta meg. 1926. április 18-án a Magyar Külügyi Társaság egri vándorgyűlésén is kritizálta a Népszövetséget, és felhívta a figyelmet arra, hogy bár a trianoni határokat ideiglenesnek kell tekinteni, most az

¹⁰⁵¹ A római Jókai-ünnep. *Budapesti Hírlap*, 1925. május 26., 5.

¹⁰⁵² Berzeviczy Albert a pápánál és Mussolininál. *Budapesti Hírlap*, 1928. május 28., 5.

¹⁰⁵³ Berzeviczy Albert: Külpolitikánk feladatairól és nehézségeiről. *Külügyi Szemle*, 5. évf. (1925), 4. sz., 192-202.

ország megerősödése érdekében békére és nyugalomra van szükségünk. Továbbra is az angol¹⁰⁵⁴ és olasz orientáció fontosságát hangsúlyozta, annak ellenére is, hogy Olaszország 1924 januárjában előbb Jugoszláviával, júniusban pedig Csehszlovákiával kötött barátsági és együttműködési szerződéseket.¹⁰⁵⁵

A '20-as évek első felében Berzeviczy külpolitikai témájú beszédeiben és írásaiban nem szerepelt a revízió nyílt hangoztatása. Többnyire amellet érvelt, hogy Magyarországra nézve bármennyire is méltánytalan a trianoni békemegállapodás, nehéz gazdasági helyzetünkben és nagyhatalmi támogatás hiányában ideiglenes tudomásul kell vennünk a status quo-t. Egerben és Nyíregyházán is ezt az álláspontot képviselte, akárcsak 1926 augusztusában a *Budapesti Hírlap*ban megjelent *Legitimizmus és irredentizmus* című cikkében. Írásában képtelenségnek nevezte az irredentizmust, az elvesztett országrészek visszaszerzésére indult mozgalmat. Azon a véleményen volt, hogy ha „valaki önmagát kiközösíti a valóság világából s az illúziók világában akar élni, az tekintheti Trianont nem létezőnek és odaírhatja az elszakított területekbe címzett leveleire, hogy »megszállott terület«. Akit valami reális érdek vagy viszony köt azokhoz a területekhez, az bizony kénytelen lesz az adott tényekkel számolni és az illúziókról lemondani.” Meg volt győződve arról, hogy a magyarság nem fog elpusztulni a történelmi Magyarország területi egységének helyreállítása nélkül sem. Mint fogalmazott: „[m]i a trianoni határok között is élünk és élni fogunk, még pedig sokkal tovább, mint a trianoni mű. Józan és okos politikával s összetartással mostani határaink között is lehet olyan megszilárdulást és jólétet elérnünk, amely bennünket a szomszéd államok fölé emeljen.”¹⁰⁵⁶ Ez az álláspont nagyon hasonlított a klebelsbergi kormánypolitika célkitűzéseire.

Berzeviczy revízióval kapcsolatos nézeteiben 1927-től figyelhető meg változás, ami a magyar külpolitika aktívabbra fordulásával volt összefüggésbe hozható. A Népszövetség 1926-ban enyhített Magyarország gazdasági ellenőrzésén, a nagyhatalmak pedig egy évvel később feloldották az ország 1920-ban bevezetett nemzetközi katonai felügyeletét. 1927. április 5-én Bethlen István magyar-olasz barátsági szerződést írt alá Rómában. Az egyezmény megkötését Benito Mussolini kezdeményezte, aki Jugoszlávia bekerítéséhez keresett magának

¹⁰⁵⁴ Nagy-Britannia a '20-as években nemzetközi szervezeteken keresztül és más államokkal karöltve részt vett a kelet-közép-európai régió gazdasági újjáépítésében. A brit dunai politikai ekkortájt számos esetben öltött magyarbarát színezetet, ami abból következett, hogy London hazánkkal kívánta ellensúlyozni e térségben a kisantantbarát Franciaországot. A második királypuccs alkalmával (Olaszország mellett) Anglia védte meg a Bethlen-kormányt, és az angolok hatékonyan működtek közre a Magyarországnak juttatott népszövetségi kölcsön kibocsátásában is. (Bővebben lásd: Romsics Ignác: A brit külpolitika és a „magyar kérdés”, 1914-1946. In: Romsics, 2005c, 78-80.)

¹⁰⁵⁵ A Külügyi Társaság Egerben. *Magyar Külpolitika*, 7. évf. (1926), 9. sz., 3.

¹⁰⁵⁶ Berzeviczy Albert: *Legitimizmus és irredentizmus. Budapesti Hírlap*, 1926. augusztus 29., 1-2.

szövetségeseket. Innentől fogva a Párizs környéki békékkel ugyancsak elégedetlen olaszok lettek Magyarország első számú külpolitikai partnerei. Bethlen István pedig egy nagyhatalom támogatását megszerelve elérkezettnek látta az időt arra, hogy az erőgyűjtés korszakát lezárva, egy tevékenyebb szakaszt nyisson meg a magyar külügyekben. Ismét nyíltan vállalta legfőbb külpolitikai célkitűzését: a revíziót.¹⁰⁵⁷

Egy hónappal a magyar-olasz szerződés megkötése után Berzeviczy a római Keleti Intézet meghívásának eleget téve az olasz fővárosba utazott. Ismét a római egyetem aulájában tartott előadást, melynek címe *Az igazság a magyar történelemben* volt. Ebben arról értekezett, hogy a történelmi Magyarország felbomlását döntően a nemzetiség kérdés megoldatlansága okozta. Elmondása szerint a magyarországi nemzetiségekkel kapcsolatos problémák a XIX. század közepéig nem jelentkeztek, mert addig az etnikai szembenállás helyett döntően a vallási különbségek voltak a meghatározóak. Az 1840-es évektől azonban Magyarországon is teret nyert a modern nacionalizmus, amely aztán Ausztria „végzetesen rövidlátó”, a magyarokat a nemzetiségekkel sakkban tartó politikája révén „maga ásta meg a monarchia egységének sírját”. Magyarország európai szerepének megítélését taglalva Berzeviczy feltette a kérdést: hazánk a kereszténység és a nyugati civilizáció védőbástyája volt-e a török elleni harcokban? Erre egyértelmű választ nem adott, arra azonban felhívta olasz hallgatói figyelmét, hogy az oszmánok elleni küzdelemben „Magyarország volt az, amely legtöbbet vesztett és szenvedett s az önfeláldozó hősiesség legmegragadóbb példáit adta.” S az ország felszabadítása után mi lett mindezekért cserébe a magyarság jutalma? Berzeviczy szerint a Habsburg-ház részéről Kollonich Lipót elnyomó, abszolutista centralizáló politikája, Európától pedig két évszázaddal később a trianoni béke.¹⁰⁵⁸ Az előadás másnapján (május 18-án) Berzeviczy Mussolininál járt magánkihallgatáson, melynek alkalmából az olasz kormányfő egy meleg ajánlással ellátott fényképét nyújtotta át neki. Aznap Berzeviczy a római egyetem rektorával, Giorgio Del Vecchio-val is találkozott, akitől előadásáért az egyetem emlékérmét vehette át.¹⁰⁵⁹

Nem rendelkezünk információval arra vonatkozóan, hogy Mussolini és Berzeviczy között az olasz-magyar barátsági szerződés szóba került-e. Az azonban bizonyos, hogy egy hónap múlva a felsőházban Berzeviczy „benső örömmel és megalégedéssel” üdvözölte a kétoldalú egyezmény megkötését.¹⁰⁶⁰ 1927 novemberében *A revíziós gondolat* címet viselő cikkében

¹⁰⁵⁷ Zeidler, 2009, 103-112.

¹⁰⁵⁸ *Az igazság a magyar történelemben*. Berzeviczy Albert előadása Rómában. *Budapesti Hírlap*, 1927. május 18., 1-2.

¹⁰⁵⁹ Berzeviczy Albert ünneplése Rómában. *Budapesti Hírlap*, 1927. május 19., 5.

¹⁰⁶⁰ *Felsőházi napló*, 1927. I. kötet, 201.

pedig meglepéssel adott számot arról, az utóbbi hónapokban Magyarországnak sikerült elnyernie a revíziót pártoló Olaszország támogatását, miközben Angliában Lord Rothermere „a bárgyú gyanúsításokkal szembeszállva nemes idealizmussal karolta fel méltatlanul letiport hazánk ügyét”.¹⁰⁶¹ Elszomorítónak tartotta ugyanakkor, hogy a francia diplomácia továbbra sem hajlott a békeszerződések megváltoztatására, és kitartott a kisantant államok szövetsége mellett. Úgy látta, hogy Franciaország – melynek jóváhagyása nélkül a revízió bárminemű formája elképzelhetetlen volt – „voltaképpen kis szövetségeseinek rabja [az] Európa békéjét érdeklő fontos kérdésekben.” Írásában a revíziót minden magyar ember közös ügyének nevezte, melynek elérése céljából az egész nemzetnek össze kell fognia.¹⁰⁶²

Az olasz-magyar barátsági és együttműködési szerződést katonai együttműködési lépések követték. Olaszország 1927 végén megkezdte a világháborúból Itáliában maradt osztrák-magyar fegyverek Magyarországra szállítását. Az egyik első szállítmányt – amit az olaszok mezőgazdasági gépalkatrésznek álcáztak – Szentgotthárdon 1928. január 1-jén észrevették az osztrák vámosok, és Bécs tudtával nyilvánosságra hozták a csalást. Az ügyből néhány hét alatt nemzetközi botrány kerekedett. A kisantant országai szigorú vizsgálatot követeltek, és hazánk elmarasztalását.¹⁰⁶³ Berzeviczy úgy vélte, hogy miután nem bizonyítható, hogy a fegyverek címettje Magyarország volt,¹⁰⁶⁴ ezért az ügyet annyival kell lezárni, hogy a szállítmányt lefoglalják, esetleg kérdőre vonják a feladót. Az utódállamok igényeit pedig nevetségesnek tartotta annak fényében, hogy a leszerelt Magyarországgal szemben évek óta folyamatosan fegyverkeztek, majd „vészkiáltásokkal töltik be Európát, ha Magyarország határán öt kocsirakomány gépfegyveralkatrész jelenik meg!”¹⁰⁶⁵ Mivel Olaszország, Anglia és Franciaország is a botrány eltussolására törekedett, ezért közel féléves huzavona után kiszállt a helyszínre egy népszövetségi bizottság, ami ugyan megállapította, hogy titkos hadianyag-

¹⁰⁶¹ Lord Rothermere (Harold Harmsworth, 1868-1940) brit politikus és sajtómágnás, aki elítélte a Párizs környéki békét. 1927. június 21-én az általa alapított *Daily Mail* nevű angol napilapban a trianoni békeegyezmény revíziójának szükségességét taglaló cikket tett közzé, *Hungary's Place in the Sun (Magyarország helye a nap alatt)* címmel. Írása megjelenése nagy visszhangot váltott ki Magyarországon, és Lord Rothermere ezt követően a magyar revizionizmus legismertebb külföldi támogatói közé tartozott. 1929-ben közadakozásból emlékművet emeltek számára Budapesten, a napjainkban a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár mellett álló Magyar Igazság kútját.

¹⁰⁶² Berzeviczy Albert: A revíziós gondolat. *Magyar Külpolitika*, 8. évf. (1927), 21. sz., 1-2.

¹⁰⁶³ Juhász, 1988, 111.

¹⁰⁶⁴ A magyar kormány azt állította, hogy a szállítmány rendeltetési helye Varsó volt. A szívélyes lengyel-magyar viszonyra való tekintettel ezt a lengyel kormány nyilvánosan nem cáfolta, de diplomáciai úton a kisantant és a nagyhatalmak tudtára hozta, hogy a magyar állítás nem fedi a valóságot. (Romsics, 2005b, 266.)

¹⁰⁶⁵ Berzeviczy Albert: A panaszosok és a vádlottak padja. *Pesti Napló*, 1928. február 19., 5.

szállításra történt kísérlet, ám nem firtatta a feladó és a címzett kilétét. Emellett kiemelte, hogy a szállítmánynak nem volt komoly katonai értéke.¹⁰⁶⁶

1927/1928 folyamán Bethlen és Mussolini tárgyalásain a magyar hadsereg felfegyverzése mellett a román-magyar közeledés is szóba került. A magyar miniszterelnök elképzelései szerint Közép-Európában abban az esetben lehetne létrehozni egy olasz vezetés alatt álló osztrák-magyar-román blokkot, ha Bécsben sikerülne egy jobboldali kormányzatot hatalomra segíteni, a román-magyar viszonyban pedig közeledést elérni, ami Romániának a kisantantból való kilépését jelentené. Mussolini osztotta Bethlen terveit, és biztosította őt arról, hogy a közeledés érdekében nyomást fog gyakorolni Bukarestre, a két állam közötti közvetítéshez pedig felkéri August Zaleski lengyel külügyminisztert.¹⁰⁶⁷

A román-magyar viszony barátságosabbá tételének akadályát többek között a romániai magyar kisebbségeket sújtó diszkriminációk képezték, melyek egyik fő eleme az ún. optánsügy volt. Az optánskérdés abból fakadt, hogy az első világháború után az utódállamok földreform céljából kisajátították azoknak a magyar közép- és nagybirtokosoknak a földjeit, akik az állampolgárság megválasztásánál Magyarország mellett döntöttek (optáltak). A birtokosok, valamint a képviselőket vállaló magyar kormány 1922 óta kérték a trianoni békeszerződés és a hozzá csatolt kisebbségvédelmi szerződés előírásaira hivatkozva a nemzetközi szervezeteket, hogy kötelezzék kártalanításra a román kormányt. A vegyes döntőbírósi tárgyalások nem vezettek eredményre, ezért a magyar kormány 1927 elején a Népszövetség Tanácsa elé terjesztette az ügyet. Anglia nem támogatta egyértelműen a magyar álláspontot, és a Romániával való szívélyes kapcsolata miatt Olaszország sem.¹⁰⁶⁸ 1927 áprilisában a *Magyar Külpolitika* hasábjain Berzeviczy azt fejtegette, hogy amennyiben a Népszövetség, melynek Magyarország sosem tartozott a „kényeztetett gyermekei közé”, az optánskérdésben a román fél javára döntene, akkor hazánknak fontolóra kellene vennie a Népszövetségből való kilépését.¹⁰⁶⁹

A romániai birtokper a Népszövetség mellett az Interparlamentáris Unió 1927. augusztusi párizsi kongresszusán is terítékre került. A konferencián ugyanis augusztus 25-én Lukács György magyar küldött abbéli reményeinek adott hangot, hogy egyrészt a Népszövetség a

¹⁰⁶⁶ Romsics, 2005b, 267.

¹⁰⁶⁷ Romsics, 2005c, 170.

¹⁰⁶⁸ Uo. 269-270.

¹⁰⁶⁹ Berzeviczy Albert: Magyarország és a Nemzetek Szövetsége. *Magyar Külpolitika*, 8. évf. (1927), 7. sz., 1-2.

szervezet Egyezségokmányának 19. cikkelye¹⁰⁷⁰ alapján valamikor napirendre tűzi majd a vitás határszakaszok módosításának ügyét, másrészt pedig – utalva az optánskérdésre – a vegyes döntőbíráskodás elvét elfogadtatja a tagállamaival, kötelezővé téve a nemzetközi szerződésekre vonatkozóan.¹⁰⁷¹ Lukács gondolatai ellen Jean Th. Florescu román delegátus éles hangon tiltakozott, mondván az optánsper bírói döntésre vár, ezért nézete szerint az Interparlamentáris Unióban nem tárgyalható, továbbá arról szó sem lehet, hogy az Egyezségokmányra hivatkozva Erdélyt, „a felszabadított román Elzászt”, visszakapja Magyarország.¹⁰⁷²

Berzeviczy augusztus 30-án kívánt Florescu szavaira reagálni. Csakhogy a konferencia résztvevői az addigra már három ülést igénybe vevő általános vita berekesztése mellett döntöttek, s ezért nem kapott esélyt a felszólalásra. Arra azonban lehetőséget biztosított az Interparlamentáris Unió, hogy a hivatalos lapjában (*Bulletin Interparlementaire*) kifejtse a véleményét.¹⁰⁷³ Válaszában Berzeviczy védelmébe vette Lukácsot. Véleménye szerint a román földbirtokreform rendelkezései ellentétben állnak Romániának a békeszerződésekben vállalt kötelezettségeivel, és emiatt a magyar delegátusnak jogában állt rámutatni erre a visszásságra. A két állam közötti közeledést Berzeviczy tapasztalatai szerint az nehezíti, hogy a szomszédos népek nagyobb ellenszenvvel viseltetnek a magyarok iránt, mint mi irántuk. Ennek ellenére mégis bízott abban, hogy a közös történelmi tapasztalatokból és a közös veszedelmekből¹⁰⁷⁴ kiindulva Románia és Magyarország képes lesz normalizálni a viszonyát.¹⁰⁷⁵

1928 tavaszán és nyarán az olasz, illetve lengyel diplomácia megkezdte a román-magyar közeledés előkészítését. Nicolae Titulescu román külügyminiszter azonban két feltételhez kötötte egy barátsági és megneemtámadási szerződés aláírását. A magyar kormány garantálja a román határ sérthetetlenségét, az optánsokat pedig – Austen Chamberlain brit külügyminiszter javaslata alapján – a magyar állam kártalanítsa, s az így kifizetett pénzt az érdekelt hatalmak majd levonják az 1943 után fizetendő magyar világháborús jóvátétel összegéből. Bethlen István a román-magyar határ garantálásába beleegyezett volna, az optánskérdésben viszont

¹⁰⁷⁰ A Népszövetség Egyezségokmányának 19. cikkelye szerint: „A Közgyűlés időnként felhívhatja a Szövetség tagjait az alkalmazhatatlanná vált szerződéseknek és olyan nemzetközi álláspontoknak újabb megvizsgálására, amelyeknek fennmaradása a világbékét veszélyeztetné.”

¹⁰⁷¹ Lukács György a békerevízióról. *Budapesti Hírlap*, 1927. augusztus 26., 2.

¹⁰⁷² Véget ért az interparlamentáris konferencia vitája. *Budapesti Hírlap*, 1927. augusztus 31., 5.

¹⁰⁷³ Berzeviczy Albert az Interparlamentáris Unió tanácskozásáról. Az elmaradt beszéd története. *Budapesti Hírlap*, 1927. szeptember 4., 3.

¹⁰⁷⁴ Itt vélhetően a Szovjetunióra utalhatott Berzeviczy.

¹⁰⁷⁵ Magyarország nem gyűlöli a szomszéd államokat. Berzeviczy válasza Florescunak. *Budapesti Hírlap*, 1927. október 11., 3-4.

hajthatatlan maradt. A két ország közeledésének terve ennek nyomán átmenetileg lekerült a napirendről.¹⁰⁷⁶

1928. június 19-én a felsőházban Berzeviczy azt az álláspontot képviselte, hogy az optánsügyet nemzetközi választott bíróság előtt kell rendezni. Visszautasította, hogy Magyarország a jóvátétel összegéből kártalanítsa az optánsokat. Főképpen azután, hogy 1919/1920-ban véleménye szerint a románok „betű szerint kifosztották” országunkat. Magyarország pedig 1924-ben lemondott minden Romániával szembeni helyreállítási és fizetési kötelezettségéről annak érdekében, hogy Románia hozzájáruljon a népszövetségi kölcsön kibocsátáshoz.¹⁰⁷⁷

Az optánsok kapcsán Berzeviczy az Interparlamentáris Unió 1928-ban Berlinben rendezett kongresszusán is konfrontálódott a román küldöttséggel. 1928. augusztus 23-án a német fővárosban francia és német nyelven mondott nagy beszédet. Ebben amellet szálit síkra, hogy a kisebbségek helyzetének javítása érdekében meg kell teremteni „az elviselhetetlennek érzett határok” békés megváltoztatásának lehetőségét. Amennyiben erre nincs mód, akkor liberális szellemiségű kisebbségpolitikával kell megszüntetni „a határok jelentőségét”. Rátérve az optánskérdésre kifejtette, hogy az eset a hágai nemzetközi bíróság előtt van, mert Magyarország a jog és a béke uralmának megőrzése érdekében az ügyet bírósági úton kívánja rendezni. Berzeviczy mindenáron ragaszkodott ahhoz, hogy az optánsok kártérítését a románok fizessék. A romániai birtokreformra utalva pedig elismerte ugyan az állami törvényhozás szuverenitását, ám meggyőződése volt, hogy „a szuverenitás nem ment föl egyetlen államot sem a nemzetközi szerződéseiből eredő kötelezettségei alól”.¹⁰⁷⁸

Az 1924-es berni konferenciáról ismert Mircea Djuvara román delegátus két nappal később kikelt Berzeviczy felszólalása ellen. Azzal vádolta Magyarországot, hogy évszázadokon át még a legalapvetőbb jogokat sem biztosította román kisebbségeinek. A romániai földreform ellen Djuvara szerint azok az erdélyi magyar nagybirtokosok kezdtek ágálni, akik ellenezték földjeik elvételét, és megkísérelték megakadályozni a földművelő parasztság földhöz jutását, ami „az emberiség legnemesebb eszméinek” egyike. Mircea Djuvara állításainak cáfolatára Berzeviczy egy közleményt bocsátott ki, melyben arról adott számot, hogy a trianoni Magyarország területén élő kisebbségek – köztük a románok is – jogaikat szabadon, korlátozások nélkül gyakorolhatják. Ha esetükben sérelem merülne fel, akkor Magyarország készséggel áll a Népszövetség rendelkezésére annak felülvizsgálatára. Függetlenül attól, hogy szerinte a

¹⁰⁷⁶ Romsics, 2005b, 270-271.

¹⁰⁷⁷ *Felsőházi napló*, 1927. II. kötet, 350-351.

¹⁰⁷⁸ Berzeviczy Albert nagy beszédet mondott az interparlamentáris unió ülésén. *Budapesti Hírlap*, 1928. augusztus 24., 3.

Népszövetségben a határon túli magyar kisebbségek panaszai 1919 óta nem találtak meghallgatásra. Visszautasította Djuvara azon rágalmát is, amely szerint a magyar kormány az erdélyi magyar nagybirtokosok ügyét képviselné. Berzeviczy adatai alapján ugyanis az optánsperben érintettek kétharmada kisbirtokos volt. Beszéde végén leszögezte: hazánk továbbra sem kíván egyebet, mint a Párizs környéki békeszerződések rendelkezéseinek következetes betartását.¹⁰⁷⁹

Djuvara az ülés végén ismét pódiumra állt, és egy, a román képviselőtársaival közösen fogalmazott közleményt olvasott fel, melyben továbbra is a román kisebbségek panaszait hangoztatta, valamint figyelmeztette a jelenlévőket arra, hogy Magyarország a trianoni békeszerződés előírásai ellenére nem 35 ezer fős, hanem valójában 850 ezres hadsereget tart fegyverben. Berzeviczynek a konferencia elnöksége nem biztosított válaszadási lehetőséget, ezért a sajtóhoz fordult. Német lapoknak adott nyilatkozatában leszögezte, hogy 1918 előtt Erdélyben 1.145 román oktatási nyelvű elemi- és középiskola működött, melyek fenntartására a magyar kormány évente 14.5 millió koronát fordított.¹⁰⁸⁰ A hadseregre térve kifejtette, hogy szerinte a légielő és nehézfegyverzet nélküli magyar hadsereg abban az esetben számlálhatna csak 850 ezer főt, ha az összes magyar, aki hazájáért kész lenne az életét adni, katonának állna. Szavai szerint Magyarország megbékélése és közeledése Románia felé addig nem lesz lehetséges, ameddig Románia nem változtatja meg politikáját Magyarországgal és a magyarokkal szemben.¹⁰⁸¹

A román-magyar kapcsolatokban nem következett be lényegi változás azt követően sem, hogy 1928 végén Vintilă Brătianu kabinetjét Iuliu Maniu kormánya váltotta fel. Berzeviczy 1929 júniusában, a felsőházban értetlenségének adott hangot Románia Magyarországgal szemben tanúsított magatartása miatt. Azt az elgondolást képviselte ugyanis, hogy Romániának baráti kapcsolatok kiépítésére kellene törekedni Magyarországgal, mivel hazánk, Románia és Ausztria alkotják azt az „európai sorompót”, amelyik a délszlávokat az északi szláv népektől elválasztja. Abban a percben pedig – érvelt Berzeviczy –, amint ez a sorompó akárcsak egy helyen is átszakadna, Magyarország „elmerülne a szláv tengerben”, és Románia helyzete illetve függetlensége is tarthatatlanná válna.¹⁰⁸² Két évvel később a *Pester Lloyd* hasábjain Románia szoros kapcsolatát Jugoszlávia és Csehszlovákiával Berzeviczy természetellenesnek nevezte,

¹⁰⁷⁹ Durva magyarelles kirohanás az Interparlamentáris Unióban. *Budapesti Hírlap*, 1928. augusztus 26., 5.

¹⁰⁸⁰ 1905-ből származó adatok szerint a Horvátország nélküli Magyar Királyság területén összesen 2.846 román oktatási nyelvű elemi népiskola volt. (Katus, 2012, 572.)

¹⁰⁸¹ Radisics Elemér: *Beszámoló az Interparlamentáris Unió XXV. berlini konferenciájáról*. Budapest, 1928, Dunántúl Ny., 9-10.

¹⁰⁸² *Felsőházi napló*, 1927. IV. kötet, 334-335.

mert alapját szerinte egyedül a Magyarországgal szembeni bizalmatlanság képezte, s éppen emiatt kell „állandóságában kételkedni.”¹⁰⁸³

1929 őszére megszakadtak az optánskérdéssel kapcsolatos román-magyar tárgyalások. Az ügy az 1930. januári hágai és a három hónappal későbbi párizsi konferencián zárult le. A nagyhatalmak végül az 1943 és 1966 közötti időszakra további évi 13.5 millió aranykorona jóvátétel fizetésére kötelezték Magyarországot. Kimondták, hogy ebből az összegből külön pénzügyi alapot hoznak létre, melyből 240 millió koronát a jugoszláviai, csehszlovákiai és romániai magyar optánsok kártalanítására fordítanak majd.¹⁰⁸⁴ A Magyarország szempontjából vereséggel felérő hágai és párizsi döntéseket Berzeviczy egy 1930 májusi felsőházi beszédében a velünk szemben 1920 óta elkövetett igazságtalanságok hosszú sorába illesztette be. Ami Trianonnal kezdődött, az optánsüggyel és a Romániával szembeni kártérítési igényeinkről való 1924-es lemondással folytatódott, majd a nagyhatalmi határozatokkal végződött, melyek szerinte újfent bizonyították, hogy „a Nemzetek Szövetsége a kisebbségek védelmére vonatkozó kötelezettségeit teljesen elhanyagolja.”¹⁰⁸⁵

1927 és 1930 között Berzeviczy az optánsperok mellett továbbra is figyelmet szentelt a lefegyverzés ügyének. Az 1927-es párizsi és 1928-as berlini interparlamentáris konferencián is érintette a kérdést beszédeiben. 1927. augusztus 29-én a párizsi kongresszus leszerelési bizottságában elhangzott nagyívű felszólalásában példának okáért a fegyverkezés korlátozását sürgetve lándzsát törve amellet, hogy „Európa rendjét és békéjét nem lehet állandóan csak a szuronyok hatalmára alapítani; annak a nemzetközi jogon kell alapulnia.”¹⁰⁸⁶ A következő évben Berzeviczy hosszabb írást közölt a lefegyverzésről a Magyar Külügyi Társaság által megjelentetett *Igazságot Magyarországnak!* című reprezentatív tanulmánykötetben, ami a trianoni békeszerződés általános bírálatát adó mű volt.¹⁰⁸⁷ Írásában sérelmezte, hogy a magyar hadsereg békeszerződésben engedélyezett 35 ezer fős létszáma annyira alacsony, hogy egy külső támadás kivédésére teljesen alkalmatlan. Ezzel a csekély haderővel szemben ott áll az utódállamok és a világháborúban győztes antanthatalmak hadereje, melyekre nem vonatkozott leszerelési kötelezettség. A Népszövetség fennállása óta elmulasztotta az erélyes fellépést a győztesek fegyverkezésnek féken tartására, amivel Berzeviczy végkövetkeztetése szerint

¹⁰⁸³ Albert von Berzeviczy: Ungarn und Rumänien. *Pester Llyod*, 1931. szeptember 20., 1-2.

¹⁰⁸⁴ Romsics, 2005b, 272.

¹⁰⁸⁵ *Felsőházi napló*, 1927. V. kötet, 172.

¹⁰⁸⁶ Európa rendjét nem lehet a szuronyok hatalmára alapítani. *Budapesti Hírlap*, 1927. augusztus 30., 3.

¹⁰⁸⁷ Zeidler, 2009, 148.

tartósította a vesztesek győztesekhez képest legalábbis függő, de sokkal inkább szolgai helyzetét.¹⁰⁸⁸

1930-ban a román-magyar közeledés tervének ismételt megghiúsulása nemcsak a két ország közötti ellentétek súlyosságára, de Olaszország erőtlenségére, valamint a balkáni és Duna-medencei pozícióinak gyengeségeire is rávilágított.¹⁰⁸⁹ Berzeviczy mindenek ellenére kitarzott abbéli meggyőződése mellett, hogy a magyar külpolitikának Olaszországhoz kell igazodnia, mert az igazságtalan trianoni békeszerződés revíziójának elsődleges támaszát Itália jelenti. Különösképpen azután, hogy 1928. június 5-én Benito Mussolini az olasz szenátusban nyilvánosan is állást foglalt a magyar határok revíziója mellett. Mondván, Magyarországnak „a trianoni szerződés területi rendelkezései túlságosan mélyen vágtak a húsába”.¹⁰⁹⁰ Két héttel e kijelentést követően Berzeviczy a felsőházban méltatta a Ducét. Úgy fogalmazott: „a mi napjainknak nézetem szerint legnagyobb államférfia, Benito Mussolini miniszterelnök”.¹⁰⁹¹

A területi revízió mértékét és módját illetően többféle elgondolás létezett a két világháború közötti Magyarországon. A közvélemény túlnyomó része mindvégig az integrális revízióban, azaz az összes elcsatolt terület visszaszerzésében reménykedett. Az ún. nagyrevízió eszméje mellett létezett az etnikai elvű határkiigazítás programja, amit elsősorban az ellenzékben lévő liberális-demokrata csoportok képviseltek. Voltak hívei a „köztes” területi megoldásoknak is, mint például a népi mozgalom, melynek politikai gondolkodói szerint a határok légiesítésére és a dunai népek együttműködésére volna szükség.¹⁰⁹²

Berzeviczy a magyar társadalom többségéhez hasonlóan az integrális revíziót tekintette ideálisnak. 1929. január 18-án, a *Budapesti Hírlapban* *A kormány és a revízió* címmel írt cikkében is amellet érvelt, hogy a Bethlen-kormánynak az etnikai helyett nagyrevízióra kell törekednie. Ellenkező esetben „a miniszterelnököt a magyar közvélemény valószínűleg elsöpörné a helyéről.” Berzeviczy a békés határmódosítások híve volt. Úgy vélte, hogy a kormányzatnak e téren az elsődleges feladata az, hogy a magyarság ügyének a világ közvéleményét, de legalábbis a lehető legnagyobb részét, megnyerje. Írásában méltatta Lord Rothermere munkásságát, aki szerinte az első helyen áll azok között, akik Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban azért küzdenek, hogy a nyugati társadalmak végre felismerjék a

¹⁰⁸⁸ Berzeviczy Albert: A trianoni szerződés és a lefegyverzés. In: Apponyi Albert et al.: *Igazságot Magyarországnak! A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata*. Budapest, 1928, A Magyar Külügyi Társaság kiadása, 335-346.

¹⁰⁸⁹ Romsics, 2005c, 172.

¹⁰⁹⁰ Juhász, 1988, 110.

¹⁰⁹¹ *Felsőházi napló*, 1927. II. kötet, 350.

¹⁰⁹² Zeidler, 2009, 81-90.

magyarokon Trianonban elkövetett igazságtalanságot.¹⁰⁹³ Alig egy hónappal később pedig Berzeviczy már arról értekezett a *Magyar Külpolitikában*, hogy külpolitikának végcélja nem is lehet más, minthogy „az erőszakolt békemű szélesebb keretekben is revízió alá” essen.¹⁰⁹⁴ A békeszerződések területi rendelkezéseinek felülbírálása mellett szerinte sort kell keríteni arra is, hogy a békeegyezményekből kikerüljenek azok a passzusok, amelyek értelmében az első világháború kirobbantásáért a központi hatalmakat terheli a felelősség.¹⁰⁹⁵

Olaszországba Berzeviczy 1928 és 1929 októberében is elutazott. 1928-ban a római *Giornale D'Italia* című lapnak adott nyilatkozatában feladatát az olasz-magyar kulturális és társadalmi kapcsolatok elmélyítésének elősegítésében jelölte meg.¹⁰⁹⁶ Október 23-án Pier Silverio Leicht közoktatási államtitkár villásreggelit adott Berzeviczy tiszteletére, hat nappal később pedig Mussolini félórás magánkihallgatáson fogadta őt. Az olasz miniszterelnöknek Berzeviczy egy éremportrét adott át, amit a Corvin Mátyás Társaság megbízásából (melynek Mussolini 1925 decembere óta díszelnöke volt, Csernoch János hercegprímással egyetemben) Kuzmik Livia szobrászművész – Berzeviczy nejének unokahúga – készített Mussoliniról.¹⁰⁹⁷ Egy évvel később Berzeviczy egy magyar kulturális delegáció vezetőjeként tért vissza Olaszországba. Először Bresciába volt hivatalos, Alessandro Monti ezredes mellszobrának felavatására, aki az 1848/1849-es szabadságharc alatt a szárd-piemonti kormány küldötteként a magyarok oldalán harcoló olasz légiót vezette. A mellszobor a Corvin Mátyás Társaság ajándéka volt Bresciának, Alessandro Monti szülővárosának.¹⁰⁹⁸ Bresciából a közeli Gardone Riviera-ba utazott a küldöttség, a Garda-tóhoz, melynek partján a világhírű olasz író-költő, Gabriele D'Annunzio villája állt. D'Annunzio amolyan „fényes elszigeteltségben” élt ott, mert Mussolini magas összegű havi életjáradékot folyósított neki azért, hogy az egyik legfőbb politikai ellenfelét, egy első világháborús olasz hőst távol tartson a közügyektől. Az extravagáns D'Annunzio korábban a Garda-tó fölé magasodó villájához szállíttatta a „Puglia” nevű egykori hadihajóját, melynek fedélzetéről tizenöt ágyúlövéssel üdvözölte magyar vendégeit.¹⁰⁹⁹ Berzeviczynek ajándékként egy dedikált fényképét nyújtotta át, majd üzenetet intézett a magyar néphez, amiben támogatásáról biztosította a magyarságot a békeszerződések

¹⁰⁹³ Berzeviczy Albert: A kormány és a revízió. *Budapesti Hírlap*, 1929. január 18., 1.

¹⁰⁹⁴ Berzeviczy Albert: Célkitűzés. *Magyar Külpolitika*, 10. évf. (1929), 3-4. sz., 5.

¹⁰⁹⁵ Berzeviczy Albert: Háborús felelősség és revízió. *Pesti Napló*, 1929. március 10., 3.

¹⁰⁹⁶ Berzeviczy Albert ünneplése Olaszországban. *Budapesti Hírlap*, 1928. október 23., 10.

¹⁰⁹⁷ Mussolini kihallgatáson fogadta Berzeviczy Albertet. *Budapesti Hírlap*, 1928. október 30., 8.

¹⁰⁹⁸ Átadták a Corvin Mátyás-Társaság ajándékát Brescia városának. *Budapesti Hírlap*, 1929. október 22., 11.

¹⁰⁹⁹ Berzeviczy Albert újabb sikerei Olaszországban. *Magyar Külpolitika*, 10. évf. (1929), 37. sz., 7.

revíziójával kapcsolatban.¹¹⁰⁰ Észak-Olaszországból Rómába vezetett Berzeviczy útja, ahol az 1859-es szárd-osztrák-francia háború magyarországi hatásáról tartott előadást. Az olasz fővárosban tartózkodva felkereste Mussolinit, és egy általa összeállított, hazánkat ismertető *Ungheria (Magyarország)* című könyvet ajándékozott neki. Az olasz diktátor ígéretet tett vendégének arra, hogy a kötetet „a legnagyobb rokonszenvvel” fogja végigolvasni, és gondoskodni fog arról, hogy a mű egész Olaszországban elérhető legyen.¹¹⁰¹

1929-es olaszországi látogatásából hazatérve Berzeviczy november 28-án *Olasz barátság és fasizmus* címmel vezércikket közölt a *Pesti Napló*ban. Írásában a fasizmust az „olasz nacionalizmus betetőzésének” nevezte, olyan speciális olasz jelenségnek, ami az ókori római emlékeken, Giuseppe Garibaldi mítoszában és Mussolini személyes varázsán alapul. Szerinte Mussolini tökéletesen térképezte fel és értette meg az olasz néplelket, abból merítve építette fel politikáját, és gyúrta saját képére nemzetét. Berzeviczy véleménye szerint „Mussolini kétségkívül legnagyobb államférfia s legragyogóbb jelensége a háború utáni európai politikai életnek. Nagy Napoleon, Kossuth és Bismarck óta nem volt Európában olyan politikus, aki úgy rá tudta volna nyomni a maga egyéniségének bélyegét nemzetére [...] mint az olasz »duce«. [...] A többi Európa legkiválóbb államférfiai között sincs egyetlenegy sem, aki ily általános, ily egyetemes, ily ellenállhatatlan hatást tudna nemzetére gyakorolni.”

Az antiliberális (és egyben antikonzervatív), korporatista és etatista olasz fasiszta rendszer magyarországi bevezetését a konzervatív-liberális Berzeviczy Albert azonban már nem szorgalmazta. Úgy gondolta, hogy az olasz-magyar barátság mértékét Róma szemében „nem az fogja emelni, ha mindenben az övéhez hasonló belpolitikát folytatunk”, hanem az, ha megerősödünk, súlyban, tekintélyben és befolyásban gyarapodunk. A magyar politikusoknak Berzeviczy azt tanácsolta, hogy ha követni akarják az olasz diktátort, akkor azt ne külsőségekben tegyék, hanem törekedjenek arra, hogy úgy ismerjék saját népüket, mint Mussolini az övét. A magyar politikus is népe „történelméből, lelkéből, jelleméből, szükségleteiből és hajlamaiból merítse azt a politikát, amellyel nemzetét a boldogulás útjára akarja vezetni.”¹¹⁰²

Berzeviczy az olasz fasizmus belpolitikai eredményeit egy keltezés nélküli, *Magyarország és a fascizmus* címmel írt előadás-vázlatában méltatta. Ebben elismerően szólt a gazdasági életet bénító sztrájkok betiltásáról, a római katolikus egyház irányában tanúsított barátságos

¹¹⁰⁰ „Nem lehet nyugvásotok, nem alhattok békén, nem tétovázhattok, amíg nem vettétek vissza egész földeteket.” D’Annunzio üzenete a magyar nemzethez. *Budapesti Hírlap*, 1929. október 26., 7.

¹¹⁰¹ Berzeviczy Albert látogatása az olasz kormányelnöknél. *8 Órai Ujság*, 1929. november 14., 3.

¹¹⁰² Berzeviczy Albert: *Olasz barátság és fasizmus*. *Pesti Napló*, 1929. november 28., 1.

magatartásról, valamint a gazdasági és pénzügyi szektorok konszolidációjára tett kísérletekről. Berzeviczy beszédében Giacomo Matteotti olasz szocialista képviselő meggyilkolása is szóba került 1924-ből. Az ügyben komolyan felmerült Mussolini személyes érintettsége, amivel kapcsolatban kellő óvatossággal úgy fogalmazott, hogy „nem vagyunk tájékozottak a felelőség mértékéről”.¹¹⁰³

1929-ben az Interparlamentáris Unió nem rendezett kongresszust, ezért Berzeviczy 1928 után legközelebb 1930 júliusában vett részt újabb interparlamentáris konferencián. A helyszín ezúttal London volt, ahol Berzeviczy ismételten a lefegyverzéssel kapcsolatban szólalt fel. Július 16-án elmondott beszédében egy, a Népszövetség égisze alatt működő leszerelési konferencia összehívását sürgette.¹¹⁰⁴ A tartós béke zálogának ugyanis a fegyverzet kölcsönös csökkentését tartotta, nem pedig az 1929 nyarán életbe lépett Briand-Kellog-paktumot, melyet londoni előadása mellett korábban már a felsőházban és egy hírlapi cikkében is kifogásolt. Az 1928-ban Párizsban tizenöt állam képviselői által aláírt Briand-Kellog-egyezmény kimondta, hogy a szerződő felek a jövőben vitás kérdéseiket békés úton, fegyveres konfliktus nélkül fogják rendezni. Berzeviczy ezt a kontraktust azért tekintette elhibázottnak, mert véleménye szerint úgy kívánta orvosolni a békeszerződések okozta sérelmeket, hogy a megállapodások egyetlen hibáját sem próbálta kiküszöbölni. Mivelhogy az egyezség nem érintette a fegyverkezés korlátozását és a (békés) határrevíziók lehetőségét, melyek szerinte a világbéke tényleges alapját jelenthetnék.¹¹⁰⁵

A leszerelési konferencia megrendezését – amelyet a Magyar Nemzeti Csoport már az 1924-es interparlamentáris konferencián szorgalmazott – a Népszövetség 1932 februárjára tűzte ki Genfben. A döntést Berzeviczy 1931. október 2-án üdvözölte az Interparlamentáris Unió bukaresti kongresszusán (az utolsó interparlamentáris értekezleten, amin részt vett). Felszólalásában rámutatott arra, hogy kétoldalú lefegyverzések nélkül a béke csupán illúzió, mert a biztonságra a legnagyobb veszélyt a háborús fegyverkezés jelenti. A világháborúból vesztiesen kikerült államokra utalva kijelentette, hogy „mi a lefegyverzésben már tovább nem mehetünk és nálunk senkit sem kell meggyőzni arról, hogy a többi államok is követni tartoznak a mi példánkat.”¹¹⁰⁶

¹¹⁰³ Berzeviczy Albert: *Magyarország és a fascizmus*. OSZKK, Analekta 624.

¹¹⁰⁴ Magyar felszólalások az interparlamentáris kongresszuson. *Budapesti Hírlap*, 1930. július 17., 2.

¹¹⁰⁵ Berzeviczy Albert: Briand memoranduma. *Pesti Napló*, 1930. július 6., 2.

¹¹⁰⁶ Berzeviczy Albert beszéde a leszerelésről az interparlamentáris konferencián. *Budapesti Hírlap*, 1931. október 3., 3.

A genfi leszerelési konferencia 1932 februárjától 1934 novemberéig ülésezett. A németek fegyverkezési egyenjogúsítást követeltek, amit Olaszország támogatott, Franciaország azonban ellenzett. Válaszul a németek 1932 szeptemberében kivonultak a kongresszusról. Ennek hatására Franciaország engedett, és az 1932-ben elfogadott genfi öthatalmi nyilatkozatban az angol, amerikai, francia, olasz és német kormányok elismerték Németország fegyverkezési egyenjogúságát. A németek visszatértek a tárgyalásokra, majd Adolf Hitler hatalomra jutása után, 1933 őszén Konstantin von Neurath német külügyminiszter bejelentette, hogy országa végleg otthagyja a kongresszust. Németország ezután nagymérvű fegyverkezésbe kezdett.¹¹⁰⁷ A Berzeviczy által (is) olyannyira kívánatosnak tartott leszerelési konferenciának a további fegyverkezést nem sikerült meggátolnia, így tehát teljesen eredménytelenül zárult.

Berzeviczy 1934. június 12-én a „tragikomikus fordulatokat” hozó genfi konferencia teljes kudarcáról értekezett a felsőházban. A kongresszus csődje szerinte előtérbe állította a háború veszélyét, amiben ő azonban nem hitt. Érvelése szerint a technikai fejlődés következtében egy modern európai háború hatalmas pusztítással járna. Egyet jelentene az európai civilizáció megsemmisítésével, és „gépek küzdelme volna családok, gyermekek, asszonyok, az ártatlan nép ellen.” Háborút szerinte a '30-as évek Európájában már csak „örültség vagy gonoszság” tudna előidézni, s ezért „nem szabad hinnünk a háború lehetőségében, de mindent el is kell követnünk arra, hogy az valójában lehetővé ne váljék.”¹¹⁰⁸ 1934 nyarán sokakhoz hasonlóan Berzeviczy sem volt még tisztában Adolf Hitler későbbi terveivel, és azzal, hogy öt esztendő múlva egy minden korábbinál szörnyűbb háború fogja lángba borítani nemcsak a kontinenst, hanem az egész világot is.

Európa első világháború utáni helyzetéről és szerepéről Berzeviczy 1932. november 16-án Rómában adott elő, az Olasz Tudományos Akadémia és az Alessandro Volta Alapítvány által szervezett nemzetközi Európa-kongresszuson. Beszédében az I. világháborút Európa kultúrája szempontjából károsnak és minden korábbinál rombolóbbnak nevezte. Nemcsak anyagi, de szellemi téren is óriási pusztítást vitt végbe azzal, hogy az egymással szemben álló nemzetek szellemi együttműködését és kulturális kapcsolatait hosszú éveken át megakadályozta. Nem sokban javult a helyzet 1918 után sem, amikor a győztesek a vesztesek meghallgatása nélkül alkották meg a békeszerződéseket, azok elhibázott területi rendelkezéseivel együtt. Berzeviczy kárhóztatta a soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchia, és benne a történelmi Magyarország feldarabolását, mivel az abból született utódállamok nem etnikailag homogén nemzetállamok

¹¹⁰⁷ Buza László: *A nemzetiszocialista Németország és a nemzetközi jog*. Szeged, 1936, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Részvénytársaság, 7-10.

¹¹⁰⁸ *Felsőházi napló*, 1931. III. kötet, 259.

lettek, hanem megmaradtak multietnikus országoknak. Jugoszláviában, Romániában és Csehszlovákiában milliós létszámú magyar népesség jutott kisebbségi sorsa, akik sok esetben nem jutottak hozzá a magyar szépirodalmi és tudományos munkákhoz, iskoláikat és színházait bezárták, értelmiségük egy része Magyarországra menekült az impériumváltások következtében. Mindeközben hazánkban 1921-ben az áttelepült kolozsvári helyett Szegeden, a pozsonyi helyett pedig Pécsen sikerült egyetemet alapítani, 1926-ban létrejött a Tihanyi Biológiai Intézet, Klebelsberg Kunó kultuszminiszter kezdeményezésére pedig Bécsben, Berlinben, Rómában és Párizsban magyar kollégiumok alakultak. Berzeviczy felszólalásában elmondta, nem ért egyet Oswald Spengler német filozófusnak a nyugati kultúrkör alkonyáról szóló tézisével, mivel nézete szerint Európa még sokáig fog abból a kultúrkincsből élni, amit az első világháború előtt halmozott fel. Végül remélni merte, hogy „a régi Európában rejlő belső ősi erő a békeszerződések megváltoztatásával ki fogja javítani a multnak a kultúra érdekei ellen elkövetett nagy hibáit is, és hogy ezek a legmagasabb kulturérdekek győzedelmeskedni fognak végül a változékony és gyakran kicsinyes politikai érdekek fölött.”¹¹⁰⁹

A római kongresszus végén a meghívottak nevében Apponyi Albert mondott köszönetet az Olasz Tudományos Akadémiának, az olasz kormánynak és Róma városának. Ez volt az utolsó alkalom, amikor Berzeviczy élőben hallhatta szónokolni Apponyit. A gróf ugyanis 1933. február 7-én Genfben elhunyt.

Berzeviczy Apponyiban a szónoki tehetségét csodálta leginkább. Úgy tartotta, hogy a gróf „a legrendkívülibb szónoki egyéniség volt”, akit hosszú közpályája során megismert. Debatteri képességeit egyedivé a nyelvtelensége tette. Kezdetben német és francia nyelven mondott beszédeket, melyek mellé megtanult angolul és olaszul is, s ez Berzeviczy szerint kifejezetten hasznos volt számára, mert „a nagy nemzetek nincsenek rászorulva, hogy szónoki fegyverzetüket oly sokféle nyelv használatának készségével tökéletesbítsék; a kis nemzeteknek a szükség adta meg a reá való képességet.”¹¹¹⁰ Berzeviczy Apponyit már életében „nemzetünk legnagyobb szónoká”-nak nevezte, aki kiterjedt publicisztikai munkássággal is büszkélkedhetett. 1896-ban két kötetben megjelent összegyűjtött beszédeit „nemzeti közkinccs”-ként emlegette. Apponyi 1922-ben és 1934-ben kiadott emlékiratairól Berzeviczy – nyilvánvalóan túlozva – úgy vélte, hogy „mintáját szolgáltatják az elfogulatlan és tárgyilagos

¹¹⁰⁹ Berzeviczy Albert: Európa helyzete, értéke és szerepe az egykorú világban a háború előtt és után. *Budapesti Szemle*, 228. kötet (1933), 663. sz., 109-117. Idézet a 117. oldalon.

¹¹¹⁰ Berzeviczy Albert: Apponyi mint szónok. *Budapesti Szemle*, 232. kötet (1934), 676. sz., 257-264. Idézet a 258. oldalon.

egykorú történetírásnak.”¹¹¹¹ A második kötet (melynek megírására az országgyűlés képviselőháza kérte fel a grófot) bevezetőjét Berzeviczy írta. Apponyit e helyütt kora legnagyobb magyarjaként jellemezte.¹¹¹²

Apponyi (magyar szemszögből) emlékezetes beszédet mondott 1920. január 16-án, a párizsi békekonferencián, a magyar béke delegáció vezetőjeként. Ebben Berzeviczy szerint a gróf „bámulatos szellemi ruganyossággal” érvelt a történelmi Magyarország egységének fenntartása mellett. Nem rajta múltott tehát, hogy a győztes antanthatalmak végül darabjai szabdalták országunkat. Az Berzeviczy véleménye alapján a békekonferencia elnöke, Georges Clemenceau által képviselt „ferdítés, gyűlölködés, bosszú és hatalomszomj” következménye volt.¹¹¹³

Berzeviczy szerint Apponyi a közéletben „a megdönthetetlen igazságok hirdetője, a legnemesebb nemzeti és emberi ideálok apostola” volt.¹¹¹⁴ Különösen nagyra becsülte Berzeviczy Apponyinak az Interparlamentáris Unióban kifejtett tevékenységét. A gróf a kongresszusokon rendszeresen megcsillantotta szónoki tehetségét és nagy műveltségét. Kellő felkészültséggel képviselte álláspontját, legyen szó az államközi konfliktusok békés rendezésének lehetőségeiről, vagy a lefegyverzés kérdéséről.¹¹¹⁵ S bár a Magyar Nemzeti Csoportnak Berzeviczy 1912 után ügyvezető, 1921-től pedig tényleges elnöke lett, elmondása szerint önmagát e tisztségben mindig is csak Apponyi Albert „helytartójának” tekintette.¹¹¹⁶

Apponyi Albert halála után, 1933. május 14-én tisztújító közgyűlést tartott a Magyar Külügyi Társaság. Az ülésen Eöttevényi Olivér ügyvezető alelnök indítványozta, hogy Apponyi örökébe a gróf elnökhelyettesét, Berzeviczyt ültessék. A tagság egyhangúlag támogatta Eöttevényi javaslatát, és a Magyar Külügyi Társaság első emberévé választotta Berzeviczyt. Az összejövetelen Berzeviczy egy kisebb külügyi előadást tartott. Ebben arról érkezett, hogy „külpolitikánk sarkalatos pontja az a szoros barátság, amely bennünket az olasz államhoz köt”. Magyar részről a barátság alapját az jelenti, hogy revíziós igényeinket Olaszország nyíltan támogatja. Olasz részről Magyarország fennmaradása és megerősödése Berzeviczy szerint azért szükséges, hogy továbbra is válaszfalat képezzen a délszlávok és az

¹¹¹¹ Berzeviczy Albert: Gr. Apponyi Albert 85-ik születése napján. *Budapesti Szemle*, 222. kötet (1931), 644. sz., 132.

¹¹¹² *Dr. Gróf Apponyi Albert emlékiratai*. II. kötet. Budapest, 1934, MTA, 12.

¹¹¹³ Berzeviczy Albert: Apponyi a nemzetközi politikában. *Külügyi Szemle*, 11. évf. (1934), 2. sz., 110.

¹¹¹⁴ Berzeviczy Albert: Gróf Apponyi Albert. *Budapesti Szemle*, 228. kötet (1933), 664. sz., 359.

¹¹¹⁵ Berzeviczy Albert: Apponyi működése az Interparlamentáris Unióban. In: *Apponyi emlékkönyv*. Budapest, 1926, Magyar Külügyi Társaság, 1-22.

¹¹¹⁶ A Magyar Nemzeti Csoport 1927. március 30-án tartott ülésének jegyzőkönyve. MNL OL, K 604. fond, 14. csomó, Fol. 368.

északi szlávok között, megakadályozva azt, hogy „a szláv tenger elárassza a Balkánt”, veszélyeztetve az olaszok balkáni és földközi-tengeri érdekeltségeit. Óva intett ugyanakkor attól, hogy revíziós céljaink elérése érdekében az olaszok mellett a versailles-i rendezéssel úgyszintén elégedetlen hitleri Németországgal is együttműködjünk. Mint mondta: „nekünk magunkat a revízió kérdésében nem szabad Németországgal azonosíttatnunk, mert nekik is mások az érdekeik és nekünk is mások.” Szerinte a nemzetiszocialisták 1933. januári hatalomra kerülése az angol és az amerikai közvéleményt „Németország iránt elhidegítette”, e két állam jóindulatának elvesztése pedig jelentősen csökkentené a magyar békerevízió esélyeit. Berzeviczy azt tanácsolta, hogy Németországgal csak a fegyverkezési egyenjogúság kivívása ügyében képviseljünk azonos álláspontot, a revízió terén viszont ne. Beszéde végén minden jelenlévőt arra kért, hogy a revízió és a lefegyverzés kapcsán ne csüggedjen, és sose veszítse el a reményt, „mert igaz a mi ügyünk minden téren, s azért remélnünk kell, hogy előbb-utóbb győzedelmeskedni is fog.”¹¹¹⁷

Berzeviczy 80 éves volt, amikor a Magyar Külügyi Társaság elnökévé választották. Ekkor már érezte, hogy hajlott kora és romló egészsége miatt nem tudja a magyar külpolitikát olyan intenzitással szolgálni, mint korábban. Az 1931-es bukaresti kongresszus óta nem vett részt interparlamentáris konferencián, ezért a Magyar Nemzeti Csoport 1934. november 30-i ülésén jobbnak látta, ha lemond a Csoport 1921 óta betöltött elnöki tisztségéről. Döntését idős korával és egészségi állapotával indokolta.¹¹¹⁸ Drucker György politikai szakíró, a Magyar Külügyi Társaság tagja szerint a felkészült és nagy munkabírású Berzeviczy távoztával nagy veszteség érte a Magyar Nemzeti Csoportot. Elmondása alapján Berzeviczy lelkiismeretességére jellemző volt, hogy az interparlamentáris kongresszusok üléseire rendszerint elsőként érkezett és utolsóként távozott, így bármi történt, a magyar ügyet váratlan támadás nem érthette, mert mindig volt, ki helyt álljon.¹¹¹⁹ A november végi ülésen Berzeviczy javaslatára a Magyar Nemzeti Csoport elnökévé Walkó Lajos egykori külügyminisztert választották, alelnökké pedig Nagy Emil korábbi igazságügyi minisztert, báró Láng Boldizsár országgyűlési képviselőt és Erney Károly felsőházi tagot. Kenéz Béla korábbi kereskedelemügyi miniszter indítványára Berzeviczy Albert a Magyar Nemzeti Csoport örökös díszelnöke lett.¹¹²⁰

¹¹¹⁷ A Magyar Külügyi Társaság tisztújító közgyűlése. *Külügyi Szemle*, 10. évf. (1933), 3. sz., 309-317.

¹¹¹⁸ Miért mondott le Berzeviczy Albert az interparlamentáris unió magyar csoportjának elnökségéről. 8 *Órai Ujság*, 1934. december 2., 6.

¹¹¹⁹ Drucker, 1935, 7.

¹¹²⁰ Az Interparlamentáris Unió örökös díszelnöke Berzeviczy, elnöke Walkó. *Budapesti Hírlap*, 1934. december 1., 6.

Berzeviczy élete utolsó éveiben is aktív figyelemmel kísérte a külpolitikai eseményeket. Bemutatásairól leggyakrabban a *Pesti Napló*ban és a *Pester Lloyd*ban megjelent cikkeiben számolt be. A határon túli magyar kisebbségek helyzetét a '30-as évek közepén sem találta megnyugtatónak. Úgy vélte, hogy az utódállamok számos esetben nem tartották tiszteletben kisebbségeik jogait, végig a két világháború közötti időszakban, amivel önmaguk csúfolták meg az általuk, és leginkább fő szövetségeseik, Franciaország által hangoztatott, a szerződések tiszteletben tartásának elvét („Fidèle aux traités!”).¹¹²¹ Az utódállamok kisebbségpolitikáját látva az volt Berzeviczy kissé idealisztikus véleménye, hogy lehet utólag a külföld részéről „sovinsztának” bélyegezni a liberális elveken nyugvó dualizmus kori magyar nemzetiségi politikát, ám az mégis lényegesen jobb volt a kisantant országaiban az első világháború után tapasztaltnál.¹¹²² Ezen meglátása a román és jugoszláv kisebbségpolitikát illetően megállta ugyan a helyét, a csehszlovákkal összevetésben azonban már nem.

Az európai nagyhatalmak közül Berzeviczy legkevésbé Franciaország iránt viseltetett rokonszenvvel. A két világháború közötti francia-magyar viszonyt alapvetően határozta meg az első világháború öröksége, a trianoni békeszerződés és Franciaország érdekeltsége a kisantant összetartásában. A franciák egyes magyar revíziós elképzelések elfogadását ugyan nem zárták ki, ám erről hivatalosan és főleg nyilvánosan sohasem beszéltek. Diplomáciájuk Magyarország hivatalos képviselőivel nem különösebben szimpatizált, bizonyos esetekben viszont hajlott arra, hogy figyelembe vegye hazánk geostratégiai helyzetét.¹¹²³ Ilyen volt André Tardieu francia miniszterelnök 1932-es terve egy közép-európai gazdasági blokk létrehozásáról, ami ellensúlyozhatja a térségben a német expanziós törekvéseket. Tardieu Magyarország, Ausztria, Jugoszlávia, Csehszlovákia és Románia vámunióban való egyesítését és gazdasági megszervezését javasolta, amivel a magyar külpolitika alapjában véve nem volt elutasító.¹¹²⁴ Berzeviczy már annál inkább, akinek az volt róla a véleménye, hogy Tardieu felvetése nem egyéb, mint Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszter 1931 őszén bemutatott terve, ami – Németország ellensúlyaként – egy prágai vezetésű csehszlovák-osztrák-magyar gazdasági együttműködést vizionált.¹¹²⁵ Berzeviczy ellentmondásosnak találta, hogy az első világháború lezárása óta Franciaország következetesen ellenezte a legyőzött államok fegyverkezési egyenjogúsítását, miközben Párizs fegyverkező katonai nagyhatalom volt, amelyik határai

¹¹²¹ Albert von Berzeviczy: Frankreich und die Friedensverträge. *Pester Lloyd*, 1934. július 19., 1-2.

¹¹²² Albert von Berzeviczy: Retrospektive Nationalitätenpolitik. *Pester Lloyd*, 1931. február 8., 1-2.

¹¹²³ Ablonczy Balázs: A francia külpolitika magyarságképe a két világháború között. *Limes*, 21. évf. (2008), 2. sz., 40.

¹¹²⁴ Juhász, 1988, 130.

¹¹²⁵ Berzeviczy Albert: „Megenyhült a lég, vidúl a határ...” *Pesti Napló*, 1934. április 1., 5.

nagyobbik részét a Maginot-vonallal védte.¹¹²⁶ 1934 nyarán pedig csalódottan állapította meg a felsőházban, hogy nézete szerint a francia-magyar diplomáciai együttműködés terén „Franciaország részéről sajnos, semmiféle barátságos lépést nem tapasztalunk.”¹¹²⁷

A csehszlovák és francia együttműködési elképzelésekkel szemben Berzeviczy örömmel üdvözölte az ún. római jegyzőkönyvek 1934. március 17-i aláírását.¹¹²⁸ A megállapodások értelmében Olaszország, Ausztria és Magyarország szorosabbra fűzték gazdasági és politikai kapcsolataikat. Az egyezmény emellett javította Magyarország kisantanttal szembeni pozícióit, és az erősödő német befolyás mérséklésére is alkalmasnak tűnt.¹¹²⁹ Az olaszbarátság élete végéig Berzeviczy külpolitikai gondolkodásának sarokköve volt. 1935 karácsonyán, egyik legutolsó hírlapi cikkében is kiállt az olaszok mellett, miután az olasz-abesszin háború kirobbantása miatt a Népszövetség elítélte Olaszországot, és gazdasági szankciókat vezetett be ellene. Még akkor is amellett érvelt, hogy a nemzetközi szintéren – a lefegyverzés ügyében, a revízió terén vagy éppen a kisebbségvédelem kérdésében – Olaszország a mi „legerősebb védelmünk”.¹¹³⁰

Berzeviczy az 1936 tavaszán bekövetkezett halála miatt nem szembesülhetett azzal, amit Juhász Gyula történész sok évvel később oly szemléletesen írt le az elkövetkezendő történelmi események ismeretében. Mégpedig azt, hogy „Olaszország csak a két világháború közötti európai erőviszonyok torz tükrében látszott komoly hatalmi tényezőnek”, mert valójában „Mussolini ereje nem volt több, mint a cirkuszi artistáé, aki tömör acélnak látszó papírmásé súlyozók emelgetésével szédíti közönségét.”¹¹³¹

¹¹²⁶ *Felsőházi napló*, 1931. II. kötet, 311.

¹¹²⁷ *Felsőházi napló*, 1931. III. kötet, 258.

¹¹²⁸ Uo.

¹¹²⁹ Juhász, 1988, 146.

¹¹³⁰ Berzeviczy Albert: A Napkeleti Bölcsék. *Pesti Napló*, 1935. december 25., 5.

¹¹³¹ Juhász, 1988, 108.

4. A magyar kultúrélet „grand old man”-je

Mikszáth Kálmán Hegedüs Sándor közgazdász-akadémikust, Széll Kámán kormányának kereskedelemügyi miniszterét (1899-1902) „százkezü ember”-nek nevezte, aki „valamennyi kezével dolgozott, soha se pihent, mert soha el nem fáradt, egy perczre meg nem állt”.¹¹³² A Mikszáth által leírtakat akár Berzeviczyre is vonatkoztathatnánk, végigtekintve életpályáján, és számba véve azt a megannyi hivatalt, amit hosszú élete során betöltött. Nemcsak a dualizmus idején, hanem a Horthy-korszakban is, amikor felsőházi tagsága mellett aktív külpolitikai szolgálatot teljesített, és egyik meghatározó alakja volt a két világháború közötti időszak sokszínű, és eredményekben rendkívül gazdag kulturális életének.

Az előzőekben már említettük, hogy a tanácskormány bukása után Berzeviczy visszatért a kommün alatt felfüggesztett Magyar Tudományos Akadémia elnöki székébe, ami mellett megtartotta a Kisfaludy Társaság másodelnöki tisztségét is. E két pozíción túl viszont 1920. május 2-től az újonnan alakult Corvin Mátyás Magyar-Olasz Tudományos, Irodalmi, Művészeti és Társadalmi Egyesület elnöki pozícióját is betöltötte.

A Corvin Mátyás Társaság megalapítása Berzeviczy és Vittorio Cerruti olasz diplomata közös kezdeményezésére történt. Az egyesület fő céljaként a két ország közötti tudományos és kulturális kapcsolatok fejlesztését jelölte meg, különös tekintettel az irodalomra és művészetekre, valamint a nyelvi képzésre. A Corvin Mátyás Társaság feladatai közé színházi előadások, koncertek, kiállítások, nyelvi kurzusok és tudományos konferenciák szervezése tartozott, továbbá ösztöndíjak adományozása illetve publikációk és fordítások anyagi finanszírozása. A Társaság működését a tagok éves tagdíjából, koncertek és előadások bevételeiből, valamint adományokból és állami támogatásból finanszírozták. Az egyesület három alosztályra tagolódott, melyek közül a tudományos-irodalmi Berzeviczy, a művészetit Pekár Gyula, a társadalmi-jótékonyágait pedig Pekár Gyuláné és Miklós Ödön vezette.¹¹³³

A Corvin Mátyás Társaság 1925-ig félévente, majd 1926 és 1930 között évi egy dupla számban, végül Berzeviczy 1936-ban bekövetkezett haláláig két évente jelentette meg a *Corvina* című, olasz nyelvű folyóiratát. Berzeviczy főképpen irodalmi témában publikált a lapban: 1921-ben, Dante Alighieri születésének 600. évfordulóján a világhírű toszkán költőről osztotta meg

¹¹³² Mikszáth Kálmán: Hegedüs Sándor. 1847-1906. *Vasárnapi Ujság*, 1907. január 6., 2-3. Idézet a 2. oldalon.

¹¹³³ Szlavikovszky Beáta: Korvin Mátyás Magyar-Olasz Egyesület. In: Tóth Péter (szerk): *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei XIII.* Budapest, ELTE, 2007, 325. (továbbiakban: Szlavikovszky, 2007)

benne gondolatait,¹¹³⁴ 1923-ban Petőfi Sándort mutatta be az olasz közönségnek, a költő születésének századik évfordulója alkalmából,¹¹³⁵ két évvel később pedig Jókai Mór születésének centenáriumáról emlékezett meg.¹¹³⁶

A Társaság elviekben politikamentes, a hivatalos kormányzervektől független egyesület volt, valójában azonban a Külügyminisztérium anyagi és szervező támogatását élvezte. 1921 novemberére a Társaság működésével elégedetlenné váltak a Politikai Hírszerző Osztályon. Egy belső jelentés szerint ugyanis, amíg a Corvin Mátyás Társaság hazánkban az olasz nyelv és kultúra megismertetésén fáradozott, addig Olaszországban semmiféle magyar propagandát nem fejtett ki. Ez pedig azzal a következménnyel járt, hogy az egyesület évi 50 ezer koronás dotációját nem emelték a duplájára, s így a Társaság az erősödő infláció miatt az előző évi támogatásánál kisebb mértékű szubvenciót kapott. Berzeviczy 1922 januárjában felelt a kritikákra. Levélben tájékoztatta gróf Bánffy Miklós külügyminisztert arról, hogy a Társaság éppen hogy a magyar kultúra olaszországi terjesztését szorgalmazza. Ennek alátámasztására említést tett arról, hogy a *Corvina*-t komoly elismeréssel fogadta az olasz sajtó, tucatnyi olasz könyvkereskedés két-két példányban igényelte, és az olasz külügyminisztérium máris 25 példányt rendelt belőle. Az egyesület jövőbeni tervei közül a Társaság római bizottságának létesítéséről, és a Római Magyar Történelmi Intézet (ami tényleges működését majd csak 1924-ben kezdte meg) megnyitásáról adott számot. Levele végén 100 ezer koronát kért a Társaság következő évi költségeinek fedezésére. Az igényelt összeget megkapta, de Bánffy jelezte feléje, hogy a Társaság ezentúl inkább az olaszországi tevékenységére fektessen nagyobb hangsúlyt. A Corvin Mátyás Társaság az elkövetkezendő esztendőkből rendszeresen hozzájutott – az infláció miatt egyre növekvő – a támogatáshoz, amihez feltehetőleg annak is köze lehetett, hogy a Politikai Hírszerző Osztályt ekkoriban Gerevich Zoltán – a Társaság titkárának, Gerevich Tibornak a testvére – vezette.¹¹³⁷

1921/1922 fordulóján Berzeviczy tudományos és kultúrászervezői pályafutása szempontjából nemcsak azért volt sikeresnek nevezhető, mert elérte a Corvin Mátyás Társaság dotációjának megemelését, hanem azért is, mert 1921 karácsonyán jelent meg az általa három kötetesre tervezett *Az absolutismus kora Magyarországon 1849-1865* első része, a Franklin Társulat

¹¹³⁴ Alberto Berzeviczy: Le confessioni di Dante. *Corvina*, 1. évf. (1921), 2. sz., 7-12.

¹¹³⁵ Alberto Berzeviczy: Per il centenario di Petőfi. *Corvina*, 3. évf. (1923), 5. sz., 7-12.

¹¹³⁶ Alberto Berzeviczy: Per il centenario di Jókai. *Corvina*, 5. évf. (1925), 9. sz., 7-11.

¹¹³⁷ Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, 1995, Magyar Történelmi Társulat, 259-260.

gondozásában.¹¹³⁸ Művében a korszakkal foglalkozó tudományos munkák sorában elsőként tett kísérletet arra, hogy osztrák és magyar levéltári forrásokra támaszkodva alapos vizsgálat alá vegye az újabszolútizmus időszakát (a világosi fegyverletételtől a kiegyezésig) és az azzal foglalkozó elméleteket.¹¹³⁹ A rendkívül adatgazdag és sokáig kánonalkotónak számító könyvsorozat megírásához nyolc éven át végzett anyaggyűjtést és forrásfeltárást Budapesten illetve Bécsben.

Az első kötetben Berzeviczy az 1848-tól 1852-ig tartó korszak történetét tekintette át. Történeti előzményként az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc eseményeit tárgyalta. Állítása szerint az osztrák kormányzat már 1848 második felében döntött arról, hogy a szabadságharc leverése után felfüggeszti Magyarországon az alkotmányosságot, hazánk közigazgatási területi beosztását megváltoztatja, és beolvasztja a centralizált-abszolútista összbirodalomba. Julius von Haynau „rémuralma”, és a megtorlások után ezért a magyarországi polgári ügyek császári biztosa, Karl von Geringer báró látott hozzá 1849-től 1851-ig az önkényuralom kormányzati és közigazgatási rendjének kiépítéséhez.

Berzeviczy szerint Geringer báró hivatali ideje alatt vette kezdetét a magyar nemesség és értelmiség passzív ellenállása. A neoabszolútizmus koráról írt könyveiben Berzeviczy azt a századfordulóra általánossá vált nézetet képviselte, hogy a Deák Ferenc által vezetett passzív rezisztencia volt az az erő, ami végül a Habsburg önkényuralmat meghátrálásra kényszerítette. A legújabb történeti kutatások azonban ezt a tételt inkább cáfolják, semmint megerősítik. A vidéki vármegyei birtokos nemesség számos tagja ugyanis – akik közül a vagyonosabbaknak alternatívát jelentett a passzív ellenállás – nem követte Deák Ferenc példáját, és a vármegyék tisztikarának nagy része – például a szolgabírói apparátus, amelyik a neoabszolútizmus alatt is döntően magyar maradt – sem.¹¹⁴⁰

Karl von Geringer távozása után rövid ideig Albrecht főherceg lett Magyarország katonai és polgári kormányzója. Az ő működését Berzeviczy mindössze néhány oldalon tárgyalta. Nagyobb figyelmet szentelt ugyanakkor a Bach-rendszer kialakulásának. Az Alexander von Bach osztrák belügyminiszterről elnevezett időszakot meglátása alapján az erőszakosság, és az országba „beözönlő” idegen tisztviselők révén (is) a kormányzat germanizáló törekvései jellemezték. Tudniillik, a központosított összbirodalom eszménye megkövetelte a hivatalok

¹¹³⁸ Berzeviczy Albert: *Az abszolútizmus kora Magyarországon 1849-1865*. I. kötet. Budapest, 1922, Franklin-Társulat. (továbbiakban: Berzeviczy, 1922)

¹¹³⁹ Pap József: A Heves és Külső-Szolnok vármegyei politikai elit és a „passzív ellenállás”. Heves és Külső-Szolnok vármegye politikai elitjének története 1844-1853. *Aetas*, 13. évf. (1998), 2-3. sz., 161.

¹¹⁴⁰ Pap József: *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig*. Szeged, 2003, Belvedere Meridionale, 29-32.

belső ügyviteli nyelvének egységesítését, ami az önkényuralom éveiben a német lett. A vonatkozó újabb történeti szakirodalom ugyanakkor kiemeli, hogy a német nyelvű hivatali ügyintézés zömmel inkább a nem magyarok által lakott országrészekben valósult meg, ahová a helyi magyar nemesség hivatalviselési monopóliumának megtörésére nagyszámú hivatalnok érkezett Ciszlajtániából. A magyarlakta területeken – ahová kevesebb idegen bürokrata került – a hivatalnoki kar már erőteljesebb és eredményesebb ellenállást tanúsított e téren.¹¹⁴¹

Berzeviczy Albert a neoabszolutizmus korát egy jogalap nélküli és céltalan rendszerként jellemezte. Az elnyomatás évei alatt a nemzet legkiválóbbjait börtönbe vetették vagy száműzetésbe kényszerítették, miközben a bécsi kormánykörök megvonták az ország politikai jogait. Könyvében nem igazán hozott példákat előremutató lépésekre a tárgyalt időszakban, holott az mindenféleképpen pozitívum volt, hogy osztrák mintára egységesítették illetve modernizálták az oktatási rendszert, a közigazgatási reformok pedig az 1848 előtti rendi intézményrendszer helyébe modern állami bürokráciát léptettek. Ha nem is teljes egészében, de megvalósult az igazságszolgáltatás és közigazgatás egymástól való szétválasztása, és az osztrákok igyekeztek felszámolni a nemesi vármegyei közigazgatás olyan széles körökben ismert negatívumait, mint a korrupció és a nepotizmus.¹¹⁴²

Berzeviczy Albert könyvét a kritikusok elsősorban a nagymennyiségű levéltári forrásanyag felhasználása¹¹⁴³ és világos stílusa¹¹⁴⁴ miatt dicsérték. Braun Róbert szociológus-falukutató viszont a Magyarországi Szociáldemokrata Párt *Szocializmus* című lapjában 1922-ben közölt könyvismertetésében több ellenvetést is megfogalmazott Berzeviczy művével kapcsolatban. Braun azt ugyan elismerte, hogy a kötet „elrendezése, áttekinthetősége gondos”, és a stílusa sem unalmas, ám mindezek ellenére a munka több hiányosságára is rámutatott. Szerinte például Berzeviczynek a levéltári források alapján lehetősége nyílt volna arra, hogy kétségbe vonja a korábbi szerzők állításait a passzív rezisztencia jelentőségéről, vagy éppen a Haynau-féle „rémuralomról” és az osztrák zsarnokság mértékéről, ezt azonban nem tette meg. Mégpedig azért nem, mert nem ismerte fel, hogy (és itt már felsejlik a neoabszolutizmus korának 1945 utáni leegyszerűsítő baloldali megítélése) alapvetően két „uri társadalom ütközött össze, amelyek közt sok érintkezési pont volt [...] az a körülmény pedig, hogy mindketten egy alattuk álló széles népréteg fölött uralkodtak, utját állta annak, hogy a harcban egy bizonyos határon

¹¹⁴¹ Deák Ágnes: *Polgári átalakulás és neoabszolutizmus 1849-1867*. Budapest, 2009, Kossuth Kiadó, 43-44. (továbbiakban: Deák, 2009)

¹¹⁴² Uo. 44.

¹¹⁴³ Angyal Dávid: Berzeviczy Albert történelmi műve. *Budapesti Szemle*, 191. kötet (1922), 549. sz., 151-157.

¹¹⁴⁴ Szász Károly: „Az abszolutizmus kora Magyarországon.” *Budapesti Hírlap*, 1922. január 18., 2-3.

tulmenjenek. Ez a határ ott végződött, ahol a közös veszedelem lehetősége kezdődött.” A közös fenyegetettség tudatosulása vezetett végül az 1867-es kiegyezéshez.¹¹⁴⁵

Az 1922-es esztendő a későbbiekben a „halálnak általán bő aratását” hozta magával Berzeviczy memoárja szerint. Rokoni és baráti köréből február közepén meghalt Berzeviczy Béla altábornagy. Májusban Kuzmik Zsófia jó barátnője, özvegy Hegedüs Sándorné (az 1906-ban elhunyt miniszter felesége) távozott az élők sorából, szeptemberben pedig báró Ghillány Imre néhai sárosi főispánt és földművelésügyi minisztert, temették el.¹¹⁴⁶ Berzeviczyt azonban a legjobban Beöthy Zsolt 1922. április 18-án bekövetkezett halála viselte meg. Rákosi Szidi színésznő férjéhez, a konzervatív szellemű irodalomtörténészhez ugyanis szoros barátság fűzte őt. Beöthy mellett, hogy a Kisfaludy Társaság elnöke és az Akadémia Igazgatótanácsának tagja (1910-1913 között pedig az MTA másodelnöke) volt, korábban Berzeviczyvel együtt járta Olaszországot. Berzeviczy április 20-án a Nemzeti Múzeumban a Kisfaludy Társaság Shakespeare-bizottságának nevében,¹¹⁴⁷ másnap az MTA székházában pedig az Akadémia és a Kisfaludy Társaság képviselőjében¹¹⁴⁸ búcsúzott el Beöthytől. Beszédeinek egyik közös motívuma volt a trianoni országcsönkítésre tett utalás, amely után Beöthy elvesztésével „a ránk borult nagy éjszakának egyik utolsó, még tündöklő csillaga kihamvadt”.

Beöthy Zsolt halála után közel egy évig Berzeviczy ügyvezető alelnökként irányította a Kisfaludy Társaságot. Kegyeleti okokból ugyanis az elnöki széket hónapokig betöltetlenül hagyták. Az egyesület csak 1923. február 14-én tartott elnökválasztó közgyűlést az Akadémián, melyen titkos szavazás útján Berzeviczy egyhangúlag nyerte el az elnöki tisztséget. Alelnöke Vargha Gyula, a Társaság korábbi titkára (1900-1920) lett.¹¹⁴⁹

Három nappal az elnökválasztó közgyűlés előtt rendezte meg a Kisfaludy Társaság a 76. ünnepi közülését, amit – Petőfi Sándor születésének századik évfordulója okán – Petőfi emlékezetének szenteltek. Az eseményen Berzeviczy elnöki megnyitó beszédében Petőfi politikai költészetéről értekezett. Előadásában keményen ostromozta a Tanácsköztársaságot, amelyik Petőfit forradalmi pantheonjába kívánta emelni.¹¹⁵⁰ Berzeviczy szerint ez Kun Bélának

¹¹⁴⁵ Braun Róbert: Az abszolutizmus – hetven évvel ezelőtt. In: Vanczák János – Várnai Dániel (szerk.): *Szocializmus*. Budapest, 1922, Magyarországi Szociáldemokrata Párt, 165-173. Idézet a 172. oldalon.

¹¹⁴⁶ Berzeviczy, é. n. [1920], 247.

¹¹⁴⁷ Berzeviczy Albert Beöthy Zsoltról. *8 Órai Ujság*, 1922. április 21., 2.

¹¹⁴⁸ Beöthy Zsolt elnök ravatalánál. Berzeviczy Albert búcsúztató beszéde 1922. április 21-én. In: *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*. LV. kötet [1922-1923]. Budapest, 1923, Franklin-Társulat, 134-136.

¹¹⁴⁹ Berzeviczy Albert a Kisfaludy-Társaság elnöke. *Budapesti Hírlap*, 1923. február 15., 5.

¹¹⁵⁰ A Tanácsköztársaság Petőfi személyében radikális forradalmárt, a kommün egyik eszmei előfutárát látta. A költő ezért a Tanácsköztársaság alatt nagy népszerűségnek örvendett. Laktanyát neveztek el róla, arcképe bélyegen jelent meg, alakját és munkásságát számos helyen méltatták.

részéről „visszataszító kísérlet” volt, amely szükségessé tette Petőfi politikai költészetének komoly és elfogulatlan vizsgálatát.

Megítélése szerint a Petőfi politikai költészetében kifejezett eszmékre csak az politikai irányzat támaszkodhat, amelyik a szabadság és jogegyenlőség demokratikus követeléseinek pártján áll. Úgy vélte ugyanis, hogy nagy költőnk sem a nacionalista, sem a szocialista ideológiákkal nem vállalt közösséget. Sőt, szerinte a szocializmus Petőfi „egész lelki életétől idegen” volt. Amellett érvelt, hogy Petőfi politikai költészetében két „szent fogalom”, a haza illetve a szabadság olvadt egybe, és Petőfit a „lángoló, semmi föltételt nem ismerő hazaszeretete és nemzethűsége megóvjá attól, hogy szabadságszeretete valaha összetéveszthető legyen azokéval, akik a magukét nemzetközi közösségek szolgálatába bocsátják.” Petőfit emellett kétségbevonhatatlan istenhite is elválasztotta a „szocializmus anyagi világnézetétől”.

Beszédében felhívta a megjelentek figyelmét: nincs arról tudomásunk, hogy Petőfi Sándor olvasta volna a Kommunista Kiáltványt. Az ő forradalmisága sokkal inkább Jean-Jacques Rousseau-hoz állt közelebb, akinek a magántulajdonról alkotott véleménye nagy hatással volt a költőre. Rousseau alakja feltűnik Petőfi *Az apostol* című elbeszélő költeményében. Ez az 1848 derekán íródott mű, ami egy Szilveszter nevű forradalmár életét meséli el születésétől a kivégzéséig, Berzeviczy szerint kivételt képez Petőfi politikai témájú versei között. *Az apostol* azt követően született, hogy szerzője 1848 nyarán elvesztette a szabadszállási képviselőválasztást egy református lelkész fiával szemben. Ennek ismeretében az alkotás nem más, mint egy „nagyszerű, de gyászosan szertelen kitörése egy féktelen költői lángelmének és egy megsebzett költői szívnek, melyből a destruktív irányok csakugyan kényelmesen válogathatnak fegyvereket, mert ebben a szabad szerelemtől kezdve a királygyilkolásig és az istentagadásig minden felforgató eszme megtalálja bizonyos mértékben a maga igazolását”.

Az apostolban leírtak azonban Berzeviczy szerint nem általánosíthatóak Petőfi politikai költészetére, melynek középpontjában mindvégig a haza és a szabadság gondolatisága állt. Elnöki megnyitója végén ezért arra kérte tagtársait, hogy a haza és szabadság „soha meg nem tagadott, soha el nem alkudott hitvallásának hősi halálától megdicsőített fényében vegyük át [Petőfi] alakját szeplőtelenül és hamisítatlanul a múlttól s adjuk át változhatatlan örök tulajdonul a jövőnek.”¹¹⁵¹

Az 1918/1919-es baloldali forradalmakat elítélő Berzeviczy beszédének gondolatmenete azt a (politikai-világnézeti) célt szolgálta, hogy bebizonyítsa: a forradalmiság és a radikális

¹¹⁵¹ Berzeviczy Albert: Petőfi politikai költészete. In: *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*. LV. kötet [1922-1923]. Budapest, 1923, Franklin-Társulat, 5-11.

baloldali eszmék távol álltak Petőfi eszmevilágától. Ezt a meglátását osztotta Szerb Antal író-irodalomtörténész is, aki a *Magyar irodalomtörténet* című 1934-es művében úgy fogalmazott, hogy „teljesen naiv dolog lenne Petőfit a marxista eszmék előfutárjának tekinteni”, akihez az „internacionalizmusnak az árnyéka sem férközött hozzá.” Berzeviczyvel ellentétben Szerb viszont úgy vélte, hogy Petőfi Sándor a szó „általános értelmében” nem volt vallásos. Az ő vallásossága a szabadságimádata volt. Szabadságkultuszának konkrét formáját a respublika, a köztársaság eszméjében találta meg. Emellett Petőfi kiállt a jog nélküli társadalmi osztályok felszabadítása, azaz – Szerb Antal kifejezésével élve – a „népszabadság” mellett.¹¹⁵²

Fél évszázaddal Berzeviczy előadását követően a neves irodalomtörténész-akadémikus Szegedy-Maszák Mihály egy tanulmányában Petőfi Sándort kora legnagyobb politikai költőjének nevezte. Berzeviczyhez hasonlóan ő is elismerte, hogy Petőfire Rousseau és a felvilágosodás komoly befolyást gyakoroltak, ám az alapvetően forradalom-ellenes nézeteket képviselő Berzeviczyvel szemben amellet érvelt, hogy Petőfi Rousseau-t nem a nagy német filozófus, Immanuel Kant szemszögéből vizsgálta, hanem Karl Marxéból és Friedrich Engelséből. Merthogy véleménye szerint Petőfi Sándor a társadalmi rossz legyőzőjét és az emberi értékek legbensőbb lényegének kibontakoztatóját (Immanuel Kanttal ellentétben) nem a nevelésben, hanem a forradalomban látta. Petőfi a legkiválóbb politikai verseiben (sorukat *Az ítélet* nyitotta 1847-ben) megálmodja a forradalmat, és apokaliptikus költeményeiben az eszményi világ létrejöttét démonikus mozgások idézik elő. *Az apostol* című művében – amit a jeles irodalomtörténész Petőfi legnagyobb igényű költői vállalkozásának tartott – Petőfi például öniróniával tekintett vissza azokra a pillanatokra, amikor a tökéletes világ eljövételét megelőző történelmi szakasz hosszát és kegyetlenségét nem vette elég komolyan. Szegedy-Maszák Mihály tehát Petőfi Sándor politikai költészetének megítéléséről lényegesen másképp vélekedett, mint Berzeviczy Albert.¹¹⁵³

Berzeviczy az elkövetkezendő években is rendszeresen érintett (aktuál)politikai kérdéseket a Kisfaludy Társaságban elhangzott beszédeiben. Az egyesület 1924. évi közgyűlésén például irodalmunk és a Trianonban elszakított magyarság kérdéskörét járta körül. Felszólalásában bírálta a Népszövetséget, amely meglátása szerint az utóbbi években nem tett érdemi lépéseket az országok szellemi együttműködésének elősegítése érdekében. Pedig a szervezetnek fel kellett volna lépnie olyan komoly problémák orvoslásáért, minthogy az utódállamokban magyar tannyelvű iskolákat zártak be, megtiltották a magyar szépirodalmi és sajtótermékek

¹¹⁵² Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, 1994, Magvető Könyvkiadó, 345-349.

¹¹⁵³ Szegedy-Maszák Mihály: Világkép és stílus Petőfi költészetében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 76. évf. (1972), 4. sz., 447-450.

bevitelét stb. Elnöki megnyitójában azt az álláspontot képviselte, hogy a kisebbségi magyarság integrálódását a honi irodalmi életben két veszély fenyegeti:

1. Elszigeteltségük a magyarországi irodalmi közegetől.
2. Az impériumváltásokat követően a határon túli magyar irodalmi életben kifejlődött egy olyan irányzat, amelynek – Berzeviczy által meg nem nevezett – képviselői kollaboráltak az új államhatalmakkal. Ezek a szerzők olvasóikat „a csonka hazától és az ott élő magyarságtól elidegeníteni igyekeznek”.

Beszéde végén Berzeviczy hitet tett amellett, hogy nemzetünk alapvető joga minden magyart, éljen bárhol is a világon „a maga szellemi életének részeseként tekinteni s rá mint ilyenre igényt tartani.” Erről a jogáról a magyarság lemondani nem fog, és az elkövetkezendőekben is arra törekszik, hogy a határain túlra került honfitársaival érzelmi és szellemi közösséget vállaljon. Ennek céljából „elvárjuk irodalmunktól, hogy úgy, mint a múlt legsúlyosabb megpróbáltatásai közt, nemzetünk jelen válságában is a nemzeti egység fenntartása körül rá váró feladatot híven és buzgón fogja teljesíteni.”¹¹⁵⁴

Ha (amint azt az előző fejezetben idéztük) az 1923-as esztendő „az utazások éve” volt, akkor az 1924-es és 1925-ös a fontos elismerések és kitüntetések éveiként vonulhatott be Berzeviczy emlékezetébe. A sort e téren az Akadémia 1924. évi nagyhete nyitotta. Május 7-én az MTA II. Osztálya (bölcészlet-, társadalom- és történettudományok) *Az absolutismus kora* első kötetét „az utolsó tíz évben Magyarország történelme köréből írt legkitűnőbb munkának” ítélte, s szerzőjét Szilágyi István-díjban részesítette.¹¹⁵⁵ A jutalommal járó 200 ezer koronát Berzeviczy azonban nem fogadta el, hanem felajánlotta a Beöthy Zsolt síremlék-alap javára, ami 1923-ban abból a célból jött létre, hogy Beöthynek közadakozásból méltó síremléket állíthassanak.¹¹⁵⁶

Fél évvel később, november 5-én a Kisfaludy Társaság ülésén az egyesület kettős jubileum alkalmából köszöntötte Berzeviczyt. Elnöküknek 50 éve jelent meg első irodalmi műve Szana Tamás *Figyelőjében*, majd 25 esztendővel később választották Társaságuk rendes tagjává. Az ünnepségen Szász Károly titkár méltatta Berzeviczy sokrétű irodalmi munkásságát, Vargha Gyula másodelnök pedig tolmácsolta feléje tagtársai nagyrabecsülését és meleg szeretetét.¹¹⁵⁷ E két jeles évfordulóról december 1-jén az Akadémián is megemlékeztek, ahol Némethy Géza klasszika-filológus köszöntötte Berzeviczyt, aki válaszában meghatottan beszélt arról, hogy

¹¹⁵⁴ Berzeviczy Albert: Irodalmunk és az elszakított magyarság. *Budapesti Szemle*, 195. kötet (1924), 563. sz., 161-166.

¹¹⁵⁵ Balogh Jenő (szerk.): *Akadémiái Értesítő*. XXXV. kötet [1924]. Budapest, 1924, MTA, 66. (Berzeviczy esélyeit jelentősen növelte, hogy a bíráló bizottsághoz nem érkezett be korábban a díjra igényt tartó munka.)

¹¹⁵⁶ Uo. 184.

¹¹⁵⁷ Berzeviczy Albert kettős jubileuma. *Budapesti Hírlap*, 1924. november 6., 4.

számára a tudományos és írói tevékenység mindig is lényegesen több lelki megnyugvást és harmóniát jelentett, mint a politikai karrier. Közel két évtizedes akadémiai elnökségére visszatekintve pedig megjegyezte, hogy az „kétségkívül életemnek legnagyobb dísze, legnagyobb vívmánya s lesz mindig rám és ivadékaimra nézve legbecsesebb emléke is.” Az akadémikusok után Horánszky Lajos vezetésével a Tisza István Társaskör és az Országos Tisza István Emlékbizottság küldöttsége üdvözölte Berzeviczyt, majd Csók István festő és a Szinyei Merse Pál Társaság tagjai.¹¹⁵⁸

Az 50. évfordulóval kapcsolatos megemlékezések 1925-ben is folytatódtak. Március 29-én Berzeviczyt fél évszázados írói és történetírói pályája elismeréseként díszdoktorává avatta a szegedi Ferenc József Tudományegyetem bölcsészkarja.¹¹⁵⁹ Május elején, az Akadémia nagyhetén pedig *Az absolutismus kora* első kötete elnyerte az MTA 1925. évi nagyjutalmát. Csánki Dezsőnek, a bíráló bizottság elnökének indoklása szerint Berzeviczy könyve „feleml, erőt ad és vigasztal, mert az élet és az igazság megtestesítésére és az igazságtalanságoknak tárgyilagos megállapítására törekszik”.¹¹⁶⁰ Berzeviczy mélyen megilletődve mondott hálát a kitüntetésért, ám a pénzjutalomról – ami ez esetben ötmillió koronát jelentett – most is lemondott. Ezúttal viszont nem Beöthy Zsolt emlékműve javára, hanem az elnyert összeget visszaajándékozta a Magyar Tudományos Akadémiának.¹¹⁶¹

1925 októberének elején az 1919-ben Miskolcra átköltözött egykori eperjesi jogakadémia tanárai közösen köszöntötték Berzeviczyt 50 éves írói jubileuma okán. Az oktatói gárda nem felejtkezett meg arról, hogy Berzeviczy „magasra ívelő pályája” 1878-ban Eperjesen kezdődött, és ennek alkalmából egy díszes emlékkönyvet nyújtottak át neki.¹¹⁶² A könyv különlegességét egyebek mellett az adta, hogy borítóját Galamb József iparművész ugyanabból a bőrből készítette, amelyből 1916-ban IV. Károly király koronázási hitlevelét¹¹⁶³ kötötték. Előlapját a Berzeviczy-család bőrbe égetett címere, hátlapját pedig az Eperjesi Evangélikus Kollégium domború képe díszítette.¹¹⁶⁴

¹¹⁵⁸ Berzeviczy Albert ünneplése az Akadémián. *Budapesti Hírlap*, 1924. december 2., 7.

¹¹⁵⁹ Berzeviczy Albertet díszdoktorrá avatták a szegedi egyetemen. *Budapesti Hírlap*, 1925. március 31., 3.

¹¹⁶⁰ Balogh Jenő (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XXXVI. kötet [1925]. Budapest, 1925, MTA, 190. (továbbiakban: Balogh, 1925)

¹¹⁶¹ Uo. 221.

¹¹⁶² *Emlékkönyv Berzeviczy Albert írói működésének félszázados évfordulója ünnepére. Függetlenül a tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület miskolci jogakadémiájának 1924/25. tanévi almanachja. Írták a miskolci (eperjesi) jogakadémia volt és jelenlegi tanárai*. Pécs, 1925, Dunántúl Ny.

¹¹⁶³ Az uralkodó koronázása előtt hitlevelben biztosította a nemzetet az alkotmányos jogok és a törvényes rend betartásáról.

¹¹⁶⁴ Berzeviczy Albert ünneplése. *Budapesti Hírlap*, 1925. október 10., 3.

Az 1925-ös esztendő hátralévő részében Berzeviczy még egy fényes, nagy jelentőségű ünnepélyen vett részt, ám az már nem személyéhez, hanem az Akadémiához kötődött. A magyar tudományosság fellegvára ugyanis 1925. november 3-án ünnepelte fennállásának századik évfordulóját. Aznap az MTA Duna-parti palotájának dísztermét zsúfolásig megtöltötték a hazai világi és egyházi előkelőségek, valamint a magyarországi és külföldi (német, osztrák, finn, észt, bolgár, lengyel és francia) tudományos élet több jeles képviselője. Az ünnepségen Berzeviczy díszmagyarban mondott elnöki megnyitó beszédet.

Előadásában méltatta a tudós társaságot, amely az alapítása óta eltelt száz év során minden anyagi nehézsége és a magyarság nyelvi elszigeteltsége dacára teljesen tudatában volt annak, hogy „a tudomány az emberiség közjava, melynek előmozdítása az összes művelt nemzetek közös feladata”. Ennek szellemében a világháború kitörése előtt az Akadémia széleskörű nemzetközi kapcsolatrendszer kiépítésére törekedett, a világegés után pedig a Népszövetség példáját követve az MTA égisze alatt alakult meg a szellemi együttműködés magyar nemzeti bizottsága. Az Akadémia azonban sosem tévesztette szem elől azt, hogy bár a tudomány egyetemes jelleggel bír, Széchenyi 1825-ben mégis kettős szerepet szánt megalapításának: a magyar nyelv művelését, valamint a tudományos művek magyar nyelven történő írásának és kiadásának elősegítését.

A folytatásban ezután az Akadémia történetét foglalta össze tömören, a reformkortól a trianoni békeszerződésig. Utóbbihoz érve lándzsát tört amellett, hogy a magyar nemzetből „sohasem lesz kiirtható az a meggyőződés, hogy országának ez a kíméletlen megcsonkítása igazságtalan és az illető országrészek, sőt az európai közjó szempontjából is helytelen és káros volt. A magyar nemzet soha sem fog lemondani a reményről, hogy a jobb belátás felülkerekedése volt ellenségei nagyobb részét is meg fogja győzni annak szükségességéről, hogy a hazánkon elkövetett igazságtalanságot minél nagyobb mértékben jóvátegyék.”

Berzeviczy ezt követően beszámolt arról, hogy a politikai összeomlással egyidejűleg bekövetkezett gazdasági válság rendkívül súlyosan érintette az Akadémiát. Az intézmény vagyonának értékpapírokban és hadikötvényekben lévő része a magas infláció miatt értékét veszítette. A papír- és nyomdai árak meredek növekedése szintén nehéz helyzet elé állította az MTA-t, melynek bevételei a működési költségeket is nehezen fedezték, ami mellett könyvtárgyarapításra, illetve külföldi könyvek és folyóiratok vásárlására gondolni sem lehetett.

Ebben a kilátástalannak tűnő szituációban azonban a magyar nép „törhetetlen életerejének és élni akarásának” fényes bizonyágát téve társadalmi akciót indított az intézet megsegítésére. 1925 őszéig több száz millió korona értékben érkezett felajánlás, ami segítette stabilizálni az Akadémia helyzetét. Beszéde végén ezért Berzeviczy bizakodással szólt arról, hogy

„Akadémiánk a magyar állam és a magyar társadalom segítségével immár leküzdte legveszedelmesebb válságát s ha az eddigi támogatás el nem lankad, ha a mi részünkről nem fog hiányozni a szükséges körültekintés, mérséklet és óvatosság, most már fennakadás nélkül fog tovább haladni azon az úton, melyet nagy alapítói száz év előtt számára kijelöltek.”¹¹⁶⁵

Berzeviczy megnyitóját után Balogh Jenő főtitkár az Akadémia alapításáról, Négyessy László irodalomtörténész pedig előbb az MTA és a magyar nyelvtudomány kapcsolatáról, majd a magyar irodalom és költészet fejlődéséről adott elő. A továbbiakban Horthy Miklós kormányzó, Scitovszky Béla, a nemzetgyűlés elnöke és József főherceg mondtak rövid ünnepi beszédet. Utoljára a külföldi akadémiák képviselői maradtak, akik közül Emil Nestor Setälä, Finnország közoktatási minisztere Berzeviczynek a finn Fehér Rózsa Rend nagykeresztjét adományozta, ami egy 1919-ben alapított, katonáknak és civileknek egyaránt adható magas rangú finn állami érdemrend volt.¹¹⁶⁶ Nem ez volt ugyanakkor az egyetlen kitüntetés, amit Berzeviczy a századik évfordulós ünnepségen átvehetett: Horthy Miklóstól megkapta az I. osztályú magyar (polgári) érdemkeresztet is.¹¹⁶⁷

A nagyszabású rendezvény zárásaként Berzeviczy rövid latin nyelvű végbeszédet mondott, melyben örömét fejezte ki, amiért nagyszámú külföldi vendég tisztelte meg jelenlétével a magyar tudomány eme ünnepét. Utolsó mondatában reményét fejezte ki azt illetően, hogy „talán szabad ezt annak zálogául tekintenünk, hogy a tudomány szolgálatának békés és üdvös munkájában ezentúl is, mindig és mindenütt találkozni fogunk!”¹¹⁶⁸

A külföldi akadémikusok tiszteletére aznap este díszelőadást rendeztek a Magyar Királyi Operaházban, ahol Camille Saint-Saëns francia zeneszerző *Sámson és Delila* című operája került színre. Az előadás után a Hungária Szállóban gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter és neje fogadták a meghívottakat.¹¹⁶⁹ Másnap a külföldi látogatók az Akadémia díszbédjére voltak hivatalosak, a Hungária Szállóban. Itt Berzeviczy a kormányzóra és a küldöttek által képviselt nemzetek államfőire mondott pohárköszöntőt. Nagy megtiszteltetésként számolt be arról, hogy francia vendégek is érkeztek a centenáriumi ünnepségre, és Franciaországot arra kérte, hogy „a béke olajágával kezében emelje fel azokat, akiket fegyvere lesújtott.”¹¹⁷⁰ November 5-én délelőtt a külhoni akadémikusok Budapest néhány nevezetességét tekintették

¹¹⁶⁵ Berzeviczy Albert ünnepi megnyitóját lásd itt: Balogh, 1925, 233-240.

¹¹⁶⁶ Berzeviczy Albert kitüntetései, kinevezési okmányai. MTAK, Ms 10.251/b., Fol. 8.

¹¹⁶⁷ Berzeviczy, é. n. [1920], 272.

¹¹⁶⁸ Balogh, 1925, 297-298.

¹¹⁶⁹ Ünneplik a százéves Akadémiát. *Pesti Napló*, 1925. november 4., 5-6.

¹¹⁷⁰ Az Akadémia ünnepi lakomája. *Budapesti Hírlap*, 1925. november 6., 5.

meg, vendéglátásuk záróakkordjaként pedig 13:30-kor Horthy Miklós és felesége „dézsónét”, azaz villásreggelit adott számukra, amin Berzeviczy is részt vett.¹¹⁷¹

Berzeviczy életében nem volt eseménytelen időszak az 1926-os esztendő sem. Február-március folyamán például, mint az előkészítő bizottság elnöke, részt vett a Magyar PEN Club megalapításában. A Nemzetközi PEN Club 1921-ben alakult Nagy-Britanniában, írókat, költőket, esszéistákat és novellistákat tömörítő irodalmi szervezetként, melynek a következő években sorra jöttek létre külföldi tagszervezetei. A Magyar PEN Club 1926. március 17-én tartotta alakuló ülését a Magyar Külügyi Társaság országházbéli tanácstermében. Az egyesület elnökévé Rákosi Jenő író-hírlapíróvá választották, Berzeviczyt pedig az igazgatóság tagjává nevezték ki, nem kisebb nevek társaságában, mint Babits Mihály, gróf Bánffy Miklós, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső és Móricz Zsigmond.¹¹⁷²

Két hónappal később Berzeviczyt külső tagjává választotta a nápolyi Accademia Pontaniana.¹¹⁷³ A XV. században alapított akadémia Olaszország egyik régi, patinás oktatási intézménye volt. A fasiszta időkben liberális szellemiségű intézetnek számított. 1926-ban száz belső és száz külső tagja volt, akik közül nem olasz csak hat külső tag volt, köztük Berzeviczy. Kinevezését a világhírű olasz filozófus-esztéta, az akadémia akkori elnöke, Benedetto Croce kezdeményezte. Croce-val Berzeviczy 1903 nyarán ismerkedett meg, amikor Beatrix királyné életével kapcsolatban Nápolyban kutatott, Croce pedig éppen ott folytatott helytörténeti vizsgálódásokat. Ismeretségüket a későbbiekben is fenntartották.¹¹⁷⁴

A következő számottevő, Berzeviczyhez fűződő tudományos-kulturális eseményre 1926 októberében került sor. Akkor jelent meg *Az absolutismus kora Magyarországon 1849-1865* második kötete.¹¹⁷⁵ A hat fejezetből álló mű három nagyobb tematikus egységre bontható. Az első két fejezetben Berzeviczy belpolitikai eseményekkel foglalkozott 1853-tól 1858-ig. Libényi János szabósegéd Ferenc József elleni sikertelen merényletétől, gróf Széchenyi István *Ein Blick (Egy pillantás)* című röpiratának megfogalmazásáig, melyben a gróf Alexander Bach személyét és politikáját támadta. A harmadik és negyedik fejezetekben a szerző elsősorban a külpolitikai történéseket taglalta. Az Ausztria vereségével végződő 1859-es szárd-osztrák-francia háborút, az azt lezáró villafrancai fegyverszüneti egyezményt, továbbá az 1848-as londoni és párizsi emigráció viszonyát az 1853-1859 közötti külpolitikai eseményekhez. Végül

¹¹⁷¹ A kormányzó villásreggelit adott a külföldi tudósok tiszteletére. *Budapesti Hírlap*, 1925. november 5., 4.

¹¹⁷² A Magyar Pen-Klub megalakulása. *Pesti Napló*, 1926. március 18., 14.

¹¹⁷³ Berzeviczy Albert a nápolyi akadémia tagja. *Budapesti Hírlap*, 1926. május 12., 10.

¹¹⁷⁴ Berzeviczy Albert: Az Accademia Pontanianáról. *Pesti Napló*, 1926. június 16., 7.

¹¹⁷⁵ Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849-1865*. II. kötet. Budapest, 1926, Franklin-Társulat. (továbbiakban: Berzeviczy, 1926)

az ötödik és hatodik fejezetekben az 1850-es évek Magyarországnak gazdasági-társadalmi, illetve irodalmi-művészeti életét tekintette át Berzeviczy.

A belpolitikai részben Berzeviczy igen sötét színekkel festette le a Bach-korszakot. Az államigazgatás és törvénykezés terén nyílt germanizáció folyt, és kezdetben nem szünetelt a politikai elnyomás és a megtorlások sem. Egyedül az igazságszolgáltatás terén ismerte el, hogy történtek fontos, előremutató lépések, úgymint az ösiség eltörlése (1852), az úrbér megszüntetése (1853), és az osztrák polgári törvénykönyv bevezetése hazánkban (1852).¹¹⁷⁶ Más közigazgatási eredményről nem ejtett szót, azt azonban helyesen állapította meg – és ezt az újabb történeti kutatások is alátámasztják –, hogy a német nyelv egységes hivatali nyelvként történő bevezetése a közigazgatás alacsonyabb szintjein valóban nehezen átlátható viszonyokat teremtett. Részben a németül tudó hivatalnokok csekély száma, részben a lakosság minden nemzetiségén belüli korlátozott német nyelvismerete okán.¹¹⁷⁷ Az iskolaügyet illetően Berzeviczy azon a véleményen volt, hogy a közoktatásban történtek ugyan „emlékezetes intézkedések” az újabszolutizmus időszaka alatt,¹¹⁷⁸ ám közelről sem képviselte azt az álláspontot, amit a korszak ismert és elismert kutatója, Deák Ágnes történész, aki szerint eredményekben gazdag volt az 1849 utáni kormányzatnak az oktatási rendszer terén kifejtett munkássága. Mivel sikerült számottevően növelni a tanulólétszámot, emelni az elemi oktatás színvonalát, és középfokon, illetve részben felsőfokon is megújítani az oktatás szervezetét.¹¹⁷⁹

A külügyekkel foglalkozó szakaszt a szerző összevontan tárgyalta a Bach-rendszer bukásával. Mégpedig azért, mert Bach bukását három tényezőre vezette vissza: a passzív rezisztenciára – melynek jelentőségét árnyalják napjaink történetírói¹¹⁸⁰ –, az 1859-es itáliai háborúban elszenvedett vereségre, valamint a (költséges) háborús fiaskót követően beállt pénzügyi csődhelyzetre. Véleményünk szerint Berzeviczy meglátásai ez esetben helytállóan tekinthetők.

Könyve végén Berzeviczy részletesen ismertette az ötvenes évek irodalmi és művészeti életét. Az volt az alaptétele, hogy a neoabszolutista kormányzat minden intézkedésével az ellenkezőjét érte el, ezért minél inkább törekedett a magyar nemzeti kultúra és irodalom háttérbe szorítására, annál jobban összetartóbbá és dacosabbá tette a magyarságot, „mondhatjuk

¹¹⁷⁶ Berzeviczy, 1926, 222.

¹¹⁷⁷ Deák, 2009, 45.

¹¹⁷⁸ Berzeviczy, 1926, 69-72.

¹¹⁷⁹ Deák, 2009, 56.

¹¹⁸⁰ Pap József: A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza? *Aetas*, 18. évf. (2003), 3-4. sz., 119-136.

megtisztította, megnemesítette a nemzeti lelket”.¹¹⁸¹ Megítélésünk szerint túlzó leegyszerűsítés azt kijelenteni, hogy az osztrák kormánykörök rendelkezései minden esetben a visszájukra fordultak volna, az azonban kétségtelenül igaz, hogy akárcsak a reformkorban, úgy az 1849-et követő években is a magyar irodalom újra a nemzeti tudat őrzője és fenntartója lett. Hasonló szerepe volt a színháznak. Magyar színházba járni politikai állásfoglalásnak számított, és a magyar közvélemény számára a színház lett a magyar szó szentélye. A német nyelvű színjátszás elterjesztésével Bécs ezekben az években sikertelenül próbálkozott.¹¹⁸²

Berzeviczy Albert könyvét a recenzensek általában méltatták. Dicsérték azért, mert ismét széleskörű osztrák és magyar levéltári és szakirodalmi forrásanyagot dolgozott fel,¹¹⁸³ témáját kimerítően, szinte minden részletre kiterjedően vizsgálta,¹¹⁸⁴ és úgy vélekedtek róla, hogy „ércnél maradandóbban fogja hirdetni s fenntartani írója nevét a késő századokban is.”¹¹⁸⁵ Az elismerő kritikák ellenére említést érdemel, hogy a második kötet fogadtatása az elsőénél hűvösebb volt. Akadémiai és egyéb díjakat például egyet sem nyert. Ebből a szempontból a sorozat ékköve mindvégig az első rész maradt.

Amíg az 1924 és 1926 közötti időszak a számos elnyert szakmai, illetve egyéni elismerés miatt egyértelműen pozitív szempontból maradt örökre emlékezetes Berzeviczy Albert számára, addig 1927. február 6-ának napja már sokkal inkább negatív okokból. A Kisfaludy Társaság aznap tartotta 80. ünnepi közülését, melyen a szokásoknak megfelelően Berzeviczy mondott elnöki megnyitó beszédet.

Expozéja elején emlékeztette tagtársait, hogy az Akadémia nemrég ünnepelte alapítása századik évfordulóját, és a 91 éves Kisfaludy Társaság is lassan a centenáriumához közeledik. A Társaság a múltból származik, a múltban gyökeredzik és a múlttól elszakadni nem kíván. Elismerte, hogy az irodalomban szükség van új irányokra, célkitűzésekre és formákra, ám azoknak meg kell vívniuk a maguk harcát a „hagyományokhoz való ragaszkodással és a nemzetlélekhez való hűséggel.” Ha ebben a küzdelemben alulmaradnak, akkor nem méltók arra, hogy gyökeret eresszenek és tradícióvá váljanak.

Berzeviczy a Kisfaludy Társaság szerepét az irodalmi hagyományok fenntartásában, és egyfajta „józan irodalmi konzervativizmus” képviselőjeként látta, ami nem zárkózik el az új

¹¹⁸¹ Berzeviczy, 1926, 435.

¹¹⁸² Deák, 2009, 59.

¹¹⁸³ Dr. Miskolczy Gyula: Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849-1865. *Levéltári Közlemények*, 4. évf. (1926), 1. sz., 247-250.

¹¹⁸⁴ Nagy Miklós: Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849-1865. *Századok*, 61. évf. (1927), 4-6. sz., 175-180.

¹¹⁸⁵ Szász Károly: „Az abszolutizmus kora Magyarországon.” *Budapesti Hírlap*, 1926. december 1., 1-3.

irányzatoktól, de szilárdan megmarad a nemzeti múlt talaján. Akkor is, ha emiatt a szervezet sok esetben van kitéve – szerinte – méltatlan támadásoknak. Ha mások irányából nem is, de azokéból egészen biztosan, akik nem lehettek a Társaság tagjai, s ezt zokon vették. Nekik és a közvéleménynek is meg kell ugyanakkor Berzeviczy szerint érteniük azt, hogy egy irodalmi egyesület sohasem lehet pusztán csak „egyszerű lajstroma az íróknak, amelyből egyetlen kitűnőségnek sem szabad hiányoznia”, mert olyanokat kell tagjául fogadnia, akik „nemcsak jelességüknél fogva méltók egymáshoz, hanem akik hajlandók és eléggé lelki rokonok arra, hogy mint társaság együttes, közös munkára egyesüljenek.” A Kisfaludy Társaság magatartása ennek ismeretében senkinek sem szolgálthat okot arra, hogy a modern irodalmi áramlatokkal szembenállónak tekintse.

Azt azonban – érvelt Berzeviczy –, hogy irodalmunkban „bizonyos szakadás van”, nem érdemes tagadni. Irodalmunkban megítélése szerint két tábor különböztethető meg, „melyek egymást nehezen értik meg, s melyek egyike konzervatív és a nemzeti jelleghez szigorúan ragaszkodik, míg a másik merészen újít s nem szeret különbséget tenni hazai és külföldi befolyás, példa, szellem között.” Az utóbbi irányzat kétségkívül legkiválóbb képviselője Ady Endre.

Adyval kapcsolatban Berzeviczy elismerte, hogy tehetsége, rendkívülisége és nagy hatása vitán felül áll. Költészete azonban kétarcú volt: írt szívbe markolóan szép költeményeket, és olyanokat is, melyeket „alig lehet másnak minősíteni, mint egy beteg fantázia eltévedéseinek és egy beteg lélek megnyilatkozásainak, amelyek a világon semmi szépet, vonzót, enyhítőt, boldogítót nem látnak és nem láttatnak”.

Adyt Berzeviczy „vérszerinti” magyarnak tartotta, és azt mondta róla, hogy el „kell neki hinnünk, hogy magyarul érzett.” Újító merészsége és a hagyományoktól való elszakadása viszont azok táborába sodorta (és utalt itt Adynak a polgári radikálisokhoz fűződő szoros viszonyára Berzeviczy), akiknek „a felforgatás a felforgatásért kellett, azért, hogy minden, költészetünkben honos ideált feldúljon; akik talán öntudatosan, talán öntudatlanul már akkor készítettek elő irodalmi téren azt a forradalmat, mely az országot végül vérbe és gyalázatba fullasztotta. Ezek benne emberükre találtak, annál inkább, mert törzsökös magyarsága kitűnő cégerül szolgált leplezni a hazátlan internacionalizmus céljait. Ezek pajzsukra emelték őt, mértéktelen tömjénezésükkel elkábították, ölelésükkel tolták, vonzolták a szertelenségek lejtőjén lefelé s megtették őt az aranyborjú-imádás költőjévé s ugyanakkor annak a proletárságnak a bárdjává, amely azután a vörös uralomban mutatta meg igazi ábrázatát.”

Ady költői pályájának vége egybe esett a történelmi Magyarország felbomlásával, amikor egy „kétségbeesett, irányát, lelki egyensúlyát veszített, az életet habzsoló élvezetben feledni

igyekvő nemzedék kapva-kap az Ady versein, éppen mert benne látja minden eddigi ideáljainak megtagadóját.” De nem Ady rontotta meg korát, hanem a kor volt annyira romlott, hogy igényelte és megértette Ady költészetét. Ady Endre ezért „egy gyászos kor szomorú és sajnálatraméltó költőjeként irodalmunkban mindenesetre maradandó helyet fog elfoglalni.”¹¹⁸⁶

A századvégen és századelőn a magyar irodalom illetve művészet különféle irányzatait a gazdasági, társadalmi és politikai élethez hasonló kettősség, vagy átmenetiség jellemezte. Az irodalomban létezett egy hagyományos népi-nemesi irányzat, ami a konzervatív nemesi-nemzeti társadalmi rétegek ízlésvilágát szolgálta ki, amivel szemben a kapitalista fejlődés során kialakult, javarészt nem magyar eredetű városi polgárság (benne elsősorban a zsidóság) új törekvéseket és új hangokat képviselő irodalma lépett fel az 1890-es évektől kezdődően.¹¹⁸⁷ A magyar irodalom konzervatív és progresszív áramlatának nyílt konfrontációjára elsőként 1902-ben került sor. Ekkor az előbbieket táborába tartozó Herczeg Ferenc kritizálta a zsidó származású Bródy Sándor *A dada* című alkotását, amiben a szerző egy bébiszitternek szegődött vidéki lány kizsákmányolását és szexuális megnyomorítását mesélte el. Herczeg e művön keresztül azt kifogásolta, hogy a nagy sebbel-lobbal felépült főváros elszakadt az országtól, és a magyar nemzettel, „mely körös-körül a provinciákat lakja, semmi belső közössége nincs.” Két évvel később Herczeg megismételt kritikáját az 1875-ben Jókai Mór által alapított rangos konzervatív irodalmi egyesületben, a Petőfi Társaságban, ahol elítélte a nyelvében és erkölcsében, valamint „vegyi összetételében” idegenné lett, a nyugat-európai irodalmi mintákat kritikátlanul másoló Budapestet, íróival és közönségével egyetemben.¹¹⁸⁸

A magyar irodalom kettéhasadását az első világháborút megelőző években a legifjabb nemzedékek számos kiváló képviselője próbálta meghaladni: Krúdy Gyula, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, vagy éppen Ady Endre. A magyar irodalmi életbe Ady 1906-ban az *Új versek*, 1907-ben pedig a *Vér és arany* című versesköteteivel robbant be. Hívei és ellenségei egyaránt a magyar irodalmi modernség úttörőjeként tartották számon.¹¹⁸⁹ Költeményeiben még Jászi Oszkárnál, a polgári radikálisok „új Magyarországért” küzdő vezérénel is nagyobb vehemenciával és publicisztikai túlzásokkal támadta a magyar vidék elmaradottságát, az úri osztályok műveletlenségét, provincializmusát és konzervativizmusát.

¹¹⁸⁶ Berzeviczy Albert: Irodalmunk és a Kisfaludy-Társaság. In: *A Kisfaludy-Társaság Évtárlapjai*. LVII. kötet [1924-1928]. Budapest, 1928, Franklin-Társulat, 76-81. Idézetek a 80. és 81. oldalakon.

¹¹⁸⁷ Erdei Ferenc: A magyar társadalom. In: Uő.: *A magyar társadalomról*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó, 355-356.

¹¹⁸⁸ Romsics, 2005a, 92.

¹¹⁸⁹ Eisemann György: Modernitás, nyelv, szimbólum. In: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.): *A magyar irodalom története*. II. kötet. Budapest, 2007, Gondolat Kiadó, 689.

1912-es *Margita élni akar* című verseskötetében pedig már egy konkrét politikai program mellett állt ki: a részben zsidó, részben nemesi eredetű progresszív értelmiség összefogását sürgette, és közös fellépésüket az ország társadalmi, politikai és szellemi reformjáért.¹¹⁹⁰

A konzervatív esztétikai és irodalmi beállítottsággal rendelkező Berzeviczytól távolt álltak Ady forradalmian új versei. Kettejük stílusbeli különbségét jól szemlélteti Szabolcska Mihály esete. A konzervatív Szabolcskát Ady kifejezetten rossz költőnek tartotta, és lesajnálóan csak „Költőcske Mihály”-nak¹¹⁹¹ gúnyolta. Ezzel szemben Berzeviczy „közkedvelt költő”-nek és a Kisfaludy Társaság „érdemes” tagjának nevezte őt. Berzeviczy elnöksége alatt Szabolcska az Akadémiának előbb levelező, majd tiszteleti tagja lett, a Kisfaludy Társaságnak pedig 1929 és 1930 között titkára. 1930 őszén bekövetkezett halálakor maga Berzeviczy indítványozta, hogy Szabolcska Mihály emlékét jegyzőkönyvben örökítsék meg a Kisfaludy Társaságban.¹¹⁹²

Az irodalmi stílusbeli ellentéteken túl nyilvánvaló, hogy Berzeviczynek, a '67-es rendszer, valamint a dualizmus korában fennálló társadalmi és kulturális viszonyok rendíthetetlen hívének Ady Endre politikai elképzelései úgyszintén elfogadhatatlanok voltak. Vélhetően az sem tetszhetett neki, hogy az általa különösen nagyra becsült Tisza Istvánt Ady rendszeresen támadta, és egy helyütt – érzésünk szerint túlzóan és igaztalanul – „vad, geszti bolond”-ként jellemezte. Igaz, Tisza sem maradt Ady adósa: 1910 novemberében Bécsben, egy delegációs ebéden, az asztal közepén lévő pálmára tekintve kijelentette: „Ady és a *Nyugat* levéltetűk a magyar kultúra pálmafáján.” Hangját mindeközben úgy megemelte, mintha a huszárezredét vezényelné, vagy az ellenzéket támadná a parlamentben – emlékezett vissza az eseményen jelenlévő Hegedüs Lóránt munkapárti képviselő.¹¹⁹³

Berzeviczynek a Kisfaludy Társaságban Ady Endréről elmondott szavaiból pillanatok alatt hatalmas botrány kerekedett. Frontális támadás indult ellene az ellenzéki sajtó részéről. Megalapozatlannak és rosszindulatúnak ítélte Ady kritikáját egyebek mellett a *Népszava*¹¹⁹⁴ és *Az Est*¹¹⁹⁵ publicistái bírálták. Még *Az Ember* című New York-i baloldali emigráns lap is foglalkozott a „márványarcú ökor”-nek titulált Berzeviczy Albert „értéktelen és közömbös” vélekedéseivel.¹¹⁹⁶ *Az Esti Kurír* nevű liberális napilapban Fenyő Miksa – a *Nyugat* főmunkatársa és mecénása, a Gyáriparosok Országos Szövetségének igazgatója – pedig egy

¹¹⁹⁰ Romsics, 2005a, 92-93.

¹¹⁹¹ Lásd erről Ady Endre *Üzenet Költőcske Mihálynak* című versét.

¹¹⁹² Szabolcska Mihály emlékezete a Kisfaludy-Társaságban. *Budapesti Hírlap*, 1930. november 6., 6.

¹¹⁹³ Hegedüs Lóránt: *Ady és Tisza*. Budapest, 1940, Nyugat, 50-51.

¹¹⁹⁴ Berzsenyi, Széchenyi – és Ady. *Népszava*, 1927. február 8., 7.

¹¹⁹⁵ Kedves Berzeviczy. *Az Est*, 1927. február 8., 9.

¹¹⁹⁶ A márványarcú ökor Ady Endréről. *Az Ember*, 1927. március 14., 7.

interjújában úgy nyilatkozott, hogy Berzeviczy nem Ady felett ítélte, „amikor zavaros frázisaival Ady csizmaszárára kapaszkodott, hanem önmaga felett: a meg nem értés, a vakondhorizont, a szempontok nyárspolgári alacsonysága felett, amelyet Berzeviczy Albert tudományos »kulturája« képvisel.”¹¹⁹⁷

Fenyő Miksával és társaival szemben többen is védelmükbe vették a Kisfaludy Társaság elnökét. Ifjabb Mikszáth Kálmán, Miskolc város főispánja például egy sajtóhoz eljuttatott táviratában ítélte el Berzeviczy elmarasztalását, akit fényes csillagnak nevezett a magyar kultúra egén.¹¹⁹⁸ Surányi Miklós, a Petőfi- és Kisfaludy Társaságok tagja, a *Nemzeti Újság* című konzervatív napilap munkatársa viszont inkább Fenyő személyének rontott neki, útszéli stílusban. Szerinte Ady Endre mögött „egy csuf és gonosz kórus áll”, „piszkos és sóvár fantáziájú dilettánsok”, akiknek karmestere „egy lobogó temperamentumu vézna kis öreg, egy irodalmi borraivalókat osztogató pénzemberke a gyáriparosok szövetségéből”.¹¹⁹⁹ Surányinál békülékenyebb és józanabb hangnemet ütött meg a *Pesti Hírlap*ban Rákosi Jenő, aki az Adyról megindult vita kapcsán elérkezettnek látta az időt arra, hogy a magyar irodalomban végre ne az emberek, hanem „az irodalom érdeke győzzön s a szakadék betemettsék, a nagy folyó két ága ismét egyesülve folyjon tovább.”¹²⁰⁰

1927. február 11-én az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának tanácskozásán Hegedüs Kálmán kormánypárti országgyűlési képviselő napirend előtti felszólalásában a jelenlévők nevében a Csoport szeretetét és őszinte nagyrabecsülését tolmácsolta Berzeviczy felé, akit szerinte az „objektív magaslatokon nyugvó kritikája” miatt méltatlan támadások értek.¹²⁰¹ Két nappal később a Petőfi Társaság ülésén Pekár Gyula elnök is az egyesület „legteljesebb” szolidaritásáról biztosította Berzeviczyt, míg a drámaíró munkásságának 60. évfordulóját aznap ünneplő Rákosi Jenő a magyar irodalom és sajtó egységére ürítette poharát.¹²⁰² Február 20-án harmincnégy tudományos, irodalmi és művészeti társaság képviselője kereste fel a lakásán Berzeviczyt, hogy kifejezésre juttassák személye melletti kiállásukat. Jelen voltak többek között Ferenczi Zoltán irodalomtörténész az Akadémia képviselőjében, Voinovich Géza a Kisfaludy Társaság titkára, Lukinich Imre történész a

¹¹⁹⁷ Adyt már nem kezdheti ki semmiféle államilag engedélyezett „szépészet” és „műítészet”, mondja Fenyő Miksa. *Esti Kurír*, 1927. február 8., 11.

¹¹⁹⁸ Megbélyegzik Fenyő Miksa támadását. *8 Órai Újság*, 1927. február 11., 4.

¹¹⁹⁹ Surányi Miklós: Ady Endre körül. *Nemzeti Újság*, 1927. február 13., 1-2. Idézetek a 2. oldalon.

¹²⁰⁰ Rákosi Jenő: Értsük meg egymást. *Pesti Hírlap*, 1927. február 8., 1-2.

¹²⁰¹ A Magyar Nemzeti Csoport 1921. június 25-én tartott ülésének jegyzőkönyve. MNL OL, K 604. fond, 14. csomó, Fol. 361.

¹²⁰² A Petőfi-Társaság felolvasó ülése. *Budapesti Hírlap*, 1927. február 15., 12.

Magyar Történelmi Társulat főtítkára, Pekár Gyula a Petőfi Társaság és Turáni Társaság nevében, illetve Zambra Alajos irodalomtörténész a Corvin Mátyás Társaságtól.¹²⁰³

A magyar kulturális élet reprezentánsainak látogatása napján Juhász Gyula költő a szegedi *Délmagyarország* című regionális napilapban gunyoros vezércikket közölt, melyben „a konzervatív és reakciós wartburgi dalnokok” vizitálását Berzeviczynél annak tulajdonította, hogy „meghajoljanak a Tekintély élő szobra előtt és ezzel tiltakozzanak a Lángész hatalma és dicsősége ellen.” Juhásznál a „Tekintély” Berzeviczyt, a „Lángész” pedig Adyt takarta, aki szerinte „a legnagyobb magyar zseni, egy elátkozott igaz isten remeke”, kinek fejfája a magyar Pantheon kellős közepén kell, hogy helyet kapjon, közvetlenül Jókai Mór és Blaha Lujza sírja mellett.¹²⁰⁴

A *Századunk* című, polgári radikális szellemiségű társadalomtudományi folyóiratban (a Jászi Oszkár és társai által alapított *Huszadik Század* utódjában) Benedek Marcell író számba vette Berzeviczy beszédének Adyval kapcsolatos állításait. Benedek szerint tévedett Berzeviczy, amikor Adyt azok közé az alkotók közé sorolta, akik művészetükben az idegen és magyar befolyás illetve példa között nem szerettek különbséget tenni. Hiszen Ady Endre költészetének állandó forrásai voltak Balassi Bálint istenes versei, a kuruc romantika, a Biblia valamint Csokonai Vitéz Mihály. Ady és a polgári radikálisok viszonyát illetően Benedek utalt arra, hogy miután Adyt a „hivatalos” magyar irodalom (Akadémia, Petőfi- és Kisfaludy Társaság) nem fogadta be, értelemszerűen fordult azok felé, akik a konzervatívokkal szemben értékelték merész újításait. Adyt Benedek forradalmi költőnek tartotta, aki nem megelőzte, hanem kifejezte korát. Nem volt 1918/1919 előkészítője, mint ahogyan Voltaire és Rousseau sem készítették elő 1789-et, csak kifejezték azt a kort, amelyben a nagy francia forradalom született. Ugyanez igaz Petőfi Sándorra is: az *Egy gondolat bánt engemet* című verse nem volt 1848 megalapozója, de szemléltette azt az 1846 végi állapotot, amelyből aztán március 15-e következett. Benedek Marcell úgy látta, hogy „Berzeviczy Albert minden kiváló tulajdonsága mellett egész mivoltában azok közé tartozik, akiről Ady megírta, hogy: »Örök lesz nem-találkozásunk«. Ha tárgyilagosak akarunk lenni, még tisztelettel is kell néznünk azt az erőfeszítést, amely Berzeviczy életkorában, állásában, az ő szociális és esztétikai felfogása s

¹²⁰³ Irodalmi testületek tisztelgése Berzeviczy Albertnél. *Budapesti Hírlap*, 1927. február 22., 10.

¹²⁰⁴ Juhász Gyula: Két hódolat. *Délmagyarország*, 1927. február 20., 1. (A vezércikk szerzője feltüntetése nélkül jelent meg, Vitályos László és Orosz László 1977-ben közreadott *Ady-bibliográfia 1896-1977* című könyve azonban Juhász Gyulát azonosítja szerzőként.)

egész világnézete mellett lehetővé tette, hogy ennyire is közeledjek Adyhoz. Tucatjával sorolhatnók fel táborának alvezéreit és közkatonáit, akik idáig sem fognak eljutni soha.”¹²⁰⁵

Babits Mihály a *Nyugat* 1927. április 1-i számában igyekezett megcáfolni Berzeviczy elnöki megnyitójának azon részét, melyben Berzeviczy azt állította, hogy Ady költészetét áthatotta a cinizmus, ami „nem saját lényéből fakadt, hanem annak az irodalmi körnek a ráhatásából, amelynek ő – mindenesetre a saját hibájából is – egészen odaadta magát.” Tudvalevő volt, hogy az „irodalmi kör” a *Nyugat*ot jelenti, ezért Babits sietett leszögezni, hogy a lap szerzőit tisztán irodalmi kapcsolatok fűzték össze, nem törekedtek munkatársaik meggyőződésének befolyásolására, amit különösen Ady tűrt volna nehezen. Berzeviczy tévedett ezen felül abban is, hogy Ady és a *Nyugat* előkészítették volna „irodalmi téren azt a forradalmat, mely az országot végül vérbe és gyalázatba fullasztotta”. Babits emlékeztette Berzeviczyt, hogy a *Nyugat* 1918 előtt a magyar törvények és cenzúra felügyelete alatt állt, 1919-ben pedig folytonossága hónapokig szünetelt. Babits szerint Adyról csak az állíthatja, hogy cinikus volt, aki nem ismeri behatóan költészetét. Ady valóban keményen ostromozta nemzetét, de mélyen szerette is. Ennek alátámasztására elég végigolvasni a *Föl-földobott kő* vagy *A legoktalanabb szerelem* című verseit. Írása végén Babits Adyt a világirodalom egyik legnagyobb költőjének, valamint a magyar nemzet büszkeségének nevezte, „s aki őt bármily politikai vagy irodalmi pártszempontok miatt nem tudja vagy nem akarja élvezni, a legmagasabb szellemi élmények egyikétől fosztja meg magát, s hasonlít ahhoz a guelfhez, aki a gibelin Dante könyvét olvasópolca helyett a máglyára tette.”¹²⁰⁶

Babits cikke írásra sarkallta Schöpflin Aladár kritikust, a *Nyugat* főmunkatársát. Schöpflin a magyar irodalom kettéosztottságát nem Adynak és körének tulajdonította, mert Arany János az 1877-ben született *Kozmopolita költészet* című alkotásában már felemelte szavát a nálánál fiatalabb költőnemzedékek nemzeti hagyományoktól eltávolodni látszó munkásságával szemben. Irodalmunk kettészakíttósága tehát Arany János kora óta létezik, meghaladásának pedig Schöpflin szerint két komoly akadálya van:

1. A konzervatív irodalom képviselőinek elzárkózása és érdektelensége a modern irányzatokkal szemben.

¹²⁰⁵ Benedek Marcell: Új Ady-háborúság. *Századunk*, 2. évf. (1927), II. kötet, 93-98. Idézet a 94. oldalon.

¹²⁰⁶ Babits Mihály: A kettészakadt irodalom. (Válasz Berzeviczy Albertnek) *Nyugat*, 20. évf. (1927), 7. sz., 527-539.

2. Minduntalan történtek kísérletek irodalmi kérdések politikai úton történő rendezésére (lásd: Ady-Berzeviczy ügy). „Berzeviczy Albertnek – vélte Schöpflin – a jóakaraton kívül megvan a tekintélye is arra, hogy ezt a két akadályt elhárítani segítsen.”¹²⁰⁷

Berzeviczy a beszédével kapcsolatban született számos reflexió közül egyedül Babitséra reagált, indoklása szerint annak „higgadt tárgyilagossága” miatt. Április 29-én *Még egyszer: irodalmunk és a Kisfaludy-Társaság* címmel jelentetett meg válaszcikket a *Budapesti Hírlapban*. Ebben fenntartotta a véleményét Ady cinizmusáról, mondván Ady szerinte semmit sem tisztelt és csodált a magyar múltban, szemben a magyarságot jobbító szándékkal bíráló Petőfivel, Széchenyivel, Berzsenyi Dániellel és Kazinczy Ferencsel. Kiállt amellett is, hogy az Ady-kérdésbe nem a Kisfaludy Társaság vitte a politikát, mivel azt korábban Ady maga vitte a saját költészetébe, „számtalan határozott és éles politikai kifakadásával, célzásaival, vallomásaival és jóvendőmondásaival.” Nem is egy költeménye hangzik Berzeviczy megítélése szerint úgy, mintha abban a nagy költő beharangozta volna az őszirozsás forradalmat. Ady és a *Nyugat* viszonya kapcsán pedig kiemelte: nem hajlandó arra, hogy Babits „baráti érzelmeinek kimélélése kedvéért most egyszerre a falusi ártatlanságok színében lássuk mindazokat az alakulatokat, akik tolakodó buzgalommal szolgálták ki irodalomban, sajtóban, sőt részben az aktív politikában is az Adytól profeciált új Dózsa György, Károlyi Mihály kormányzatát”.¹²⁰⁸

Mivel Berzeviczy elnöki megnyitójában elismerte Ady tehetségét és nagyságát, Babits a *Nyugatban* közölt cikkében azt a megállapítást tette, hogy ez „alkalmas lenne hosszú évek elkeseredett vitáinak vetni véget”. Vajda Sándor kommunista költő a *100%* című marxista irodalmi-közéleti folyóiratban ugyanakkor óva intett attól, hogy a magyar irodalom egységét Berzeviczy és Babits teremtsék meg. Vajda úgy vélte, hogy Ady Endre sírja felett két kísértet készül kézfogásra: Berzeviczy Albert, a konzervatív irodalom feje, és Babits, a háború előtti irodalmi „forradalom” szellemi vezére. Ők ketten a „kompromisszumok hősei”, akik jobb lenne, ha inkább levennék „fagyos csontkezeiket” Adyról, a megalkuvás engesztelhetetlen ellenségéről.¹²⁰⁹

A Vajda által vizionált kézfogás Ady Endre sírja felett végül nem következett be. Babits Mihály és Berzeviczy mindazonáltal nem számolták fel a magyar irodalom kettéosztottságát. Az elkövetkezendő hetekben az Ady körül kialakult polémia fokozatosan vesztett intenzitásából. A kérdést Berzeviczy a maga részéről 1928. április 22-én zárta le véglegesen, a Kisfaludy Társaság 81. közülésén előadott elnöki megnyitójában.

¹²⁰⁷ Schöpflin Aladár: A kettészakadt magyar irodalom. *Nyugat*, 20. évf. (1927), 8. sz., 605-610.

¹²⁰⁸ Berzeviczy Albert: Még egyszer: irodalmunk és a Kisfaludy-Társaság. *Budapesti Hírlap*, 1927. április 29., 3.

¹²⁰⁹ Vajda Sándor: Két kísértet kézfogása egy sir felett. *100%*, 1. évf. (1927), 1. sz., 30-31.

Beszéde elején elmondta: az elmúlt év irodalmi harcaiból azt a következtetést vont le, hogy „a két irodalmi tábor közötti közeledésről [...] még alig lehet szó”. Mindkét oldalon vannak ugyanis, akik a megbékélést nemcsak lehetetlennek tartják, de nem is szorgalmazzák. Felszólalásában elvetette azt a nézetet, amely szerint Ady irodalmi messiás lett volna, akinek a munkásságára a magyarság (szellemi) jövőjét kellene építeni. Véleménye szerint Ady azzal, hogy kérlelhetetlenül bírálta a félfudális és konzervatív régi Magyarországot, voltaképpen igazolását adta a trianoni békeszerződésnek. Ez pedig különösen a határon túli magyarokra jelent veszélyt, akiket az utódállamok területén lévő iskoláikban az új államhatalmaknak csak „Ady jól megválogatott verseire kell rátanítaniok, hogy az megújíja azt a régi Magyarországot, amelytől a sors elszakította őt és amelybe, ha Adynak hitelt ad, valóban nincs semmi oka visszavágnia. Hiszen a nagynak ismert magyar költő hirdeti, hogy a régi, nagy Magyarország basák uralma volt, urak gazsága, elnyomatás és rabság: örüljön hát az az elszakadt magyar, hogy most új urakat kapott!” Berzeviczy úgy gondolta, hogy az Ady-kultusz azért zsákutca, mert a nemzeti múlt tisztelete és megbecsülése nélkül lehetetlen igaz hittel bízni a magyar jövőjében, a szétszakított magyarság egyesítésében.¹²¹⁰

Berzeviczyben megvolt a szándék a magyar irodalom megosztottságának meghaladására. 1929. április 28-án a Kisfaludy Társaság debreceni gyűlésén arról értekezett, hogy irodalmunk két oldala egy 1920 után megcsonkított országban már nem engedheti meg magának azt a „fényűzést”, hogy folyamatos harcot vívjon egymás ellen. Azt javasolta, hogy a jövőben se a konzervatív, se a progresszív térfélen ne azt nézzék, hogy ki melyik táborból érkezett, csakis a tehetség számíton. Próbáljanak meg örülni minden sikernek, és a jó magyar irodalom barátai alkossanak egy nagy közösséget, ami kivet magából mindent, ami rossz a magyar léleknek és szellemnek. Fontosnak érezte, hogy az egységes magyar irodalom jó kapcsolatokat ápoljon a határon túli irodalommal, melynek képviselői „csodálatraméltó eréllyel és szívóssággal” küzdenek nemzeti kultúrájuk fennmaradásáért, egy olyan „irtóháború” közepette, melynek célja Berzeviczy szerint a magyarság nyelvének, irodalmának és kultúrájának eltörlése a szomszédos országokban.¹²¹¹

Azt, hogy Berzeviczy komolyan is gondolta, amit irodalmunk egységesítéséről mondott, azzal igyekezett igazolni, hogy 1929 elején négy tagtársával egyetemben¹²¹² a Kisfaludy

¹²¹⁰ Berzeviczy Albert: Elnöki megnyitó beszéd. In: *A Kisfaludy-Társaság Évtárlapjai*. LVII. kötet [1924-1928]. Budapest, 1928, Franklin-Társulat, 119-124. Idézet a 122. oldalon.

¹²¹¹ Berzeviczy Albert: Egységes magyar irodalom. In: *A Kisfaludy-Társaság Évtárlapjai*. LVIII. kötet [1929-1932]. Budapest, 1932, Franklin-Társulat, 242-245.

¹²¹² Ravasz László, Sík Sándor, Voinovich Géza és ifjabb Hegedüs Sándor.

Társaság megüresedett költői helyére Babits Mihályt, a *Nyugat* egyik szerkesztőjét jelölte. Vargha Gyula másodelnök tiltakozott Babits beválasztása ellen, melynek nyomatékosítása céljából lemondott tisztéről. Babits ekkor levelet intézett Berzeviczyhez, melyben megírta, hogy sohasem érezte magát „se innenső, se onnansó írónak.” Mindig is magyar írónak vallotta magát, aki miután nem szeretné, hogy a magyar irodalom meghasonlása után a Kisfaludy Társaság is két részre szakadjon, arra kéri Berzeviczyt, hogy jelölését tekintse tárgytalannak. Berzeviczy tudomásul vette Babits óhaját, és visszavonta a költő ajánlását, amire válaszul Vargha is visszalépett a lemondástól.¹²¹³ Babits taggá választása előtt végül Vargha Gyula 1929 májusában bekövetkezett halála nyitotta meg az utat. 1930-ban Berzeviczy ismét Babits felvételét indítványozta (az előző esztendőben elhunyt Benedek Elek helyére) ami 1930 februárjában ezúttal már különösebb bonyodalmak nélkül ment végbe. Babits október 8-án tartotta meg székfoglaló beszédét Benedek Elekről.¹²¹⁴ Az ünnepélyes eseményen Berzeviczy mondott köszöntőt, melyben megnyugvással jelentette ki, hogy Babits megválasztásával azok a küzdelmek, melyek eddig irodalmunkban dúltak, „most szemlátomást enyhültek.”¹²¹⁵ A februári tagválasztáson Radó Antal író-műfordító ajánlására Kosztolányi Dezső, a *Nyugat* első nemzedékének egyik emblematikus alakja is felvételt nyert a Kisfaludy Társaságba, úgyszintén az irodalmi megbékélés jegyében.¹²¹⁶

A modern irodalmi irányzatok képviselői felé történő nyitástól függetlenül Berzeviczy egyéni ízléséhez legközelebb a XVIII-XIX. századi klasszikus magyar írók és költők álltak. A legnagyobb magyar lírai költőnek Petőfi Sándort tartotta, aki szerinte „sivatagban vezérlő tűzoszlop” volt a szabadságért küzdő magyar nemzet számára.¹²¹⁷ Rajta kívül lírai költészetünk másik kiemelkedő alakjának Arany Jánost tekintette.¹²¹⁸ Kettejük mellett nagyra becsülte Kazinczy Ferencet,¹²¹⁹ illetve a romantikus népi-nemzeti költészet neves képviselőjét, Tompa Mihályt.¹²²⁰ Nagy íróink közül mindenekelőtt Jókai Mórt kedvelte. Elbeszéléseit, melyek a nemzeti-romantikus hagyományt képviselve a hódoltság korától a XIX. század végéig ölelték

¹²¹³ „Sem innenső, sem onnansó: magyar író vagyok”. *Az Est*, 1929. február 7., 6.

¹²¹⁴ Babits Mihály: Megemlékezés Benedek Elekről. In: *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*. LVII. kötet [1924-1928]. Budapest, 1928, Franklin-Társulat, 203-206.

¹²¹⁵ Berzeviczy Albert az irodalmi ellentétek enyhüléséről. *8 Órai Ujság*, 1930. október 10., 5.

¹²¹⁶ Megválasztották a Kisfaludy-Társaság új tagjait. *Budapesti Hírlap*, 1930. február 5., 9.

¹²¹⁷ Berzeviczy Albert: Petőfi emlékezete. In: Horváth Ödön (szerk.): *Az Eperjesi Széchenyi-kör Évkönyve az 1899-ik évről*. Eperjes, 1900, Kósch Árpád Könyvnyomtató Intézete, 12.

¹²¹⁸ Berzeviczy Albert: Megemlékezés Arany Jánosról. In: Balogh Jenő (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XLII. kötet [1932]. Budapest, 1932, MTA, 231-237.

¹²¹⁹ Berzeviczy Albert: Kazinczy Ferenc emlékezete. *Budapesti Szemle*, 133. kötet (1908), 375. sz., 341-354.

¹²²⁰ Berzeviczy Albert: Tompa Mihály emlékezete. In: *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*. LI. kötet [1917-1918]. Budapest, 1918, Franklin-Társulat, 39-44.

fel történelmünk főbb eseményeit, világirodalmi színvonalúnak nevezte. Azon a véleményen volt, hogy Jókai Mór egy „félszázadon át királyként uralkodott elbeszélő prózai irodalmunkban”.¹²²¹

A kortárs írók közül Berzeviczy a legkiválóbbnak Herczeg Ferencet ismerte el. Herczeg egy verseci sváb patikus elmagyarosodott fiából lett a Horthy-korszak konzervatív irodalmának koronázatlan királya. Az irodalmi establishment megtestesítőjeként a két világháború közötti időszak legsikeresebb és legjobban kereső írója volt, akinek 1940-ben – amikor a magyar miniszterelnök havi fizetése 2.785 pengő volt – az éves jövedelme 76 ezer pengőt tett ki. Romantikus, idealizáló regények és színművek sorát írta a török világról (*A fogzó hold*), II. Rákóczi Ferencről (*Pro Libertate!*), Széchenyi Istvánról (*A híd*) vagy éppen a Tanácsköztársaságról (*Északi fény*). Társadalmi regényeiben, novelláiban és drámáiban a minden könnyelműsége ellenére is szeretetreméltó, nemzetfenntartó magyar dzsentrí alakját népszerűsítette (*A Gyurkovics-lányok*, *A Gyurkovics-fiúk*), illetve táplálta a kurucromantikát (*Ocskay brigadéros*). Herczeg 1911 és 1918 között szerkesztője volt Tisza István *Magyar Figyelő* című politikai folyóiratának, 1894-től 1944-ig pedig az *Új Idők* címet viselő, az úri középosztály ízléséhez igazodó képes irodalmi hetilapot szerkesztette, ami nagy népszerűségnek örvendett. 1930 körül például 30 ezer előfizetővel büszkélkedhetett, többel, mint az összes szépirodalmi lap együttvéve.¹²²²

A Berzeviczy vezette Akadémiának Herczeg előbb 1919-től 1922-ig, majd 1929-től 1931-ig volt másodelnöke. 1925-ben az MTA irodalmi Nobel-díjra terjesztette fel *Az élet kapuja* című, Bakócz Tamásról írt regényéért. Amikor 1933. október 2-án az Akadémián hetvenedik születésnapja alkalmából köszöntötték Herczeget, Berzeviczy mondott ünnepi beszédet. Felszólalásában úgy fogalmazott, hogy Herczeg „ma elismert vezére, reprezentatív alakja a magyar szépprózának”, továbbá „az írás művésze, ő a legkiválóbb pályatársai között”. Műveit olvasva „mindenkinek meg kell szeretnie a magyar hazát, a magyar múltat és a magyar életet.”¹²²³ Herczeg 1925-ben bemutatott, Széchenyi és Kossuth vitáját feldolgozó *A híd* című színművéről Berzeviczy igen elismerő kritikát írt a *8 Órai Újságban*, amiben azt a kijelentést tette, hogy Herczegben „tulajdonképpen még sohasem csalódott a közönség.”¹²²⁴ Egy 1932

¹²²¹ Berzeviczy Albert: Jókai. In: *A Kisfaludy-Társaság Évtalajai*. LVII. kötet [1924-1928]. Budapest, 1928, Franklin-Társulat, 7-11. Idézet a 8. oldalon.

¹²²² Romsics, 2005a, 90-208.

¹²²³ Berzeviczy Albert ig. és t. t. elnök ünnepi beszéde Herczeg Ferenc ig. és t. t. hetvenedik születésnapja alkalmából. In: Balogh Jenő (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XLIII. kötet [1933]. Budapest, MTA, 1933, 315-318. Idézetek a 315. és 316. oldalakon.

¹²²⁴ Berzeviczy Albert: Herczeg Ferenc új darabja. *8 Órai Újság*, 1925. november 21., 1.

szilveszterén Herczeg Ferencnek küldött levelében pedig a hírneves író Berzeviczy Albert a Kisfaludy Társaság egyik legkiválóbb tagjának nevezte.¹²²⁵

A Berzeviczy által Herczeg Ferenc mellett ugyancsak mélyen tisztelt Beöthy Zsolt méltó síremléke számára 1930 végére sikerült közadakozásból összegyűjteni a szükséges pénzt. A Kerepesi úti temetőben 1930. október 26-án avatták fel Kallós Ede szobrászművész alkotását, Berzeviczy gondolatai kíséretében. Megemlékezésében Berzeviczy a múlt hagyományainak tiszteletéről beszélt, és arról, hogy a régi és a trianoni Magyarország között legalább szellemi téren szükséges az összeköttetés megteremtése. Ennek részeként Beöthy Zsolt munkásságát, mint „szellemi kincset”, át kell menteni a történelmi Magyarországból a megcsonkítottba. Avatóbeszéde végén felidézte haldokló barátja sóhaját, melyben Beöthy azt rebegette, hogy még egyszer utoljára látni szeretné Firenzét és Itáliát. Berzeviczy ezért emléke előtt fejet hajtva aznap elhozta neki Olaszország üdvözlétét. „Nos, én azóta bejártam ismételve az ő olaszországi utjait, reá gondolva, az ő szemével látva, az ő szívével gyönyörködve. Magamba szívtam mindazt, ami után ő végnapjaiban vágyott, s most idehoztam magammal sírjához Fiesole magaslatainak illatpáráját, az Arno titokzatos zsongását, a Medici-sírok alakjainak örök ihletét. Szavamban nemcsak Magyarország: Itália is köszönti Beöthy Zsoltot, mikor emlékét ezennel felavatom.”¹²²⁶

A Beöthy síremlékének felavatását megelőző napon jelent meg a kormány hivatalos lapjával szolgáló *Budapesti Közlöny*ben, hogy Berzeviczy nyolc nagynevű hazai tudóssal, művésszel és kultúrpolitikussal egyetemben Corvin-lánc kitüntetést kapott.¹²²⁷ A Corvin-láncot (a Corvin-koszorúval és a Corvin-díszjelvénnel egyetemben) 1930. október 11-én alapította Horthy Miklós. Közvetlen előzménye az 1887 és 1918 között adományozott ún. „Cs. és kir. osztrák-magyar Díszjelvény a művészetért és tudományért” volt. A Corvin-lánc nagyon rangos állami elismerésnek számított, azok az írók, művészek és tudósok kapták meg, akik a magyar művelődés illetve szellemi élet terén kimagasló érdemeket szereztek. A kormányzó összesen 12 Corvin-lánc és 60 Corvin-koszorú alapításáról rendelkezett, továbbá 12 Corvin-

¹²²⁵ Berzeviczy Albert levele Herczeg Ferenchez, 1932. december 31. OSZK Levelestár, Fol. 10.

¹²²⁶ Beöthy Zsolt síremlékének leleplezése. *Budapesti Hírlap*, 1930. október 28., 8.

¹²²⁷ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 070/162-1930. eln. számú rendelete a magyar Corvin-lánc és a magyar Corvin-koszorú tulajdonosaiból álló testület szervezetének és működésének szabályozása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1930. október 25., 6. (Berzeviczy Albert mellett Corvin-láncot kaptak Wlassics Gyula és Klebelsberg Kunó kultuszminiszterek, Dohnányi Ernő zeneszerző, Hubay Jenő hegedűművész, Herczeg Ferenc író, Korányi Sándor orvosprofesszor, Zala György szobrászművész, Ravasz László református püspök és teológus, illetve földrajztudósi munkássága elismeréseként gróf Teleki Pál.)

díszjelvényről azoknak a külföldieknek a számára, akik a magyar művelődés ügyének határainkon túl „kivételes szolgálatot” tettek.¹²²⁸

Valamivel több, mint fél évvel azután, hogy Berzeviczy a Corvin-láncot elnyerte, újabb pengeváltásra került sor közte és Szekfű Gyula között. Az ürügyet az szolgáltatta, hogy Berzeviczy 1931 júniusában hosszú könyvismertetést közölt a Hóman Bálint szerkesztésében azon év elején megjelent, *A magyar történetírás új utjai* című kötetéről. A műben a korszak reprezentatív történészei – Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Mályusz Elemér, Gerevich Tibor stb. – főképpen a történetírás különböző irányzatairól illetve aldiszciplínáiról, és más társadalomtudományok (irodalom- és művészettörténet, régészet, nyelvtudomány) aktuális dilemmáiról értekeztek. A könyv legtöbb tanulmányát két közös vonás kötötte össze:

1. Elhatárolódás a magyar történetírás korábbi pozitivista, valamint materialista, továbbá romantikus-függetlenségi és liberális függetlenségi hagyományaitól.
2. Egy olyan objektívabbnak és tudományosabbnak tételezett új történetírás ideálként való felmutatása, amelyet a szerzők többsége a szellemtörténettel¹²²⁹ azonosított.

A könyv alaphangját Hóman Bálint adta meg *A történelem útja* címet viselő bevezetőjében. Ebben egyszerre illetve kritikával a polgári radikálisok és szocialisták materialista történetírását, valamint Thaly Kálmán Habsburg-ellenes romantikus liberalizmusát. Mérsékeltabb formában ugyan, de bírálta Horváth Mihály történész és követőinek liberális-függetlenségi szemléletű munkásságát is.¹²³⁰

Berzeviczynek a művel kapcsolatban két alapvető kifogása volt:

1. A szellemtörténet-írás az addigi, főképpen állam- és egyéncentrikus történeti ábrázolásmód helyett teljes körűen kívánta vizsgálni a gazdaság és társadalom, a kultúra és művelődés, valamint a jogrendszer múltbéli változásait. A magyar társadalom nagy része azonban – érvelt Berzeviczy – nem rendelkezik komolyabb történelmi ismeretekkel mindezek átlátásához és megértéséhez. Ebből kifolyólag nem lehet az olvasókat kizárólag a szellemtörténeti módszer alapján megismertetni a történelmi folyamatokkal.
2. Berzeviczy észrevételei alapján, a könyv lapjain sűrűn lehet találkozni „támadásokkal és vádakkal a liberális történelmi irány, a történetirodalom liberalizmus” ellen. Anélkül, hogy a szerzők egyértelműen meghatározták volna, kik is tekinthetők liberális történetírónak. Hóman

¹²²⁸ Pandula Attila: A magyar Corvin-lánc, a magyar Corvin-koszorú és a magyar Corvin-díszjelvény története. *Numizmatikai Közlöny*, 90-91. évf. (1991-1992), 171-185.

¹²²⁹ A német eredetű szellemtörténeti felfogás szerint a történelem mozgatórugói alapvetően nem a materiális adottságok és azok változásai, hanem a lelki-szellemi tényezők.

¹²³⁰ Romsics, 2011, 288.

példának okáért Horváth Mihályt azonosította liberálisként, miközben követőit (Hajnik Imre, Szilágyi Sándor, Pauler Gyula stb.) inkább a konzervatívok közé sorolta.

Recenziójában Berzeviczy külön kitért Szekfű Gyulára, akit előljáróban „ma egyébiránt talán legolvasottabb és mindenestre legszorgalmasabb” történetírónak titulált. Szekfű *A politikai történetírás* címet viselő tanulmányában azért bírálta Horváth Mihály függetlenségi szemléletű történetírását, mert az szerinte a magyar történelmet „a szabadságidea történetévé egyszerűsítette”. Szekfű felfogása ezzel szemben az volt, hogy a szabadságeszme az 1789-es nagy francia forradalom szülötte, és előképeit a racionalizmuson át legfeljebb a XVII. századi angol polgári forradalomig lehet visszavezetni. Értelemszerűen tehát a Habsburg-házzal korábban szembenálló magyar protestánsok, vármegyék vagy éppen erdélyi fejedelmek nem küzdhettek annak kivívásáért. Berzeviczy szerint Szekfűnek ez a megállapítása lekicsinyli a XVI-XVIII. századi magyar nemzeti mozgalmak jelentőségét. Pedig egy olyan történésznek, mint Szekfű – aki hosszú éveken át dolgozott Bécsben levéltárosként –, „kétszeres óvatossággal kellett volna a nemzeti érzékenységet érintő kérdésekkel” foglalkoznia.¹²³¹

Szekfű Gyula az általa szerkesztett *Magyar Szemle* című politikai és kulturális folyóirat 1931. augusztusi számában a magyar történetírás jövőbeni feladatai között kiemelt fontosságúnak nevezte, hogy a szellemtörténeti módszer segítségével történészeink pontos, levéltári kutatásokon alapuló településtörténeti kutatásokat végezzenek a történelmi Magyarország egykoron nemzetiségek lakta vidékein. Mindezek segítségével egészen más megvilágításba lehetne helyezni az utódállamok magyarellenes propagandáját, ami „akadály nélkül beleveri az európai és világgözüvélemény fejébe nemzetiségeink százados elnyomásának meséjét.” A historikus üdvözlendőnek tartotta, hogy az utóbbi években a Magyar Történelmi Társulat több kötetet is megjelentetett, melyek a magyarországi nemzetiségi kérdés történetét vizsgálták. Sajnálatát fejezte ki mindazonáltal amiatt, hogy az Akadémia tudományos intézményként eleddig nem törekedett hiteles és szakszerű munkák közreadásával elejét venni az ellenséges agitációnak. Szekfű nézete szerint ez összefüggésben állhat azzal, hogy az MTA elnöke a modern történeti eljárásokról júniusi cikkében „kedvetlenül nyilatkozott” (Berzeviczy nemes egyszerűséggel úgy fogalmazott: „a magyar történetnek ezek az »új útjai« a magyar közvéleményben gyors és nagy hódításokra nem számíthatnak”), majd a liberalizmus kérdését feszegetve védelmébe vette a dualizmus kori magyar nemzetiségi politikát, azt „noli

¹²³¹ Berzeviczy Albert: A magyar történetírás új útjai. *Budapesti Hírlap*, 1931. június 14., 9-10.

me tangere”-ként¹²³² kezelve. Holott a szomszédos népek folyamatosan annak hibáira és be nem tarttatása hivatkoznak velünk szemben a külföld előtt.¹²³³

A Berzevicén nyaraló Berzeviczy egy olvasói levél formájában válaszolt Szekfű Gyulának, a *Budapesti Hírlap* hasábjain. A történész írásával csak abból a szempontból értett egyet, hogy véleménye szerint is alaptalan a magyarországi nemzetiségek múltbéli elnyomásáról beszélni. Ezt követően tréfásan megjegyezte: személyét és az Akadémiát Szekfű Gyula Rákóczi-könyve miatt már annyian támadták, hogy „könnyen elviselhetjük azt, ha most – változatosság kedvéért – egyszer Szekfű üt bennünket.” A folytatásban Berzeviczy meglepetten adott számot arról, hogy a Magyar Történelmi Társulat Szekfű által említett, nemzetiségi tematikájú könyvei közül még egyel sem találkozott. Arra azonban felhívta Szekfű Gyula figyelmét, hogy az Akadémia 1918 decemberében Sebestyén Gyula folklorista indítványára egy körlevelet intézett az MTA társakadémiáihoz, melyben a történelmi Magyarország feldarabolása mellett felhozott érveket igyekezett megcáfolni, köztük a nemzetiségekkel szembeni méltánytalan bánásmódot is.¹²³⁴ Ezen kívül ő maga több külföldi előadásában és az Interparlamentáris Unióban is felszólalt az országunkat és történelmünket ért rágalmak ellen. Szekfűnek végezetül azt tanácsolta, hogy miután a történetíró 1925 óta levelező tagja az MTA-nak, ha „javítani valót lát az Akadémián, érvényesítse felfogását az Akadémiában, van elég súlya hozzá, ne kritizálja az Akadémiát kívülről, mintha semmi köze se volna hozzá.”¹²³⁵

Berzeviczy gondolataira Szekfű Gyula röviden reagált, úgyszintén a *Budapesti Hírlapban*. A Magyar Történelmi Társulat nemzetiségi kérdéshez kapcsolódó kiadványai közül Miskolczi Gyula kétkötetes, *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában* nevű munkáját, Thim József *A magyarországi 1848/49-iki szerb fölkelés története* című könyvét, valamint a saját maga által szerkesztett, *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848* című művet ajánlotta Berzeviczy érdeklődésébe. A továbbiakban kiállt amellett, hogy az MTA feladatáról és munkájáról annak palotáján kívül is szabad és érdemes beszélni. Igyekezett felvilágosítani Berzeviczyt arról is, hogy írásában nem kívánta támadni az intézményt, pusztán csak felhívást intézett a tudós társasághoz, hogy az mielőbb vegye programjába olyan helytörténeti kutatások megindítását, melyekkel bebizonyíthatjuk igazunkat az utódállamok propagandájával szemben. „Végül őexcellenciájának felszólítását, hogy javaslatommal

¹²³² „Ne érints engem” – a feltámadt Krisztus figyelmeztető szavai a lábait átkarolni akaró Mária Magdolnához. (latin)

¹²³³ Szekfű Gyula: Trianon revíziója és a történetírás. *Magyar Szemle*, 5. évf. (1931), 8. sz., 337.

¹²³⁴ A Magyar Tudományos Akadémia szózata a művelt világ összes akadémiaihoz. In: Heinrich, 1919, 16-23.

¹²³⁵ A magyarországi nemzeti kisebbségek története és az Akadémia. Berzeviczy Albert válasza Szekfű Gyulának. *Budapesti Hírlap*, 1931. augusztus 15., 5.

forduljak az Akadémiához, köszönettel nyugtázom s alkalmilag élni fogok az engedelmével” – zárta sorait Szekfű.¹²³⁶

A nyilvános hírlapi üzenetváltást követően az ügy lezárult. *A száműzött Rákóczi* körül 1914-ben kirobbant nagy botrány során tanúsított magatartása, valamint a *Három nemzedékről* 1921-ben írt elmarasztaló könyvkritikája után Berzeviczy ezúttal sem nyerte el Szekfű Gyula szimpátiáját. Nem ismerjük Berzeviczy magánvéleményét a XX. század egyik legnagyobb hatású magyar történetírójáról. Szekfű érzéseire viszont Gogolák Lajosnak, a *Magyar Szemle* munkatársának visszaemlékezéseiből következtethetünk. Ő a Magyar Szemle Társaság (a lap Bethlen István elnöksége alatt álló kiadójának) egyik 1930-as évekbeli, Hungária Szállóban megrendezett díszvacsoráján tanúja volt annak, amint Szekfű Gyula Berzeviczyről beszélt. Emlékirata szerint azon az estén „magam is hallhattam Szekfű szájából, hogy mint utálja ő Berzeviczy Albertet – sosem feledve *A száműzött Rákóczi* ügyében Apponyi és Berzeviczy álláspontját”.¹²³⁷

A Szekfű által javasolt helytörténeti kutatások megindítására és koordinálására a húszas évek végének és harmincas évek elejének Akadémiája alkalmas lehetett volna. Akkoriban ugyanis éppen kiszélesedőben voltak az intézmény működési lehetőségei. Méghozzá annak következtében, hogy 1928 nyarán az MTA megörökölte az öngyilkosságot elkövetett mágnás, gróf Vigyázó Ferenc közel 29 millió pengős vagyonát.¹²³⁸ Memoárja szerint Berzeviczyt abban az időben rengetegen keresték fel az ügyben, hogy biztosítson nekik állást „a világ leggazdagabb akadémiáján”.¹²³⁹ S bár az örökséggel együtt hagyatéki pereket is átvett az Akadémia, az 1929 folyamán született közös megegyezések révén az eredeti összvagyon háromnegyedét megtarthatta. A Vigyázó-vagyon megszerzése után a kormányzat mérsékelte az Akadémiának folyósított éves államsegély összegét. A tudós társaság 1929-ben még a pengő 1927. januári 1-i bevezetésekor meghatározott 120 ezer pengős támogatást kapta, ami (összefüggésben a nagy gazdasági világválság hatására bevezetett takarékosági intézkedésekkel) 1930-ra és 1931-re 100 ezerre, 1933-ra pedig 70 ezerre csökkent.¹²⁴⁰

Vigyázó Ferenc végrendelete szerint az Akadémia a gróf örökségének jövedelméből évente 40%-ot fordíthatott „nemzeti célra”. Ebből a testület a *Magyar Etimológiai Szótár*, valamint a

¹²³⁶ Történetírásunk Trianon revíziója érdekében való feladatai. Szekfű Gyula válasza Berzeviczy Albertnek. *Budapesti Hírlap*, 1931. augusztus 23., 7.

¹²³⁷ Gogolák Lajos: Romemlékek (I). Közzéteszi Nové Béla. *Holmi*, 13. évf. (2001), 3. sz., 307. (Apponyi Albert 1914-ben sokakhoz hasonlóan támadta Szekfű Gyula könyvét.)

¹²³⁸ A gróf Vigyázó-vagyon kimutatása 1928 végén. In: Balogh, 1930, 88-89.

¹²³⁹ Berzeviczy, é. n. [1920], 298.

¹²⁴⁰ Pach, 1975, 286-287.

magyar nép irodalmi könyvtára címen irodalmunk klasszikusainak népszerű kiadását finanszírozta. A régi akadémiai szakbizottságok fokozatosan megélénkültek, és mellettük újak is alakultak. 1931 májusában például nyelvünk védelme és ápolása céljából létrejött az MTA Nyelvművelő Szakosztálya, Négyessy László irodalomtörténész vezetésével, ami 1932-től *Magyarosan* címmel nyelvművelő folyóiratot indított. A természeti- és műszaki tudományok súlya és részaránya viszont a Vigyázó-hagyaték jövedelmeinek felhasználása ellenére sem növekedett számottevően az Akadémián belül vezető szerepet betöltő humán- és társadalomtudományokhoz képest. Nemzetközi összevetésben így mind nyilvánvalóbbá vált lemaradásuk egy olyan korban, amikor világszerte a természettudományok előretörése és erőteljes differenciálódása volt tapasztalható.¹²⁴¹

A művészetek és társadalomtudományok terén különösen, de az MTA szellemiségének egészét tekintve is Berzeviczy Albert elnöksége alatt az Akadémia mindinkább eltávolodott a modern irányzatoktól. Közvetlenül a forradalmak után több nyitott szemléletű tudóst – például a filozófus-esztéta Alexander Bernátot – eltávolítottak, olykor pedig egész tudományágak – úgymint a modern lélektan – képviselőit szorították háttérbe. A '20-as években távol került az intézménytől számos, az akadémiai tudományosság vonzáskörében működő, a modern követelményeket követni szándékozó szaktudós is: Király György filológus, Révay József író és klasszika-filológus, Fülep Lajos művészetfilozófus stb. A fiatalabb akadémikus generáció változásokat, bizonyos mérvű modernizációt szorgalmazó tagjai (Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Hajnal István, Mályusz Elemér) csak a '30-as évektől kezdték befolyásolni az Akadémia légkörét. Ebben a szituációban az irodalmi és művészeti életnek nemcsak a progresszív, de a konzervatív oldalán is megnőtt az MTA-n és a hozzá kapcsolódó társaságokon kívüli szellemi fórumok szerepe: 1923-ban Tormay Cécile szerkesztésében elindult a *Nyugat* ellenpárjának szánt, erősen irodalmi jellegű, ám kritikai illetve tudományos szemlélettel is rendelkező *Napkelet*, továbbá 1927-ben a szélesebb közvélemény orientálására készült *Magyar Szemle* című folyóirat. A konzervatív túlsúlyt jól szemléltette, hogy az akadémiai jutalmakat, vagy a Kisfaludy Társaság rangos Greguss-díját néhány kivételtől eltekintve általában mindig konzervatív alkotók nyerték el (Wlassics Gyula, Berzeviczy Albert, Herczeg Ferenc, Vargha Gyula stb.).¹²⁴² Az MTA másodelnöki tisztségét pedig hosszú időn keresztül konzervatív szemléletű akadémikusok töltötték be az első világháborút követően, Berzeviczy elnöksége idején: Herczeg Ferenc, Concha Győző, Vargha Gyula stb.

¹²⁴¹ Pach, 1975, 289-290.

¹²⁴² Lackó Miklós: Akadémia és szellemi élet az 1920-as években. In: Lackó, 1994, 57-58.

Az Akadémia székházában tartotta rendezvényei többségét a Corvin Mátyás Társaság. A két világháború közötti időszakban emellett számos olasz művészt és tudóst is vendégül láttak az MTA palotájában, miután Berzeviczy a szívélyes magyar-olasz partnerség elmélyítését nemcsak a külpolitikában, de a kulturális kapcsolatok terén is kulcsfontosságúnak tartotta.¹²⁴³ 1925 februárjában, az Akadémia kistermében a modern olasz irodalomnak szentelt ülést Berzeviczy elnökle mellett a Corvin Mátyás Társaság,¹²⁴⁴ 1926 novemberében pedig Arduino Colasanti olasz kulturális államtitkár adott elő az Akadémia nagytermében a legújabb olaszországi régészeti ásatások módszereiről és eredményeiről. Ezen alkalomból megjelent a teljes budapesti olasz követség is, Ercole Durini di Monza gróf budapesti olasz követ vezetésével.¹²⁴⁵ Három évvel később a Corvin Mátyás Társaságban Balbino Giuliano olasz kultuszminiszter fordult meg, akit a közönségnek Berzeviczy csak úgy mutatott be, mint „a megújított Itália szellemi vezérét”.¹²⁴⁶ A Corvin Mátyás Társaság fennállásának tízedik évfordulójáról az egyesület ugyancsak az Akadémián emlékezett meg, 1930. május 2-án. Az eseményen a nagyszámú olasz vendégre tekintettel – jelen volt többek között Mario Arlotta budapesti olasz követ, valamint Riccardo Pignatelli herceg, a fővárosi olasz fasiszta alapszervezet vezetője – Berzeviczy olasz nyelven tartotta meg az elnöki megnyitó beszédét. Ebben a Társaság tízéves működését eredményesnek értékelte, és azon a véleményen volt, hogy célkitűzéseit – a két ország kulturális kapcsolatainak szorosabbra fűzését – nemcsak a budapesti és római kormánykörök, de a magyar és az olasz közvélemény is támogatta. Berzeviczy szerint abban a Corvin Mátyás Társaságnak is komoly szerepe van, hogy „[m]a mindnyájan át vagyunk hatva az olasz és magyar nemzet megrendíthetetlen barátságának érzésétől.”¹²⁴⁷

Előrehaladott korára hivatkozva Berzeviczy 1930 végén levélben jelentett be lemondását a Corvin Mátyás Társaság elnökségéről. Üzenetét Mario Arlotta olvasta fel az egyesület 1930. december 10-én megrendezett éves közgyűlésén elnökölve. Az olasz követ kormányának nevében arra kérte Berzeviczyt, hogy másítsa meg döntését, és ugyanezt próbálta meg elérni Gerevich Zoltán is, aki a külügyminisztérium nyilatkozatát tolmácsolta a jelenlévőknek. A külügyi tárca állásfoglalása szerint Berzeviczy neve „nálunk és Olaszországban egyaránt fogalomvá vált az olasz-magyar barátság terén. Oly elévülhetetlen érdemeket szerzett magának az olasz-magyar

¹²⁴³ Berzeviczy Albert: A magyar-olasz kulturális kapcsolatok. *Magyar Külpolitika*, 12. évf. (1931), 11. sz., 1.

¹²⁴⁴ Olasz irodalmi est. *Budapesti Hírlap*, 1925. február 5., 8.

¹²⁴⁵ Arduino Colasanti előadása. *Budapesti Hírlap*, 1926. november 17., 7.

¹²⁴⁶ Giuliano miniszter ünneplése. *Budapesti Hírlap*, 1929. november 24., 2.

¹²⁴⁷ A Corvin Mátyás Társaság jubileuma. *Budapesti Hírlap*, 1930. május 3., 6.

barátság előkészítésére, hogy mindkét ország népének háláját érdemelte ki.”¹²⁴⁸ A közgyűlés egységesen határozott arról, hogy Berzeviczyt felkéri lemondása visszavonására. December 15-én ezért Arlotta és Gerevich Haász Aladár miniszteri tanácsos kíséretében felkeresték Berzeviczyt, hogy tolmácsolják feléje az egyesület ragaszkodását. Berzeviczyt mélyen meggátolta a Társaság gesztusa, és elállt lemondási szándékától.¹²⁴⁹

Amennyire ragaszkodtak Berzeviczy Albert elnökségéhez a Corvin Mátyás Társaságban, olyannyira ellenezték azt a Magyar PEN Clubban. 1930 decembere óta Kosztolányi Dezső volt az irodalmi egyesület elnöke, díszelnöke pedig Berzeviczy. Kosztolányi azonban 1932 elején lemondásra kényszerült, miután összekülönbözött a társaság konzervatív szellemű tagjainak egy részével (Herczeg Ferenc, Pekár Gyula, Császár Elemér stb.), akik kiléptek a szervezetből, veszélybe sodorva ezzel a Nemzetközi PEN Club 1932-es budapesti világkongresszusának megrendezését. Herczeg Ferenc kezdeményezésére ekkor Radó Antal ügyvezető alelnök az egyesület több neves tagjával együtt Berzeviczyt kérte fel az elnöki tisztség betöltésére. Berzeviczy hajlott arra, hogy elvállalja a megbízatást, és a Magyar PEN Club igazgatósága – melyben Radó Antal mellett helyet kapott a konzervatív Pekár Gyula és Voinovich Géza is – örömmel vette tudomásul Berzeviczy elhatározását.¹²⁵⁰

Az igazgatóság a Magyar PEN Club 1932. március 12-i közgyűlésén azzal a javaslattal állt a tagság elé, hogy a budapesti világkongresszusra való tekintettel tegyék félre sérelmeiket, és fogadják el Berzeviczyt elnöknek. Ignotus, Márai Sándor, Zsolt Béla és Komlós Aladár erre nem voltak hajlandók. Azzal érveltek, hogy a magyar irodalmat bal- és jobboldalra osztó Berzeviczy nem alkalmas arra, hogy helyreállítsa a szervezet egységét. Ők Kosztolányi Dezső maradásához ragaszkodtak. Berzeviczy mellett Radó, Heltai Jenő és Herczeg Ferenc álltak ki. Utóbbi viszont látva a megjelentek egy részének ellenállását, visszavonta a Berzeviczy megválasztására vonatkozó indítványát. Az ülést végül Radó alelnök határozatképtelennek nyilvánította, mivel az elnökválasztáshoz a tagok egyharmadának (56) szavazata lett volna szükséges, ám a gyűlésen annál kevesebben jelentek meg (46).¹²⁵¹ A közgyűlésen történekről Berzeviczy utólag értesült. A történekr annyira megviselték, hogy lemondott a Magyar PEN Club tiszteletbeli elnöki címéről.¹²⁵²

¹²⁴⁸ Az olasz-magyar barátság kiépítésében elévülhetetlen érdemeket szerzett Berzeviczy Albert. *Budapesti Hírlap*, 1930. december 11., 3.

¹²⁴⁹ Berzeviczy Albert marad a Corvin Mátyás Egyesület elnöke. *Budapesti Hírlap*, 1930. december 17., 11.

¹²⁵⁰ Viharos jelenetek közben meghiusult a Magyar Pen Klub békéje. *Budapesti Hírlap*, 1932. március 13., 2.

¹²⁵¹ Eredménytelenül ért véget a Pen Club elnökválasztó közgyűlése. *Pesti Napló*, 1932. március 13., 17.

¹²⁵² Berzeviczy Albert lemondott a Pen Klub tiszteletbeli elnökségéről. *8 Órai Ujság*, 1932. március 15., 3.

Március 22-én a Magyar PEN Club az erzsébetvárosi Fészek Klubban tartott elnökválasztó közgyűlést. Radó Antal itt ismét Berzeviczyt javasolta az egyesület első emberének, a polgári radikális író-újságíró Zsolt Béla ellenben József főherceget ajánlotta, mondván Berzeviczy Albert „irodalompolitikájában egy bizonyos frontot képvisel, ő tehát nem képviselheti a magyar írók egyetemét.” Radó jelezte Zsolt Bélának, hogy az alapszabályok értelmében a Magyar PEN Club elnöke csakis az egyesület tagjai közül kerülhet ki, a királyi herceg viszont nem tagja a szervezetnek. Más jelölt nem lévén így az alelnök Berzeviczyt ismerte el a Magyar PEN Club vezetőjének. 39 író ekkor puccsot emlegetve a Fészek Klub egyik melléktermébe vonult vissza. Arra hivatkozva, hogy az igazgatóság az alapszabályokkal ellentétesen, puccsal próbálta meg ellehetetleníteni a régi elnökség munkáját, kilépő nyilatkozatot fogalmaztak meg. Aznap a Magyar PEN Clubból olyan, elsősorban a *Nyugat* köréhez sorolt írók és költők távoztak, mint Babits Mihály, Benedek Marcell, Füst Milán, Gellért Oszkár, Illyés Gyula, Ignotus, Karinthy Frigyes, Kassák Lajos, Kodolányi János, Márai Sándor, Móricz Zsigmond, Schöpflin Aladár, Török Sophie valamint Zsolt Béla.¹²⁵³ A teljes kudarccal végződő elnökválasztás után Berzeviczy interjút adott a *8 Órai Újságnak*, melyben kifejtette, hogy az elnökséget barátai sürgetésére és a béke mielőbbi helyreállítása érdekében vállalta volna. 39 tagtársa kilépése után viszont már nem fogadja el a Magyar PEN Club vezetésére irányuló felkérést.¹²⁵⁴ Néhány nappal később a disszidens Schöpflin Aladárnak címzett levelében pedig sajnálkozását fejezte ki, amiért a szervezet vezetése vélhetően a „szélsőséges elemek hatása és befolyása” alatt álló Kosztolányi kezében fog maradni, miután „turbulens és szélsőséges elemek terrorisztikus fellépésükkel” megakadályozták az ő elnökké választását.¹²⁵⁵

Május első hetében a Magyar PEN Club elnöksége – soraiban Kosztolányi Dezsővel – Berzeviczy lakásán járt. Mivel az egyesületnek továbbra sem volt elnöke, a budapesti világkongresszus megnyitása viszont egy hét múlva esedékes volt, ezért sikerült rábírnuk az irodalmi csatározásokra belefáradt Berzeviczyt, hogy a világkongresszus lebonyolítására való tekintettel legalább a díszelnöki címet fogadja el.¹²⁵⁶

A világkongresszus megnyitójára 1932. május 15-én, az Akadémia dísztermében került sort. Berzeviczy először franciául köszöntötte a konferencia 240 külföldi és 110 hazai résztvevőjét. Beszédében a magyar irodalom fejlődését vázolta fel Petőfitől Adyig. Felszólalása végén elmondta: Magyarország bár Trianonban elvesztette területének és lakosságának kétharmadát,

¹²⁵³ Berzeviczy Albertet választották meg a Pen Club elnökévé. *Budapesti Hírlap*, 1932. március 23., 5.

¹²⁵⁴ Berzeviczy Albert nem vállalta a Pen Club elnökségét. *8 Órai Újság*, 1932. március 24., 3.

¹²⁵⁵ Berzeviczy Albert levele Schöpflin Aladárhoz, 1932. április 9. OSZK Levelestár.

¹²⁵⁶ Berzeviczy Albert elnököl a Pen Clubok világkongresszusán. *Budapesti Hírlap*, 1932. május 7., 8.

szellemi ereje érintetlen maradt. Erre alapozva a magyarság bízik abban, hogy a jövőben is helyet foglalhat azon nemzetek sorában, akik a világirodalom munkásságában tevékeny részt vállalnak. Előadása után röviden angol, német és olasz nyelven is üdvözölte a meghívottakat. Elnöki megnyitóját percekig tartó taps követte.¹²⁵⁷ Az elnöki teendőket a továbbiakban egy holland delegátus vette át Berzeviczytól, akire ezután érdemi feladat csak május 19-én, a tanácskozások utolsó napján hárult. Aznap Horthy Miklós a királyi palota Márványtermében testületileg fogadta a Pen Clubok íróit és írónoit, akiket Berzeviczy személyesen mutatott be a kormányzónak. Az ünnepélyes fogadást követően még összeült az Akadémián a kongresszus, hogy határozatokat hozzon a benyújtott javaslatokról. Az ülés végén hosszas tapssal köszönték meg Berzeviczynek a barátságos vendéglátást, akinek díszelnöksége ezzel a momentummal ért véget.¹²⁵⁸

Berzeviczy utolsó számottevő tudományos munkája az 1933 januárjában megjelent, *Az absolutismus kora Magyarországon 1849-1865* harmadik kötete volt.¹²⁵⁹ Eredeti elképzelései szerint a harmadik könyv lett volna a sorozat záró része, ám a forrásfeltárás során az anyag olyan méretűre duzzadt, hogy az egy majdani negyedik kötet megjelentetését is szükségessé tette. Ekképpen Berzeviczy a harmadik kötetben tervezett, az 1859-től 1865-ig terjedő időszak eseményeinek bemutatása helyett végül csak az 1859 és 1862 közötti, döntően politikatörténeti mozzanatokot tárgyalta művében. Az előző két kötettől eltérően a gazdasági-társadalmi valamint szellemi élet jelenségeit nem érintette, hanem a bevezetésben ígéretet tett arra, hogy azokat a következő könyvében részletekbe menően fogja publikálni.

A harmadik kötetet Berzeviczy az állam és a protestáns egyházak viszonyát szabályozó ún. protestáns pátens 1859. szeptember 1-i kibocsátásával indította. A protestáns egyház autonómiáját korlátozni, míg az állami ellenőrzést erősíteni kívánó rendelettel – melynek részeként például a protestáns elemi iskolákat az állam felügyelhette volna, iskoláikban pedig csakis a minisztérium által jóváhagyott tankönyvekből lehetett volna tanulni – szembeni ellenállás Berzeviczy szerint felekezeti különbségek nélkül egyesítette a nemzetet. Megállapítása helytálló volt, mivel az egyházközségek- és kerületek tiltakozó hullámai az 1849 óta szervezett első, országos kiterjedésű kormányellenes demonstrációk voltak.¹²⁶⁰ S bár a kormányzat igyekezett a protestánsok tiltakozó gyűléseit betiltani, esetleg hatósági

¹²⁵⁷ Ünnepiesen megnyílt és munkához látott a Pen Clubok vilá kongresszusa. *Budapesti Hírlap*, 1932. május 18., 5.

¹²⁵⁸ A világ írói Horthy Miklós kormányzónál. *Budapesti Hírlap*, 1932. május 20., 3-4.

¹²⁵⁹ Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon*. III. kötet. Budapest, 1932, Franklin-Társulat. (továbbiakban: Berzeviczy, 1932)

¹²⁶⁰ Deák, 2009, 50.

beavatkozással megakadályozni, az uralkodó végül 1860 májusában lényegében visszavonta a pátenszt. Pontosabban az egyes egyházközségekre bízta, hogy betartják-e annak rendelkezéseit. A pátens körüli kilenc hónapos küzdelem után – melyet az ország közvéleménye a magyar nemzeti mozgalom első nagy politikai sikereként ünnepelt – a szerző szavai szerint „a kormánynak nem maradt egyebe, mint egy csúfos vereség tudata.”¹²⁶¹

Berzeviczy úgy vélte, az addigi merev osztrák kormányzati politika enyhülésében komoly szerepet játszott, hogy 1860. május 11-én Giuseppe Garibaldi vörösingesei élén partra szállt Szicíliában. Bécsben ugyanis szerették volna elkerülni azt, hogy az olasz szabadságharcos sikerein felbuzdulva Magyarországon ismét forradalom robbanjon ki. A másik döntő tényező a külföld erős, rokonszenvező érdeklődése volt a magyar kérdést illetően. Berzeviczy ezzel kapcsolatban hivatkozott Lord Augustus Loftus bécsi angol nagykövetre, aki 1860 második felében az osztrák külügyminisztériumban többször is sürgette kormánya nevében a magyarországi alkotmányos viszonyok helyreállítását.¹²⁶²

Ilyen előzmények után Ferenc József kénytelen volt beismerni, hogy a magyar politikai életben alapvető változásokat kell eszközölnie. Ennek szellemében adta ki az uralkodó 1860. október 20-án az ún. októberi diplomát, ami az alkotmányos elvekhez való korlátozott visszatérést jelentette. Annak ellenére, hogy e jogszabály visszaállította az 1848 előtti kormányzati szerveket és a vármegyerendszert, alapvető változásokat idézett elő az igazságszolgáltatásban, továbbá engedélyezte a magyar nyelv használatát az oktatás és a hatósági ügykezelés bizonyos szintjein,¹²⁶³ Berzeviczy meglátása alapján sem a magyar, sem pedig az osztrák felet nem elégítette ki.¹²⁶⁴

A bécsi felső vezetésben is (személyi) fordulat következett be 1860 végén: decemberben a birodalmi centralizáció programját alkotmányos formában képviselő Anton Schmerling lett az új osztrák belügyminiszter, a magyarok „megbékítésének” politikáját szorgalmazó Agenor Gołuchowski gróf helyett. Az új irányvonal jegyében született meg 1861. február 26-án az ún. februári pátens, Berzeviczy szavai szerint „az uralkodó kegyadománya”,¹²⁶⁵ ami a tartományi gyűlések felett álló Birodalmi Tanácsot kétkamarás parlamentté kívánta volna alakítani, de korlátozott törvényhozási lehetőségekkel. Ez ellen azonban nemcsak a magyar parlament, de a birodalom más politikai erői is tiltakoztak.¹²⁶⁶

¹²⁶¹ Berzeviczy, 1932, 75.

¹²⁶² Berzeviczy, 1932, 84.

¹²⁶³ Deák, 2009, 75-78.

¹²⁶⁴ Berzeviczy, 1932, 135.

¹²⁶⁵ Uo. 22.

¹²⁶⁶ Gergely, 2005, 315-316.

A szabadabb politikai légkörben a kormány engedélyezte 1861-ben az országgyűlési választások megrendezését Magyarországon. Berzeviczy könyvében részletesen ismertette a választási előkészületeket, és a két egymásnak feszülő nagy politikai erő küzdelmeit: Deák Ferenc és hívei magyar érdekként ismerték el a Habsburg Monarchia fenntartását, míg Teleki László és társai az Ausztriától való elszakadásra törekedtek. S bár utóbbiak diadalmaskodtak, Teleki gróf öngyilkossága után egykori párttársai is Deák programját tették magukévá. Deák 1861. május 13-án elmondott első felirati beszédét (amiben „a haza bölcse” az októberi diplomát és a februári pátent egyaránt alkotmányellenesnek minősítette, továbbá a ’48-as törvények visszaállítását és perszonaluniót javasolt) Berzeviczy történelmi jelentőségűnek, egyenesen „nemzeti evangélium”-nak nevezte.¹²⁶⁷ A király Deák Ferenc első felirati javaslatát azonban elvetette, és ugyanezt tette az augusztus 8-án megfogalmazott második felirati javaslatával is, amiben a magyar politikus védelmezte ugyan a ’48-as törvények jogérvényét, de már említést tett arról, hogy azokat az uralkodó és a nemzet együttes akaratával módosítani lehet. Mivel a magyar országgyűlés az októberi diploma és a februári pátens törvénybe iktatását megtagadta, ezért augusztus 22-én Ferenc József feloszlatta a magyar parlamentet. Novemberben pedig ideiglenes (provizórikus) jelleggel ismét önkényuralmi rendszert léptetett életbe.¹²⁶⁸

Műve utolsó fejezetében Berzeviczy a Schmerling-provizórium berendezkedését tárgyalta, 1861 novemberéig. Ezt az egy esztendő „meddő” időszaknak nevezte az ország életében. A nemzet Deákkal az élen ismét passzív rezisztenciába kezdett, Erdély és Magyarország ellentétei pedig elmélyültek a pénzügyi problémákkal küzdő Ausztriával szemben, aminek tekintélyét és nemzetközi pozícióit egyaránt rontotta a viszony ismételt elhidegülése a birodalom másik felével. Tulajdonképpen már az első 12 hónap negatív tapasztalatai is alapjául szolgálhattak volna a kiegyezési tárgyalások megkezdésének, ám azokra a kölcsönös elfogultságok leküzdése miatt még három esztendeig kellett várni.

Akárcsak *Az absolutismus korának* első két kötetéről, úgy a harmadik részről is igen elismerő kritikák születtek. Lukinich Imre történész szerint Berzeviczy kitűnő monográfiáját „semmilyen későbbi szintézis nem mellőzheti.”¹²⁶⁹ Horánszky Lajos korábbi szabadelvű és munkapárti politikus pedig úgy látta, hogy rendkívül alapos művében Berzeviczy „követ köre épít, azzal a logikai erővel és élesen ítélő tárgyilagossággal, mely követendő példája lehet a

¹²⁶⁷ Berzeviczy, 1932, 248.

¹²⁶⁸ Katus, 2012, 290-291.

¹²⁶⁹ Lukinich Imre: *Az abszolútizmus kora Magyarországon 1849-1865. Budapesti Hírlap*, 1933. február 10., 2-3.

hivatott történetírásnak.”¹²⁷⁰ Horánszkyhoz hasonlóan Angyal Dávid is a szerző „minden részletre kiterjedő alaposság”-át emelte ki könyvismertetésében, és reményét fejezte ki, hogy elkészül az 1862-1865 közötti időszak történetét feldolgozó negyedik könyv is. Recenziója legvégén Angyal arra kérte a Gondviselést, hogy adjon Berzeviczynek elég erőt „hézgapótló munkája befejezéséhez.”¹²⁷¹

Annak ellenére, hogy a neoabszolutizmusról írt könyvsorozata Berzeviczy tudományos munkásságának csúcsaként tekinthető, ő maga valamennyi könyve közel az *Itáliát*, a *Régi emlékeket* és a *Beatrix királynét* kedvelte a legjobban. Saját elmondása szerint közel álltak szívéhez a William Shakespeare-ről írt tanulmányai is.¹²⁷² Említést érdemel, hogy könyveinek és hírlapi cikkeinek sokaságán túl a Horthy-korszakban Berzeviczy gondolatai immáron a rádión keresztül is eljutottak az érdeklődőkhöz. A Magyar Rádió műsorsugárzása 1925. december 1-jén indult meg, és Berzeviczy Albert szinte a kezdetektől fogva szerepelt a rádióban. Többnyire magyar nyelven tartott felolvasásokat irodalmi, történelmi és esztétikai témákról: Dante műveiről, az 1881-1884-es országgyűlésről, az olimpiai versenyekről vagy Széchenyi Istvánról. Ám előfordult olyan is, hogy olasz nyelven adott elő Beatrix királynéről, 1931-ben pedig franciául beszélt a lefegyverzés kérdéséről.¹²⁷³ Hangja idővel rádióhallgatók ezreinek fülében csengett ismerősen, egész alakos portréja 1930 februárjában a Magyar Rádió *Rádióélet* című hetilapjának címlapján szerepelt.¹²⁷⁴

Az abszolutizmus korának készülő, negyedik kötete számára Berzeviczy 1935 októberében a fentebb idézett Angyal Dávidhoz fordult segítségért. Levelet írt a Bécsi Magyar Történelmi Intézetet vezető Angyalnak, amiben arról számolt be, hogy megromlott egészségi állapota miatt már képtelen hosszabb időre Bécsbe utazni, hogy ott levéltári kutatásokat folytasson. Ezért arra kérte Angyalt, hogy bizzon meg fiatalabb munkatársai közül valakit, aki a levéltárban átolvassa az 1864 szeptembere és 1865 decembere között született osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyveket, összegyűjti azokat az aktákat, melyek a magyar kérdésre nézve fontos adatokat tartalmaznak, majd elküldi azokat Budapestre. Mindezt természetesen megfelelő mértékű honorárium ellenében. Angyal Mezösi Károlyra, a későbbi Petőfi- és Móra-kutató irodalomtörténészre bízta a feladatot, aki vélhetően jól oldotta meg teendőit, mert Berzeviczy

¹²⁷⁰ Horánszky Lajos: Az abszolutizmus kora Magyarországon. *Budapesti Szemle*, 228. kötet (1933), 662. sz., 7.

¹²⁷¹ Angyal Dávid: Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. 1849-1865. *Századok*, 68. évf. (1934), 1-3. sz., 93-97.

¹²⁷² Tallózás. *Diárium*, 4. évf. (1934), 1-2. sz., 27.

¹²⁷³ Berzeviczy Albert francia nyelvű rádió-előadása a lefegyverzésről. *Pesti Hírlap*, 1931. december 16., 6.

¹²⁷⁴ *Rádióélet*. 2. évf. (1930), 6. sz., 1.

október utolsó napján kelt levelében köszönetet mondott Angyalnak a „bámulatosan gyors eljárás”-ért, és informálta arról, hogy a 40 pengős tiszteletdíjat már el is küldte Mezősinek.¹²⁷⁵

Berzeviczy nagy műve befejezését – mellyel egyre lassabban és nehézkesebben haladt – abban az esetben remélhette, ha szinte kizárólag az írásra összpontosít. 1934 elején ezért úgy döntött, hogy az Akadémia májusban esedékes tisztújításán nem indul az elnöki székért. Ennek elkerülése végett 1934. február 2-án az MTA alelnökének – és egyben a Magyar Nemzeti Bank elnökének –, Popovics Sándornak a vezetésével akadémikusok egy nagyobb csoportja úgy döntött, hogy maradásra kéri Berzeviczyt. Tagtársai kiállása meghatotta Berzeviczyt. Elállt eredeti szándékától, és kijelentette: ha megválasztják a tisztújításon, tizenegyedszerre is elvállalja az elnöki tisztséget.¹²⁷⁶ Május 11-én az Akadémia elegyes ülésén Berzeviczyt „viharos lelkesedéssel” fogadták, és egyhangúlag újabb három évre a tudós társaság vezetőjévé választották.¹²⁷⁷

A májusi tisztújítás alkalmával Popovics Sándor helyét Lenhossék Mihály anatómus vette át, aki 1934. június 8-án meleg hangú beszédben emlékezett meg az Akadémián Berzeviczy tiszteleti taggá választásának harmincadik évfordulójáról.¹²⁷⁸ Az összejöveten egy díszes emlékkönyvet nyújtottak át Berzeviczynek,¹²⁷⁹ melybe a jeles alkalomból Herczeg Ferencről kezdve Domanovszky Sándoron és Ravasz Lászlón át Voinovich Gézáig több akadémikus is írt ünnepi tanulmányt.

A következő évben ugyancsak Lenhossék Mihály méltatta Berzeviczyt, elnökké választása harmincadik évfordulója alkalmából, 1935. november 27-én. Az ünnepélyen megjelent Serédi Jusztinián hercegprímás, illetve a kormány képviselőjében Hóman Bálint kultuszminister is. Beszédében Lenhossék megemlékezett, hogy maga is tagja annak a hetvenhét akadémikusnak, akik 1905-ben Berzeviczyt akadémiai elnökké emelték, és akik közül már csak tízen élnek. Berzeviczy válaszában három embernek mondott külön köszönetet az elmúlt három évtizedben az Akadémiáért végzett munkájáért:

1. Klebelsberg Kunónak, aki a világháborút követő összeomlás után nehéz anyagi helyzetbe került Akadémiát hathatósan segítette és támogatta kultuszministerként.
2. Vigyázó Ferencnek, aki 1928-ban az Akadémiára hagyta roppant vagyonát.

¹²⁷⁵ Berzeviczy Albert levelei Angyal Dávidhoz, 1935. október 12. és 31. MTAK, Ms 256-266.

¹²⁷⁶ Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke, nem mond le. *Budapesti Hírlap*, 1934. február 9., 8.

¹²⁷⁷ Tizenegyedszer választotta elnökévé az Akadémia Berzeviczy Albertet. *Budapesti Hírlap*, 1934. május 12., 11.

¹²⁷⁸ Berzeviczy Albert ig. és t. t. elnök ünneplése tiszteleti tagságának 30-ik évfordulója alkalmából 1934. június 8-án. In: Balogh, 1934, 242-243.

¹²⁷⁹ *Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak, a M. T. Akadémia elnökének, tiszteleti taggá választása harmincadik évfordulója alkalmából.* Budapest, 1934, Franklin-Társulat.

3. Balogh Jenőnek, aki tizenöt éven át (1920-1935) volt az MTA főtitkára.

Felszólalása után Berzeviczy átnyújtotta Lenhosséknak a lemondó nyilatkozatát, melyben korára és megromlott egészségi állapotára – látása és hallása is erősen gyengült az utóbbi időkben – hivatkozva leköszönt posztjáról. Levelében arra kérte barátainak tekintett tagtársait, hogy „távozásomba belenyugodni méltóztassanak és fogadják legmélyebb hálámat azért a rendkívüli jóságért, amelyet velem példátlanul hosszú elnöki pályám alatt mindig éreztek.”¹²⁸⁰

1935. december 9-én rendkívül összes ülést tartottak az Akadémián. Itt Voinovich Géza főtitkár felolvasta Berzeviczy lemondó levelét, és elhatározás született arról, hogy az MTA számára megfestetik Berzeviczy arcképét. Hegedüs Lóránt indítványozta, kérjék fel Berzeviczyt arra, hogy továbbra is vegyen részt az Akadémia ügyeinek intézésében. Javaslatát egyöntetűen támogatták a megjelentek, akiknek nevében Lenhossék vezetésével egy küldöttség kereste fel Berzeviczyt az elnöki teremben. A megbeszélésről visszatérve örömmel számolhattak be arról: Berzeviczy beleegyezett abba, hogy egyelőre ő vezesse tovább az Akadémiát.¹²⁸¹

A Corvin Mátyás Társaság és a Kisfaludy Társaság vezetéséről Berzeviczy azonban nem mondott le. 1936. február 16-án ezért ő nyitotta meg az Akadémia dísztermében a Kisfaludy Társaság alapításának centenáriuma alkalmából megrendezett ünnepélyt. Előadásában érintőlegesen bemutatta az irodalmi egyesület korábbi elnökeinek (Fáy András, Jósika Miklós, Beöthy Zsolt stb.) tevékenységét. Ígéretet tett arra, hogy elődei példáját, mint a Kisfaludy Társaság legdrágább kincsét, át fogja adni az elnöki tisztségben majdan őt követő személynek, hiszen – fogalmazott – „magam is nemsokára már csak a múlté leszek”.¹²⁸²

Halála előtt Berzeviczy még megérte, hogy 1936. március 10-én a Magyar Tudományos Akadémia elnökévé Habsburg József főherceget választották. Másnap Horthy kormányzó kéziratot intézett hozzá, melyben az Akadémia élén három évtizeden keresztül kifejtett „önzetlen és fáradhatatlan” munkájáért „teljes elismerését” fejezte ki.¹²⁸³

Néhány nappal később a hónapok óta egyre súlyosbodó asztmával küzdő Berzeviczyt hörghurut döntötte ágynak, ahonnan már nem kelt fel. Fájdalmait orvosa, dr. Kerekes László (a budapesti Magyar Vöröskereszt Erzsébet Kórházának főorvosa) szerint „csodálatos erővel”

¹²⁸⁰ Berzeviczy Albert ig. és t. t., elnök elnökké választásának harmincadik évfordulója, 1935. november 27. In: Voinovich Géza (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XLV. kötet [1935]. Budapest, 1935, MTA, 363-374.

¹²⁸¹ Berzeviczy Albert lemondó levelét bemutatták az Akadémiában. *Budapesti Hírlap*, 1935. december 10., 13.

¹²⁸² Berzeviczy Albert: A százéves Kisfaludy-Társaság vezetői. In: *A Kisfaludy-Társaság Évtapjai*. LIX. kötet [1933-1936]. Budapest, 1936, Franklin-Társulat, 132-136.

¹²⁸³ A kormányzó kézírata Berzeviczy Alberthez és Balogh Jenőhöz. *Pesti Hírlap*, 1936. március 12., 9.

túrte, és eszméletét csak huszonnégy órával a halála előtt veszítette el. Akkor már félrebeszélte, és összefüggéstelen mondatok hagyták el a száját. 1936. március 21-én délután kezelőorvosa, veje, báró Szalay Gábor, továbbá néhány közeli hozzátartozója állta körül a haldokló Berzeviczy ágyát. A jelenlévők szerint elcsukló sóhajai közt ekkor hangzottak el a nagy magyar kultúrpolitikus utolsó szavai: „magyar... kultúra... tudomány... győzelme... magyar...”.¹²⁸⁴

Berzeviczy Albert másnap, 1936. március 22-én, vasárnap, hajnali három órakor, szívbénulás következtében hunyt el. Halálhíre a rádión keresztül gyorsan elterjedt az egész országban. Délelőtt tizenegykor megjelent a lakásán Hóman Bálint kultuszminiszter, hogy özvegyének tolmácsolja a kormány részvétnyilvánítását. Hóman ezt követően az Akadémiára ment, ahol bejelentette: a kormány a saját halottjának tekinti Berzeviczyt, és magára vállalja a temetés megszervezését.¹²⁸⁵

Kuzmik Zsófiát részvéttáviratok sora árasztotta el. Benito Mussolini kondoleálásában mély sajnálatát fejezte ki Berzeviczy halála miatt, akinek politikai és tudományos tevékenységét szerinte „mindig az Olaszország iránti őszinte rokonszenv vezérelte.”¹²⁸⁶ Horthy Miklós részvéttáviratában Berzeviczyt „klasszikus, magyar érték”-nek nevezte, aki „hosszú életének kimagasló munkásságával maradandót alkotott.” Gömbös Gyula kormányfő Rómából intézett rövidet részvétnyilvánítást, Budapestről pedig távollétében a miniszterelnökség ideiglenes vezetésével megbízott Darányi Kálmán földművelésügyi miniszter. Darányi megfogalmazása szerint „Berzeviczy Albert személyében olyan kivételes egyéniség hagyta el az élők sorát, akinek helyét igen nehéz lesz pótolni.” Részvétet fejezte ki József főherceg, az MTA elnöke, Sztranyavszky Sándor a képviselőház elnöke, Kelemen Kornél az Országos Testnevelési Tanács első embere, illetve a csehszlovákiai Egyesült Országos Keresztényszocialista Párt és Magyar Nemzeti Párt vezetősége is.¹²⁸⁷ Berzeviczy halála alkalmából gyászülést tartottak a Kisfaludy Társaságban és a Magyar Tudományos Akadémián. Hasonlóan cselekedett Vida Jenő alelnök-vezérigazgató vezetésével a Magyar Általános Köszénbánya Rt., illetve Hegedüs Lóránt elnökle mellett a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete is.¹²⁸⁸ Berzeviczy halála napján közgyűlést rendezett a Pest megyei izraelita egyházkerület, amelyen Stern Samu elnök az elhunytat „a szabadelvű gondolat erős oszlopának” nevezte, a hazai zsidóság szempontjából

¹²⁸⁴ Berzeviczy Albert halála. *Pesti Napló*, 1936. március 24., 10.

¹²⁸⁵ Berzeviczy Albert halála. *Budapesti Hírlap*, 1936. március 24., 4.

¹²⁸⁶ Mussolini részvéttávirata. *Pesti Hírlap*, 1936. március 25., 6.

¹²⁸⁷ Berzeviczy Albert halála. *Budapesti Hírlap*, 1936. március 24., 4.

¹²⁸⁸ A gazdasági élet gyásza. *Pesti Hírlap*, 1936. március 24., 9.

„külön is nagy veszteség”-nek, mert Berzeviczy még államtitkár korában tevékeny szerepet vállalt 1895-ben a zsidó vallás egyenjogúsításának törvénybe iktatása érdekében.¹²⁸⁹

A magyar sajtó gyakorlatilag egyöntetűen méltatva emlékezett meg Berzeviczy Albertről. A *Pesti Hírlap* megfogalmazása szerint Berzeviczy halálával „a régi magyar közélet egyre ritkuló erdejének egy hatalmas tölgyfája dőlt ki.”¹²⁹⁰ Lengyel Ernő, a *Pesti Napló* hírlapírója úgy vélte, hogy Berzeviczy „klasszikusan szép példája marad mindenképpen a puritán férfinak és a magyar nemes úrnak, aki példaadó hű és szabadelvű polgár volt; hagyományhűségében modern és ép szabadelvűségében hagyományhű.”¹²⁹¹ Az *Est* vezércikke Berzeviczyben „múló idők és el nem múltó ideálok” képviselőjét látta.¹²⁹² A *8 Órai Ujság* Berzeviczyt illetően Hippolite Taine-re tett utalást, aki szerint „minden kiváló embernek van egy uralkodó sajátossága, amelynek minden más tulajdonságát alárendeli. Berzeviczy Albert nem volt gyújtó szónok és lenyűgözően nagy tudását nem közölte frappánsan, szellemes formában. Az ő *faculté maitresse*-e¹²⁹³ a tekintély volt. Az irodalom könnyelmű és bizonytalan világában ő képviselte a tekintélyt. Felnőtt ember volt, a sok örök gyerek között.”¹²⁹⁴

Berzeviczyről még az ellenzékiek közé sorolt lapok sem szóltak elítélően. A *Magyarország* név nélküli cikkírója például megjegyezte, hogy bár Berzeviczyvel, a XIX. század képviselőjével, sok ütközetet vívtak a XX. századi modern irodalom követői, mégis e csatákon túl „mi szerettük Berzeviczy Albertet, mert benne annak a ritka és egyre ritkuló magyar embernek nemes alakját láttuk, akinek öblös, kenetteljes és lírai hangjában a magyar kultúrában való hit ünnepélyes és szinte prédikatori érzése zengett.” A roppant tekintéllyel bíró Berzeviczy a magyar kultúrélet megkerülhetetlen alakja volt, „aki mint a vastagtörzsű és nemesen megkövesedett folyondár ölelte át nehéz és görcsös karjaival a magyar szellemi életnek szinte minden tornyát.”¹²⁹⁵ A szociáldemokrata *Népszava* szűkszavú nekrológja kiemelte, hogy az első világháborút követő összeomlás, és a két baloldali forradalom után Berzeviczy Albert „megmaradt annak, aki volt, mélységesen konzervatív gondolkozású embernek. Éppen ezért idegenkedve nézte a konzervativizmus nevében tobzódó reakciót és a művészeteken finomodott ízlése és kultúrája nem tudott hozzásimulni az ellenforradalmi idők handabandázásához. Berzeviczyvel is az történt, ami a régi Magyarország ittmaradt politikusainak tartalmasabb

¹²⁸⁹ A pestmegyei izraelita egyházkerület közgyűlése. *Pesti Hírlap*, 1936. március 24., 13.

¹²⁹⁰ Berzeviczy Albert meghalt. *Pesti Hírlap*, 1936. március 24., 9.

¹²⁹¹ Lengyel Ernő: Három nemzedék kortársa. *Pesti Napló*, 1936. március 24., 1-2. Idézet a 2. oldalon.

¹²⁹² Múló idők. *Az Est*, 1936. március 24., 1.

¹²⁹³ Taine felfogása szerint az a legfőbb lelki tulajdonság, amely egy alkotó életművének a kulcsa. (francia)

¹²⁹⁴ Berzeviczy Albert. *8 Órai Ujság*, 1936. március 24., 5.

¹²⁹⁵ Berzeviczy Albert. *Magyarország*, 1936. március 24., 7.

részével: megfordult körülötte a világ színpada és az a hely, ahol addig állott: a jobboldal, eltávolodott tőle és máról holnapra középre került.”¹²⁹⁶

A *Nyugaton* Babits Mihály búcsúzott Berzeviczy Alberttől. Rövid nekrológiájában Babits beszámolt arról, hogy Berzeviczyt személyesen a Kisfaludy Társaságban ismerte meg. Az irodalmi egyesület vezetőjeként Berzeviczy személytelen és tárgyilagos volt, és soha másként nem is tudta őt elképzelni, minthogy mindig és mindenütt elnök lett volna. Kiemelte, hogy a szabadelvű eszmékhez haláláig szilárdan ragaszkodó Berzeviczy „lassan túlélte saját korát, s a régi elv gyakorlat gyakorlatával mindinkább egyedül maradt: az eleinte vaskalapos, formákba merevült konzervativizmusnak látszott, később azonban mindinkább erény és dicséretreméltó példaadás lett.” S bár Babits szerint az ő és Berzeviczy irodalmi álláspontja „homlokegyenest ellenkezett”, mindketten egyetértettek abban, hogy a magyar irodalom kettészakítottságát fel kell számolni. Emellett pedig „szövetségesek voltunk a jog és szellemi liberális magyar hitvallásában egy egész, új barbár világ ellen, amely csak pártokra és erőkre esküszik, s a jogot avultnak, a szellemet gyengének ítéli.”¹²⁹⁷

Végakarátának megfelelően Berzeviczy Albert holttestét az MTA palotájának márvány borította előcsarnokában ravatalozták fel, március 24-én. A falakat fekete drapériával vonták be, és fekete lepel borította azt a katafalkot is, melyre az elhunyt érckoporsóját helyezték. A koporsóra nemzetiszínű Munkácsy-leplet terítettek, amire Kuzmik Zsófia fehér szegfűből összeállított koszorúját tették. A csarnokot mindkét oldalról örökzöld növények díszítették, a ravatalt gyertyák szálai világították meg. A koporsó jobb oldalán a családtagok foglaltak helyet (magas láza miatt Berzeviczy özvegye távolmaradt), baloldalt pedig a megjelent előkelőségek. Többek között Hóman Bálint, Serédi Jusztinián, József főherceg, Herczeg Ferenc, Marczali Henrik, gróf Teleki Pál, gróf Károlyi Gyula, Imrédy Béla és báró Hazai Samu. A koporsó fejénél állították fel az ugyancsak fekete drapériával bevont szószéket, a lábánál pedig öt bíborszínű bársonypárnán Berzeviczy Albert kitüntetései csillogtak. A főbejárat felett és az előcsarnok oszlopain a Berzeviczy-család címerét helyezték el.¹²⁹⁸ A gyászszertartás délután négy órakor kezdődött, miután megérkezett Horthy Miklós is a feleségével. A halottat Kriston Endre püspök, egri nagyprépost szentelte be, a gyászceremónián az Operaház énekkara működött közre.¹²⁹⁹

¹²⁹⁶ Meghalt Berzeviczy Albert. *Népszava*, 1936. március 24., 9.

¹²⁹⁷ Babits Mihály: Berzeviczy Albert. *Nyugat*, 29. évf. (1936), 4. sz., 251-252.

¹²⁹⁸ Berzeviczy Albert temetése. *Pesti Hírlap*, 1936. március 25., 5.

¹²⁹⁹ A kormányzó és a kormány tagjainak részvételével búcsúztatták el Berzeviczy Albertet az Akadémiából. *Budapesti Hírlap*, 1936. március 25., 9.

A szertartás után elsőként Hóman Bálint mondott gyászbeszédet, a kormány nevében. A kultuszminiszter Berzeviczy elvhűségét és emberi méltóságát méltatta, valamint azt az óriási munkát, melyet Berzeviczy a magyar politikai és kulturális életben kifejtett. Szavai szerint halálával nagy, szinte betölthetetlen űrt hagyott maga után a hazai közéletben. Az MTA részéről József főherceg búcsúztatta elődjét. A királyi herceg azt emelte ki, hogy Berzeviczy a három évtizedet felölelő akadémiai elnökségét mindvégig nagy kötelességérzettel és példaadó hűséggel látta el. Fontosnak tartotta megemlíteni, hogy a magyar kultúrellet irányítása mellett Berzeviczy tevékeny szerepet vállalt a magyar-olasz kulturális kapcsolatok elmélyítésében, és a világháború után síkra szállt a nemzetközi szellemi együttműködés szorosabbra fűzéséért is. A Kisfaludy Társaságot Herczeg Ferenc képviselte. Ő úgy fogalmazott, hogy Berzeviczynél tökéletesebben és meggyőzőbben senki sem képviselte az európai magyar típusát. Szerinte a Vörösmarty Mihály által versbe foglalt „jobb kor” akkor fog eljönni, „ha Magyarországon a Berzeviczy Albertek műveltsége, az ő közéleti erkölcsük és kötelességtudatuk lesz a polgári értékmérő.” Utoljára a Tisza István Társaskör megbízottja, Horánszky Lajos maradt, aki elhozta az elhunytak Tisza István táborának koszorúját, majd tolmácsolta feléje a régi gárda hűségét és kegyeletét. Elmondta, ők Berzeviczyben a Gondviselés ajándékát látták, egy olyan férfit, akiben „faji erényeinkben a szellemi erőknek és a lelki nemességnek minő dús forrása lakozik.” Utolsó mondataiban hitet tett amellest, hogy nem lehet halálra ítélve az nemzet, amelynek a Gondviselés egy Berzeviczyt adományozott, „kinek földi pályája és küldetése a magyar őserő diadalát, nemzetünk életjogát hirdeti.”¹³⁰⁰

A gyászbeszéd elhangzása után véget ért a szertartás, és a gyászoló közönség elhagyta az Akadémia előcsarnokát. Berzeviczy fekete érckoporsója másnap reggelig maradt az MTA palotájában. Március 25-én délelőtt aztán gépkocsira rakták, és Berzeviczére szállították. A temetésre Budapestről Berzeviczy özvegye, két lánya és unokái, illetve báró Szalay Gábor utaztak el. Az Akadémia nem küldött képviselőt.¹³⁰¹ Berzeviczyt a berzevicei római katolikus templomban ravatalozták fel. A márciusi 26-i temetésen több száz gyászoló jelent meg, köztük a régi, nagy sárosi nemesi családok tagjai, hogy – mint fogalmazott a *Prágai Magyar Hírlap* – „Sáros legnagyobb fiának koporsója előtt meghajtsák mélységes gyászuk és tiszteletük jeléül fejüket.”¹³⁰² Március 26-án délelőtt az egyházi beszentelést Csárszky József kassai

¹³⁰⁰ Berzeviczy Albert búcsúztatása. *Budapesti Szemle*, 241. kötet (1936), 701. sz., 108-114.

¹³⁰¹ Berzeviczy Albertet szerdán reggel elszállították Berzeviczére s délután eltemették. *Az Est*, 1936. március 27., 15.

¹³⁰² Szlovenszko magyarságának mély részvéte mellett helyezték örök nyugalomra Berzeviczy Albertet az ősi családi sírboltba. *Prágai Magyar Hírlap*, 1936. március 27., 2.

megyéspüspök végezte, a ceremónia után Tost Barnabás pápai prelátus mondott gyászmisét. Ezt követően harangzúgás közepette indult meg a gyászmenet a családi sírbolthoz, melynek ajtaja előtt görög katolikus lelkészek is beszentelték a koporsót, tekintettel arra, hogy Berzeviczy több sárosi görög katolikus településen is kegyúr volt.¹³⁰³ A kriptánál a sárosi magyarság nevében Bujanovics Gyula egykori sárosi főispán mondott búcsúbeszédet. Elismerően szólt arról, hogy Berzeviczy egész életében büszke volt arra, hogy Sárosban született, és mindig is sárosinak vallotta magát. Megvolt benne a sárosiakra jellemző nagyfokú lokálpatriotizmus, ami révén ők „egy nagy családot képeznek, melynek fiait bárhová is veti a sors, visszatérnek pihenni a szülőföld megszentelt földjébe. [...] Nemcsak európai politikust láttunk benne, hanem szerettük, tiszteltük és becsültük őt, mint a nagy sárosi család fejét.”¹³⁰⁴

Berzeviczy még a halála előtt saját maga tervezte meg sírjának domborművét, melyet a temetést után helyeztek el a berzevicei templom falában. Az alkotás Berzeviczyt a kortól és munkától megtört vándorként ábrázolta, akit fiatalon elhunyt szeretett Albert unokája vezetett angyalszárnyakkal a kezét áldásra emelő Jézushoz. A sírfeliraton Máté evangéliumának egyik részlete volt olvasható: „Jöjjetek hozzám mindnyájan kik elfáradtatok... És én felüdítelek titeket.”¹³⁰⁵ Berzeviczy Edit visszaemlékezéséből tudjuk, hogy atyja Albert halotti maszkja alapján Telcs Ede szobrászművésszel egy kisebb szobrot készíttetett az unokájáról, melyet esténként maga takart le, nehogy ellepje a por. Nagybeteg, mikor ezt már nem tehetette meg, figyelmeztette a környezetét, hogy el ne felejtse.¹³⁰⁶

Berzeviczy halálát követően a Kisfaludy Társaságban Voinovich Gézát, a Corvin Mátyás Társaságban pedig Gerevich Tibort választották utódául. A Corvin Mátyás Társaság azonban nem sokkal élte túl alapító elnöke halálát. Tényleges működése rövid időn belül megszűnt. 1937-ben az egyesület *Corvina* című folyóirata, amely addig rendszeresen beszámolt a Társaság munkájáról, már az újonnan alakult Budapesti Olasz Kultúrintézet által szervezett nyelvtanfolyamokról és programokról adott hírt.¹³⁰⁷

1935 végén az Akadémia ezer pengős honoráriummal megalapította az ún. „Berzeviczy Albert-történettudományi jutalomdíj”-at, amivel a hivatalos indoklás szerint minden évben „nem egy munkát, hanem egy egész élet történetírói munkásságát” kívánták jutalmazni. 1936-

¹³⁰³ Szlovenczkó nagy részvéte Berzeviczy Albert temetésén. *Az Est*, 1936. március 28., 9.

¹³⁰⁴ Berzeviczy sárosi temetéséről. *Kassai Újság*, 1936. március 27., 3.

¹³⁰⁵ Kornis, 1942, 119.

¹³⁰⁶ Dr. Gaál Ferike [Berzeviczy Edit]: Emlékezés Berzeviczy Albertre... *Képes Vasárnap*, 1943. március 30., 204.

¹³⁰⁷ Szlavikovszky, 2007, 331.

ban elsőként az elismerést Angyal Dávid vehette át.¹³⁰⁸ 1937-ben Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter két, évi ezer-ezer pengős tiszteletdíjjal járó kitüntetést hozott létre, négy kiváló (két állami és két nem állami iskolai) tanító jutalmazására. Ezek voltak a „Berzeviczy Albert-jutalomdíj” és a „báró Wlassics Gyula-jutalomdíj”.¹³⁰⁹ Elhunyt elnöke emlékére 1936-ban a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. 100 ezer pengős tőkével alapítványt létesített a Magyar Tudományos Akadémián. Az alapítványi tőke kamataiból (3.600 pengő) a részvénytársaság „Berzeviczy Albert-jutalom” néven évente díjazta az utolsó három esztendőben megjelent, legkiválóbbnak ítélt tudományos munkákat. A kitüntetést 1937-ben elsőnek Horváth János irodalomtörténész kapta meg *Az irodalmi műveltség megoszlása* című művéért. A másodikat 1938-ban pedig éppen Szekfű Gyula, a Hóman Bálinttal közösen jegyzett *Magyar Történet* általa írt III-V. köteteiért.¹³¹⁰

Berzeviczy halála után hagyatéki eljárás indult, ami 1937-ben záródott le. Ebből nemcsak az elhunyt utolsó éveinek anyagi viszonyairól kaphatunk pontos képet, de rekonstruálható az is, hogy Berzeviczynek a Horthy-korszakban három főbb jövedelemforrása volt:

1. Miniszteri nyugdíja, melynek értéke a memoárja szerint havonta 480, azaz éves szinten összesen 5.760 pengőt tett.¹³¹¹
2. A bankbetétjei és értékpapírjai után befolyó kamat- és osztalékjövedelmei.
3. A különböző pénzintézetekben illetve gazdasági társaságokban vállalt vezető beosztásai után járó tiszteletdíjai.

Berzeviczy 1908-tól előbb felügyelőbizottsági, majd 1915-től haláláig igazgatósági tagja volt az Első Magyar Általános Biztosító Társaságnak (EMABIT). Az EMABIT 1857-ben alakult, és a legtekintélyesebb, tisztán magyar alapítású biztosítótársaság volt. Emellett 1918 áprilisától ő töltött be a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. (MÁK) elnöki tisztségét is,¹³¹² ami részvénytársasági formában működő magánvállalkozásként az ország legnagyobb ipari vállalata volt. (A századfordulón Berzeviczy Albert elnöke volt a MÁK egyik elődjének, az Észak-magyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat Rt.-nek is.¹³¹³) A MÁK-ban az

¹³⁰⁸ A Berzeviczy Albert-történettudományi jutalomtétel bíráló-bizottságának jelentése. In: Voinovich Géza (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XLVI. kötet [1936]. Budapest, 1936, MTA, 100-103.

¹³⁰⁹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium által jeles magyar tanítók jutalmazására létesített Berzeviczy Albert- és báró Wlassics Gyula-alapítvány. In: Voinovich Géza (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XLVII. kötet [1937]. Budapest, 1937, MTA, 229-230.

¹³¹⁰ Jelentés a Magyar Általános Kőszénbánya Részvény-társulat Berzeviczy Albert-alapítványa jutalomdíjának odaítéléséről. In: Voinovich Géza (szerk.): *Akadémiai Értesítő*. XLVIII. kötet [1938]. Budapest, 1938, MTA, 51-57.

¹³¹¹ Berzeviczy, é. n. [1920], 258.

¹³¹² A M. Á. K. tőkeemelő közgyűlése. *Budapesti Hírlap*, 1918. április 30., 10.

¹³¹³ Közgazdaság. *Pesti Napló*, 1900. április 27., 10.

igazgatósági tagok jutaléka ugyan minden évben változott, ám az ismeretes, hogy Berzeviczy még a gazdasági válság mélypontján, 1933-ban is évi 7.498 pengőnyi jutalékot vehetett fel.¹³¹⁴ Viszonyításképpen jegyezzük meg, hogy (Matolcsy Mátyás közgazdász számításai szerint) 1930/1931 folyamán, Magyarországon az egy főre jutó éves átlagjövedelem 534 pengőt tett ki.¹³¹⁵ Érdekességgéppen említjük meg, hogy 1937-ben Berzeviczy veje, báró Szalay Gábor felügyelőbizottsági tagja lett a MÁK-nak. Végül 1925 áprilisában kiváló olasz kapcsolatainak köszönhetően Berzeviczyt az 1920-ban alapított Magyar-Olasz Bank Rt. elnökévé nevezték ki. 1934-ig foglalta el ezt a pozíciót, utána a bank díszelnökévé választották. 1936. december 31-i adatok szerint mérlegfőösszege és saját tőkéje alapján a Magyar-Olasz Bank az ország ötödik legnagyobb kereskedelmi bankja volt.¹³¹⁶ A pénzügyintézet Nádor utca 16. szám alatt található székhelyén 1949 óta az Országos Takarékpénztár (OTP) székháza található.

Berzeviczy Albert hagyatéka 350 ezer pengőt tett ki, melynek nettó értéke 340 ezer pengő volt.¹³¹⁷ A 350 ezer pengőből 238 ezret tartott bankbetétben a Magyar-Olasz Banknál (216 ezer volt a folyószámláján, a többi követelés, főképpen a MÁK, kisebb részben az EMABIT felé), 112 ezret pedig értékpapírokban (elsősorban MÁK és Magyar-Olasz Bank, de voltak még első világháborús hadikölcsön kötvényei és 1914-es budapesti kölcsönkötvényei is). A hagyatéki anyagból megállapítható, hogy Berzeviczy hozzávetőlegesen évi 25-30 ezer pengős jövedelemmel rendelkezhetett élete utolsó éveiben (1934/1935-ös évek), miniszteri nyugdíja, tiszteletdíjai és kamat- illetve osztalékjövödelmei alapján. Végrendelete szerint öröksége két lányát, Editet és Liliánt illette meg, akik 1936. július 1-től kötelesek voltak a haszonélvezeti joggal rendelkező Kuzmik Zsófiának évi 7 ezer pengős életjáradékot folyósítani a haláláig.¹³¹⁸

1937-ben erősen csonkán, kis terjedelemben jelent meg *Az absolutismus korának* negyedik kötete.¹³¹⁹ A közreadott szöveg nagy részét a beteg Berzeviczy diktálta le Kuzmik Zsófiának, aki a kézirat sajtó alá rendezésére, valamint az előszó megírására Nagy Miklós történészt, a képviselőház egykori könyvtárnokát kérte fel. Az inkább egy brosúrára, semmint egy könyvre emlékeztető munkájában Berzeviczy az 1862-1863 közötti magyarországi közhangulatot

¹³¹⁴ Berzeviczy Albert nyilatkozata. *Budapesti Hírlap*, 1935. február 19., 10.

¹³¹⁵ Romsics, 2005a, 193.

¹³¹⁶ Kallós János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz, 1937-1938*. I-II. kötet. Budapest, 1937, A Pesti Tőzsde Kiadása, 242-244.

¹³¹⁷ Korányi G. Tamás tőzsdetörténész szíves szóbeli közlése szerint a 340 ezer magyar pengő akkoriban 60 ezer amerikai dollárnak, vagy 90 kilogramm színananyagnak felelt meg. Ennek alapján a mai értéke (vásárlóértéken) hozzávetőlegesen 3 millió euróra becsülhető.

¹³¹⁸ Berzeviczy Albert hagyatéki ügyének dokumentumait lásd itt: Budapest Főváros Levéltára, VII. 12. b. 564121/1937.

¹³¹⁹ Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon*. IV. kötet. Budapest, 1937, Franklin-Társulat. (továbbiakban: Berzeviczy, 1937)

békésnek, de bizalmatlannak írta le. Véleménye szerint a Schmerling-provizórium ezen szakaszában a kormányzat a Bach-rendszert idéző módon tartotta szigorú féken a sajtót, és újból megerősödött az államrendőrség tevékenysége is.¹³²⁰ Megállapításait alátámasztják a legújabb történeti kutatások.¹³²¹ A külpolitikai viszonyok terén a szerző elsősorban az 1863. évi lengyel felkelést és az 1864-es porosz-osztrák-dán háborút taglalta. Előbbivel kapcsolatban azt emelte ki, hogy a magyar közvélemény rokonszenvvel figyelte a lengyel felkelők küzdelmét, akikhez magyar önkéntesek is csatlakoztak. Utóbbit illetően pedig azt, hogy ez az összecsapás a német egység felé vezető út egyik állomása volt. Hiába győzte le Ausztria Poroszországgal szövetségben Dániát, az energikus porosz „vaskancellár”, Otto von Bismarck a porosz vezetésű egységes Németország megteremtése érdekében már az osztrákokkal történő leszámolásra készült.¹³²² Külön fejezetet szentelt Berzeviczy az erdélyi események ismertetésének. A korabeli román-magyar viszonyt feszültségekkel terhesnek mutatta be, az erdélyi osztrák politikát pedig magyarellesnek. Eredménynek tekintette, hogy az 1863 nyarán megrendezett erdélyi választásokon „a románok terrorizmusa ellenére”¹³²³ is 44 mandátumot szerzett a magyarság (49 román és 33 szász jelölt mellett). Az 1863-ban Nagyszébenbe összehívott országgyűlés törvényességét viszont a magyarok nem ismerték el, így azon nem képviseltették magukat. Berzeviczy szerint Schmerling célja az országgyűlés összehívásával az volt, hogy az erdélyi képviselők megjelenése a Birodalmi Tanácsban megtörje a magyarországi (passzív) ellenállás egységét.¹³²⁴ Deák Ágnes történész nézete szerint az osztrák belügyminiszter számára „életkérdés” volt, hogy a szűkebb keretek között működő bécsi Reichsrat kiegészítését elérje az erdélyi országgyűlés küldötteivel. Ennek érdekében támogatta az erdélyi románok és nyelvük egyenjogúsítását, melyet sikerült is elfogadtatni az 1863-as nagyszébeni tartomány- vagy országgyűlésen.¹³²⁵

A bevégezetlen kötetből szerzője halála miatt szinte teljesen kimaradt az 1864-es és 1865-ös esztendő belpolitikai történéseinek áttekintése, a '48-as emigráció tevékenysége 1860-tól 1865-ig, továbbá Magyarország gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyainak leírása az

¹³²⁰ Berzeviczy, 1937, 31-36.

¹³²¹ A Schmerling-provizórium alatti sajtószabályozásról lásd: Deák Ágnes: „A politika ne nyulj hozzám-virág volt”. Sajtószabályozás a Schmerling-provizórium időszakában. *Századok*, 147. évf. (2013), 3. sz., 625-653. Az államrendőrséget illetően pedig bővebben lásd: Deák Ágnes: „Zsandáros és policzajos idők”. *Államrendőrség Magyarországon, 1849-1867*. Budapest, 2015, Osiris Kiadó, 320-351.

¹³²² Berzeviczy, 1937, 47-58.

¹³²³ Többek között a robotmunka visszaállításáról szóló román rémhírterjesztésről, a magyar földbirtokosok erdeiben önhatalmúlag történő román fakivágásokról, valamint a román pópák híveiket érő fenyegetéseiről tett említést a könyvében Berzeviczy.

¹³²⁴ Berzeviczy, 1937, 59.

¹³²⁵ Deák, 2009, 88.

1860-as évek első feléből. Beigazolódta tehát Berzeviczy Albert balsejtelméi, melyekkel kapcsolatban az 1922-es első kötet – 1921 júniusában írt – előszavában úgy fogalmazott: „Érzem, hogy későn fogtam hozzá a nagy föladathoz [...] Rám esteledett és nem tudom, hogy elérhetem-e utam végső célját, mielőtt az éj leszáll?”¹³²⁶

1938. január 13-án, az Akadémián emlékülést tartottak Berzeviczy Albert tiszteletére. Az eseményen Ravasz László református püspök, az MTA másodelnöke tartott elnöki megnyitó beszédet. Megítélésünk szerint az összes megemlékező körül neki sikerült a legjobban összefoglalnia azt, hogy ki is volt valójában Berzeviczy, akit Ravasz az utolsó magyar humanistának nevezett. Felszólalásában a püspök úgy fogalmazott, hogy Berzeviczy esetében egy testben egyszerre négy, egymást átható és kölcsönösen kiegészítő lélek lakott: a kultúrpolitikus, a közigazgatás-vezető (vármegyei jegyző, kultuszminisztériumi osztálytanácsos, államtitkár majd miniszter), az író-esztéta, valamint a tudósember.

Ravasz szemében ő volt az „iskolapéldája annak, miképpen kellett *volna* a gentrynek polgárrá válni, a magyarnak európaivá, mindannak, ami európai: magyarrá; az arisztokratának demokratává és miképpen kell vala a demokráciának szellemi értékeken fundáltatnia. A patronus és a professzor, a miniszter és a diák, a nemes úr és a toll ember így elegyedik és ötvöződik benne a legsúlyosabb és legszebb magyar egyéniségek egyikévé, olyanná, amely illusztrálja azt a vegytani igazságot, hogy bizonyos fémekből támadó ötvözetek nem egyszerű keveréket adnak, hanem mindenik alkotó elemnek legnemesebb tulajdonságait fokozottan egyesítik.”

Berzeviczy szellemiségét Ravasz értékelése szerint az egyetemesség és a sokféleség jellemezte. Ugyanúgy igyekezett megérteni a dolgok egészét, mint feltárni a részleteket. Érdekelte a természet, de érdekelt az ember is. Az emberben érdekelt nemcsak a művész, de a zoon politikon is. A történelem mellett figyelmet szentelt a filozófiának is. „Tökéletesen igénybevette a gyakorlat kérdése, de azért mindenkinél inkább kereste az elméleteket. Éppen az a jellemző vonása, hogy a szaktudós és a polyhistor között egy egészen kivételes jelenség, amilyet a görög világ, a renaissance és a barokk mutat fel. Az ilyen szellemiségek egyetemesekek, változatosak, sokfélék, mindenütt egyenletesen, de örvénytelenül mélyek, alaposak, de sehohsem aprólékosak, sohasem szűklátókörűek, nem pedánsak, nem skolasztikusok. Megesik, hogy az ilyen embert a nem igazi szaktudós dilettánsnak nevezi és az igazi dilettáns

¹³²⁶ Berzeviczy, 1922, 16.

szaktudósnak, de a korszak áhítattal gyönyörködik bennük s emberöltők járnak hozzájuk iskolába.”¹³²⁷

¹³²⁷ Ravasz László: Berzeviczy Albert. *Budapesti Szemle*, 248. köt. (1938), 723. sz., 227-231. Idézetek a 228. és 229. oldalakon.

Összegzés

Magyarország történetében az 1853 és 1936 közötti időszak, melyet Berzeviczy Albert élete felelt, jelentős változásokat hozott. Amikor egy kis Sáros vármegyei településen Berzeviczy meglátta a napvilágot, hazánk még egy neoabszolutista szellemben kormányzott, gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt a kontinens félperifériájához tartozó állam volt. 14 éves korában kötötték meg a kiegyezést, amit követően az önállóságát visszanyert ország jövőjét elsősorban a magyar vezető elit szabhatta meg. 1903-ban, amikor Tisza István első kormányában Berzeviczy elvállalta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vezetését, Magyarország már számos tekintetben maga mögött hagyta az évszázados elmaradottságát. Felgyorsult az ország iparosodása, bizonyos területeken (malomipar és cukorgyártás) pedig a hazai gazdaság az európai élmezőnybe tartozott. Budapest modern világváros lett.¹³²⁸ A boldog békeidők virágzását az első világháború nyomán tragikus bukás, a szentistváni államkeret széthullása követte. A Horthy-korszak első felében Berzeviczy tanúja lehetett annak, miként konszolidálta az általa nagyra becsült Bethlen István a területének és lakosságának mintegy kétharmadát elvesztő országot. Élete utolsó éveiben pedig a felsőház falai között, illetve a sajtóban gyakran emelt szót Gömbös Gyula antiliberalis törekvéseivel szemben.

Berzeviczy Albert ugyanis alapvetően liberális elveket vallott. Politikai gondolkodása, társadalom- és világgépe a XIX. századi konzervatív-liberális eszmerendszerben gyökeredzett. Ragaszkodott a vallásszabadsághoz, az állam és az egyház szétválasztásához, elfogadta a rendiség lebontását, valamint a parlamentáris kormányzati rendszert. Kiállt az állampolgári jogegyenlőség elve mellett is.

Utóbbi markánsan képviselte a zsidókérdés kapcsán a dualizmus korának magyar parlamentjében. Ha kellett, a polgári jogegyenlőség védelmében még Istóczy Győzővel, az Országos Antiszemita Párt vezérével is vitába szállt. A zsidókérdést illetően ugyanis akkoriban a dualizmus időszakának nemzeti liberális integrációs politikáját vallotta. Azt gondolta, hogy a polgári átalakulás keretében végrehajtott jogkiterjesztés nyomán az ország lakosai nyelvi, etnikai és vallási különbségektől függetlenül hajlandóak lesznek nyelvükben, valamint érzéseikben magyarrá válni. Az 1890-es évek egyházpolitikai küzdelmeiben Berzeviczy (a szabad vallásgyakorláson, a polgári anyakönyvezésen, illetve a kötelező polgári házasság bevezetésén túl) a zsidó vallás recepciója mellett tört lándzsát.

¹³²⁸ Ifj. Bertényi Iván: Tisza István, egy szabadelvű világ konzerválója. In: Uő. (szerk.): *Tisza István, két korszak határán*. Budapest, 2016, Országgyűlés Hivatala, 9-10.

Berzeviczy liberalizmusának ugyanakkor voltak határozott nemzeti-nacionalista vonásai is. Ezek főképpen a nemzetiségi kérdésben, illetve a tanügyi elképzelései között voltak tetten érhetők. A nemzetiségi kérdés – akárcsak a reformkor óta a magyar uralkodó elitet és a politikai gondolkodókat – Berzeviczyt is élenként foglalkoztatta. Sok más magyar kortársához hasonlóan ő is azt vallotta, hogy az állam nyelvének magyarnak kell lennie, és aki a magyar tudományos és művészeti életben érvényesülni akar, esetleg az államigazgatásban kíván elhelyezkedni, annak – a saját érdekében – valamilyen szinten meg kell tanulnia magyarul. Nemzetiségpolitikai nézeteit viszont nem lehet sovinsztának nevezni, mivel sosem hirdette, hogy a magyarság felsőbbrendű lenne más népcsoportoknál, sosem törekedett a nem magyar nemzetiségűek erőszakos elnyomására, és sosem állította azt, hogy a magyarnál alacsonyabb rendű lenne a magyarországi nemzetiségek kultúrája. 1891-ben az etnikailag igencsak kevert Sáros vármegye székhelyén, Eperjesen is arról értekezett, hogy a hazai nemzetiségek kultúrája nem lehet alárendelt szerepben a magyarral szemben, mivel azok „nem arra vannak hivatva, hogy egyéni sajátosságukkal egészen elenyészessenek a magyarságban, hanem arra, hogy a magyarságon és annak kultúráján belül külön árnyalatot képviseljenek s ezáltal gazdagítsák nemzeti kulturánk tartalmát, fokozzák annak becsét.”

Berzeviczy úgy vélte, hogy a nyelvi homogenitást az Eötvös József-féle 1868-as népiskolai törvénnyel nem sikerült megteremteni, ezért a jogszabály revíziójára törekedett. 1904-ben kultuszminiszterként kísérletet tett egy olyan népoktatási törvénytervezetet elfogadtatására, amelynek számos eleme utóbb beépült a hírhedtté vált Lex Apponyiba. Oktatáspolitikai elgondolásai között mindvégig központi helyet foglalt el a magyar nemzeti szellemű nevelés és a magyar államnyelv tanításának iskolai elterjesztése.

Berzeviczy Albert egészen az első világháború végéig reménykedett a nemzetiségi kérdés megnyugtató rendezésében. A történelmi Magyarország felbomlása után azonban sem a magyar nemzetiségi politika esetleges hibáiért és mulasztásaiért, sem pedig a nemzetiségekkel szembeni saját fellépéseiért nem érzett felelősséget. Hiszen 1927-ben arról értekezett, hogy hazánk egy nemzetiségének sem adhatott volna több jogot, mint amennyit a horvátoknak biztosított az 1868-as horvát-magyar kiegyezésben. S minden bizonnyal még ez sem menthette volna meg a régi Magyarországot, mert Horvátország volt 1918 őszén az első országrész, amelyik elszakadt tőlünk. Négy évvel később pedig úgy fogalmazott, hogy lehet utólag a külföld részéről „sovinsztának” bélyegezni a liberális elveken nyugvó dualizmuskori magyar nemzetiségi politikát, ám az mégis lényegesen jobb volt a kisantant országaiban az első világháborút követően tapasztaltnál.

A világháború előtt és alatt Berzeviczy a választójog demokratizálását nem tartotta időszerűnek. A soknemzetiségű Magyarországon annak kiterjesztését csak abban az esetben vélte indokoltnak, ha azzal biztosítva marad az állam „magyar nemzeti jellege”. 1917/1918 folyamán gróf Károlyi Mihályt is egyebek mellett azért kritizálta, mert meglátása szerint Károlyi ebben a kérdésében „szélsőséges” álláspontot képviselt az általános választójog bevezetésének követelését hangoztatva. A világháború után elsőként a nők esetében vetette fel, hogy a konfliktus során a sebesültek ápolása, a hadifoglyok gondozása, és a jótékonyági akcióik terén a nők számos jelét adták kitartásuknak, tetterejüknek illetve lelkesedésüknek, amivel rászolgáltak a szavazati jogra. A '30-as évek elejétől fogva aztán – miután a Horthy-rendszer választásain történt hivatali visszaélések megbotránkoztatták – mind több megnyilatkozásában érvelt az általános és titkos szavazati jog bevezetése mellett, mellyel szerinte elkerülhető lenne a választások hatósági befolyásolása.

A választójoghoz hasonlóan kezdetben a zsidókérdésben is elmozdulás volt megfigyelhető Berzeviczy álláspontjában a Horthy-korszakban a dualizmushoz képest. Berzeviczynek a hazai zsidósággal kapcsolatos nézetei az első világháború, valamint az azt követő összeomlás évei alatt változtak meg, amikor a társadalmi feszültségek kielezték a zsidók és nem zsidók közti ellentéteket. Míg korábban egyértelműen kiállt a polgári jogegyenlőség oldalán, 1920 őszén már nem foglalt nyíltan állást az 1920. évi XXV. törvénycikk, azaz ún. numerus clausus törvénybe iktatása ellen. Igaz, később tett olyan nyilatkozatokat, amelyek arra engednek következtetni, hogy elítélte a felsőoktatási tanulók létszámát a vallási és nemzetiségi arányaikkal összefüggésben korlátozó numerus clausus törvényi erőre emelését. 1928 tavaszán, a jogszabály módosításának felsőházi vitáján pedig a numerus clausus megváltoztatásáért szólalt fel.

Belpolitikai ügyek mellett Berzeviczy politikusi pályafutása alatt külpolitikai téren is aktív volt. A dualizmus időszakában tagja volt a Turáni Társaságnak, az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának, a hágai Állandó Nemzetközi Választott Bíróságnak, továbbá 1918 októberében ő vezette Bécsben a magyar delegáció külügyi albizottságát. Külügyi szolgálatban azonban igazán a két világháború közötti időszakban teljesedett ki, amikor is a Népszövetségben és az Interparlamentáris Unióban is a magyar érdekek egyik igencsak aktív képviselője lett. (Az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának elnöke volt 1921 és 1934 között.) Mindkét nemzetközi szervezetben a határon túli magyar kisebbségek, illetve az általános lefegyverzés ügyében szólalt fel a legtöbbször. Következésképpen kiállt amellett, hogy a béke megóvása érdekében ne csak az első világháborúban vesztes államok, hanem a győztesek is csökkentsék fegyverarzenáljuk mértékét. Megpróbált érvényt szerezni annak a

törekvésnek is, hogy a magyarországi szépirodalmi és tudományos munkák minél nagyobb számban jussanak el az utódállamok területén kisebbségi sorsra jutott magyarsághoz.

Az általa is igazságtalannak tartott trianoni békeszerződés revízióját illetően pragmatikus álláspontra helyezkedett. Az 1920-as évek első felében külpolitikai témájú beszédeiben és írásaiban még nem szerepelt a revízió nyílt hangoztatása. Többnyire amellet érvelt, hogy Magyarországra nézve bármennyire is méltánytalan a békemegállapodás, nehéz gazdasági helyzetünkben valamint nagyhatalmi támogatás hiányában ideiglenes tudomásul kell vennünk a status quo-t. 1927-től, miután a magyar külpolitika aktívabbra fordult, az ő nézeteiben is változás volt megfigyelhető: a felsőházban és a sajtóban is többször nyilatkozott meg a revízióról. A magyar társadalom nagyobbik részéhez hasonlóan Berzeviczy is az integrális revíziót, azaz az összes elcsatolt terület visszaszerzését tekintette ideálisnak. Meglátása szerint a trianoni békeszerződés megváltoztatása minden magyar ember közös ügye, melynek elérése céljából az egész nemzetnek össze kell fognia. A nagyrevíziót a Párizs környéki rendezéssel ugyancsak elégedetlen Olaszország támogatásával kívánta elérni (békés eszközökkel), s a szintén vesztes Németországgal csak a fegyverkezési egyenjogúság kivívása ügyében látta tanácsosnak, hogy azonos álláspontot képviseljünk.

A Horthy-korszakban Berzeviczy gyakran hallatta hangját a királykérdésben. Függetlenül attól, hogy az utolsó magyar királyt, IV. Károlyt egyáltalán nem tekintette olyan bölcs uralkodónak, mint elődjét, I. Ferenc Józsefet, az volt a meggyőződése, hogy a Habsburgok detronizációja nem a magyar nemzet szabad akaratából történt, hanem a külső hatalmak „rákényszerítették” a nemzetgyűlésre. Legitimista volt, de nem tartozott a legitimista csoport keménymagjához. Felmérte, hogy Habsburg családból származó személy addig biztosan nem ülhet ismét az ország trónján, ameddig azt sem a környező országok, sem pedig főképpen a nagyhatalmak nem támogatják.

A XIX-XX. század nagy magyar sorskérdései közül a föld- vagy parasztkérdés volt az, ami Berzeviczyt egyáltalán nem foglalkoztatta. Nem áll ugyanis rendelkezésünkre dokumentum, amely alapján rekonstruálni lehetne az e kérdéskörben vallott nézeteit. Sem a dualizmus idején, amikor még magyarországi földbirtokosnak számított, sem a két világháború között, amikor – s ebből kifolyólag némiképp érthetően is – a trianoni Magyarországon már egyetlen holdnyi földdel sem rendelkezett.

Politikai szerepvállalásai mellett Berzeviczy jelentős írói és tudományos munkásságot is kifejtett. Amint azt a Berzeviczy ifjúságát taglaló fejezetekben láthattuk, már egészen fiatalon megpróbálkozott versírással és –fordítással, továbbá kisebb novellákat jelentetett meg kora ifjúsági lapjaiba. 21 évesen közölte egy esztétikai írását Szana Tamás *Figyelő* című irodalmi-

művészeti folyóirata. Írói pályafutását kezdetben még a képviselőházba jutását követően is folytatta, ám amint ideje és energiája jelentős részét a napi politikai küzdelmek kötötték le, közel két évtizedig nem publikált jelentősebb irodalmi alkotást. Annak okán azonban, hogy 1906 és 1910 között nem volt tagja a képviselőháznak, sorra adta közre a művészettörténeti vonatkozású könyveit, valamint *Régi emlékek* címmel a fiatalkori visszaemlékezését.

Berzeviczy alkotásai adatgazdag, a hazai és külföldi tematikus irodalomból egyaránt bőséggel merítő művek voltak. Alapos szakirodalmi összefoglalásnak tekinthetők, melyeknek megállapításai ugyanakkor már a saját korukban sem feltétlenül számítottak újszerűnek. Stílusuk inkább nehézkes és szabatos (bár olykor tanúságot tesznek írójuk valóban fejlett humorérzékéről), semmint könnyed, olvasmányos, magával ragadó.

Berzeviczynek két olyan történelmi könyve van, melyeknek megírásához alapos levéltári kutatómunkát végzett, nemcsak itthon, hanem Ausztriában és Nyugat-Európában is. Az első az 1908-ban írt *Beatrix királyné (1457-1508). Történeti élet- és korrajz* volt, amit később francia, spanyol és olasz fordításban is kiadtak. A másik pedig az 1922 és 1937 között négy kötetben megjelentetett, *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. Mindkét mű sokáig kánonalkotó munkának számított, és napjainkig sűrűn hivatkoznak rájuk a Hunyadiak korával illetve a neoabszolutizmus időszakával foglalkozó történészek. Ez pedig azt jelenti, hogy mindmáig érvényes, a helyét a legújabb történeti kutatásokkal összevetésben is megálló könyveket hozott létre.

Berzeviczy tudománypolitikai szerepével kapcsolatban disszertációnk alapján megerősítve látjuk a korábbi kutatások azon megállapítását, miszerint az alapvetően konzervatív esztétikai és művészi érzékkel rendelkező Berzeviczy valóban a konzervatív művészi és irodalmi irány támogatója volt, szemben a modern törekvésekkel. A Magyar Tudományos Akadémia élére inkább a kiváló politikai összekötéseinek, semmint a tudományos teljesítményének köszönhetően kerülő Berzeviczy elnöksége alatt az Akadémia folyamatosan távolodott a modern áramlatoktól, különösképpen a Horthy-korszakban. Ugyanez mondható el a rangos Kisfaludy Társaságról is, amit 1923-tól a haláig Berzeviczy vezetett. Elsősorban az 1927-ben Ady Endre személye és munkássága kapcsán kirobbant irodalmi vitában, melynek aztán tárgya lett a magyar irodalom kettészakadtságának kérdése is, különült el élesen Berzeviczy és álláspontja a baloldali-progresszív irányzattól. Másodsorban 1932-ban a Magyar PEN Club elnökségének ügyében, ahonnan a konzervatív Berzeviczy megosztó megítélése miatt távozott több jelentős író (Babits, Illyés, Márai, Móricz, Zsolt Béla stb.).

Végezetül Berzeviczy és a sport viszonya kapcsán említést érdemel, hogy bár Berzeviczy sosem volt egy kimondott sportember, és nincs információnk arra vonatkozóan, hogy bármit is

(főleg versenyszerűen) sportolt volna, sportvezetői tevékenységével mégis örökre beírta a nevét hazánk sporttörténetének lapjaira. Felkarolta az iskolai testnevelés ügyét, mert úgy vélte, hogy a mozgás és a játék az iskolai túlterhelés egyik hatásos ellenszere lehet. Több neves hazai tornász és testnevelési egyesület elnöke volt. Ami pedig talán a legfontosabb: ő volt a Magyar Olimpiai Bizottság alapító elnöke. Támogatta a budapesti olimpiarendezést is.

Berzeviczy Albert a művelt, polgárosodó dzsenti sokszor méltatlanul mellőzött csoportjához tartozott. Halálát követően a neve, hasonlóan a dualizmus sok más vezető személyiségéhez, a feledés homályába merült. A közemlékezetben elenyészően kevés információ maradt fenn róla. Bízunk ezért abban, hogy doktori értekezésünk nemcsak a magyar történetírás Berzeviczy személyét és életművét illetően eleddig fennálló adósságát lesz hivatott pótolni, hanem reményeink szerint lehetőséget teremt arra, hogy Berzeviczy Albert végre elfoglalhassa az őt – méltó joggal – megillető helyet a nemzeti emlékezet Pantheonjában.

A felhasznált források és irodalom jegyzéke

Levéltári és kéziratári források

Budapesti Főváros Levéltára

VII. 12. b. 564121/1937. Berzeviczy Albert hagyatéki ügye.

ELTE Egyetemi Levéltár

7/e. Állam és Jogtudományi Kar. Doktori szigorlatok jegyzőkönyvei 1825-1951.

Eperjesi Területi Állami Levéltár (Štátny oblastný archív v Prešove)

Berzeviczy család 1209-1567-1943 (Rodina Berzeviczy 1209-1567-1943).

Sáros vármegye – alispáni iratok 1860-1919 (Šarišská župa – Podžupan 1860-1919).

Hadtörténelmi Levéltár

AKVI 20158. Berzeviczy Albert minősítvényi táblája.

Personalia, VII. 76., 6. doboz. Berzeviczy Albert és Tisza István levelezése.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K 2. A Képviselőház és a Nemzetgyűlés elnöki és általános iratai.

K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867-1944.

K 428. MTI „könyomatos” hírek 1920-1949.

K 604. Az Interparlamentáris Unió magyar csoportja.

P 52. A Berzeviczy család berzevicei ága (1527-1944).

P 634. Szilágyi Dezső iratai.

P 1445. Wlassics Gyula iratai.

Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára

44. fond. Tisza István iratai.

MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye

Berzeviczy Albert levelezése.

Ms 580/3. Berzeviczy Albert jog- és államtudományi végbizonyítványa az 1870-76. tan évekről.

Ms 10.251/a. Berzeviczy Albert bizonyítványai.

Ms 10.251/b. Berzeviczy Albert kitüntetései, kinevezései okmányai.

Ms 10.251/d. Berzeviczy Albert becsületsértési ügyének okmányai.

Ms 10.251/h. Berzeviczy Tivadar folyamodványai fia ügyében.

Ms 10.327/1-41. Berzeviczy Albert: Az abszolútizmus kora Magyarországon 1849-1865. c. könyvéhez gyűjtött iratok. Levelek, választási röpiratok, újságkivágatok, jegyzetek.

Ms 4399/1-14. Berzeviczy Albert jegyzetfüzetei, útinaplói, költségfeljegyzései 1869/1927.

Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára

EA 13148/B dosszié, V. csomag. Sebestyén Gyula hagyatéka.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára és Levelestára

Berzeviczy Albert levelezése.

Analekta 624. Berzeviczy Albert: A kis-entente fejlődése.

Analekta 624. Berzeviczy Albert: Magyarország és a fascizmus.

Quart. Hung. 2955. Berzeviczy Albert: Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelme.

Quart. Hung. 2956. Berzeviczy Albert: A képviselőházi elnökségről való lemondásom története.

Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára

V. 3524/12. Berzeviczy Albert levelei Benedek Elekhez (1894-1929).

V. 5238/14/1-11. Berzeviczy Albert történelem jegyzetei (1868-1869).

V. 5238/15/1-15. Berzeviczy Albert versei, versfordításai, átköltései 1871. október 1. és 1873 között.

V. 5238/12/1-7. Berzeviczy Albert prózafordításai, fordítástörredékei és átíratok (1870-1871).

V.5238/11. Berzeviczy Albert: Magyar alkotmány- és jogtörténet.

V. 5238/6/1. Berzeviczy Albert: Államtan és Politika.

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár

704/1. fond, 373. őrzési egység. Simonyi Henri másolatai Andrássy Gyuláné naplójából.

Napilapok és folyóiratok

8 Órai Ujság (1927-1936)
100% (1927)
Aetas (1998-2014)
Az Ember (1927)
Az Est (1923-1936)
Az Ujság (1916-1922) – *Ujság* (1935)
Budapesti Hírlap (1883-1936)
Budapesti Negyed (1994)
Budapesti Szemle (1908-1940)
Corvina (1921-1925)
Délmagyarország (1927)
Diárium (1934)
Egyenlőség (1915-1934)
Egyetértés (1904)
Ellenzék (1904)
Eperjesi Lapok (1881-1884)
Erdélyi Múzeum (1905)
Esti Kurír (1927)
Eszterdő (1918)
Figyelő (1874)
Fővárosi Lapok (1881-1882)
Hadtörténelmi Közlemények (2014)
Hazánk (1895-1896)
Háztartás (1929)
Herkules (1903)
Holmi (2001)
Huszedik Század (1911)
Jelenkor (2014)
Kakas Márton (1909-1911)
Kassai Újság (1936)
Képes Vasárnap (1943)
Kommentár (2011)
Kortárs (2008-2013)
Korunk (2007)

Külügyi Szemle (1925-1934, 2002)
Levéltári Közlemények (1926)
Magyar Asszony (1922)
Magyar Figyelő (1912)
Magyar Helikon (1921)
Magyar Külpolitika (1920-1931)
Magyarország (1914-1936)
Magyar Paedagogia (1894) – *Magyar Pedagógia* (1998)
Magyar Szemle (1931)
Magyar Tudomány (2013)
Múltunk (2007-2013)
Művészet (1906)
Napjaink (1989)
Nemzet (1889)
Nemzeti Sport (1911-1933)
Nemzeti Újság (1927)
Neue Freie Presse (1930)
Népszava (1896-1936)
Numizmatikai Közlöny (1991-1992)
Nyugat (1909-1936)
Néptanítók Lapja (1894-1918)
Pedagógiai Szemle (1961)
Pester Lloyd (1906-1934)
Pesti Hírlap (1896-1936)
Pesti Napló (1889-1936)
Prágai Magyar Hírlap (1927-1936)
Pro Minoritate (2012)
Rádióélet (1930)
Rubicon (2012-2015)
Sárosmegyei Közlöny (1882-1884)
Sic Itur ad Astra (2006)
Sporthírlap (1913-1919)
Századok (1909-2016)
Századunk (1927)

Szepesi Lapok (1887)
Szocializmus (1922)
Tanuló Ifjúság Lapja (1870)
Trianoni Szemle (2011)
Tanulók Közlönye (1870)
Valóság (2003)
Vasárnapi Ujság (1892-1907)
Városi Szemle (1946)

Évkönyvek és értesítők

Akadémiai Értesítő. XV- XLVIII. kötet. Budapest, 1904-1938, MTA.
A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. XXXIII-LIX. kötet. Budapest, 1901-1936, Franklin-Társulat.
A kegyes tanítórendiek pesti nagy gymnasiumába járó ifjúságnak érdemsorozata az 1867/8-iki tanévben. Pest, 1868, Bucsánszky Alajos.
A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló kis-szebeni róm. kath. algymnasium ifjúságának érdemsorozata az 1864/5-dik tanév második felében. Eperjes, 1865, Staudy Antal.
A lőcsei királyi katolikus főgymnasium értesítvénye az 1866/7 tanévről. Lőcse, 1867, Werthmüller János és fia.
A lőcsei királyi katolikus főgymnasium értesítvénye 1868/9 tanévről. Lőcse, 1869, Werthmüller János és fia.
Az „Eperjesi Széchenyi-Kör” évkönyve. Az 1878-ik csonka évről. Eperjes, 1879, Eperjesi Bankegylet Könyvnyomdája.
Az „Eperjesi Széchenyi-Kör” évkönyve. Az 1879-ik évről. Eperjes, 1880, Eperjesi Bankegylet Könyvnyomdája.
Horváth Ödön (szerk.): *Az Eperjesi Széchenyi-Kör évkönyve. Az 1895/6. évről*. Eperjes, 1896, Kósch Árpád Könyvnyomtató Intézete.

Forráskiadványok

Az Országos Közművelődési Tanácsnak Széll Kálmán és Wekerle Sándor emlékezetére 1928 október 14-én tartott XX. közgyűlése. Budapest, 1928, Országos Közművelődési Tanács.
Főrendiházi napló (1917-1918)
Felsőházi napló (1927-1935)
Gróf Tisza István összes munkái. II. kötet. Budapest, 1924, Franklin-Társulat.

Horthy-naptár az 1920-iki szökő évre. A magyar nemzet újjászületésének emlékére. Budapest, 1920, Méhner.

Képviselőházi irományok (1892-1905)

Képviselőházi napló (1881-1917)

Kemény G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.* I-III. kötet. Budapest, 1952-1964, Tankönyvkiadó.

Mikszáth Kálmán: *A gavallérok és más elbeszélések.* Budapest, 2011, Kossuth Kiadó.

Mikszáth Kálmán: *A Tisztelt Ház.* Budapest, 2010, Noran Kiadó 2004 Kft.

Mikszáth Kálmán: *Az én kortársaim.* Budapest, 1904, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T.

Mikszáth Kálmán: *Az én kortársaim.* I. kötet. Budapest, 1908, Révai Testvérek Irodalmi Intézet R.-T.

Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok.* XIV-XXXII. kötet. Budapest, 1969-1988, Akadémiai Kiadó.

Mosdóssy Imre (szerk.): *A vallás- és közoktatásügyi miniszter által a népiskolai törvények módosítása tárgyában kidolgozott előadói tervezet tárgyalására 1904. évi május hó 27-ikére összehívott szaktanácskozmány naplója.* Budapest, 1904, M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda.

Orosz László - Vitályos László: *Ady-bibliográfia 1896-1977.* Budapest, 1980, MTAK.

Pamlényi Ervin – Szabó Ágnes (szerk.): *A határban a Halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál naplójából.* Budapest, 1963, Kossuth Könyvkiadó.

Radisics Elemér: *Beszámoló az Interparlamentáris Unió XXV. berlini konferenciájáról.* Budapest, 1928, Dunántúl Ny.,

Tagajánlások 1904-ben. Budapest, 1904, Horánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája.

Utasítás a népkönyvtárak szervezésére. A népkönyvtárak számára ajánlható művek jegyzékével. Budapest, 1902, Az Athenaeum Írod. és Nyomdai E.-T. Könyvnyomdája.

Berzeviczy Albert művei

B. A. [Berzeviczy Albert]: Bujdosó könyv. *Budapesti Szemle*, 185. kötet (1921), 529-530. sz., 90-92.

Berzeviczy Albert: A bolgárok és Magyarország. (Szófiában 1918. márczius 8-án tartott előadás.) *Budapesti Szemle*, 174. kötet (1918), 496. sz., 1-16.

Berzeviczy Albert: A bolsevizmus uralma alatt Budapesten. Naplójegyzetek. In: Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon.* Somorja, 2016, Méry Ratio Kiadó, 749-784.

- Berzeviczy Albert: Célkitűzés. *Magyar Külpolitika*, 10. évf. (1929), 3-4. sz., 5.
- Berzeviczy Albert: A cinquecento festészete, szobrászata és művészi ipara. In: Beöthy Zsolt (szerk.): *A művészetek története*. III. kötet. Budapest, 1912, Lampel R. Könyvkereskedése, 195-355.
- Berzeviczy Albert: *A cinquecento festészete, szobrászata és művészi ipara. A Velenczéről szóló fejezetekkel kiegészítette: Divald Kornél*. Budapest, 1909, Franklin-Társulat.
- Berzeviczy Albert a genfi tárgyalásokról. *Magyar Külpolitika*, 4. évf. (1923), 38. sz., 2-3.
- Berzeviczy Albert: A háború eddig mérlege. *Budapesti Szemle*, 162. kötet (1915), 461. sz., 161-179.
- Berzeviczy Albert: A kis-ántántról. *Magyar Külpolitika*, 1. évf. (1920), 27. sz., 1.
- Berzeviczy Albert: A magyar-olasz kulturális kapcsolatok. *Magyar Külpolitika*, 12. évf. (1931), 11. sz., 1.
- Berzeviczy Albert: A magyar testnevelés reformja. *Budapesti Szemle*, 156. kötet (1913), 442. sz., 135-139.
- Berzeviczy Albert: A nemzetiségi kérdés és a háború. *Budapesti Szemle*, 175. kötet (1918), 501. sz., 321-335.
- Berzeviczy Albert: *A politika és morál*. Eperjes, 1880, Eperjesi Bankgyelet Könyvnyomdája.
- Berzeviczy Albert: Apponyi a nemzetközi politikában. *Külügyi Szemle*, 11. évf. (1934), 2. sz., 107-113.
- Berzeviczy Albert: Apponyi mint szónok. *Budapesti Szemle*, 232. kötet (1934), 676. sz., 257-264.
- Berzeviczy Albert: Apponyi működése az Interparlamentáris Unióban. In: *Apponyi emlékkönyv*. Budapest, 1926, Magyar Külügyi Társaság, 1-22.
- Berzeviczy Albert: A trianoni szerződés és a lefegyverzés. In: Apponyi Albert et al.: *Igazságot Magyarországnak! A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata*. Budapest, 1928, A Magyar Külügyi Társaság kiadása, 335-346.
- Berzeviczy Albert: *Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*. Budapest, 1914, A M. Tud. Akadémia Kiadása.
- Berzeviczy Albert: A revíziós gondolat. *Magyar Külpolitika*, 8. évf. (1927), 21. sz., 1-2.
- Berzeviczy Albert: *A tájképfestés a XVII. században*. Budapest, 1910, MTA kiadása.
- Berzeviczy Albert: *A természetfölötti elem Shakespeare színműveiben*. Budapest, 1910, Franklin-Társulat.
- Berzeviczy Albert: A tombóci fürdőben I-VI. *Fővárosi Lapok*, 1882. január 22. – február 14., 113-232.

Berzeviczy Albert: Az 1889-i véderő-vita és Tisza Kálmán alkonya. *Budapesti Szemle*, 238. kötet (1935), 693. sz., 129-135.

Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849-1865*. I-IV. kötet. Budapest, 1922-1937, Franklin-Társulat.

Berzeviczy Albert: *Beszédek és tanulmányok*. I-II. kötet. Budapest, 1905, Singer és Wolfner kiadása.

Berzeviczy Albert: Deák Ferenc 1803-1876. In: Uő. (szerk.): *Deák Ferenc műveiből*. Budapest, 1934, Franklin-Társulat, 5-20.

Berzeviczy Albert: Deák Ferenc miskolci szobra előtt. *Budapesti Szemle*, 200. kötet (1925), 580. sz., 321-329.

Berzeviczy Albert: *Délen. Útirajzok és tanulmányok*. Budapest, 1917, Franklin-Társulat.

Berzeviczy Albert: Eveline I-IV. *Főváros Lapok*, 1882. október 18-22., 1483-1507.

Berzeviczy Albert: Európa helyzete, értéke és szerepe az egykorú világban a háború előtt és után. *Budapesti Szemle*, 228. kötet (1933), 663. sz., 109-117.

Berzeviczy Albert: Gróf Apponyi Albert. *Budapesti Szemle*, 228. kötet (1933), 664. sz., 359-362.

Berzeviczy Albert: Gr. Apponyi Albert 85-ik születése napján. *Budapesti Szemle*, 222. kötet (1931), 644. sz., 133-134.

Berzeviczy Albert: *Gróf Széchenyi István*. Budapest, 1907, Lampel R. Könyvkereskedése.

Berzeviczy Albert: Gróf Széchenyi István halálának 75. évfordulója. *Budapesti Szemle*, 237. kötet (1935), 690. sz., 231-233.

Berzeviczy Albert: Irodalmunk és az elszakított magyarság. *Budapesti Szemle*, 195. kötet (1924), 563. sz., 161-166.

Berzeviczy Albert: *Itália. Uti rajzok és tanulmányok*. Budapest, 1899, Franklin-Társulat Kiadása.

Berzeviczy Albert: Kazinczy Ferenc emlékezete. *Budapesti Szemle*, 133. kötet (1908), 375. sz., 341-354.

Berzeviczy Albert: Képzőművészetek, költészet és zene. I-III. *Figyelő*, 4. évf. (1874), 30-32. sz.

Berzeviczy Albert: *Közművelődésünk és a harmadik egyetem*. Budapest, 1894, Singer és Wolfner kiadása.

Berzeviczy Albert: Közoktatás és közművelődés. In: Halász Sándor – Mandelló Gyula (szerk.): *Közgazdasági Lexikon*. II. kötet. Budapest, 1900, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 512-533.

Berzeviczy Albert: Külpolitikánk feladatairól és nehézségeiről. *Külügyi Szemle*, 5. évf. (1925), 4. sz., 192-202.

Berzeviczy Albert: Küzdelem az igazságért: a Bajtársi Szövetség ülésén, Berlinben nov. 11-én tartott előadás. *Budapesti Szemle*, 168. kötet (1916), 480. sz., 458-470.

Berzeviczy Albert: A lefegyverzés és a népszövetségi Unió. *Magyar Külpolitika*, 3. évf. (1922), 43. sz., 1.

Berzeviczy Albert: A lemondás történetfilozófiája (Megjegyzések Szekfü Gyula könyvéhez). *Magyar Helikon*, 2. évf. (1921), 7. sz., 385-390.

Berzeviczy Albert: Magyarország és a Nemzetek Szövetsége. *Magyar Külpolitika*, 8. évf. (1927), 7. sz., 1-2.

Berzeviczy Albert: Megemlékezés gr. Széchenyi Istvánról. *Budapesti Szemle*, 142. kötet (1910), 401. sz., 161-172.

Berzeviczy Albert: Nemzeti szellem – nemzeti kultúra. *Budapesti Szemle*, 56. évf. (1928), 604. sz., 429-431.

Berzeviczy Albert: *Rend és szabadság az igazgatásban*. Eperjes, 1877, Nyomtatott a Bankegylet nyomdájában.

Berzeviczy Albert: *Régi emlékek 1853-1870*. Budapest, 1907, Révai Testvérek.

Berzeviczy Albert: Sárosmegye. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*. XVIII. kötet. Budapest, 1900, Magyar Királyi Államnyomda, 325-362.

Berzeviczy Albert: Széchenyi és a közművelődés. In: Uő. et al.: *Széchenyi eszmevilága*. Budapest, 1919, Franklin-Társulat, 9-18.

Berzeviczy Albert: Tisza Kálmán emlékezete. *Budapesti Szemle*, 220. kötet (1931), 638. sz., 1-5.

Berzeviczy Albert: *Törvényjavaslat az elméleti jog- és államtudományi államvizsgálatról és a jogi oktatásról*. Budapest, 1905, M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda.

Berzeviczy Albert: *Trefort Ágoston emlékezete*. Budapest, 1917, Magyar Tudományos Akadémia.

Berzeviczy Albert: *Válogatott beszédek*. Budapest, é. n. [1912], Lampel R. Kk. (Wodianer F. és fiai) R. T. könyvkiadó vállalata.

Dr. Berzeviczy Albert sárosmegyei főjegyző s eperjesi jogacadémiai tanárnak programbeszéde, az eperjesi választókerület képviselőjelöltjeül 1881. évi május hó 8-án Eperjesen tartott választói értekezletben történt kikiáltása alkalmával. Eperjes, 1881, Nyomtatott a Bankegylet nyomdájában.

Jelentés a németországi egyetemek kormányzati szervezetéről s gazdasági ügykezeléséről. A vallás- és közoktatásügyi királyi minister megbízásából előterjeszti dr. Berzeviczy Albert ministeri tanácsos. Budapest, 1885, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda.

Programbeszéd. Elmondotta Berzeviczy Albert v. b. t. t. volt vallás- és közoktatásügyi minister, a budapesti II. kerületi képviselőjelöltje. 1910 ápril 24-én a Corvintéri Vigadó nagytermében és az ápril 27-iki pártvacsorán elmondott beszédek. Budapest, 1910, May János Könyvnyomdája.

Naplók és emlékiratok

Berzeviczy Albert: *Berzeviczei házam története. Családi krónika.* Kézirat, é. n. [1920], A Szalay-Berzeviczy család tulajdona.

Berzeviczy Edit: *Berzevicze. Egy család története.* Kézirat, é. n. [1935], A Szalay-Berzeviczy család tulajdona.

Berzeviczy Edit: *Berzeviczy Albertről.* Kézirat, é. n., A Szalay-Berzeviczy család tulajdona.

Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914-1920). Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzetek írta: Gali Máté. Budapest, 2015, Helikon Kiadó.

Dr. Gróf Apponyi Albert emlékiratai. II. kötet. Budapest, 1934, MTA.

Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentőségei és tanulságai.* München, 1969, Aurora könyvek.

Justh Zsigmond naplója. Sajtó alá rendezte Halász Gábor. Budapest, 1941, Athenaeum.

Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül.* Budapest, 2013, Európa Könyvkiadó.

Návay Lajos politikai jegyzetei (1910-1912). Közreadják Gilicze János, Vígh Zoltán. Békéscsaba – Szeged, 1988, Csongrád Megyei Levéltár.

Pulszky Ferenc: *Életem és korom.* I. kötet. Budapest, 1884, Franklin-Társulat.

Könyvek, monográfiák

Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó.

A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai. Romsics Ignác és Roman Holec utószavával. Pozsony, 2011, Kalligram Könyvkiadó.

Arday Lajos – Katona Tamás: *110 év. Az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának története.* Budapest, 2006, Magyar Országgyűlés.

Baán Achilles (szerk.): *Emlékalbum az orosz betörés által sújtott sárosi nép fölsegítésére.* Budapest, 1916, A Sárosi Népet Segítő Bizottság (Pápai Ny.).

- Balogh Jenő: *Berzeviczy Albert emlékezete*. Budapest, 1938, MTA.
- Beke László – Gábor Eszter – Prakfalvi Endre – Sisa József – Szabó Júlia: *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*, Budapest 2002, Corvina Kiadó.
- Bibó István: *Válogatott tanulmányok - Társadalomtörténet, szociológia, társaslélektan*. Budapest, 2004, Corvina Kiadó.
- Buza László: *A nemzetiszocialista Németország és a nemzetközi jog*. Szeged, 1936, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Részvénytársaság.
- Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon*. Budapest, 2011, Napvilág Kiadó.
- Deák Ágnes: *Polgári átalakulás és neoabszolútizmus 1849-1867*. Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.
- Deák Ágnes: *„Zsandáros és policzájós idők”. Államrendőrség Magyarországon, 1849-1867*. Budapest, 2015, Osiris Kiadó.
- Der Aufstand in Hercegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien 1881-1882*. Wien, 1883, Verlag des k. k. Generalstabes - In Commission bei L.W. Seidel & Sohn.
- Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfü Gyula a történetíró és ideológus*. Pozsony, 2015, Kalligram Kiadó.
- Divald Kornél: *Felvidéki séták*. Budapest, 1926, A Szent István-Társulat kiadása.
- Drucker György: *Berzeviczy Albert és az Interparlamentáris Unió*. Pécs, 1935, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T.,
- Emlékkönyv Berzeviczy Albert írói működésének félszázados évfordulója ünnepére. Függelékül a tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület miskolci jogakadémiájának 1924/25. tanévi almanachja. Írták a miskolci (eperjesi) jogakadémia volt és jelenlegi tanárai*. Pécs, 1925, Dunántúl Ny.
- Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak, a M. T. Akadémia elnökének, tiszteleti taggá választása harmincadik évfordulója alkalmából*. Budapest, 1934, Franklin-Társulat.
- Erdei Ferenc: *A magyar társadalomról*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó.
- Felkai László: *Magyarország oktatásügye a millennium körüli években*. Budapest, 1994, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Fenyvessy Ferenc: *Felső oktatásunk reformja*. Budapest, 1889, Révai Testvérek.
- Fenyvessy Ferenc: *Felső oktatásunk reformja. Válasz az „Egyetértés”-nek, a „Pester Lloyd”-nak, a „Budapesti Szemlé”-nek és a „Nemzet”-nek*. Budapest, 1889, Révai Testvérek.
- Fényes Elek: *Magyarország 1859-ben statistikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból*. I. kötet. Pest, 1859, Boldoni Robert Könyvnyomdája.

Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára. Mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leiratik.* I. kötet. Pest, 1851, Kozma Vazul.

Földes Éva - Kun László - Kutassi László: *A magyar testnevelés és sport története.* Budapest, 1977, Sport Lap- és Könyvkiadó.

Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó.

Gerő András: *Az elsőprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországn.* Budapest, 1988, Gondolat Kiadó.

Gombrich, E. H.: *A művészet története.* Budapest, 2002, Glória Kiadó.

Gömöry János: *Eperjes és az Evangélikus Kollégium története.* Budapest, 1994, Evangélikus Országos Múzeum.

Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora.* I-II. kötet. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság.

Gróf Bethlen István és kora. Budapest, 2014, Osiris Kiadó.

Gyáni Gábor: *Relatív történelem.* Budapest, 2007, Typotex Kiadó.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Gyurgyák János: *Magyar fajvédők.* Budapest, 2012, Osiris Kiadó.

Hajdu Tibor: *Ki volt Károlyi Mihály?* Budapest, 2012, Napvilág Kiadó.

Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz.* Budapest, 1978, Kossuth Könyvkiadó.

Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei.* Budapest, 1999, História – MTA Történettudományi Intézete.

Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914-1918.* Budapest, 2014, Osiris Kiadó.

Hajdu Tibor – Tilkovszky Lóránt (szerk.): *Magyarország története 1918-1919, 1919-1945.* I-II. kötet. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó.

Halász Ferenc: *Állami népoktatás.* Budapest, 1902, Athenaeum Ny.

Halmi Bódog: *Fejek.* Budapest, 1937, A szerző kiadása.

H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763-1795.* Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó.

Hegedüs Lóránt: *Ady és Tisza.* Budapest, 1940, Nyugat.

Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-16.* München, 1973, Aurora könyvek.

Horváth Ödön: *A Sárosmegyei Jótékony Nőegylet múltja és jelene.* Eperjes, 1897, Kósch Ny.

Ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve.* Budapest, 2015, Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány és Széll Kálmán Alapítvány.

Ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Tisza István, két korszak határán*. Budapest, 2016, Országgyűlés Hivatala.

John Lukacs: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Budapest, 2014, Európa Könyvkiadó.

Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919-1945*. Budapest, 1988, Kossuth Könyvkiadó.

Kallós János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz, 1937-1938*. I-II. kötet. Budapest, 1937, A Pesti Tőzsde Kiadása.

Katona Tamás: *Az aradi vértanúk*. Budapest, 2003, Corvina Kiadó.

Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711-1914*. Pécs, 2012, Kronosz Kiadó.

Katus László (szerk.): *Magyarország története 1848-1890*. II. kötet. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó.

Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. II. kötet. Budapest, 1911, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.

Keresztényi József: *A MOB története*. I. kötet. Budapest, 1971, Testnevelési Tudományos Tanács.

Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Révai Új Lexikona*. X. kötet. Szekszárd, 2002, Babits Kiadó.

Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920-1945*. Budapest, 2012, Napvilág Kiadó.

Kozári Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, 2003, Napvilág Kiadó.

Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest, 1999, Holnap Kiadó.

Kosztolányi Dezső: *Pacsirta – Édes Anna*. Budapest, 2008, Európa Könyvkiadó.

Kövér György: *A tiszzaeszlári dráma*. Budapest, 2011, Osiris Kiadó.

Kutassi László (szerk.): *Magyarország olimpiai mozgalmának krónikája*. Budapest, 1995, Magyar Olimpiai Bizottság.

Lackó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890-1945*. Budapest, 1994, MTA Történettudományi Intézete.

Láng Mihály – Simkó Endre: *Sárosmegye népnevelése az ezredik évben*. Eperjes, 1896, Sárosmegye törvényhatósági bizottságának kiadása.

Ludwig, Emil: *Bismarck. The Story of a Fighter*. New York, 1927, Little, Brown, and Company.

Lyka Károly: *A művészetek története*. Budapest, 1977, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.

Mann Miklós: *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában*. Budapest, 1993, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.

Mayer, Arno J.: *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles 1918-1919*. New York, 1969, Vintage Books.

Méhelÿ Lajos: *Berzeviczy Albert fajszermlélete*. Budapest, 1933, Held János Könyvnyomdája.

Márai Sándor: *Ajándék a végzettől*. Budapest, 2004, Helikon Kiadó.

Mihalkovics Géza: *Mikor és hol állíttassék fel a harmadik egyetem?* Budapest, 1895, Franklin Ny.

Mucsi Ferenc (szerk.): *Magyarország története 1890-1918*. I. kötet. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.

Musil, Robert: *A tulajdonságok nélküli ember*. I. kötet. Budapest, 2013, Európa Könyvkiadó.

Nagy Iván: *Magyarország családi címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. II. kötet. Pest, 1858, Freibeisz István.

Niccolò Machiavelli: *A fejedelem*. Budapest, 2006, Cartaphilus Könyvkiadó.

Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918-1920*. Budapest, 1983, Kossuth Könyvkiadó.

Öreg János: *Dr. Berzeviczy Albert és a debreczeni egyetem*. Debrecen, 1895, Csokonai Nyomda.

Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825-1975*. Budapest, 1975, Akadémiai Kiadó.

Pap József: *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig*. Szeged, 2003, Belvedere Meridionale.

Pesti Sándor: *Az újkori magyar parlament*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó.

Pölöskei Ferenc: *Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910-1914*. Budapest, 1970, Akadémiai Kiadó.

Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, 1995, Magyar Történelmi Társulat.

Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Budapest, 2015, Országgyűlés Hivatala.

Püski Levente: *A Horthy-korszak szürke eminenciása. Károlyi Gyula (1871-1947)*. Pécs-Budapest, 2016, Kronosz Kiadó-Magyar Történelmi Társulat.

Püski Levente: *A magyar felsőház története 1927-1945*. Budapest, 2000, Napvilág Kiadó.

Püski Levente – Kerepeszki Róbert (szerk.): *A „Nagy Háború” és emlékezete*. Debrecen, 2015, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete.

Révai Nagy Lexikona. XVIII. kötet. Budapest, 1925, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt.

Romsics Ignác: *Bethlen István*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó.

Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó.

Romsics Ignác: *Clió bővületében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011, Osiris Kiadó.

Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, 2010, Kossuth Kiadó – Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó.

Romsics Ignác: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Budapest, 2004, Osiris Kiadó.

Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó.

Rubinek Gyula: *Magyarországi gazdaczímtár*. Budapest, 1911, „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Rt.

Salamon Konrád: *Nemzeti önpusztítás 1918-1920*. Budapest, 2001, Korona Kiadó.

Siklóssy László: *A magyar sport ezer éve*. III. kötet. Budapest, 1929, Országos Testnevelési Tanács.

Sipos Levente (szerk.): *A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848-1993*. Budapest, 2002, Napvilág Kiadó.

Steed, Henry Wickham: *Through thirty years: 1892-1922. A personal narrative*. Volume 1. London - New York, 1925, William Heinemann Ltd. – Doubleday.

Symonds, John Addington: *Renaissance Olaszországban*. III. kötet. Budapest, 1886, MTA.

Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válaszáján*. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó.

Szabó Lajos - Szóts Gábor (szerk.): *Kemény Ferenc és kora*. Budapest, 2011, Magyar Sporttudományi Társaság.

Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története*. III. kötet. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó.

Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.): *A magyar irodalom története*. II. kötet. Budapest, 2007, Gondolat Kiadó.

Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, 1994, Magvető Könyvkiadó.

Székfü Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Budapest, 1913, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása.

Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. kötet. Budapest, 1891, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.

Szluha Márton: *Felvidéki nemes családok*. I. kötet. Budapest, 2006, Heraldika Könyvkiadó.

Taine, Hippolite: *A németalföldi művészet bölcsélete*. Budapest, 1897, Franklin.

Taine, Hippolite: *Az olasz művészet bölcsélete*. Budapest, 1886, Franklin.

Takács Ferenc: *Az olimpiák*. Budapest, 2012, Magyar Olimpiai Bizottság.

Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, 1998, Csokonai Kiadó.

Tóth Sándor: *Sáros vármegye monográfiája*. I. kötet. Budapest, 1909, Franklin-Társulat.

Tökéczki László: *Történelmi arcképek*. Budapest, 2002, XX. Század Intézet.

Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Budapest, 2014, Napvilág Kiadó.

Szmrecsányi Géza: *A skvarka: Regék, mesék, való történetek sárosmegyei őslakókról, zipserekről, ruthénekről a „Dobry Luft” hazájából*. Kassa, 1940, A szerző kiadása.

Varga Lajos: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916-1918*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó.

Vermes Gábor: *Tisza István*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Veress Endre: *Berzeviczy Márton (1538-1596)*. Budapest, 1911, Athenaeum.

Vida István (főszerk.): *Magyarországi politikai pártok lexikona 1846-2010*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadó.

Vonyó József: *Gömbös Gyula*. Budapest, 2014, Napvilág Kiadó.

Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009, Kalligram Kiadó.

Cikkek, tanulmányok és recenziók

Ablonczy Balázs: A francia külpolitika magyarságképe a két világháború között. *Limes*, 21. évf. (2008), 2. sz., 27-41.

Ablonczy Balázs: Virtuális vármegye: Sáros 1820-1940. In: Uő.: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok*. Pozsony, 2011, Kalligram Könyvkiadó, 15-35.

A cinquecento festészete és szobrászata. *Művészet*, 5. évf. (1906), 2. sz., 138-139.

Alexander Bernát: Berzeviczy Albert. *Magyar Figyelő*, 2. évf. (1912), II. kötet, 474-479.

Angyal Dávid: Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. 1849-1865. *Századok*, 68. évf. (1934), 1-3. sz., 93-97.

Angyal Dávid: Berzeviczy Albert. *Századok*, 70. évf. (1936), 4-6. sz., 238-240.

Angyal Dávid: Berzeviczy Albert történelmi műve. *Budapesti Szemle*, 191. kötet (1922), 549. sz., 151-157.

Babits Mihály: A kettészakadt irodalom. (Válasz Berzeviczy Albertnek) *Nyugat*, 20. évf. (1927), 7. sz., 527-539.

Babits Mihály: Beatrix királynő. *Nyugat*, 2. évf. (1909), 10-11. sz., 601-602.

Babits Mihály: Berzeviczy Albert. *Nyugat*, 29. évf. (1936), 4. sz., 251-252.

Benedek Marcell: Új Ady-háborúság. *Századunk*, 2. évf. (1927), II. kötet, 93-98.

Berzeviczy Albert búcsúztatása. *Budapesti Szemle*, 241. kötet (1936), 701. sz., 107-113.

- Bihari Péter: Az 1889-es „nagy véderővita”: egy politikai hisztéria anatómiája. *2000*. 19. évf. (2007), 11. sz., 66-76.
- Bíró Lajos: Bánffy. *Huszdik Század*, 12. évf. (1911), 1. sz., 722-723.
- Bödök Gergely: Vörös húsvét. A tanács hatalom túsza. *Rubicon*, 26. évf. (2015), 3. sz., 62-75.
- Braun Róbert: Az abszolutizmus – hetven évvel ezelőtt. In: Vanczák János – Várnai Dániel (szerk.): *Szocializmus*. Budapest, 1922, Magyarországi Szociáldemokrata Párt, 165-173.
- Buday Dezső: Magyarország honoratior-osztályai. *Budapesti Szemle*, 165. kötet (1916), 470. sz., 228-249.
- Cieger András: Alkotmányosság és nemzeti identitás – a magyar történelem kontextusában. In: Uő. (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest, 2009, Atelier, 47-86.
- Concha Győző: A gentry I-II. *Budapesti Szemle*, 142. kötet (1910), 400. sz., 1-34.; 401. sz., 173-199.
- Csánki Dezső: Beatrix királyné. Történelmi élet- és korrajz. *Századok*, 43. évf. (1909), 7. sz., 581-588.
- Dávid Zoltán: Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása. In: Dányi Dezső (szerk.): *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet Történelmi Demográfiai Füzetek 14*. Budapest, 1995, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 144-180.
- Deák Ágnes: „A politika ne nyulj hozzám-virág volt”. Sajtószabályozás a Schmerling-provizórium időszakában. *Századok*, 147. évf. (2013), 3. sz., 625-653.
- Divald Kornél: Berzeviczy Albert: Délen. *Századok*, 52. évf. (1918), 7-8. sz., 421-424.
- Dr. Mártonffy Károly: Jogi oktatásunk új rendje. *Városi Szemle*, 32. évf. [1946], 6-7. sz., 421-461.
- Dr. Miskolczi Gyula: Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849-1865. *Levéltári Közlemények*, 4. évf. (1926), 1. sz., 247-250.
- Éber László: Berzeviczy Albert, A cinquecento festészete, szobrászata és művészi ipara. A Velenczéről szóló fejezetekkel kiegészítette Divald Kornél. *Századok*, 44. évf. (1910), 7. sz., 596-602.
- Felkai László: Berzeviczy Albert a művelődéspolitikus. *Magyar Pedagógia*, 98. évf. (1998), 1. sz., 27-40.
- Gali Máté: Károlyi Mihály „bűnei”: vádak és a valóság. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Mítoszaink nyomában*. Kolozsvár, 2013, Komp-Press Kiadó – Korunk, 199-226.
- Gogolák Lajos: Romemlékek (I). Közzéteszi Nové Béla. *Holmi*, 13. évf. (2001), 3. sz., 293-310.

- Hajdu Tibor: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. *Rubicon*, 23. évf. (2012), 8. sz., 72-75.
- Hatos Pál: Szekfű Gyula és A száműzött Rákóczi. *Kortárs*, 57. évf. (2013), 12. sz., 60-64.
- Hatvany Lajos: Berzeviczy Albert. *Eszterdő*, 1. évf. (1918), 1. sz., 101-112.
- Hollósi Gábor: Az 1937. évi választójogi novella. *Századok*, 150. évf. [2016], 6. sz., 1483-1512.
- Horánszky Lajos: Az abszolutizmus kora Magyarországon. *Budapesti Szemle*, 228. kötet (1933), 662. sz., 1-14.
- Horánszky Nándor: Adatok, dokumentumok gróf Tisza István kultuszához II. A Tisza István- emlékbizottság Berzeviczy Albert elnöksége idején. *Trianoni Szemle*, 3. évf. (2011), 3. sz., 42-53.
- Kaiser Ferenc: A Császári és Királyi Haditengerészet „csatahajói” az első világháborúban. *Aetas*, 29. évf. (2014), 3. sz., 30-58.
- Ifj. Bertényi Iván: Tisza István és az I. világháború. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 28-86.
- Jakab Tibor: Ellentétek, frakciók a Szabadelvű Pártban (1898-1903). In: Lugosi Győző – Pandula Attila (szerk.): *Clio. Fiatal oktatók közleményei 2*. Budapest, 1986, ELTE BTK, 99-130.
- Kardos József: A Magyar Tudományos Akadémia autonómiája (1827-1949). *Múltunk*, 55. évf. (2010), 1. sz., 28-35.
- Klestenitz Tibor: A magyar liberális főpapok és XIII. Leó az egyházpolitikai küzdelmek idején. *Magyar Tudomány*, 174. évf. (2013), 5. sz., 548-552.
- Köte Sándor: Az 1868-as népiskolai törvény „revíziójára” tett kísérletek a századforduló idején. *Pedagógiai Szemle*, 11. évf. (1961), 4. sz., 340-355.
- L. Nagy Zsuzsa: A főváros román megszállás alatt: 1919. augusztus-november. *Budapesti Negyed*, 2. évf. (1994), 2. sz., 105-124.
- Lackó Miklós: Válságkorszak – válságelméletek. Három alapmű az 1920-as évek magyar szellemi életéből. *Múltunk*, 52. évf. (2007), 3. sz., 4-39.
- N. Pál József: Hajrá magyarok! Sporttörténeti vázlat. *Kortárs*, 52. évf. (2008), 5. sz., 69-86.
- Nagy Miklós: Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849-1865. *Századok*, 61. évf. (1927), 4-6. sz., 175-180.
- Négyessy László: Világáramlatos kritika. (Levél a szerkesztőhöz.) *Budapesti Szemle*, 173. kötet (1918), 495. sz., 475-480.
- Ormos Mária: Agyműtét, 1919. Magyar kérdőjelek a 20. század elején. *Múltunk*, 55. évf. (2010), 3. sz., 46-71.

Pandula Attila: A magyar Corvin-lánc, a magyar Corvin-koszorú és a magyar Corvin-díszjelvény története. *Numizmatikai Közlöny*, 90-91. évf. (1991-1992), 171-185.

Pap József: A Heves és Külső-Szolnok vármegyei politikai elit és a „passzív ellenállás”. Heves és Külső-Szolnok vármegye politikai elitjének története 1844-1853. *Aetas*, 13. évf. (1998), 2-3. sz., 159-176.

Pap József: A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza? *Aetas*, 18. évf. (2003), 3-4. sz., 119-136.

R. L.: Itália. *Erdélyi Múzeum*, 22. évf. (1905), 3. sz., 161-163.

Ravasz László: Berzeviczy Albert. *Budapesti Szemle*, 248. köt. (1938), 723. sz., 227-231.

Romsics Ignác: Huszadik századi traumáink. Trianon és a holokauszt. *Rubicon*, 23. évf. (2012), 9-10. sz., 38-65.

Romsics Ignác: Trianon okai. A szembenézés narratívái a magyar történelmi gondolkodásban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. évf. (2014), 3. sz., 663-691.

Schöpflin Aladár: A kettészakadt magyar irodalom. *Nyugat*, 20. évf. (1927), 8. sz., 605-610.

Sipos József: Az Egységes Párt és az 1922-es választások előkészítése. *Múltunk*, 58. évf. (2013), 4. sz., 186-246.

Stipta István: Hetven éve történt. Az eperjesi evangélikus jogakadémia áttelepülése 1918/19-ben. *Napjaink*, 28. évf. (1989), 3. sz., 11-14.

Szarka László: Modernizáció és magyarosítás. A Lex Apponyi oktatás- és nemzetiségpolitikai olvasatai. *Korunk*, 18. évf. (2007), 12. sz., 25-35.

Szász Károly: Emlékezés Berzeviczy Albertre. *Budapesti Szemle*, 258. kötet (1940), 753. sz., 61-73.

Szegedy-Maszácz Mihály: Világkép és stílus Petőfi költészetében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 76. évf. (1972), 4. sz., 441-456.

Szekfű Gyula: Trianon revíziója és a történetírás. *Magyar Szemle*, 5. évf. (1931), 8. sz., 328-337.

Szlavikovszky Beáta: Korvin Mátyás Magyar-Olasz Egyesület. In: Tóth Péter (szerk): *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei XIII*. Budapest, ELTE, 2007, 325-332.

Tarjányi Eszter: A dzsentrí exhumálása. *Valóság*, 46. évf. (2003), 5. sz., 38-64.

Tisza István: Sadowától Sedanig. *Magyar Figyelő*, 2. évf. (1912), II. kötet, 337-360.

Tímár Árpád: Kis magyar emlékműtörténet. A Tisza-szobor fogadtatása a korabeli sajtóban [1927–1934]. *Jelenkor*, 57. évf. (2014), 7-8. sz., 856-866.

Vesztróczy Zsolt: „A Felvidék”. Egy szlovák-magyar röpiratváltás az 1870-es években. *Sic Itur ad Astra*, 18. évf. (2006), 3-4. sz., 173-208.

Vesztróczy Zsolt: Modernizáció és/vagy magyarosítás. Iskolapolitika és népoktatás a felső-magyarországi szlovák régióban, 1867-1918. *Pro Minoritate*, 21. évf. (2012), 1. sz., 155-172.

Waldapfel János: Közművelődésünk és a harmadik egyetem. In: Csengeri János (szerk.): *Magyar Paedagogia 1894*. Budapest, 1894, Franklin-Társulat Könyvnyomdája, 508-514.

Zeidler Miklós: A Magyar Külügyi Társaság és folyóirata: a Külügyi Szemle (1920-1944). *Külügyi Szemle*, 1. évf. (2002), 1. sz., 151-176.

Zeidler Miklós: A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, 2003, Teleki László Alapítvány, 59-84.

Zeidler Miklós: A Nemzeti Stadiontól a Népstadionig. In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából XXVI*. Budapest, 1997, Budapesti Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, 9-86.

Kéziratok

Fodor Tamás: *Berzeviczy Albert 1853-1936*. Budapest, 1992, ELTE egyetemi szakdolgozat.